

प्राच्यभारतीग्रन्थमाला-८
Prāchyabhārati Series—8

विधिविवेकः

सम्पादकः

डा० महाप्रभुलाल गोस्वामी

VIDHIVIVEKA

OF

ŚRĪ MAṆḌANA MIŚRA

With the Comentary

NYĀYAKANIKĀ

OF

VĀCHASPATI MIŚRA

Edited with Detailed Introduction

BY

Dr. MAHAPRABHU LAL GOSWAMI

Achārya (Nyāya, Vyākaraṇa; Sāhitya, Vedānta); M.A., Ph.D., D.Litt.

TARA PUBLICATIONS
VARANASI

1978

Māṇḍanamīśra
- Vidhiviveka -

श्रीमण्डनमिश्रविरचितः
Vidhivivekaḥ

विधिविवेकः

श्रीवाचस्पतिमिश्र प्रणीतः

न्यायकणिकासहितः

सम्पादको विस्तृतभूमिकालेखकश्च

डा० महाप्रभुलालगोस्वामी

व्याकरण-न्याय-वेदान्त-साहित्याचार्यः, एम्.ए., पी-एच्.डी., डी.लिट्

तारा पब्लिकेशन्स

वाराणसी

१९७८तमः ख्रिष्टाब्दः]

[२०३४ तमो वैक्रमाब्दः

प्रकाशक

© तारा पब्लिकेशन्स
कमच्छा, वाराणसी

Published by

© Tara Publications
Kamacha, Varanasi

प्रथम संस्करण

First Edition

मूल्यम् ३०.००

Price Rs. 30.00

मुद्रकः

तारा प्रिंटिंग वर्क्स
वाराणसी

Printed at

Tara Printing Works
Varanasi

B

132

MSM39

1978

सम्पादकीयम्

विदितमेवैतद्विशेषामपि विदुषाम्, यत् संस्कृतसाहित्ये आचार्यमण्डनस्य कीदृशं महत्त्वम् । शङ्करावतारभूतस्याचार्यशङ्करस्यापि अद्वैतवेदान्तप्रतिष्ठापने यदि कस्याप्याचार्यस्यापेक्षा ऐतिह्यालोचकानां भवति तर्हि भारतीमण्डितस्य मण्डनस्यैव । शङ्करस्य उपनिषन्मूला वृद्धतमा भारती तावद्विगतबला यावन्मण्डनस्य भारत्याः च हस्तावलम्बनपरा न भवति । भारतीशून्यमण्डनभारतीविभूषितैव भारते शङ्करभारती भातीति प्राचीनैतिह्यप्रचारः ।

स्मरणातीतयुगात् भारते दार्शनिकज्ञानस्य मेध्याग्निः प्रज्वलति । ख्रीष्टीयाष्टमशतके दर्शनराज्यस्य गाम्भीर्यं उच्चतायां व्यापकत्वे च हिमालयसदृशः भारतीयः भारतीमण्डितः मण्डननामा पण्डितमण्डलीमण्डनभूतः कश्चित्पण्डितः आसीत् । कर्ममीमांसकोऽसौ मण्डनमिश्रः शङ्कराचार्येण सह शास्त्रविचारणायां पराजितः सन्न्यासग्रहणपूर्वकं सुरेश्वराचार्याख्यां जगाम । किन्तु, मण्डनसुरेश्वरौ भिन्नौ, नासीत्तयोर्भेदः इति विचारः इदानीमपि दोलायमानः वर्तते ।

पूज्यमहामहोपाध्यायडाक्टरश्रीयोगेन्द्रनाथबागचीशास्त्रिपादाः महामहोपाध्यायकुप्पुस्वामिशास्त्रिपादाः, प्राध्यापकश्रीहिरियण्णमहोदयाः, प्राध्यापकश्रीशतकरीमुखोपाध्यायपादाः अन्ये च केचन मण्डनसुरेश्वरयोरैक्यं न स्वीकुर्वन्ति, यतः, विश्वरूपस्यैव सुरेश्वरत्वात् । अपरत्र माधवीयशङ्करादिग्विजयस्य प्रामाण्यमवलम्ब्य मण्डनसुरेश्वरयोरैक्यमिति महामहोपाध्यायपण्डितप्रवरानन्तकृष्णशास्त्रिमहोदयाः अन्ये च तदनुयायिनः समामनन्ति ।

नात्र कापि विप्रतिपत्तिर्यत् आचार्यसुरेश्वरः शङ्कराचार्यस्यान्यतमशिष्य आसीत् । साक्षात् शिष्य इति तस्य समसामयिकत्वेऽपि नास्ति सन्देहावसरः । ख्रीष्टीयाष्टमशतके उभयोः स्थितिरित्यपि निश्चप्रचं वचः । वैयक्तिकदृष्ट्या शङ्कराचार्यस्य कालविषये वर्तते मतभेदः, परं न युक्तिसह इत्यूहापोहकुशलैः नैव गण्यतेऽसौ मतभेदः । आचार्यशङ्करेण धर्मस्थितिहेतवे भारतस्य पश्चिमप्रान्ते द्वारकायां शारदापीठस्य पूर्वप्रान्ते जगन्नाथे गोवर्द्धनपीठस्य उत्तरप्रान्ते बदरीक्षेत्रे ज्योतिषपीठस्य दक्षिणप्रान्ते च शृङ्गेरीपीठस्य स्थापना कृता । मठाम्नायाख्ये ग्रन्थे एतेषां पीठानां विशिष्टं विवरणमुपलभ्यते—

धर्मस्य पद्धतिस्त्वेषां जगतः स्थितिहेतवे ।

सर्ववर्णाश्रमाणां हि यथाशास्त्रं विधीयते ॥ (म० आ० २४)

पीठेषु च श्रौतपरायणस्य जितेन्द्रियस्य, वेदवेदाङ्गादिपारागस्य सकलशास्त्र-
प्रयोगकुलस्य विदुषः अभिषेको भविष्यतीति—

शुचिजितेन्द्रियो वेदवेदाङ्गादिविशारदः ।

योगज्ञः सर्वशास्त्राणामस्मदास्थानमाप्नुयात् ॥

अन्यथारूढपीठोऽपि निग्रहार्हो मनीषिणाम् ॥ (म० आ० ९-१०)

भगवान् शङ्करः भारतस्याखण्डतार्थं तत्कल्याणार्थञ्चेतत्सर्वमनुष्ठितवान् ।
सत्यमेतच्च एतिहासिकानुसंधानं नैतस्य मुखबन्धस्योद्देश्यम्, किन्तु संक्षेपेण
किमपि वक्तव्यमेव । अस्मद्दृष्टिरपि मण्डनमिश्रः सुरेश्वरश्च भिन्नावेवेति मतमनु-
वर्तते । शङ्करदिग्विजये कर्ममीमांसकमण्डनमिश्र एव पराजितः सन् कषाय-
वस्त्रं दधार । किन्तु ब्रह्मसिद्धिकारो मण्डनः कर्ममीमांसको नास्ति अपि तु ब्रह्म-
वादी वेदान्ती, परन्तु आचार्यशङ्करसिद्धान्तेन सुरेश्वरसिद्धान्तेन च महत्पार्थक्यं
मण्डनसिद्धान्तस्य वर्तते । मण्डनस्य ब्रह्मवादे स्फोटवादस्य प्रचुरप्रभावोऽव-
लोक्यते, अतः शब्दब्रह्मवादी असौ मण्डनमिश्रः वस्तुतः कर्ममीमांसको
नास्ति । ब्रह्मसिद्धिकारः स्वतन्त्राद्वैतवेदान्ती ब्रह्मसिद्धिं निर्माय पराजितः शङ्कर-
शिष्यः सुरेश्वराचार्यः सन् शङ्करसिद्धान्तं गृहीतवान् ।

शङ्करदिग्विजयानुसारेण मण्डनः कुमारिलभट्टस्य छात्रः, मीमांसादर्शने
असाधारणवैदुष्यसम्पन्नमाहिम्न्यां निवसति स्म । कुमारिलभट्टेन सह शङ्करस्य
साक्षात्कारः प्रयागे भवति । तत्रैव मण्डनमिश्रेण सह विचारार्थं शङ्करं प्रेरयामास ।
उभयोर्विचारयुद्धे माध्यस्थ्यमुभयभारती मण्डनपत्नी चकार । विचारे पराजितः
मण्डनः तच्छिष्यत्वं स्वीचकार इत्येवाधारभूतः मण्डनसुरेश्वरयोरैक्ये । किन्तु,
विचारेण सिद्धान्तदृष्ट्योभयोः पार्थक्यमेवेति ।

अनन्तकृष्णशास्त्रिभिस्तु मण्डनमिश्रमतस्य शङ्करसुरेश्वरानुसारित्वं प्रदर्श-
यद्भिः यदुक्तं तत्संक्षेपेण तद्वचसैवोच्यते—

“स्फोटवादः भगवत्पादानामद्वैतमताविरोधीति व्यवस्था मण्डनमिश्रस्य हरि-
कारिकासिद्धान्तमनुसृत्य, स्फोटस्यैव चैतन्यरूपत्वमपि अङ्गीकृत्य । अयं प्रकारो
जयन्तभट्टेनाप्यनुक्रियते इति मण्डनमिश्रो नाद्वैतविरुद्धं कुत्रापि किमपि निबन्ध-
मन्य इव निबध्नाति, स्फोटसिद्धेरप्यत्रैव तात्पर्यमिति ब्रह्मसिद्धेराशयः । सति
चैवमिष्टसिद्धिकाराणाम् “तस्मादद्वैतमेव सिध्यति, न शब्दाद्वैतम् घटाद्वैतं वा”
इति स्फोटब्रह्मवादनिरसनं न स्फोटसिद्धेर्निरसनम्, न वा ब्रह्मसिद्धेर्मङ्गलश्लोक-
गताक्षरपदस्य स्फोटवादसमर्थनपरतयाऽपि विवरणस्य । किन्तु अन्ते शास्त्रिणोक्तं
यत् “स्फोटवादोऽप्यद्वैतस्य प्रस्थानान्तरमिति” एतत्कथनेनैव स्फोटाद्वैतवादः न
शङ्करसम्मतः ।

कुप्पुस्वामिपादैरुक्तं यत् “ज्ञानकर्मसमुच्चयो मण्डनेन विवक्ष्यते, ज्ञानकर्म-
समुच्चयस्तु भगवत्पादैर्निरस्यते” इति भगवत्पादविरुद्धं मण्डनोऽत्र निबध्नाति
इति प्रतिभाति ।

अत्रापि कर्मणा सह श्रवणाद्यनुष्ठाने क्षिप्रं मुक्तिसिद्धिः, विना कर्म श्रवणादिकं
तु चिरेण मोक्षोपयोगीति ब्रह्मसिद्धिप्रस्थानमेव विशदं प्रतीयते । किन्तु एतत्स्वी-
कारे मण्डनमतस्यैव विवेचनमाचार्यशङ्करः करोति, नास्ति तस्याद्वैतवेदान्ते
वैशिष्ट्यम्, इति मण्डनपृष्ठसेवी शङ्करभगवत्पाद इत्यापतति ।

शास्त्रिपादाः स्वीयभूमिकायाम् “विपरीतख्यातिरियमनिर्वचनीयख्यातिरित्येतौ न
विवेक्तुं शक्यते”^१ तथापि भाट्टमतमेव मण्डनः समर्थयति । व्यवहारे भाट्टनय
एवाद्वैतिनां शरणमिति मत्वा लिखन्ति अत्राप्यनन्तकृष्णशास्त्रिमहोदयाः ।

स्वरूपपररूपाम्यां नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि जायते रूपं किञ्चित् कैश्चित् महात्मनः ॥

इति भाट्टाः मन्वानाः नियतसदसत्ख्यातिवादिनः सांख्या इव नान्यथा-
ख्यादिवादिनः, न वा विपरीतख्यातिवादिनः । भाट्टाः नियतसदसत्ख्यातिवादिनः,
आर्हतास्त्वनियतसदसत्ख्यातिवादिनः ।

न च व्यवहारे भाट्टनय इत्येकान्तो मण्डनस्येति विधिविवेकः, ब्रह्मसिद्धेर्नि-
योगकाण्डश्च न केवलं प्राभाकरम्, किन्तु भट्टपादमपि वेदान्तविचारावसरेऽप्योष्ठ-
साधनत्वविध्यर्थतावादस्वीकारेण निरस्यति । अत्र शास्त्रिपादाः “मण्डनस्य
विपरीतख्यातिरियं नान्यथाख्यातिः । अन्यथाख्यातिपदेनानिर्वचनीयख्याति
व्यपदिशति । तात्पर्यं तु मण्डनस्यानिर्वचनीयख्यातावेव”^२ ।

मण्डनमिश्रः अख्यातिवादं निरस्यान्यथाख्यातिवादमुक्तवान्, अर्थात् सकल-
ज्ञानस्य समीचीनत्वखण्डनपूर्वकं भ्रमज्ञानं स्वीकृतवान् । एतत्तु सत्यं यत् भ्रम-
ज्ञानसमर्थने एव मण्डनस्य तात्पर्यं न तु नैयायिकमतसिद्धान्यथाख्यातिसमर्थने ।
ब्रह्मसिद्धौ तर्ककाण्डस्य—

प्रतिष्ठितं च विज्ञानमर्थमात्रावलम्बनम् ।

भेदेषु त्वप्रतिष्ठत्वमस्तीन्द्रियधियामपि ॥ ३१ ॥

इत्यनया कारिकया भेदमात्रस्य मिथ्यात्वं साधयति, भेदमात्रस्य मिथ्यात्वं
संसाध्य जीवब्रह्मणोरैक्यं समर्थयति । नैयायिकमतसिद्धसत्ख्यातिविशेषान्यथा-
ख्यातिसमर्थने उन्मत्तप्रलपितत्वं तस्य भवेत् । एतावता एतदेव सिद्धयति यदयं

१—ब० भू० पृ० X X X I V

२—पृ० २७—५ ।

३—ब० भू० पृ० ७९ ।

मण्डनः न द्वेती । आचार्यशङ्करोपि “सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्मविभासतां न व्यभिरति” इति कथयति किन्तु, नैतावता उभयोरेकविधमेवाद्वैतमपि तु मण्डन-स्याद्वैतवादः भर्तृहरिसमर्थितः न शाङ्कराद्वैतवादः ।

सर्वज्ञात्ममुनिः जीवन्मुक्तविषये स्थितप्रज्ञविषये वा मण्डनवचः प्रस्थानान्तर-मिति प्रतिपादयति—“तद्व्यन्यथा प्रस्थितम्” इति विश्ववेदव्याख्यायामपि “मण्डनमिश्रस्य तु प्रस्थानान्तरत्वात् तदीयं वचो यथाश्रुतमेवास्तु” । वेदानन्द-व्याख्यायामपि “अयमेव न्यायो वार्तिकादिषु नेतव्यः परिहृत्य मण्डनवचः; तस्या-न्यथा प्रस्थितत्वात् । सुरेश्वरवार्तिकेऽपि “अन्ये तु पण्डितमन्याः” इति कथनेन सिद्धान्तभेदमूलकमनैक्यमेव ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः”

इति श्रुतिव्याख्याप्रसङ्गे भर्तृप्रपञ्चमतमुपन्यस्य तन्निरासानन्तरम्—

“अन्ये तु पण्डितमन्याः सम्प्रदायानुसारतः ।

विज्ञायेति वचः श्रौतमिदं व्याचक्षतेऽन्यथा ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थविज्ञानेन यथोदितम् ।

विज्ञायेति वस्त्वसंसर्गिप्रज्ञां कुर्वीत यत्नतः ॥”

(पृ० १८५२-७२६)

इत्यत्र आनन्दगिरिणोक्तं यत् मण्डनमतमूल्याप्य वार्तिके तन्मतं निरस्यति इति मण्डनसुरेश्वरयोः सिद्धान्तभेदः वर्तते । यद्यपि अनन्तशास्त्रिमहोदयः एतस्य अन्यथा समर्थनं प्रदर्शयति तथापि तत्र स्फुटार्थप्रतिपादकस्य वचनस्यान्यथोन्नयनं तदाग्रहमेव सूचयति ।

शास्त्रिपादास्तु कथयन्ति—“तत्र प्रभाकरमण्डन-ब्रह्मदत्त-भर्तृप्रपञ्च-सुरेश्वर-कुमारिलानां सर्वेषां परस्परं भगवत्पादकालिकानाम्, भगवत्पादानां च प्रभाकरेण साकं वादः कञ्चनासीत्, यत्र मण्डन-ब्रह्मदत्त-भर्तृप्रपञ्च-वार्तिककारा एकमता आसन् ।

अतो ज्ञायते—प्रभाकरोऽपि पराजितोऽद्वैतसिद्धान्तं कर्मसंन्याससाधुतापक्ष-मपि स्वीकरोति स्मेति २ ।

न्यायरत्नदीपावल्यां मण्डनविश्वरूपयोर्भेदः सुरेश्वरविश्वरूपयोश्चैक्यं प्रत्यपी-पदत् । आनन्दगिरिप्रणीतशङ्करदिग्विजये मण्डनस्य संन्यासग्रहणचर्चा न वर्तते । आनन्दगिरिकृतशङ्करविजये विश्वरूपोऽपरः सुरेश्वरः । विश्वरूप एव मण्डन इति माधवीये सप्तमाध्याये (श्लोकसंख्या-११३-११८) ।

१. पृ० ५५० ९० ३३ ।

२. ब्र० भू० पृ० ११० ।

गुरुवंशकाव्यमपि शृङ्खलितस्थानपण्डितरचितम्—गृहावस्थायां विश्वरूप एव संन्यासावस्थायां सुरेश्वर इति सिद्धान्तं पोषयति । केचित्तु मण्डन एव विश्व-रूप इति वदन्ति । अनन्तानन्दशङ्करविजये विश्वरूप एव सुरेश्वरः निर्दिष्टः ।

म० म० अनन्तकृष्णशास्त्रिमहोदयानां विश्लेषणेन एतदवगम्यते यत् मण्डनः विश्वरूपश्च एक एवासावेव संन्यासानन्तरं सुरेश्वराख्यां जगाम ।

“भारतीय शास्त्र ओ साहित्ये अद्वैतवाद” इत्याख्ये म० म० डा० श्री योगेन्द्र-नाथबागचीमहोदयग्रन्थे—शारदामठस्य मठाधीशः विश्वरूपाचार्यः भगवतः शङ्करस्य शिष्य आसीत् । अयं विश्वरूपाचार्यः याज्ञवल्क्यस्मृतेः बालक्रीडानाम्नीं टीकां व्यरचयत् । मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरेण लिखितम्—“याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम्” । अयमेव विश्वरूपाचार्यः बृहदारण्यकभाष्यवार्ति-कमरचयत् । सुरेश्वराचार्यरचितत्वेनैतस्य वार्तिकस्य प्रसिद्धिर्वर्तते । सुरेश्वरा-चार्यश्च विश्वरूपाचार्यः । विद्यारण्यविरचिते—“विवरणप्रमेयसंग्रहे” सुरेश्वराचार्य-प्रणीतवार्तिकश्लोकस्य विश्वरूपाचार्यप्रणीतत्वेनोद्धारः वर्तते—

आम्ने फलार्थ इत्यादि ह्यापस्तम्बस्मृतेर्वचः ।

फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम् ॥

बृ० वा० पृ० १११९७

इदं वाक्यं नित्यवाक्यविषयत्वेन वार्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार । (परा-शरमाधवीयभाष्यम् Vol. 1 Part I P. 57) ब्रह्मानन्दभारतीकृते “पुरुषार्थ-प्रबोधे” नैष्कर्म्यसिद्धिग्रन्थस्य प्रणेता सुरेश्वर एव विश्वरूपाचार्य इत्युक्तम्—

इत्येवं नैष्कर्म्यसिद्धौ ब्रह्मांशैर्ब्रह्मवित्तमैः !

श्रीमद्भिर्विश्वरूपाद्यैराचार्यैः करुणार्णवैः ॥

पी० पी० काणेमहाशयः स्वरचिते “History of Dharmashastra” इत्याख्ये ग्रन्थे विश्वरूपाचार्यविरचितबालक्रीडायाः वाक्यानुद्धृत्य भगवतः शङ्कराचार्यस्यानुयायित्वमसाधयत् । अपवर्गार्थं हि पारिव्राज्यं ज्ञानैकसाधनं न तत्र कर्मणां प्रयोजनमित्युक्तमेव ।

तत्त्वाग्रहणात्मकेनाविद्योत्थत्वात्प्रपञ्चस्य एवमादिचोद्धानवकाश एव ।

तत्त्वेन ब्रह्मणो नान्यद् वस्त्वन्तरमस्तीति ब्रह्मविदां स्थितिः ॥

(या० स्मृ० ६६ श्लो०)

आचार्यः सुरेश्वरः “नैष्कर्म्यसिद्धौ” सर्वथा शाङ्करसिद्धान्तमनुसरति । किन्तु, मण्डनमिश्रः “ब्रह्मसिद्धौ” न शाङ्करसिद्धान्तमनुसरति न वा नैष्कर्म्य-सिद्धौ प्रतिपादितमनुवदति, अतः मण्डनः सुरेश्वरादभिन्नो नास्ति । न्यायकन्द-

लीटीकायां^१ श्रीधराचार्यः मण्डनमिश्रविरचिता ब्रह्मसिद्धिरिति, एवमेव चित्सुखा-
चार्यः तत्त्वप्रदीपिकायामपि^२ तथैव कथयति । कुत्रापि सुरेश्वरविरचिता ब्रह्मसिद्धि-
रिति न प्रतिपादयति । नैष्कर्म्यसिद्धिः, वाक्तिकम् वा मण्डनस्य इति न कोऽपि
आचार्यः स्वीकरोति तस्मादुभयोर्भेदः स्वाभाविकः । संक्षेपशारीरके २।१७४ कारि-
कायां परिहृत्य मण्डनवचः इति कथयति । एवमेव विद्यारण्यः विवरणप्रमेयसंग्रहे
विश्वरूपाचार्यस्य चर्चा करोति, अतः विश्वरूप एव मण्डनः ।

प्राध्यापकहिरियण्णामहोदयः स्वकीयनिबन्धे^३ उभयोः पार्थक्यमेव प्रमाण-
यति । तत्र दार्शनिकसिद्धान्तभेदमवलम्ब्य शृङ्गेरीमठाध्यक्षाणां विवरणमनु-
सृत्य च उभयोः भेदं साधु संसाधयति । अनन्तरं म० म० कुण्डस्वामिशशिम्हो-
दयोऽपि ब्रह्मसिद्धिभूमिकायां^४ भेदमेव साधयति ।

मण्डनमिश्रस्य शब्दब्रह्मवादः

मण्डनमिश्रः आसीदद्वैतवेदान्ती किन्तु तदीयाद्वैतवादः न ब्रह्माद्वयवादोऽपि
तु भर्तृहरिसम्मतः शब्दब्रह्माद्वयवादः । स्फोटवादस्य समर्थनार्थं 'स्फोटसिद्धिः'
इत्याख्यं ग्रन्थमपि व्यरचयत् । विमुक्तात्मयतिः इष्टसिद्धिग्रन्थे सुरेश्वराचार्यमतम-
नुसृत्य ब्रह्माद्वैतवादः एव प्रकृताद्वैतवादः न शब्दाद्वैतवादः^५ इति समर्थयति ।
एतेनापि ज्ञायते मण्डनमिश्रः न सुरेश्वरादभिन्नः ।

१. न्या० पृ० २१८ ।

२. तत्त्व० पृ० १४० ।

३. Journal of Asiatic Society, April 1923, January 1924.

4. A careful study of Maṇḍana Miśra's Brahmasiddhi in compari-
son with his other known works, all of which are now available
in print, and with the known works of Sureśvara and Śaṅkara
.....and a careful consideration of the references to Maṇḍana
contained in certain important works of Mīmāṃsā, Nyāya,
Dvaitavedānta and other systems have made it possible to
assemble here several data of overwhelming cumulative weight,
which would be quite sufficient to kill the common belief in
the Maṇḍana-Sureśvara equation, and to exhibit Maṇḍana and
Sureśvara as two different individuals, maintaining strikingly
divergent views within the purviews of Advaitism.

(Introduction P. X X VI)

५. तस्मादात्माद्वैतमेव सिद्धयति, शब्दाद्वैतं षटाद्वैतं वा । (इष्टसि० पृ० १७६)

मण्डनमिश्रस्वीकृतस्य भावाद्वैतवादस्य खण्डनं सुरेश्वराचार्यः बृहदारण्यक-
वार्तिके युक्तिभिः करोति । एवम् अद्वैतसिद्धौ आचार्यः मधुसूदनोऽपि भावाद्वैत-
वादस्य यौक्तिकत्वं प्रतिपाद्यापि खण्डनं करोति । "वस्तुतस्तु अविद्यानिवृत्तेः
पञ्चमप्रकारत्वं भावाद्वैतश्चाभ्युपगमपराहतम्" (अ० सि० पृ० ४६७) एतदपि
उभयोः पार्थक्यं समर्थयति ।

मण्डनमिश्रस्य चिन्तायां स्वातंत्र्यं वर्तते । शाङ्करभाष्यस्यैकापि पंक्ति-
नैवोद्धृता तेन । एतेन च ज्ञायते असावासीत् वस्तुतः शङ्करप्रतिद्वन्द्वी सन्नपि
अद्वैतवेदान्ती । मण्डनसिद्धान्तस्य अवतारणा प्रकरणपञ्चिकायाम् न्याय-
मञ्जर्याश्च द्रष्टव्या । अतः उभयोरभिन्नत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

मण्डनमिश्ररचिताः ग्रन्थाः—

१. विधिविवेकः ।

४. मीमांसानुक्रमणिका ।

२. भावनाविवेकः ।

५. ब्रह्मसिद्धिः ।

३. विभ्रमविवेकः ।

६. स्फोटसिद्धिः ।

मण्डनसुरेश्वरप्रस्थानयोः सिद्धान्तभेदः—

मण्डनमिश्रप्रस्थानम्

सुरेश्वरप्रस्थानम्

१—मण्डनमिश्रः स्फोटवादं स्वीकृत्य
शब्दब्रह्मवादस्य समर्थनं कृतवान् ।

१—शङ्कराचार्यः सुरेश्वराचार्यश्च
स्फोटवादं नैव स्वीकुरुतः ।
ब्रह्माद्वैतवादमङ्गीकृत्य शब्दब्रह्म-
वादस्य स्फोटवादस्य च खण्डनं
कुरुतः ।

२—मण्डनमिश्रस्य भावाद्वैतवादः
तन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तोऽपरो भाव-
पदार्थः नास्ति । सत्यपि ब्रह्मज्ञाने
प्रपञ्चस्य अविद्यायाश्च अभावस्या-
स्तित्वं तत्कालेऽपि वर्तते एव ।

२—शङ्करस्य सुरेश्वरस्य च मते अवि-
द्यानिवृत्तिः ब्रह्मस्वरूपा ब्रह्मव्य-
तिरिक्तः न भावपदार्थः नाभाव-
पदार्थः तिष्ठति । ब्रह्माद्वैतवाद एव
वर्तते ।

विज्ञानात्मनो ब्रह्मणोऽस्थूल-
त्वादिरिव दुःखाभावोऽप्युपाधिवि-
शेषः इति ब्रह्मणोऽभावरूपत्वम्,
इति तद्व्यतिरेकेण भावरूपद्वैता-
भावः एवाद्वैतवादः इति भावाद्वैत-
मतम् ।

- ३—मण्डनमते अविद्यायाः आश्रयः जीवः विषयः ब्रह्म । वाचस्पतिरपि मण्डनमिश्रमतमेव स्वीकरोति ।
- ४—मण्डनमते अग्रहणान्यथाग्रहणभेदेन अविद्यायाः द्वैविध्यम् ।
- ५—भ्रमज्ञानव्याख्यायामयं भट्टसम्मतं विपरीतख्यातिं समर्थयति ।
- ६—वेदान्तश्रवणजन्यं ज्ञानं परोक्षात्मकम्, शब्दजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं न भवति, मनननिदिध्यासनान्तरं मनसा प्रत्यक्षात्मकं ब्रह्म-ज्ञानं जायते ।
- ७—मण्डनः प्रतिबिम्बवादी ।
- ८—मण्डनमते दृष्टिसृष्टिवादः ।
- ९—जीववन्मुक्तिर्नास्ति ।
- ३—शङ्करसुरेश्वरयोर्मते आश्रयविषयो ब्रह्म एव । पद्मपादः प्रकाशात्मयतिरपि एतन्मतमेव स्वीकरोति ।
- ४—सुरेश्वराचार्यः वार्तिके एतन्मतस्य खण्डनं करोति ।
- ५—सुरेश्वरः विपरीतख्यातिं नैव स्वीकरोति ।
- ६—एतन्मते शब्दजन्यमपरोक्षात्मकं ज्ञानं जायते ।
- ७—सुरेश्वरः आभासवादी
- ८—सुरेश्वरमते जगतः व्यावहारिक-सत्यत्वम् ।
- ९—जीवन्मुक्तिर्वर्तते ।

विधिस्वरूपे विभिन्नदार्शनिकदृष्टिः

“स्वर्गकामोऽवमेधेन यजेत” इत्यादिवाक्यस्थं यजेत इति पदं लिङ्बोधकप्रत्ययघटितम् । यजधातोः लिङ्प्रत्यये सति यजेत इति । अत्र यज + इत यजेत इत्यत्र इतइति लिङ्बोधकः प्रत्ययः । लिङ्प्रत्ययः विधि-प्रत्ययः । विधिप्रत्ययस्यार्थश्चात्र आसाभिप्रायः । आसाभिप्रायो नाम वेदवक्तृ-पुरुषाभिप्रायः । आचार्यस्य मते आसाभिप्राय एव विधिप्रत्ययस्यार्थः । प्रथमतः वेदः अल्पज्ञजीवोच्चरितो न भवितुमर्हतीत्यवधारितम् । आसाभिप्रायार्थकविधि-प्रत्ययेन यस्यायमभिप्रायोऽनुमितो भवति स एव ईश्वरः । अनुमानाकारः—(पक्षः) वैदिकविधिप्रत्ययः (साध्यम्) आप्ताभिप्रायबोधकः (हेतुः) विधि-प्रत्ययत्वात् ।

आचार्यः पाणिनिः विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रेण विध्यादिष्वर्थेषु लिङः विधानं करोति । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्षु अनुस्यूतत्वात् तेन रूपेण प्रवर्तना एव लिङर्थः । प्रवृत्त्यनुकूलः व्यापारः

प्रवर्तना । प्रवृत्तिः शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मकः प्रवर्त-यितुर्गुर्वादिनिष्ठः ।

प्राभाकरमते विधिप्रत्ययस्यार्थः नियोगः । नियोगशब्दः कर्तृवाच्ये घट्टप्रत्यये निष्पन्नो भवति—नियुङ्क्ते इति नियोगः । नियोगः नियोज्यं पुरुषं नियोगस्य सिद्धये नियोगविषये नियुक्तं करोति—“स्वसिद्धये नियोज्यं स्वविषये नियुञ्जानः नियोगः” इति । कार्यम् अपूर्वम् इत्यादयः शब्दाः नियोगशब्दस्य समानार्थकाः । नियोगः स्वसिद्धये पुरुषं नियुञ्जानः नियोग इत्यभिधीयते । नियोगस्य अपरं नाम कार्यं, कार्यं हि कर्तुः कृतिसाध्यमर्थात् कर्तुः कृतेरुद्-देश्यम् । कृतिसाध्यत्वादेव कार्यमित्युच्यते । कार्यमेव स्वसिद्धये नियोज्य-पुरुषस्य नियोगं करोतीति नियोगनाम्नाभिधीयते । अत एव “स्वसिद्धये स्वात्मनि नियुञ्जानं नियोगः” इति । विधिवाक्यश्रवणानन्तरं यः पुरुषः इदं मत्कार्यं-मित्यवगच्छति स एव नियोज्यः । स्वर्गकामो यजेत (आपस्तम्बगौतमसू० १०।२।८) इति वाक्ये साध्यस्वर्गकामनावान् पुरुष एव स्वर्गकामः । स्वर्गकामनावान् पुरुषः तादृशकर्मण्येव नियोज्यो भवति यद्धि कार्यं स्वर्गकामनावतः पुरुषस्य काम्यस्वर्गस्य साधकं भवितुमर्हति ।

काम्यस्वर्गफलाव्यवहितप्राक्काले विद्यमानं वस्तु एव स्वर्गफलस्य साधनं भवितुमर्हति । यागक्रिया च क्षणविनाशिनीति कालान्तरभाविनः स्वर्गफलस्य अव्यवहितप्राक्क्षणे न विद्यते इति यागरूपक्रिया कार्यरूपे स्वर्गकामरूपनियोज्येन सह अन्विता न स्यात् । यत् काम्यफलस्य साधनं नास्ति तादृशकार्ये कदापि स्वर्गकामः पुरुषः नियोज्यरूपेणान्वितो न भवितुमर्हति । अत एव “स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र यागक्रियातिरिक्तं प्रमाणान्तरावेद्यं कार्यमेव लिङादिप्रत्ययेन अभिधीयते । तादृशकार्यस्यैवाभिधायकः लिङादिविधिप्रत्ययो भवति यद्धि कार्यमेतद्वाक्यातिरिक्तेन केनापि प्रमाणेन विदितं न भवति । प्रमाणान्तरावे-द्यत्वादेव अपूर्वमिदम् इति जेगीयते । कार्यस्य विषय एव करणम् । कार्यस्य स्वरूपप्रतीतौ यत् विषयरूपेण भासते तदेव कार्यस्य स्वरूपनिवर्त्तरूपे करण-रूपेण भासते । कार्यप्रतीतौ यद्धि विषयरूपेणापेक्षितं तदेव कार्योत्पत्तौ करणं भवति । कार्यं कृतिघटितशरीरम् । कृतिसाध्यमेवं कृतिं प्रति प्रधानीभूतमेव कार्यम् । ज्ञानं यथा नियतं सविषयकम् तथैव कृतिरपि नियतसविषयिका । तथा च कार्यस्य प्रतीतौ कृतेर्विषयस्यापेक्षा वर्तते । विषयमन्तरा कृतेः प्रतीतिरेव न स्यात् । उत्पत्तिक्रिया सकरणिकैव । करणं विना क्रिया न भवितुमर्हति । धात्वर्थरूपकरणेन नियोज्यपुरुषरूपः कर्ता कार्यस्योत्पादको भवति । कार्यमुत्प-

द्यमानमर्थात् निर्वर्त्यम्, कार्यस्य निर्वर्तयिता नियोज्य एवं करणं धात्वर्थः । यस्य पूर्वं कार्यस्य विषयरूपेण प्रतीतिस्तस्यैव कार्यस्य उत्पत्तौ करणरूपेण प्रतीतिः । प्रथमतः नियोज्यपुरुषस्य समीपे विधिवाक्येन प्रतीतिरनन्तरं नियोज्यरूपकर्तृपुरुषेण कार्यं निर्वर्त्य—निष्पाद्यं स्यात् ।

कृतिसाध्यं वस्त्वेव कार्यं तस्मात् कृतेर्ज्ञानं विना कार्यस्य ज्ञानं न सम्भवति । यद्धि कृतिसाध्यं कृतिं प्रति प्रधानीभूतन्तदेव कार्यम् । यद्वस्तु उद्दिश्य कृतिर्जायते तदेव कृतिं प्रति प्रधानीभूतम्, नियोज्यरूपकर्तृपुरुषस्य कृतिः कार्यस्य सिद्धद्युद्देश्येन प्रवर्तते । कृतिर्हि चेतनस्य आत्मनः गुणः । चेतन एव नियोज्यो भवति । यत्र कार्यं चेतनः पुरुषः अप्रधानरूपेण प्रतीयते तदेव कार्यम् । कार्यस्य स्वरूपसिद्धयर्थमेव चेतनः प्रयत्नवान् भवति । कार्यं हि कृतेरुद्देश्यमिति कार्यं प्रधानम् अत्र कृतिरप्रधाना एवं कृत्याश्रयः पुरुषोऽपि अप्रधानभूतः । ज्ञानं यथा सविषयकं तथैव कृतरपि नित्यं सविषयिका । विषयमन्तरेण कृतेः स्वरूप-निरूपणं न भवितुमर्हति । कृतेः विषयः पुरुषव्यापारः—चेष्टा, यागः दानं, होमादिकम् । क्रियाविषयिणी कृतिः अपूर्वाख्यकार्यमुद्दिश्य प्रवर्तते । तथा च नियोज्यपुरुषस्य कृत्या अपूर्वं सिध्यति । यागादिविषयिणी या कृतिस्तया-कृतिसाध्यं कृतिं प्रति प्रधानीभूतमपूर्वं कार्यं जायते । कार्यं कृतिं विना न सम्भवति, कृतिश्च क्रियां विना न सम्भवति इति कृतिः क्रियाविषयिणी । तथा अनया कृतिप्रणाल्या यजेत इति कथिते यागविषयकं कार्यमित्यर्थोऽवगम्यते । विपूर्वकस्य बन्धनार्थक “षिञ्” धातोः अच्प्रत्यये विषयः । विषिष्वन्ति विष-यिणं बध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति विषयाः । ज्ञानादोनां विषयः विषयिणं ज्ञानं बध्नाति । विषयनिरूपणाधीनमेव ज्ञानं निरूपणीयं भवति । घटादिविषयः स्वविषयकं ज्ञानमितरविषयकज्ञानात् व्यावर्तयति अत एव घटादिः ज्ञानस्य विषयः जायते । एवमेव कार्यमपि इतरकार्याद्व्यावर्तयति इति धात्वर्थरूपक्रिया कार्यस्य बन्धनकारिका । कृतिः क्रियाभिन्ननिरूपिता न भवति । धात्वर्थ एव क्रिया । धात्वर्थरूपक्रियाविषयककृत्या लिङ्गर्थकार्यस्य निष्पत्तिर्भवति । यागविषयकं कार्यमित्यत्र धात्वर्थक्रिया यागलिङ्गर्थकार्यस्य बन्धनं व्यवच्छेदकं विशेषणं वा भवतीति कार्यस्य विषयो जायते । स्वर्गकामो यजेत एतादृशवाक्यस्य यथा नियोज्यः स्वर्गकामनावान् पुरुषः तथैव लिङ्ग-कार्यं एव पुरुषः नियोज्यरूपेणान्वित इति कार्यरूपः लिङ्गर्थः नियोज्यपुरुषकाम्यस्य स्वर्गस्य साधनं भवतीति । कार्यं लिङ्गर्थ एव नियोज्यकाम्यस्य स्वर्गस्य साधनम् । तथा च लिङ्गर्थकार्यविषयः धात्वर्थक्रिया नियोज्यपुरुषकाम्यफलस्य साधनम् ।

अत्रेयमाशङ्का यत् लिङ्गर्थः कार्यं नियोज्यपुरुषस्य यत्काम्यं फलन्तस्य साधनमत एव नियोज्यः पुरुषः लिङ्गर्थकार्यस्य सिद्धयर्थं प्रवृत्तो भवति । लिङ्गर्थः

कार्यं यदि नियोज्यपुरुषस्य यत्काम्यं फलन्तस्य साधनं न स्यात् तदा नियोज्यः पुरुषः कदापि लिङ्गर्थकार्यस्य सिद्धयर्थं प्रवृत्तो न स्यात् । तस्मात् गुरुमते कार्यं नियोज्यपुरुषस्य काम्यफलस्य साधनम् । तथा च कार्यं फलस्य जनकमिति कार्यमप्रधानं फलञ्च प्रधानम् । विधिवाक्ये कार्यस्यैव मुख्यविशेष्यत्वमित्यपि न संघटते, यतः अप्रधानभूतं कार्यं मुख्यं विशेष्यं न भवितुमर्हतीति कार्यस्यैव समस्तवाक्यप्रधानीभूतत्वं न संगच्छते ।

अत्र गुरुमतानुयायिनः कथयन्ति—कार्यं स्वसिद्धयर्थमेव नियोज्यं नियुनक्ति । तथा च कार्यं नियोगो वा स्वसिद्धयनुकूलनियोज्यप्राप्त्यर्थमेव फलसाधनता-मात्मनि स्वीकरोति न तु फलसिद्धयर्थं फलसाधनतां स्वीकरोति । कार्यं स्वसिद्धयर्थमेव नियोज्यं प्रेरयति नियोज्योऽपि काम्यफलस्य असाधने नैव प्रवृत्तो भवतीति नियोगः कार्यं वा नियोज्यपुरुषकाम्यफलसाधनतां स्वीकरोति फलतः कार्यं स्वसिद्धयनुकूलनियोज्यपुरुषलाभार्थं नियोज्यपुरुषस्य यत्काम्यं फलन्तस्य साधनं भवतीति कार्यस्य नियोगस्य वा प्राधान्यस्य हानिर्न जायते ।

शब्देन विधेर्ज्ञानमनायासेनैव सर्वेषां यदि जायते तदा साधनत्वेन ज्ञाते कर्मणि प्रवृत्तौ सत्यां निष्पादितक्रिये कार्यं साधनस्य अनुपपत्तिरेव स्यात्, शब्दात्प्रसिद्धस्य प्रतिपादनं वृथैव भवति इति शब्देन विज्ञातं वस्तु नैव जिज्ञासितं भवति । विधिश्च सर्वथाऽप्रसिद्धस्तदा अप्रसिद्धत्वादेव वेदार्थतया प्रतिपाद्यः न स्यात् । विधिः शब्देन अवगम्यते इति प्रसिद्ध एव तथापि विधौ वर्तन्ते दार्शनिकानां काश्चन विप्रतिपत्तय इति संशयापन्नः विधिः जिज्ञासितो भवति । तत्र सतीषु बह्वीषु विप्रतिपत्तिषु इयं हि विमतिर्जायते लिङादिः लडादि-रूपादन्यशब्दात् भिद्यते इति शब्दभेद एव विधिः । यथा अयस्कान्तमणिस्वरूपे वस्तुनि अस्त्येव स्वस्वभावजन्यः तादृशः कश्चिदतिशयः यद्वशात् अतचेतनं लौहं प्रवर्तयति तथैव लिङादावपि तादृशोऽतिशयः कश्चिद् वर्तते यद्वशात् चेतनं पुरुषं कर्मणि प्रवर्तयति । लिङादेर्व्यापारातिशयो वा चेतनस्य प्रवृत्तिकारणं स्वीक्रियते किम्वा शब्दभेदवदर्थभेद एव विधिरभ्युपेयते । यद्यप्यत्रेयं शङ्कोदेति यत् अर्थभेदस्य विधित्वे शब्दे विधिव्यवहारः कथमिव स्यात्, दृश्यते च शब्देऽपि विधिव्यवहारः । यथा—“चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्” इति, “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधोनां स्युः” इति च उभयत्रापि शब्दे एव विधि-शब्दव्यवहारः दृश्यते नार्थः । चोदनेतिशब्दस्यैव क्रियायाः प्रवर्तकत्वं प्रतिपादि-तम् तथैव एकवाक्यता च वाक्यरूपेण शब्देन वाक्यान्तरस्य शब्दस्याभिहितम् । सत्यम्, परमियमाशङ्का नैव दुष्परिहरा । विध्यर्थाभिधायके शब्देऽपि विधि-शब्दव्यवहारो भवति ।

मण्डनमिश्रस्य मते इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः । कृतिसाध्यत्वं हि लोकादेव अवगम्यत इति न तत्र विध्यपेक्षा । यागो मत्कृतिसाध्यः, मत्कृतिसाध्यविरोधि-धर्मानधिकरणत्वात् इत्यनुमानेनैव कृतिसाध्यत्वस्य लाभात्, तथा च कृति-साध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि “अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः” इति न्यायेन प्रदर्शितरीत्या अनुमानेनैव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वलाभात् न तत्र विधेः शक्तिरस्ति । स्वर्गादीनामिष्टसाधनत्वन्तु प्रमाणान्तरेणावगन्तुं न शक्यतेऽपि तु आम्नायवाक्यादेव तदवगम्यते इत्यनन्यलभ्यत्वात्तत्र विधेः शक्तिः स्वीक्रियते । केचित्तु “अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः” इति न्यायस्य तत्रैव प्रवृत्तिः यत्र पदान्तरलभ्योऽर्थः भवति—पदान्तरलभ्ये हि अर्थे पदस्य शक्तिः न भवति, अन्यथा कुत्रापि शक्तिर्न सिद्ध्येत् सर्वस्यैवार्थस्य शब्दातिरिक्तप्रमाणान्तर-वेद्यत्वात् । अनन्यलभ्यन्यायेन प्रदर्शितरीत्या कृतिसाध्यत्वे विध्यर्थनिषेधा-स्वीकारेऽपि कृतिसाध्यत्वज्ञानं न प्रवर्तकं, कृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते प्रवृत्तिस्तु न जायते । कृत्यसाध्ये इष्टाभावेन वृथा श्रमजनकत्वेन द्वेषादेव प्रवृत्तेरभावात् । यद्यपि प्रदर्शितरीत्या कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रवर्तकं न भवेत् तथापि कृतिसाध्यत्व-ज्ञानं विना कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छात्मिका या चिकीर्षा सा नैव जायते । चिकीर्षाया अभावे च प्रवृत्तिरपि नैव स्यादिति कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्व-मावश्यकम् । लोकव्यवहारादेव तस्यानुगमात् चिकीर्षोपपत्तेः चिकीर्षानुरोधेन कृतिसाध्यत्वे शक्तिकल्पनमनावश्यकम् ।

अत्रेयमाशङ्का भवति—अनिष्टजनके उदासीने च कर्मणि वृथा श्रम-जनकतया द्वेषादेव प्रवृत्तिर्न स्यात् तथा च इष्टसाधनत्वज्ञानस्य विध्यर्थत्वा-भावेऽपि इष्टसाधने एव कर्मणि प्रवृत्तिः स्यान्नान्यत्र । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावे इष्टाजनके कर्मणि यत्र आन्तरालिकश्रमो वर्तते तत्र द्वेषाभाव-सत्वेऽपि प्रवृत्तिर्न भवतीति सकलजनसम्मतोऽयं विषयः, इदानीमिष्टसाधनत्व-ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वानभ्युपगमेऽत्र प्रवृत्तिर्दुर्निवारा स्यात् इष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्युपगमे तु प्रदर्शितस्थले इष्टसाधनत्वात्मकस्य प्रवृत्तिहेतुत्वस्या-भावादेव प्रवृत्तिर्न भवतीति सर्वं सुसमञ्जसम् । इष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रवृत्ति-हेतुत्वञ्च न मदंशरहितस्यापि तु मदिष्टसाधनमितिज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्व-मभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा मदंशस्य विधिवाक्यादलाभेन मदिष्टसाधनेऽपि यागादौ प्रवृत्तेरनुदयात् ।

अयमाशयः—लिङादिप्रत्ययेभ्यः प्रवर्तना प्रतीयते । सर्वापि चेष्टा मान-सिकी भवतु कायिकी वा प्रयत्नपूर्विकैव भवति । प्रयत्नो हि रागपूर्वक एव, विना रागं न कस्मिंश्चिदपि कार्ये प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्भवति । रागो हि नैव दुःखे नाप्यसुखे अपि तु सुखानुशयो राग इति सुखे सुखसाधने वा रागो भवति दुःखे

द्वेषादेव रागो न असुखदुःखे च उपेक्षणाच्च न रागः । सुखस्य चान्येच्छान-धीनेच्छाविषयत्वमिति सर्वानुभवसिद्धम् । क्रिया च दुःखात्मिका इत्यत्र नास्ति केषामपि सचेतसां विमतिः लोकानुभवसिद्धत्वात् । क्रियायां लोकाः प्रवर्तन्ते इत्यवश्यमेव क्रियायां सुखसाधनत्वमवगन्तव्यम् अन्यथा सुखार्थिनस्तत्र नैव प्रवर्तन्तु वैदिकक्रियाश्च नैव साक्षात् सुखसाधिका इति प्रेक्षावतां वैदिक-व्यापारोपरमप्रसङ्गः समापतति इति दुःखरूपास्वपि क्रियासु सुखसाधनत्व-मवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम् । सुखसाधनतैवेच्छोपहारमुखेन सुखोपायत्वात् क्रियासु प्रवर्तयितुमीशते । यदि शब्दः सुखसाधनतां न प्रतिपादयेत् तदा न कोऽपि क्रियायां पुरुषं प्रवर्तयेत् । लिङा शब्देन इष्टसाधनतामात्रमभ्युपगम्यत इति कथमिवास्मात् प्रवर्तनायाः प्रतीतिः स्यात् । प्रवृत्तिसमर्थस्तावत्कश्चिद्भावाति-शयो व्यापार एव प्रवर्तना^१ । एतन्मते केवलं परिस्पन्दनमेव व्यापारशब्देन नोच्यते येन परिस्पन्दनातिरिक्तत्वेन व्यापारशब्दस्य प्रयोगो न भवेत् । तस्मा-दिष्टसाधनत्वस्य परिस्पन्दनातिरिक्तत्वेन अप्रवर्तनात्मत्वं स्यात्, भावधर्म एव कश्चित्समीहितसाधनानुगुणो व्यापारपदार्थः । यथा कश्चित् ज्ञानजनने प्रवृत्तो भवति तदा भावधर्मः नैव सामान्यतः परिस्पन्दः भवति अपि तु मनः-संयोग एवायं भावधर्मः तथैव स्पन्देतरः इष्टसाधनत्वाख्यः भावधर्म एव प्रवृत्ति-जननेऽनुकूलतया व्यापारविशेषः प्रवर्तना । शब्दः तद्भावनया वात्र न भवति प्रवर्तना यतः न अपेक्षितोपायत्वप्रतिपादनं विना कोऽपि क्रियासु प्रवर्तते^१ । अत्रेयमाशङ्का जागर्ति यत् राज्ञः सेवकः यत्र यत्र कर्मणि प्रवर्तते तत्र सर्वत्रा-पेक्षितोपायत्वनिबन्धनैव प्रवृत्तिर्भवतीति वक्तुं न शक्यते, राजाज्ञया अनपेक्षितो-पायेऽपि प्रेक्षावतां राजसेवकानां प्रवृत्तिर्दृश्यते, इति अपेक्षितोपायतां प्रतिपाद्यैव क्रियासु प्रवृत्तिरिति सैव प्रवर्तना इति न सार्वत्रिकः प्रवृत्तिहेतुः । सत्यम्, भवति आज्ञादिभ्यः प्रवृत्तिः क्रियायां तथापि केनापि रूपेणापेक्षितोपायनिबन्धनता-माश्रित्यैव सा प्रवृत्तिर्जायते । यद्यपि यत्र आज्ञादिना कस्यांश्चित्क्रियायां प्रवृत्तिर्भवति तत्र नियोक्तुरेव अर्थकर्मणि इति नियोक्तुरेवापेक्षितोपायनिबन्धना आज्ञादयो वर्तन्ते तथापि नियोज्यस्य पुरुषस्य या तद्विषयसम्पादने प्रवृत्तिर्भवति सा नियोज्यापेक्षितनिबन्धनैव भवति । यतः नियोज्यः प्रेक्षावान् आज्ञाद्यनन्तरं मनसि परिकल्पयति एतत्कार्यसम्पादनानन्तरं कार्यसम्पादनेन सम्यक्तोषितः ममाज्ञापयिता अभीष्टं मह्यं प्रयच्छेत् ममाहितं वा न विदध्यात् इति समीहित-लामरूपमहितविनिवृत्तिरूपं वा अपेक्षितमुपाश्रित्यैव भृत्यस्य नियोज्यस्य स्वनियोक्तुराज्ञाविषयसम्पादने प्रवृत्तिर्भवति नान्यथात एव यः पुरुषः यस्य

हितप्राप्ति अहितपरिहारे वा नैव यत्नं विधत्ते तस्य आज्ञामपि नैवासौ नियोज्यः
अनुरुणाद्धि इति अकामेनापि एतत्स्वीकर्तव्यं यत् नियोज्यार्थसमुद्देशेन नियोज्यस्य
प्रवृत्तिरानुषङ्गीकी आज्ञाविषयस्य स्वापेक्षितत्वादेव प्रवृत्तिरिति लिङादिभ्यः
प्रवर्तनावगतिर्नानुपपन्ना ।

केचन वेदं प्रति अतिशयश्रद्धावन्तः इदं मम कर्तव्यमिति ज्ञानानन्तरमेव
प्रवृत्तिरित्यवोचन् । कस्यचित्कर्मणः दर्शनीयं कर्तव्यतामेव प्रवृत्तिहेतुत्वे-
नावगच्छन्ति । स्तनन्धस्य बालस्य या तावदादौ प्रवृत्तिर्भवति सापि न समी-
हितोपाय इत्येतावतैवापि तु कर्तव्यमेतदिति । तस्मात् कर्तव्यतैव प्रवृत्तिहेतुरिति
लिङादिश्रवणानन्तरा प्रवृत्तिः कर्तव्यताभिधानमेव लिङादीनां संसाधयति ।
लौकिकवचनं हि न निरपेक्षं प्रवृत्तिजनकं भवत्यपि तु प्रमाणान्तरापेक्षम्
अपेक्षितोपायप्रतीतिपुरस्सरमेव । क्रिया हि दुःखरूपा, तथा च दुःखरूपायां क्रियायां
प्रवृत्तिर्न स्वाभाविकी नापि केवलं कर्तव्यत्वज्ञानसापेक्षा परमियं हि प्रमाणा-
न्तरापेक्षैव प्रवृत्तिरिति दुःखरूपक्रियाकर्तव्यतावगतेरपेक्षितोपायतां तत्प्रमाण-
भूतामन्तर्भाव्य कर्तव्यतावगतिः । वेदो हि अपौरुषेय इति निरपेक्षत्वात् न
स्वार्थं प्रमाणान्तरमपेक्षत इति अपेक्षितोपायतावगतेरपेक्षा तत्र न जायते तथा च
अपेक्षितोपायतावगमनिरपेक्ष एव कर्तव्यतावगमहेतुः । कर्तव्यता हि वेदे लिङादि-
प्रयोगेनाभिधीयते । यथा लोके लिङादिश्रवणान्तरा प्रवृत्तिः कर्तव्यताभिधान-
मेव लिङादीनामापादयति । अवगतसङ्गतितया लिङादयो वेदेऽपि कर्तव्यता-
मेवाभिदधते । वेदे लिङादिनाऽवगम्यमाना कर्तव्यता अनुष्ठानकर्तारमधिकारिणं
नियोज्यं पुरुषमपेक्षते । तत्र कश्चिद्विधिः साध्यः यथा—स्वर्गकामो यजेत ।
अत्र यदा नियोज्यः साध्यविशिष्टस्तदा साध्यविवृद्धिर्भवति । यत्र तु नियोज्यः
निमित्तवान् यथा 'धावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' तत्र भावविषयं कार्यं हित-
साधनतावगमनिरपेक्षोऽपि अवगमयन्प्रवृत्तिं जनयति । यत्र वा 'न कलञ्जं
भक्षयेदिति' तत्र भगवानाम्नाय एव निरस्ताखिलदोषाशङ्कोऽहितसाधनताव-
गमनिरपेक्ष एव नत्रर्थविषयं कार्यमवगमयन् निवृत्तिं विधत्ते इति अपेक्षितोपाय-
तायाः प्रवृत्तिं प्रति साधनत्वस्वीकारे न किमपि फलम् ।

एतस्य पूर्वप्रदर्शितस्य शङ्काग्रन्थस्य समाधाने न्यायकणिकायामेतदभिहितं
यत् अपेक्षितोपायताम्—इष्टसाधनत्वमन्तरेण कर्तव्यमिति शतशोऽभिधीय-
मानमपि न कार्यप्रवृत्तये समर्थो भवति । शब्दो हि कर्तव्यतायां विदितसंगति-
रवश्यमेवापेक्षितोपायतामवगमयति, अपेक्षितोपायतावशादेवानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति,
अर्थात् इष्टसाधनत्वादेव प्रमाणान्तरानपेक्षादाम्नायादवगता कर्तव्यता अनुष्ठान-

१. सा च क्रियाणामपेक्षितोपायतैव । वि० वि० पृ०—२४३

माक्षिपति । एवमेव नैमित्तिकविधौ च प्रतीयमाना अपेक्षितोपायसाधनता
न शक्या नेति वक्तुम् । कर्तव्यताज्ञानस्य हि अपेक्षितोपायनान्तरीयकत्वात्
कर्तव्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वेऽपेक्षितोपायत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिजनकत्वं
सेत्स्यति । अन्यथा कर्तव्यमिति प्रतिपद्यमानोऽपि कथं तत्र प्रवर्तते^१ । तस्मा-
दोप्सितस्योपायतैव कर्तृप्रवृत्तिहेतुः ।

अत्र पूर्वपक्षिणा एतदुच्यते यत् कर्तव्यताऽवगमादेव कर्ता कर्मणि प्रवर्तते
इति कर्तव्यतैव प्रवृत्तिहेतुरस्तु । इयं कर्तव्यता का ? न निरालम्बनं ज्ञानं
भवति । किमपि विषयमवलम्ब्यैव ज्ञानं भवति निरालम्बनं ज्ञानं च न भवति
इति कुतूरीप्सितोपायतैव प्रवृत्तिहेतुः कर्तव्यताज्ञानस्यालम्बनम् । कृतिसाध्यता-
गोचरं कर्तव्यत्वज्ञानान्तर्द्विपरीततागोचरं हि अकर्तव्यत्वज्ञानमिति तत्कथं समी-
हितसाधनत्वमेव तद्विपरीतसाधनत्वं गोचरयितुमर्हति ? कर्तव्यत्वसमीहित-
साधनत्वयोस्तादात्म्यं नास्ति यतः एकस्य सिद्धत्वादपरस्य च साध्यत्वात् दहन-
तुहिनवदुभयोः स्वभावविरुद्धत्वात् । यथा शुक्लः प्रत्यय इत्यत्र शुक्ल एवार्थः
प्रत्ययेऽज्वेति इति शुक्ल एव शुक्लप्रत्ययस्य विषयो भवति समीहितोपायतां
तद्विपरीततां चानुयातौ कर्तव्यमकर्तव्यमिति प्रत्ययौ प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतू लौकिका-
नाम् । तथा च अपेक्षितोपायतासत्त्वे कर्तव्यत्वप्रत्ययः अपेक्षितोपायताभावे
चाकर्तव्यत्वप्रत्ययः । कृतिसाध्यतामात्रं कर्तव्यता, परं कृतिसाध्यतामात्रं नैव
प्रवृत्तिकारणं समीहितस्यापि कर्तव्यतया समीहितस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वप्रसङ्गात् ।
फलं हि कर्तव्यस्य कृतिसाध्यस्य सुखं सुखसाधनं प्रवृत्तिगोचरः स्यादेवेति
कर्तव्यतायाः प्रवृत्तिगोचरत्वं स्यादेव । सत्यम्, साधनत्वं प्रवृत्तिहेतुः न तु
कर्तव्यतामात्रमपि तु कुतूरीप्सितसाधनं प्रवृत्तिकारणम् । तथा च कर्तव्यतैकाग्र्य-
समवायिनी समीहितसाधनता प्रवृत्तिहेतुः सैव च कर्तव्यताज्ञानस्यालम्बनमभि-
मता । यद्युच्यते कर्तव्यतामात्रोपयोगिनी या समीहितसाधनता वर्तते सा नैव
प्रवृत्तिहेतुः । स्वीक्रियतेऽपि तु कर्तव्यतैव प्रवृत्तिहेतुर्भवति । सा च कर्तव्यता
कचित्साधनतयाऽवगम्यते क्वचिच्च सा कर्तव्यता शब्दतः कृतिसाध्यत्वेन रूपेण
प्रवृत्तिहेतुर्भवति । तथा चासत्यामपि समीहितसाधनतायां कृतिसाध्यत्वरूपा
कर्तव्यतैव प्रवृत्तिहेतुरिति कर्तव्यतामात्रमेव प्रवृत्तिहेतुरिति । समीहितोपायता
हि कृतियोनिः । अयमाशयः—समीहितोपायता हि प्रमाणान्तःपातिनी इत्यत्र
नास्ति ममापि विमतिः, परमेतादृशमप्यस्ति किञ्चित्प्रमाणं यस्य प्रमाणस्य
अभावात् प्रमेयं निवर्तते । यदि कोऽपि भावपदार्थः अनित्यो भवति तदाऽवश्य-

१. ननु कर्तव्यमिति प्रतिपत्तेः प्रवृत्तिः । कथं हि तथा प्रतिपद्यमानो न प्रवर्तते ।
वि० वि० पृ० २४५, ४४६ ।

मेवासौ कृतकोऽपि भवति । तथा च कृतकत्वन्तत्र भावानामनित्यत्वे प्रमाणम् । कृतकत्वाभावादनित्यत्वं निवर्तते । कदाचिदपि कश्मिंश्चिद् भावे एतन्नेव भवितुमर्हति यदसौ भावोऽकृतकः सन्नपि अनित्यो भवेत् । एवमेवात्रापि कार्यत्वं नाम कृतिव्याप्यत्वं तथा च सति कार्यत्वे कृतिरवश्यमेव स्यात्, कृतिः चेतन-प्रयत्नः पुरुषप्रयत्नो वेति । सा च कृतिः इच्छाजन्या अर्थात् इच्छाद्वेषजीवन-योनिस्तथा च इच्छाद्वेषात्मकयोः कृतियोनिभूतयोः निवृत्तौ कृतिरपि नैव भवति । ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या कृतिर्भवेदित्यंशे न कस्यापि विमतिः । तस्मात्समीहितसाधनतायाः निवृत्तौ प्रवृत्तिर्नैव भवितुमर्हति समीहितस्य कृति-योनित्वात् । तस्मात्कर्तुः समीहितसाधनतैव कर्तव्यता कर्तुरपेक्षितोपायताविप-रीता कर्तव्यता । यः पुरुषः यदिच्छति तदेवासौ करोति नान्यत् इति भाव-नायाः प्रारम्भः इच्छैव भवति । प्रारब्धया इच्छया च भावनाप्रयत्नः जायते, इच्छापूर्वकत्वात्प्रयत्नस्येति पूर्वमेव प्रतिपादनात् । इच्छापूर्वकत्वात्प्रयत्नस्य इच्छाकर्म एव भावनासाध्यमिति सिद्धोऽपि स्वर्गः इच्छाकर्मतया साध्यात्मनैव भावनायामन्वेति समीहितसाधनतैवेतन्मते लिङ्गर्थ इति संक्षेपः ।

नव्यमते विधिविवेकः

वेदो हि आचारमूलः, आचारश्च प्रवृत्तिः । तथा च जनकतासम्बन्धेन प्रवर्तकज्ञानवत्त्वं वेदस्य, प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादेव प्रवर्तकज्ञानं नितान्तमपेक्षितं भवति ।

भाट्टमते हि लिङादीनामर्थः अभिधा । विधेः व्यापारीभूतः विधिसमवेतः भावनाख्यः अतिरिक्तपदार्थविशेषः अभिधा । अस्याश्चाभिधायाः ज्ञानं प्रवर्तकम् भावनायाश्च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः । प्रयोजनज्ञानं प्रवृत्तिहेतुर्न भवितुम-र्हति एवमेव प्रयोजनज्ञानस्याहेतुत्वे विश्वजिज्ञासादौ फलकल्पनमनुपपन्नं स्यात् । यागविषयकभावनाजन्यो भवति पुष्पव्यापारः । तत्र यागविषयक-व्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्य अन्वये व्यापारनिष्ठं यदिष्टसाधनत्वन्तद्वि अन्वय-प्रयोजकं जायत इति योग्यताबलादेवात्र लिङ्गर्थे इष्टसाधनत्वज्ञानस्य भानं भवति इति अन्यथा लभ्ये इष्टसाधनत्वे लिङादीनां न शक्तिग्रहो भवति । यागविषयकभावनाजन्यः पुरुषव्यापारः आख्यातसामान्यशक्तिबललभ्ये कृति-रूपव्यापारे जन्यत्वसम्बन्धेन भावनायाः अन्वयसिद्ध्यर्थं व्यापारनिष्ठेष्ट-साधनत्वस्यान्वयप्रयोजकत्वम् इति योग्यतयैव तदिष्टसाधनत्वस्य भानं भवति । अथवा विधिबलादेव स्वर्गादिसाधनत्वस्य ग्रहो जायते । इष्टसाधनत्वश्च प्रवृत्ति-रूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति, प्रवृत्तौ च इष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः । नचात्रेदं

१. तस्मात्कर्तव्यताऽपि नान्या कर्तुः समीहितोपायतायाः । वि० वि० पृ० ३०४

चिन्तनीयं यत्—न्यायमतेऽपि इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थ इति कोऽनयोविशेषः ? न्यायमते क्रियागतेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः, भाट्टमते तु प्रवृत्तिगतमेव तदिष्टसाध-नत्वमिति विशेषः । भाट्टमते चाभिधाया अभ्युपगमः, न्यायमते अभिधाया अनभ्युपगमश्चेति वर्तते विशेषः । अत्रेयमाशङ्का जागर्ति यत् अभिधानामकस्य व्यापारस्याभ्युपगमः किमिति क्रियते ? व्यापारभिन्नस्य इतरनिष्ठव्यापार-जनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारा भवति । यथा दण्डः चक्रनिष्ठस्पन्दनाख्यव्यापार-जनकः, दण्डश्च स्वनिष्ठस्पन्दनाख्यव्यापारार्जनं विना न भवति चक्रनिष्ठस्पन्द-जनकोऽपि तु दण्डस्य स्वनिष्ठस्पन्दार्जनद्वारा चक्रनिष्ठस्पन्दजनकत्वम् । व्यापारो हि परनिष्ठव्यापारजनको भवतीति तत्रापि स्वनिष्ठः कश्चिद्व्यापारोऽवश्यमेवा-भ्युपगन्तव्य इति व्यापारभिन्नस्येत्युक्तम् । व्यापारिणः स्वनिष्ठव्यापारजनने व्यापारापेक्षायान्तु तस्यापि स्वनिष्ठव्यापारजनने व्यापारापेक्षेति तस्य तस्येति क्रमेण अनवस्थापत्तेर्दुर्वारत्वादिति परनिष्ठेत्युक्तम् । तावतापि ज्ञानद्वारेव लिङादीनां प्रवृत्तिजनकत्वमिति शब्दाश्रिता सा अभिधा न सेत्स्यति इत्यत उक्तं स्वतिष्ठव्यापारद्वारेति । सा च अभिधाख्या भावना यदा शब्दाश्रिता तदा शब्दाश्रितत्वादियं भावना शाब्दी भावनेत्युच्यते । अयमाशयः—भाट्टमते लिङलोदत्तव्यदादियुक्तवाक्ये द्विविधभावना प्रतीयते—एका शाब्दभावना अपरा च आर्थभावना । आख्यातमात्रमार्थभावनामवगमयति लिङलोडादयश्च शाब्द-भावनानां प्रत्याययति । इदमेव “अभिधाभावनामाहुः” इत्यादिवार्तिकानुसारि-सुचरितमिश्रमतम् ।

मण्डनमिश्रादीनां मते तु “श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते” इति वार्तिकानुरोधेन इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः ।

लोके लिङादीनामाप्तेच्छायां शक्तिग्रहो वर्तत इति वेदेऽपि नियोगः प्रवर्तनीयत्वेन इच्छा, तादृशार्थवाचकोऽत्र लिङादिर्भवति । नियोगः—प्रवर्तनम्—प्रयोजनं वा, अत्रैव लिङादीनां शक्तिग्रहः । वेदे चास्मदादीनामिच्छा न सम्भव-तीति इच्छाश्रयत्वेनात्र ईश्वरस्य सिद्धिर्जायते । इच्छा हि आत्मविशेषगुणः स च समवायसम्बन्धेनात्मनि वर्तते । यदाश्रिता च वेदार्थे इच्छा स एव ईश्वरः । नियोगो हि आचार्यमते आसाभिप्राय एव ।

विधिवादे इच्छा यदि प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः स्यात्तदा “स्वर्गकामोऽवश्यमेधेन यजेत” इत्यादिविधिव्याख्यश्रवणानन्तरमश्वमेधयज्ञादौ इच्छा स्यात्, इच्छा-मात्रेणैव पुरुषः चरितार्थो भवेत् यतः इच्छैव विध्यर्थः स्वीक्रियते ।

१. नियोगः प्रवर्तनम् प्रयोजनमर्थो येषां ते—आमोद० पृ० ३१०

अयमभिप्रायः—कस्यापि शब्दस्य शक्तिग्रहे प्रदर्शितेषु बहुविधेषु कारणेषु व्यवहारस्यैव प्राधान्यं वरीवति । व्यवहारो हि शब्दप्रयोगात्मकस्तेनापि घटादिपदानामर्थमजानानस्य जिज्ञासोर्बालस्य शक्तिग्रहो भवति । यथा ज्येष्ठवृद्धेन गुर्वादिना घटमानय इति शिष्याय उक्तम्, ज्येष्ठप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यशिष्यादिना घट आतीतः । तत्र समीपस्थः व्युत्पत्सुर्बालः घटाद्यर्थेऽङ्गीकृतशक्तिकोऽपि प्रयोजकवृद्धोच्चारितवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धस्य गमनं दृष्ट्वा घटानयनं च दृष्ट्वा प्रयोज्यवृद्धसमवेतप्रयत्नसाध्यघटानयनक्रिया प्रयोजकवृद्धोच्चारित-“घटमानये” ति पदज्ञानजन्यशाब्दबोधजन्येति अनुमिनोति । घटानयनक्रियाया प्रवृत्त्यनुमानञ्चेत्यम्भवति—घटानयनक्रिया प्रयत्नपूर्विका, विलक्षणक्रियात्वात्, स्वीयक्रियावत् । प्रवृत्त्या च शाब्दबोधानुमानं जायते—घटानयनविषयकप्रवृत्तिः घटानयनविषयकज्ञानजन्या, तद्गोचरप्रवृत्तित्वात्; या यद्गोचरा प्रवृत्तिः सा तद्गोचरज्ञानजन्या, स्वीयस्तन्यपानप्रवृत्तिर्वाद्यनुमानेन घटानयनविषयकशाब्दबोधमनुमायानन्तरं घटानयनगोचरज्ञानम् घटमानयेतिवाक्यजन्यम्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्; यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तज्जन्यं यथा तन्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायि पटः इत्येवमानयनक्रियान्विते घटपदार्थे शक्तिं विनिश्चिनोति । इत्येवं क्रियान्वितघटादौ शक्तिग्रहानन्तरं घटं नय, गां बधान, गां विसृजेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यात् कस्यचित्पदस्य संग्रहेण, कस्यचित्पदस्य त्यागेन क्रियान्वितगवाद्यर्थे शक्तिमनुमिनोति—घटानयनकार्यम् घटमानयेति शब्दप्रयोज्यम्, तादृशशब्दश्रवणशून्यकालीनप्रवृत्त्यविषयत्वे सति प्रवृत्तिविषयत्वात्; एवं क्रमेण क्रियान्वितघटादौ शक्यवधारणानन्तरं क्रियान्वितघटत्वाद्यपेक्षया घटत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवेन अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया अन्वयस्य संसर्गमर्यादया भानेन च क्रियान्वितघटत्वे घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य परित्यागौचित्यात् लाघवज्ञानादिसहकृतमनसा घटादिपदं क्रियान्वितघटादिशक्यमिति न कार्यान्वितघटत्वं शक्यतावच्छेदकम् किन्तु घटत्वमेव ।

लिङः शक्तिविचारेऽपि व्युत्पत्सुर्बालः यद्धि स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारयति तत्रैव तस्य शक्तिरिति निश्चिनोति । विना इच्छां न कस्मिन्नपि कर्मणि कोऽपि प्रयतत इति इच्छामेव लिङर्थमवधारयति; तथा च इच्छैव लिङर्थ इति केषाञ्चिन्मतम्^१ ।

१. “अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्सुर्बालः स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशीच्छैवेति सैव लिङर्थ इत्याहुः ।” तत्त्वचिन्तामणि टीका पृ० ७
आद्या प्रवृत्तिरिच्छैव इति प्रयोगात् यद्यपीच्छा अन्यत्र प्रवृत्तिशब्दार्थः कुसुमा० विवृति पृ० १२०

पूर्वोक्तेन प्रसङ्गेन एतत्प्रतिपादितं यत् प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः प्राथमिकेच्छा प्रयत्नो वेति । किन्तु इच्छा यदि प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः भवेत्तदा “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” इति वैदिकविधिवाक्यश्रवणानन्तरमश्वमेधयज्ञादौ इच्छामात्रेणैव पुरुषः चरितार्थः स्यात् इच्छामात्रेणैव विध्यर्थस्य निर्वाहेण इच्छामात्रादेव फलस्य स्वगदिरूपत्तौ कर्मणो यगादेरनुष्ठानप्रसङ्ग एव भवेत् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादिकर्मणि न कोऽपि कृतिं कुर्यात् यागादीनामकरणेऽपि विध्यर्थस्य निर्वाहेण पुरुषस्य कृतकृत्यताप्रसङ्गात्; तथा च यागाद्यकरणप्रसङ्गः समापतति^१ । क्रियमाणयागस्य न कोऽप्युपयोगः स्यात्केवलं जलताडनादिवद्वृथायासः एतस्मिन् संभवति । दृश्यते च लोके “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” एतद्वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषः यज्ञादौ प्रवृत्तः सन् यत्नवान् भवति । तस्मात् कृतिर्यत्नो वा विध्यर्थः न तु इच्छामात्रम् । कृतिर्हि फलपर्यवसाना भवति; तथा च फलपर्यवसानायाः कृतेर्विधिकार्यतया क्रियमाणस्य यागस्य उपयोगः सम्भवत्येव । विधिवादे हि न कायपरिस्पन्दनमात्रं कृतिर्यथाऽन्यत्र चेतनपुरुषस्पन्दस्य (व्यापारस्य) कृतिशब्दवाच्यत्वेन व्यवहारो भवति । प्रवृत्तिर्हि विधिज्ञानकार्या । तथा च कृतेः विध्यर्थत्वे मोक्षकामस्य पुरुषस्य कृतेः ज्ञानविधौ भूतेषु दयाविधाने च चेष्टारूपायाः कृतेः शरीरपरिस्पन्दस्याभावेऽपि विधेः दर्शनान्न कृतिः विध्यर्थः । आत्मज्ञानं हि न स्पन्दाद्यधीनं यतः ज्ञानस्य आत्ममनःसंयोगजन्यत्वात् न स्पन्दाद्यपेक्षा तत्र वर्तते । कर्तृधर्मस्य स्पन्दस्य ज्ञानमेतादृशविधिस्थले न भवति । तथा च स्पन्दनं चेष्टा वा न विध्यर्थः ।

भवतु नाम स्पन्दाख्यायाः कृतेरात्मज्ञानादौ अभावात् विधित्वासम्भवेऽपि प्रयत्नः विध्यर्थः कस्मान्न भवति । श्रवणमनननिदिध्यासनादिकं हि प्रयत्नसाध्यमेव भवति भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वमस्त्येव । एतावता प्रयत्नो नैव विध्यर्थः; यत्नो यदि विध्यर्थः स्यात्तदा वैधकर्मणि अप्रवृत्तिप्रसङ्ग एव स्यादिति संक्षेपः ।

विधिविवेकग्रन्थे विधेः आलोचना वर्तते । प्रकरणस्यारम्भे एव विषयप्रयोजनादेः निर्णयो विद्यते—

१. इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्वाहे बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागाद्यकरणप्रसङ्गात् । न्या० कु० प्रका० ५२५ ।
२. आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासियव्यश्चेत्यत्र आत्मानं विजानीयात् ।

साधने पुरुषार्थस्य सङ्गिरन्ते त्रयीविदः ।
बोधं विधौ समायत्तमतः स प्रविविच्यते ॥

विधेर्बोध एव पुरुषार्थस्य साधनम् । वेदवाक्यस्य तात्पर्यबलेनैव पुरुषार्थस्य सिद्धिर्जायते । ग्रन्थकारः कथयति विधिः शब्दः शब्दव्यापारो वा नास्ति । “तस्मान्न विधिः शब्दस्तद्व्यापारो वा ।” अभिधेयभावनापि विधिर्नास्ति “अभिधेयोऽपि विधिर्नास्ति ।” टीकाकारमते प्रमाणान्तरागोचरः शब्दः आलम्बननियोग एव विधिः, इत्येव प्रभाकरमतम् । एतस्य मतस्य विशेषरूपेण खण्डनं वर्तते । नियोगः केनापि रूपेण युक्तियुक्तो नास्ति । वाक्यार्थः शब्दप्रमाणको न भवितुमर्हति, यतः अपदार्थोऽपि तत्र वर्तते, अपदार्थः कदापि वाक्यार्थो न भवितुमर्हति, शब्दप्रमाणकः पदार्थोऽपि न भवितुमर्हति । यतः, कस्यापि प्रमाणान्तरस्यापि अभावे पदार्थत्वस्य अनुपपत्तिः भवति । शब्द एव नियोगे प्रमाणमित्यपि न समीचीनम्, तथा सति इतरेतराश्रयदोषो भवति “प्रमितिर्हि शब्देन नियोगे सम्बन्धग्रहात्सति च तस्मिन् शब्देन तस्य प्रमा” । प्रमाणान्तरेण नियोगस्य सिद्धिरित्यपि न भवितुमर्हति, यतः मानान्तरस्वीकारे सिद्धेरनपेक्षत्वमेव । नियोक्तुव्यापारेऽपि निगोस्य कर्ताऽपेक्षितो भवतीति, किन्तु एतदपि न सम्भवति, यतः शब्दस्य अपौरुषेयत्वाङ्गीकारात् । अतः केनापि प्रकारेण नियोगस्य सिद्धिर्न भवितुमर्हति । केषाञ्चिन्मते प्रतिभैव शब्दज्ञानम् ।

अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभानुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गमिति । एतन्मतमपि खण्डितम् । प्रतिभावादस्वीकारे सकलायाः प्रवृत्तेरभावः । अतदात्मनि तादात्म्यप्रतीतिः भ्रान्तिः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डतश्च । ज्ञानसम्बन्धे आचार्यः कथयति—

सर्वादृशामन्यवित्तमिन्द्रियाणां न गोचरः ।

अत एव न सर्वज्ञज्ञानकार्यं प्रसिध्यति ॥ पृ० १४५

ज्ञानमतीन्द्रियम्, ज्ञानं सर्वप्रकाशकम्, ज्ञानं न कस्यापि कार्यं न च प्रकाश्यम् । नियोगस्य सार्थकता केनापि प्रकारेण न सम्भवति । आचार्यस्य एष एव सिद्धान्तः, यत्—अतो न नियोगोऽनुप्रवेशेन वस्तुतत्त्वं प्रकाशयति । श्रुतिः कार्यार्थतां प्रकाशयति, सिद्धवस्तुनोऽपि प्रकाशं करोति । शब्दः द्विविधः, कार्यभिधायी लिङादिः, भूतवस्तुनोऽभिधायी लङादिः । उपनिषद्वाक्यं भूतवस्तुविषयकम् । उपनिषद्वाक्ये विधेरवसरो नास्ति “उपनिषदात्मतत्त्वं त्वनपेक्षविध्यन्तराद्वाक्यात्प्रतीयते शब्दभावना—शाब्दीभावनैव विधिः इत्येव भट्टकुमारिलसम्मतम्, शब्दभावनापक्षोऽपि न युक्तियुक्तः, इष्टबोधभावे शब्दभावनाबलेन लोकः प्रवर्तितो न भवितुमर्हति ।

काम्यकर्मणि नैमित्तिककर्मणि अधिकारभेदः—कार्यनिष्ठबलेन प्रयोगनिष्ठत्वबलेन च काम्यकर्मणि नैमित्तिककर्मणि च अधिकारभेदो न भवितुमर्हति ।

इष्टसाधनता—इष्टसाधनतैव न विधिः । कर्तुः इष्टसाधनतापि कर्तव्या, अकरणे तत्त्वानवबोधः विधेरन्तर्भुक्तः, सर्वविषयकज्ञानमेव विधिः । अतएव गीतायामुक्तम्—“ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधं कर्म चोदना ।” वास्तविककर्मकरणे इष्टलाभः भवेत् ? तेन इष्टलाभेन मम कः सम्बन्धः ? अकरणे कस्तावद् दोषः ? कथं कर्तव्यम् करणे कस्य फलस्य प्राप्तिः स्यात् ? एतादृशपर्यालोचनायामेव विधेस्तात्पर्यम् ।

अज्ञानी एव कर्मणि अधिकारी, न तु ज्ञानी । “एव खलु पुरुषः स्वभावतो रागाद्याविष्टो दृढफलेरुपायैः विषयोपार्जने प्रवर्तमानस्तदाक्षिसमनाः तत्पक्षपाती । न विगलितविषण्णप्रपञ्चमात्मतत्त्वमुपदिष्टं प्रत्येतुं परिभाषयितुं वा अलम् ।” स्वर्गादिफलं क्षणिकम् । तत्र दुःखसम्मिश्रणमप्यस्ति । यज्ञस्य स्वर्गाख्यं फलम् । अतः यज्ञे न ज्ञानी अधिकृतः, यतः ज्ञानिनः सन्यासमेव कर्तव्यम् । आत्मज्ञानाधिकारे कर्मविधेरवसरो नास्ति—तस्मान्नाज्ञाधने धात्वर्थेऽधिकारसिद्धिः । साधनत्वं चास्य विधिरित्युक्तम् ।

ब्रह्मसूत्रस्य तत्तु समन्वयात् (१।१।४) इति सूत्रे “प्रतिपत्तिविधिवादिनः” मतस्य खण्डनं वर्तते । विधिविवेकग्रन्थेऽपि आचार्यमण्डनः प्रतिपत्तिविधिवादिनः मतस्य विस्तृतरूपेण आलोचनां कृत्वा खण्डनमकरोत् । प्रतिपत्तिविधिवादी गुरुरेव इत्यपि एतस्मिन्नेव ग्रन्थे निर्दिष्टवान् । ब्रह्मप्रतिपत्तौ विधिरस्तीति समर्थनार्थमाचार्यः प्रभाकरस्य गुरोः वाक्यमप्युद्धृतवान् । परिशेषे आचार्यः मण्डनः कथयति—“अलं वा गुरुर्भिवादेन” । ब्रह्मप्रतिपत्तिविधायकवाक्येन यदि ब्रह्मसिद्धिर्भवति, तदा गुरुणा सह विवादस्य प्रयोजनं नास्ति^१ ।

आचार्यप्रभाकरः मीमांसादर्शनस्य (१।१।२) सूत्रस्य शावरभाष्यस्य बृहतीटीकायां सकलस्यापि वेदार्थस्य कार्यरूपत्वमर्थात् साध्यरूपत्वमेव न तु सिद्धरूपत्वं कार्येऽर्थे एव वेदस्य प्रामाण्यात् इत्याह । एतस्य बृहतीटीकायां पञ्जिकाख्यटीकायां शालिकनाथमिश्रः आचार्यमण्डनस्य ब्रह्मसिद्धिग्रन्थात् कियदंसमुद्धृत्य, वेदस्य सिद्धरूपोऽप्यर्थो भवितुमर्हतीति मण्डनमिश्रमतमुद्धृत्य तस्य विस्तृतरूपेणालोचनां कृत्वा तन्मतमखण्डयत्^२ ।

१. उपनिषदात्मतत्त्वन्वनपेक्षविध्यन्तराद् वाक्यात् प्रतीयते । अलं वा गुरुर्भिवादेन । वि० वि० पृ० २८१

२. अत्रापरोऽपरिपञ्चविद्याबलेपोद्रेकतिरङ्कृतविवेकः परिचोदयति । तदेतत् बालभाषितं बालादेवादरणीयतां लभते । पञ्जिका पृ० २०

मण्डनाचार्यस्य एतन्मतखण्डनार्थं शालिकनाथोऽत्र यदवोचत् तस्य समाधानार्थमेव वाचस्पतिमिश्रः विधिविवेकस्य टीकायां न्यायकणिकायां शालिकनाथस्य वाक्यमादाय खण्डनमकरोत् ।

आचार्यः मण्डनः विधिविवेके शाबरभाष्यनिबन्धकारस्य प्रभाकरस्य वाक्यमुद्धृतवान्, किन्तु, तद्वाक्यं शाबरभाष्यस्य यस्यांशविशेषस्य व्याख्यामादाय निबद्धवान्, तदंशविशेषस्य बृहतीटीकायां तस्य वाक्यस्योपलब्धिर्नास्ति ।

अद्वैतवेदान्तिनां मते उपनिषद्वाक्यानां साक्षादद्वितीयब्रह्मप्रतिपादकत्वेऽपि प्रतिपत्तिविधिवादिनां मीमांसकानां मते साक्षाद्रूपेण उपनिषद्वाक्यानामाद्वितीयब्रह्मप्रतिपादकत्वं न भवितुमर्हति । ब्रह्मप्रतिपत्तिविधायकवाक्यात् साक्षाद्रूपेण ब्रह्मप्रतिपत्ते कर्तव्यतया प्रतिपन्नत्वे विधेयभूतब्रह्मप्रतिपत्तेः विषयभूतं ब्रह्मापि प्रतिपन्नं भवतीति । अतः, मीमांसकाः नाद्वैतसिद्धान्तविरोधिनः किन्तु अद्वैतवेदान्तिनः येन रूपेण उपनिषद्वाक्यानामाद्वैतब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिपादयन्ति, मीमांसकाः तेन रूपेण न कथयन्ति, अपि तु विधायकवाक्यस्यैव प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति ।

नात्र सन्देहो यत् मण्डनमिश्रः पूर्वमीमांसायाः श्रेष्ठः आचार्यः । वाचस्पतिमिश्रः यस्य ग्रन्थस्य टीकाकारः तस्य ग्रन्थस्य विषये किमु वक्तव्यम् । अस्मिन् विधिविवेके मण्डनमिश्रः आत्मज्ञाने विधिरस्ति न वेत्यस्मिन् विषये पूर्ववर्तिनां बहूनामाचार्याणां मतं प्रतिपादितवान् । उपसंहारे च आत्मज्ञाने विधिर्न भवितुमर्हतीति प्रतिपादितवान्^१ । ‘विधिनिरपेक्षवेदान्तवाक्यादेव आत्मतत्त्वस्य प्रतीतिर्भवतीति’ मण्डनमिश्रवाक्यस्य टीकायां वाचस्पतिमिश्रः कथयति “तिस्रः खल्विमाः प्रतिपत्तयः सम्भवन्ति । श्रुतमयी, चिन्तामयी साक्षात्कारवती च ।” इमास्तिस्त्रोऽपि प्रतिपत्तयो विधानायोग्याः, अतः, वेदान्तवाक्यैः विधिनिरपेक्षात्मतत्त्वस्य प्रतिपादनं जायते । एतदेव प्रतिपादितम् । “तत्तिसृणामपि प्रतिपत्तीनां विधानानर्हत्वात् आत्मतत्त्वप्रतिपादनपरत्वं हि वेदान्तानामुपपादितम् । सर्वत्रैतद् ब्रह्मसिद्धौ कृतश्रमाणामनायासमधिगमनीयमिति नेहास्माभिरुपपादितम्”^३ ।

१. यदि कार्यरूप एव वेदार्थः कथं तर्हि मन्त्रार्थवादाः सोपनिषत्काः ? यस्माद् भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति । कथम् ? कार्यमर्थमेवमवगमयन्ती गमयति । वि० वि० पृ० २७९

यदि कार्य एवार्थं वेदस्य प्रामाण्यं कथं तर्हि भूतावद्यवगतिर्मन्त्रार्थवादिषु । वृ० पृ० २६

२. ‘उपनिषदात्मतत्त्वं तु अनपेक्षविध्यन्तराद्वाक्यात्प्रतीयते’ । वि० वि० पृ० २८१

३. वि० वि० न्या० क० पृ० २८१

आचार्यमण्डनस्य विधिविवेकग्रन्थेन चैतत्सुस्पष्टं जायते यत् प्राचीनकर्म-मीमांसकानां मध्येऽपि एवम्भूताः सम्प्रदायाः आसन्, ये जीवब्रह्मणोरैक्यं स्वीकुर्वन्ति स्म । “तत्तु समन्वयात्” (ब्र० सू० १।१।४) इति सूत्रभाष्ये आचार्यः शङ्करः पूर्वमीमांसकानां मतद्वयस्य पूर्वपक्षरूपेण निर्देशं कृतवान्^१ । तस्य भामतीटीकायां वाचस्पतिमिश्रेणोक्तम्—भाष्यकारः आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति—“अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इति” । एतन्मीमांसकानां मते यद्यपि जीवेन सह ब्रह्मणः ऐक्यं वेदान्तवाक्येन सिद्धं भवति तथापि स्वरूपतः ब्रह्माभिन्नः जीवः इत्यत्र वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यं न भवितुमर्हति, कस्यापि वस्तुनः स्वरूपमात्रस्य प्रतिपादकं वाक्यं निरर्थकमेव स्यात् । अतः, वेदान्तवाक्यानां तादृशब्रह्मस्वरूपे तात्पर्यं नास्ति अपि तु स्वरूपस्य ज्ञानविधावेव तात्पर्यम् । अर्थात् वेदान्तवाक्येन तादृशब्रह्मणः ज्ञानमेव विहितम् । वेदान्तवाक्यानां विधावेव तात्पर्यं न तु वस्तुस्वरूपे, यतः वेदानां विधावेव तात्पर्यम् ।

अस्मिन् विषये पूर्वपक्षिणः मीमांसकाः वेदान्तवाक्यानां वस्तुस्वरूपे तात्पर्यं न भवितुमर्हति अपितु कार्ये विधौ वा वेदान्तवाक्यस्य तात्पर्यमित्येतत्साधनार्थं शाबरस्वामिनः भाष्यस्य महर्षेः जैमिनेः मीमांसासूत्रस्यापि प्रमाणतया निर्देशं कृतवन्तः । आचार्यवाचस्पतिमिश्रोऽपि एतस्य पूर्वपक्षभाष्यस्य व्याख्यायां प्रभाकरमतरहस्यं प्रदर्शितवान् । बृहदारण्यकोपनिषदि “आत्मेत्येवोपासीत” (१।४।७) इत्यत्र शाङ्करभाष्ये प्रभाकरसम्प्रदायस्य मतं प्रदर्श्य आचार्यशङ्करः खण्डितवान् । प्रभाकरः (गुरुः) चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (जै० सू० १।१।२) इत्यस्य सूत्रस्य भाष्यसम्मतार्थं प्रकाशितवान् । तेनैतदेवावगम्यते यत् वेदस्य अर्थः साध्यरूपः, न तु सिद्धरूपः । वेदस्य सिद्धवस्तुरूपः अर्थो न भवितुमर्हति । प्रभाकरः एतादृशसिद्धान्तस्य समर्थनं करोति, तेनावगम्यते यत् अयं सिद्धान्तः सुदूरपूर्वकालादेव प्रचलति । तथाहि—“चोदनालक्षणः कार्यरूप एव वेदार्थः, न सिद्धरूप इति प्रतिज्ञातम्” (पञ्जिका पृ० २०) चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः, इति कार्यरूप एवेति दर्शयति । यदि कार्ये एव अर्थे वेदस्य प्रामाण्यं कथं तर्हि भूताद्यर्थविगतिर्मन्त्रार्थवादिषु ? तेषामपि हि कार्यार्थता द्वितीये पादे वक्ष्यति । तदुक्तं शक्नोत्यवगमयितुम् । (बृहती पृ० २०-२३)

विधिविवेके आचार्यः मण्डनः गुरुप्रभाकरस्य एतन्मतखण्डनपूर्वकं स्वीयमतस्थापनार्थं प्रथमतः पूर्वपक्षरूपे प्रभाकरमतप्रदर्शनप्रसङ्गे उक्त-

१. अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते यद्यपि शब्दप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । ब्र० सू० १।१।४

अयमभिप्रायः—कस्यापि शब्दस्य शक्तिग्रहे प्रदर्शितेषु बहुविधेषु कारणेषु व्यवहारस्यैव प्राधान्यं वरीवति । व्यवहारो हि शब्दप्रयोगात्मकस्तेनापि घटादिपदानामर्थमजानानस्य जिज्ञासोर्बालस्य शक्तिग्रहो भवति । यथा ज्येष्ठवृद्धेन गुर्वादिना घटमानय इति शिष्याय उक्तम्, ज्येष्ठप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यशिष्यादिना घट आतीतः । तत्र समीपस्थः व्युत्पत्सुर्बालः घटाद्यर्थेऽङ्गीकृतशक्तिकोऽपि प्रयोजकवृद्धोच्चारितवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धस्य गमनं दृष्ट्वा घटानयनं च दृष्ट्वा प्रयोज्यवृद्धसमवेतप्रयत्नसाध्यघटानयनक्रिया प्रयोजकवृद्धोच्चरित-“घटमानये” ति पदज्ञानजन्यशब्दबोधजन्येति अनुमिनोति । घटानयनक्रियाया प्रवृत्त्यनुमानञ्चेत्यम्भवति—घटानयनक्रिया प्रयत्नपूर्विका, विलक्षणक्रियात्वात्, स्वीयक्रियावत् । प्रवृत्त्या च शब्दबोधानुमानं जायते—घटानयनविषयकप्रवृत्तिः घटानयनविषयकज्ञानजन्या, तद्गोचरप्रवृत्तित्वात्; या यद्गोचरा प्रवृत्तिः सा तद्गोचरज्ञानजन्या, स्वीयस्तन्यपानप्रवृत्तिर्वाद्यनुमानेन घटानयनविषयकशब्दबोधमनुमायानन्तरं घटानयनगोचरज्ञानम् घटमानयेतिवाक्यजन्यम्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्; यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तज्जन्यं यथा तन्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायि पटः इत्येवमानयनक्रियान्विते घटपदार्थे शक्तिं विनिश्चिनोति । इत्येवं क्रियान्वितघटादौ शक्तिग्रहानन्तरं घटं नय, गां बधान, गां विसृजेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यात् कस्यचित्पदस्य संग्रहेण, कस्यचित्पदस्य त्यागेन क्रियान्वितगवाद्यर्थे शक्तिमनुमिनोति—घटानयनकार्यम् घटमानयेति शब्दप्रयोज्यम्, तादृशशब्दश्रवणशून्यकालीनप्रवृत्त्यविषयत्वे सति प्रवृत्तिविषयत्वात्; एवं क्रमेण क्रियान्वितघटादौ शक्यवधारणानन्तरं क्रियान्वितघटत्वाद्यपेक्षया घटत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवेन अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया अन्वयस्य संसर्गमर्यादया भानेन च क्रियान्वितघटत्वे घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य परित्यागौचित्यात् लाघवज्ञानादिसहकृतमनसा घटादिपदं क्रियान्वितघटादिशक्यमिति न कार्यान्वितघटत्वं शक्यतावच्छेदकम् किन्तु घटत्वमेव ।

लिङः शक्तिविचारेऽपि व्युत्पत्सुर्बालः यद्धि स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारयति तत्रैव तस्य शक्तिरिति निश्चिनोति । विना इच्छां न कस्मिन्नपि कर्मणि कोऽपि प्रयतत इति इच्छामेव लिङर्थमवधारयति; तथा च इच्छैव लिङर्थं इति केषाञ्चिन्मतम्^१ ।

१. “अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्सुर्बालः स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशीच्छैवेति सैव लिङर्थं इत्याहुः ।” तत्त्वचिन्तामणि टीका पृ० ७

आद्या प्रवृत्तिरिच्छैव इति प्रयोगात् यद्यपीच्छा अन्यत्र प्रवृत्तिशब्दार्थः कुसुमा० विवृति पृ० १२०

पूर्वोक्तेन प्रसङ्गेन एतत्प्रतिपादितं यत् प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः प्राथमिकेच्छा प्रयत्नो वेति । किन्तु इच्छा यदि प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः भवेत्तदा “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” इति वैदिकविधिवाक्यश्रवणानन्तरमश्वमेधयज्ञादौ इच्छामात्रेणैव पुरुषः चरितार्थः स्यात् इच्छामात्रेणैव विध्यर्थस्य निर्वाहेण इच्छामात्रादेव फलस्य स्वगदिरूपत्तौ कर्मणो यगादेरनुष्ठानप्रसङ्ग एव भवेत् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादिकर्मणि न कोऽपि कृतिं कुर्यात् यागादीनामकरणेऽपि विध्यर्थस्य निर्वाहेण पुरुषस्य कृतकृत्यताप्रसङ्गात्; तथा च यागाद्यकरणप्रसङ्गः समापतति^१ । क्रियमाणयागस्य न कोऽप्युपयोगः स्यात्केवलं जलताडनादिवद्वृथायासः एतस्मिन् संभवति । दृश्यते च लोके “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” एतद्वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषः यज्ञादौ प्रवृत्तः सन् यत्नवान् भवति । तस्मात् कृतिर्यत्नो वा विध्यर्थः न तु इच्छामात्रम् । कृतिर्हि फलपर्यवसाना भवति; तथा च फलपर्यवसानायाः कृतेर्विधिकार्यतया क्रियमाणस्य यागस्य उपयोगः सम्भवत्येव । विधिवादे हि न कायपरिस्पन्दनमात्रं कृतिर्यथाऽन्यत्र चेतनपुरुषस्पन्दस्य (व्यापारस्य) कृतिशब्दवाच्यत्वेन व्यवहारो भवति । प्रवृत्तिर्हि विधिज्ञानकार्या । तथा च कृतेः विध्यर्थत्वे मोक्षकामस्य पुरुषस्य कृतेः ज्ञानविधौ भूतेषु दयाविधाने च चेष्टारूपायाः कृतेः शरीरपरिस्पन्दस्याभावेऽपि विधेः दर्शनान्न कृतिः विध्यर्थः । आत्मज्ञानं हि न स्पन्दाद्यधीनं यतः ज्ञानस्य आत्ममनःसंयोगजन्यत्वात् न स्पन्दाद्यपेक्षा तत्र वर्तते । कर्तृधर्मस्य स्पन्दस्य ज्ञानमेतादृशविधिस्थले न भवति । तथा च स्पन्दनं चेष्टा वा न विध्यर्थः ।

भवतु नाम स्पन्दाख्यायाः कृतेरात्मज्ञानादौ अभावात् विधित्वासम्भवेऽपि प्रयत्नः विध्यर्थः कस्मान्न भवति । श्रवणमनननिदिध्यासनादिकं हि प्रयत्नसाध्यमेव भवति भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वमस्त्येव । एतावता प्रयत्नो नैव विध्यर्थः; यत्नो यदि विध्यर्थः स्यात्तदा वैधकर्मणि अप्रवृत्तिप्रसङ्ग एव स्यादिति संक्षेपः ।

विधिविवेकग्रन्थे विधेः आलोचना वर्तते । प्रकरणस्यारम्भे एव विषयप्रयोजनादेः निर्णयो विद्यते—

१. इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्वाहे बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागाद्यकरणप्रसङ्गात् । न्या० कु० प्रका० ५२५ ।

२. आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासियव्यश्चेत्यत्र आत्मानं विजानीयात् ।

प्रभाकराममतस्येतस्य सिद्धान्तस्य खण्डनार्थं मण्डनाचार्यः कथयति—
 प्रभाकरस्य एतत्कथनमसङ्गतम्, अद्वैततत्त्वावभासात्मकः साक्षात्कारः विधेयो
 न भवितुमर्हति । यतः एतस्य अद्वैततत्त्वस्य साक्षात्कार एव फलम्, फलञ्च
 कदापि विधेयं न भवितुमर्हति । यद्वि अभिलषितं भवति, तत् फलातिरिक्तं
 किमपि नास्ति । अतः, अभिलषितस्य अन्यस्य वस्तुनोऽभावे फले विधिः कथ-
 मिव स्यात् । विधेयार्थस्यानुष्ठानेन अभिलषितफललाभो भवतीति विधेर्विधा-
 यकत्वम्, अद्वैततत्त्वलाभश्च स्वयमेव फलस्वरूपः, ततोऽन्यत्किमपि अभिलषितं
 फलं नास्ति । यदि प्रभाकरः कथयति—मोक्षस्य फलत्वमेवञ्च तत्प्राप्त्यर्थमेव विधिर्भ-
 विष्यति । तत्र मण्डनः प्रतिपादयति—तदपि न समीचीनम्, यतः मोक्षो हि
 निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासनात् नैव भिन्नः, सप्रपञ्चात्मतत्त्वावभास एव संसारः,
 निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभास एव मोक्षः, अर्थात् आत्मस्वरूपविश्रान्तिरेव च मोक्षः ।
 मोक्षस्य चान्यस्वरूपत्वे तादृशमोक्षस्य कार्यत्वमापतति । अविद्यात्मककर्मादि-
 प्रपञ्च एव बन्धहेतुः अविद्योच्छेदश्च मोक्षः विद्या वा । “वात्समेतत्, न खलु
 फलांशो विधिगोचरः । निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासश्च फलमेव, न ततोऽन्यदीप्सते ।
 मोक्ष इति चेत् ? ततोऽन्यतिरेकात् । सप्रपञ्चात्मतत्त्वावभासो हि संसारः ।
 निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासो हि मोक्षः स्वात्मनि स्थितिः । अन्यथा कार्त्तत्वादमो-
 क्षात् । बन्धहेतुश्च कर्मादिप्रपञ्चोऽविद्या, तदुच्छेदश्च विद्यैव । (वि० वि० पृ०
 १९७-९८) निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभास एव मोक्षः न एतस्माद्व्यतिरिक्तः कश्चि-
 दन्यः मोक्षः । एतस्य टीकायां वाचस्पतिमिश्रः—मोक्षः संसारविरुद्धस्वभावः ।
 मोक्षस्य विरुद्धस्वभावताप्रदर्शनार्थमेव संसारप्रदर्शनम् । तस्मात् मोक्षः प्रवृत्ति-
 विषयो न भवितुमर्हति, साध्यमेव प्रवृत्तिविषयभूतम् मोक्षो हि सिद्धस्वरूपः ।
 मोक्षस्य सिद्धस्वरूपतायाः प्रदर्शनार्थमेव मोक्षः स्वात्मनि स्थितिरित्युक्तम् ।
 मोक्षस्य सिद्धस्वरूपत्वप्रतिपादनेन मोक्षस्य साध्यत्वं खण्डितम् । अस्माभिः
 पूर्वमेव विवेचितं यत् प्रभाकरमते निष्प्रपञ्चं ब्रह्म शब्दज्ञानस्य विषयो न
 भवितुमर्हति । अत्र मण्डनाचार्यः कथयति—समस्तभेदप्रपञ्चरहितं ब्रह्म यदि
 शब्दज्ञानस्य विषयो न भवति, तदा तादृशब्रह्मविषयकज्ञाने एव कथं विधिः
 स्यात् । यतः, विषयेणैव ज्ञानं निरूपितं भवति । निर्विषयकस्य ज्ञानस्य निरूपणं
 न भवितुमर्हति, अपितु सिद्धविषय एव ज्ञानस्य निरूपको भवति असिद्धविषयः
 ज्ञानस्य निरूपको न भवति । अत्र च ज्ञानस्य निरूपकं प्रपञ्चरहितं ब्रह्म, एतस्य
 च ब्रह्मणः सिद्धिः शब्दप्रमाणभिन्नेनान्येन प्रमाणेन न भवितुमर्हति । अतः,
 एतादृशस्य ब्रह्मणः शब्दज्ञानाविषयत्वे एतस्य ब्रह्मणः सिद्धिरेव न स्यात्, ब्रह्म-
 णोऽसिद्धौ च ब्रह्मविषयकज्ञानस्यापि सिद्धिः न स्यात् । अतः, ब्रह्मज्ञाने विधिर्न
 सम्भवति, तादृशब्रह्मणः शब्दज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मप्रतीतिपत्तिविषयकविधिर्न

सम्भवेत् । “यदि न कथञ्चिदपि शब्दज्ञानविषयो ब्रह्म कथं तज्ज्ञानविधिः शक्य-
 प्रतिपत्तिः । विषयतश्च ज्ञाननिरूपणम् सिद्धश्च तन्निरूपयति, तत्सिद्धिश्च
 प्रमाणान्तराऽभावात् स्यात् । तस्यापि चेदविषयः, तदसिद्धेर्ज्ञानविशेषाऽप्रति-
 पत्तेर्विध्यप्रतिपत्तिः ।” (वि० वि० पृ० १९८)

यद्यत्र प्रभाकरः कथयति—ब्रह्मस्वरूपस्य शब्दज्ञानाविषयत्वेऽपि भेदप्रपञ्च-
 प्रविलयेन तत् शब्दज्ञानविषयो भविष्यति । अत्र मण्डनः समाधत्ते—तथासति
 ब्रह्म शब्दज्ञानस्य अविषयभूतं न स्यात् । आत्मा ज्ञातव्यः, आत्मानमुपासीत
 इत्याद्युपनिषद्वाक्यं यदि ब्रह्मप्रतिपत्तिकर्तव्यतातात्पर्यकं स्यात्तदा ईदृशं
 ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ब्रह्मणः ईदृशत्वम् इति उपनिषद्वाक्यस्यार्थ एव न स्यात् ।
 यतः, यत्र वाक्यस्य तात्पर्यं तदेव तस्यार्थः । वचनस्य प्रतिपत्तिकर्तव्यतायां
 वाक्यस्य तात्पर्यमस्तीति ब्रह्मणः ईदृशत्वे वाक्यस्य तात्पर्यं नास्ति । अतः,
 वाक्यतात्पर्याविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वाक्येन सिद्धिर्नैव स्यात् । प्रतिपत्तिविधेः
 कर्तव्यतापरत्वेऽपि प्रत्येतव्यविषयपरत्वं नास्ति । अत्र प्रभाकरो वक्तुं शक्नोति-
 ब्रह्मणः ईदृशत्वस्य माभूत् वाक्येन सिद्धिस्तथापि अथदेव तस्य सिद्धिः स्यात् ।
 यतः, प्रतिपत्तौ विधिसत्त्वेऽपि प्रतिपत्तिः प्रत्येतव्यविषयिणी स्यात्, तथा च
 प्रतिपत्तिकर्तव्यतैव प्रतिपत्तिः एवञ्च तद्विषयस्य ब्रह्मणः आक्षेपः स्यादिति
 प्रत्येतव्यब्रह्मतत्त्वस्य सिद्धिः स्यात् । अत्र मण्डनः समाधत्ते—एतन्न भवितुमर्हति,
 यतः आरोपेणापि प्रतिपत्तेः सम्भावना अस्ति, प्रतिपत्तेः कर्तव्यता प्रत्येतव्यस्य
 आक्षेपं कुर्यादिति तु सत्यम्, किन्तु प्रत्येतव्यस्य तथात्वस्य आक्षेपो नैव भवेत्
 समारोपेणापि प्रत्येतव्यस्योपपत्तिर्भवेदिति, अतः विधिवाक्येन वस्तुस्वरूपस्य
 सिद्धिर्नैव भवेत् किमन्यत्, प्रतिपत्तिविधिः प्रत्येतव्यविषये प्रमाण-
 मपि नास्ति, तथा च समस्तभेदप्रपञ्चरहितस्य ब्रह्मणः सिद्धवस्तुस्वरूपत्वेऽपि
 शब्दव्यतिरिक्तान्यप्रमाणवेद्यत्वाभावात् ब्रह्मणः तादृशब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्वा-
 क्यस्य विधिशून्यत्वेऽपि सिद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वे न कश्चिद्दोषः । तस्मात् विधि-
 शून्योपनिषद्वाक्यं तादृशब्रह्मस्वरूपे प्रमाणं स्यादिति । अत एव “चोदना हि भूतं
 भवन्तम्” एतस्य शावरभाष्यस्य प्रभाकरकृता व्याख्या नैव समीचीना । “नाप्य-
 र्थोऽर्थः, अध्यारोपेणापि प्रतिपत्तेः सम्भवात् । अतो न नियोगाज्जुप्रवेशेन वस्तु-
 तत्त्वं प्रकाश्यते । न हि तत्र शब्दस्य प्रामाण्यम् । एवमनपेक्षतया प्रामाण्यसिद्धेः
 कार्यज्वयरहितभूतादिमप्यवगमयितुमलमाम्नाय इत्यसमञ्जसमेतत् । यदि कार्य-
 रूप एव वेदार्थः कथं तर्हि मन्त्रार्थवादाः सोपनिषत्काः ? यस्माद्भूतादिकमर्थं
 चोदनेव गमयति । कथम् ? कार्यमर्थमेवमवगमयन्ती भूतादिकमपि गमयति” ।
 (वि० वि० १९८-९९) यदि कार्यरूप एव वेदार्थः तदा मन्त्रार्थवादोपनिषदादेः

भूतार्थप्रतिपादकवेदभागस्य प्रामाण्यं कथमिव स्यात् ? एतस्या आशङ्क्याः समाधानार्थं “चोदना हि भूतं भवन्तम्” इत्यादिशाबरभाष्यस्य अवतारणां कृत्वा व्याख्याने कथयति—भूतादिरूपमप्यर्थं चोदनेव प्रतिपादयति । यदि भूताद्यर्थमपि चोदना प्रतिपादयेत्तदा वेदार्थमात्रस्य कार्यरूपता न सिध्यति । किञ्च भूतवस्तुनः प्रतिपादने भूतवस्तु प्रमाणान्तरविषयमिति अनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमपि वेदस्य न स्यात् । अत्र समाधत्ते निबन्धकारः—“चोदना कार्यरूपस्य अर्थस्य अवगतिं कारयित्वा भूतादेरर्थस्याप्यवगतिं कारयति । शब्दो द्विविधः कार्याभिधायी लङादिः, भूताद्यभिधायी च लङादिः । लङादिप्रत्ययः कार्याभिधायी इति कार्यपरः लङादिश्च प्रत्ययः यद्यपि भूतादेरभिधायी तथापि कार्यान्वितभूतादेः प्रतिपादनं करोतीति परम्परारूपेण कार्यपर एव । तथा च भूतादेरभिधायिनः लङादेरपि कार्ये अर्थे तात्पर्यात् कार्यार्थत्वं सिध्यति । अत एव भूतादेरभिधायिनः लङादेरपि अनपेक्षत्वमस्ति । यदि कार्यासम्बद्धस्य शुद्धभूतवस्तुमात्रस्य प्रतिपादनं लङादिः कुर्यात्तदा प्रमाणान्तरसिद्धभूतवस्तुनः प्रतिपादकत्वात्सापेक्षः स्यात् । तथा सति तस्मिन् निरपेक्षत्वरूपं प्रामाण्यं न स्यादिति ।

कार्यान्तरशून्योऽपि वेदः भूतादिवस्तुनः प्रतिपादको भवितुमर्हतीति । न्यायकणिकायां वाचस्पतिमिश्रः कथयति—“चोदना हि भूतं भवन्तम्” इत्यादिशाबरभाष्यस्य निबन्धनकारप्रदर्शितव्याख्या नैव समीचीना, अत एव आचार्यः मण्डनः “असमञ्जसमेतदि” त्युक्तवान् । एतदिति सर्वनाम्ना निबन्धनकारव्याख्या निर्दिष्टा । निबन्धनकारेण शाबरभाष्यटीकायामेवमुक्तम् । यदि कार्यरूप एव वेदार्थस्तदा भूतार्थप्रतिपादकमन्त्रार्थवादोपनिषद्वाक्यस्य कस्तावदर्थो भवेत् । निबन्धनकारो ह्येतदाशङ्क्या भाष्यवाक्यस्यावतारणां कृतवान्, व्याख्यायाश्च कथयति—चोदनेव भूताद्यर्थस्य प्रतिपादिका । यदि चोदनेव भूताद्यर्थस्य प्रतिपादिका स्यात्तदा कार्यरूप एव वेदार्थो न भवति तथैव भूतार्थप्रतिपादकस्य वाक्यस्य अनपेक्षत्वमपि न स्यादित्येतदभिप्रायेण जिज्ञासां करोति कथम् ? अर्थात् अर्थवादादिवाक्यं भूतार्थप्रतिपादकं कथं भवति ? निबन्धनकारः समाधत्ते—चोदना हि कार्यावगमिका सती भूतादिसिद्धवस्तुनोऽपि अवगतिं कारयति केवलं सिद्धवस्तुनः अवगमिका न भवितुमर्हति—एतत्पर्यन्तमेव निबन्धनकारस्य व्याख्या । आचार्यवाचस्पतिमिश्रः निबन्धनकारदृष्ट्या निबन्धनकारस्य व्याख्यां कृतवान् । “चोदना हीति भाष्यग्रन्थस्य.....तदिदमसमञ्जसम् । भूतार्थपरत्वेऽप्यनपेक्षत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः” । (न्या० क० पृ० १९९)

आचार्यमण्डनः विधिविवेकग्रन्थे ब्रह्मसिद्धौ च निबन्धनकारस्य यद्धि वचनं उद्धृतवान् तद्वचनं प्रभाकरविरचिवृहतीटीकायां नोपलभ्यते, अतः प्रभाकर-

विरचितनिबन्धनग्रन्थः कश्चिदन्य एव किन्तु वृहतीग्रन्थे विवेचनसाम्यमस्ति । अत्र विधिविवेकग्रन्थस्य, ब्रह्मसिद्धिकारस्य मीमांसावृहतीग्रन्थस्य च वाक्यमुद्धृत्यते—“यदि कार्यरूप एव वेदार्थः कथं तर्हि मन्त्रार्थवादाः सोपनिषत्काः यस्माद् भूतादिकमर्थं चोदनेव गमयति । कथं ? कार्यमर्थमवगमयन्ती भूतादिकमपि गमयति ।” (वि० वि० पृ० १९९)

‘कथं तर्हि मन्त्रार्थवादाः सोपनिषत्का इत्याशङ्क्य “चोदना हि भूतं भवन्तम्” त्याद्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदनेव भूतादिकमप्यर्थमवगमयतीति ये मन्यन्ते तत्प्रतिबोधनाय प्रयत्यते ।” (ब्र० सि० पृ० ७४)

“चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः” इति कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यं दर्शयति—“चोदना हि भूतमिति । यदि कार्य एवार्थं वेदस्य प्रामाण्यं कथं तर्हि भूताद्यर्थावगतिमन्त्रार्थवादिषु ? तेषामपि हि कार्यार्थतां द्वितीये पादे वक्ष्यति । तदुक्तं शकनोत्यवगमयितुमिति ।” (वृहती १।१।२)

केचन प्राभाकराः कथयन्ति—निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य फलत्वात् तत्र विधिर्न भवितुमर्हति इति सत्यम्, किन्तु निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वविषयिका या चिन्तामयी प्रतिपत्तिः तत्र विधिस्वीकारे कापि बाधा नास्ति । निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वविषयकशाब्दज्ञानधारैव चिन्ता । इयं शाब्दज्ञानधारैव ध्याननाम्ना उच्यते । ध्यानमेवात्र चिन्ता । ध्यानं चिन्तापरपर्यायः स्मृत्यनुकूलो व्यापारः । ध्यानं वा नैव फलम् अपि तु आत्मतत्त्वसाक्षात्काररूपफलस्य साधनम्, फलसाधनत्वाच्च तत्र विधिस्वीकारे न काप्यापत्तिः । “अन्ये तु शाब्दज्ञानसन्तानविधानमिच्छन्ति । तस्य संहृतनिखिलभेदोल्लेखविशुद्धविशदज्ञानफलत्वात् । अत्रापि नात्मरूपावगतिः । ज्ञानप्रकर्षश्चाभ्यासनिबन्धनः प्रथित इति न चोदनार्थता । (वि० वि० पृ० २००)

प्रभाकरसम्प्रदायस्य समाधानप्रसङ्गे आचार्यः मण्डनः कथयति—ज्ञानविधितात्पर्यकवाक्यात् ज्ञेयस्वरूपस्य सिद्धिर्न भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । चिन्तारूपप्रतिपत्तौ विधिस्वीकारे चिन्तनीयवस्तुनः प्रकृतस्वरूपस्य एतद्विधिप्रमाणेन सिद्धिर्न स्यात्, यतः, चिन्तनीयवस्तुनः आरोपेणापि चिन्ता सिद्धयतीति चिन्तनीयविषयः प्रमाणसिद्धो न भविष्यति । प्रभाकरस्य एतन्मते अयं तावत् विशिष्टदोषः—चिन्ता चिन्तनीयवस्तुनः, ध्यानं ध्येयवस्तुनः प्रत्यक्षजनकं भवतीति अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् प्राप्तविषयेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिर्न भवितुमर्हति । निरस्तभेदप्रपञ्चात्मतत्त्वस्य विधिनिरपेक्षोपनिषद्वाक्येनापि प्रतीतिर्जायते । अनेन प्रकारेण प्रतिपत्तिविधिप्रयुक्तप्रत्येतव्यवस्तुनः सिद्धिर्न भवितुमर्हति, तथा च प्रतिपत्तिविधिप्रयुक्तोपनिषद्वाक्यं प्रत्येतव्यब्रह्मणः प्रतिपादनं न करोति, अपि तु विधिनिरपेक्षोपनिषद्वाक्यमेव निष्प्रपञ्चब्रह्मणः आत्मनो वा प्रतिपादनं

करोति । प्रभाकरमतं स्वीकृत्यैवाचार्यमण्डनः कथयति—“अलं वा गुरुभिर्विवा-
देन” (वि० वि० पृ० २००) प्रतिपत्तिविधिप्रयुक्तप्रत्येतव्यवस्तु विधिनैव सिध्यति
चेत्सिध्यतु मम का आपत्तिः ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिः यदि विधायकवेदान्तवाक्येन विहिता तदा विधायकवेदा-
न्तवाक्यं प्रतिपत्तव्यनिष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि प्रमाणं भवितुं नार्हति । निष्प्रपञ्चं ब्रह्म
वेदान्तवाक्यरूपप्रमाणभिन्नान्यप्रमाणेन सिद्धं न भवितुमर्हति इति सर्वसम्मतम्,
यदि वेदान्तवाक्येनापि निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणः सिद्धिर्न भवेत्तदा ब्रह्मणः सिद्धिर्न
जातेत्येव वक्तव्यम् । अतः निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानि न प्रमाणानि ।
केचन ब्रह्मप्रतिपत्तिकर्तव्यताप्रतिपादनव्याजेन ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यस्य प्रामाण्य-
मेव नास्तीति प्रतिपादयन्ति ।

“एवम्भूत आत्मा प्रतिपत्तव्यः” एतादृशप्रतिपत्तिविधिना आत्मा अपि
एवम्भूत इत्यस्य सिद्धिर्न भवति, यतः यद्वस्तु यादृशं नास्ति तस्य वस्तुनः तेन
रूपेण ज्ञानं भवितुमर्हति । “आत्मा विजरो विमृत्युः” अनेन विधिवाक्येन
आत्मनः जराराहित्येन रूपेणापि ज्ञानं भवितुमर्हति एवमेव मृत्युयुक्तस्यापि
वस्तुनः जरामृत्युरहितरूपत्वेनापि ज्ञाने का आपत्तिः । अतद्रूपवस्तुनि तद्रूपा-
ध्यारोपेणापि ज्ञानस्य चर्चा श्रुतावपि बहुषु स्थानेषु उक्ता । यथा “मनो
ब्रह्मेत्युपासीत” “योषा वाव गौतमाग्निः” इत्याद्यनेकश्रुतिवाक्येन यद्वि वस्तु
यद्रूपं नास्ति तस्य वस्तुनः तेन रूपेण अवगतेश्चर्चा कृता । अतः, जरामृत्युरहितत्वेन
रूपेण ब्रह्मणः ज्ञानं कर्तव्यमिति श्रुतौ कथनेऽपि आत्मा विजरो विमृत्युरिति
सिद्धः स्यादिति वक्तुं नैव शक्यते अन्यवस्तुनि अन्यधर्मारोपेणापि ज्ञानं
भवितुमर्हति । जैमिनिसिद्धान्तमवलम्ब्यैव प्रतिपत्तिविधिवादिनः आसीत्
कदाचित्प्राबल्यम्, ते ब्रह्माद्वैतवादस्य समर्थनं प्रबल्युक्त्या कृतवन्तः ।

अद्वैतवेदान्तिनः प्रदर्शितायाः आपत्तेः समाधाने प्रतिपत्तिविधिवादिनः
कथयन्ति—ब्रह्मप्रतिपत्तौ विधिस्वीकारे ब्रह्मणः सिद्धिर्नैव स्यात् इति तु महदा-
श्चर्यम् । अन्यवस्तुनोज्यरूपेण ज्ञानमिति तु कस्मिन्नपि मते न सम्भवति,
अन्यधर्मसमारोपेणान्यवस्तुनः ज्ञानं भवितुमेव नार्हति । अन्यवस्तुनः अन्यरूपेण
ग्रहणे सति तज्ज्ञानमेव न भविष्यति । ज्ञानं कदापि विपरीतार्थकं न भवति—
सर्वमपि ज्ञानं यथार्थमेव । अत एव प्रतिपत्तिविधिवादिनः अख्यातिवादिनाम्ना
प्रसिद्धाः । अख्यातिवादस्य विस्तृतं विश्लेषणं बृहतीग्रन्थस्य १।१।५ अधिकरणे
कृतम् । तथा च “आत्मा एवरूपो ज्ञातव्यः” इति कथने सति आत्मनः एवरूपता
अवश्यमेव सिध्येत् अत्र नास्ति सन्देहः । ये अतथावस्तुनि तथाभावसमारोपं
स्वीकुर्वन्ति तेषां मते ज्ञानविधिना ज्ञेयवस्तुनः सिद्धिः नापि भवितुमर्हति, किन्तु

ज्ञानं कदापि विषयव्यभिचारि न भवति । तथा च ज्ञानविधिवाक्यस्य ज्ञेय-
स्वरूपे तात्पर्याभावेऽपि ज्ञानमहिम्नैव ज्ञेयवस्तुनः स्वरूपस्य सिद्धिः स्यात् ।
यद्वस्तु यद्रूपं नास्ति तत् तद्रूपेण कदापि विषयः न भवति, विषयं विनापि यदि
ज्ञानं स्यात्तदा लोकव्यवहार एव उच्छिद्येत । ज्ञाने वस्तुनः भासमानत्वेऽपि
ज्ञानस्य अन्यदेवालम्बनम्, यथा ज्ञाने रजतं भासते ज्ञानस्य आलम्बनञ्च
शुक्तिका—एतच्च प्रतीतिविरुद्धम् । यद् वस्तु ज्ञाने भासते तदेव तस्य ज्ञानस्य
विषयः आलम्बनम्, ज्ञाने यत् न भासते तत्तस्य ज्ञानस्य आलम्बनं विषयो वा
इति स्वीकारे स्वानुभवविरोध एव भवति ।

किञ्च विषयस्य व्यवहारार्थमेव विषयज्ञानस्यावश्यकता वर्तते । विषयाभावेऽपि
यदि ज्ञानं स्यात्तदा ज्ञानं प्रति विश्वासः एव न स्यात् । आचार्यमण्डनः अख्याति-
वादं खण्डयित्वा अन्यव्याख्याति स्वीकृतवान् अनिवर्चनीयख्यातिमसौ नैव
स्वीकृतवान्, अतः किम् उभयोर्विरोधो नास्ति । यद्यपि मीमांसकाचार्यैः ब्रह्मा-
त्मैक्यं स्वीकृतम् तथापि अद्वैतवेदान्तिभिः सह ऐकमत्यं नास्ति । आचार्य-
देशीयमतेन प्रभाकरमतस्यैव निर्देशं कृतवात् भामतीकारः । अमलानन्दः कल्प-
तरो प्रतिपत्तिविधिवादिमते आपातदृष्ट्या ब्रह्मात्मैक्यस्य सिद्धिर्भवतीति
“अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते” एतस्य पूर्वपक्षस्य सारसङ्कलनप्रसङ्गे उक्तवान्—

अयन्तु—सन्तु वेदान्ता मानं ब्रह्मात्मवस्तुनि ।

किन्तु ज्ञानविधिद्वारेत्येष भेदः प्रतीयताम् (क० १।०।४) पृ० १०८

पूर्वपक्षो भवतु सिद्धान्तपक्षो वा प्रभाकरदृष्ट्या ब्रह्मात्मैक्यवादोऽद्वैतवाद
एव वर्तते इत्यत्र नास्ति सन्देहः । मण्डनमिश्रः उत्तरमीमांसादृष्ट्या अद्वैतवादस्य
मण्डनं कृतवान् किन्तु प्रभाकरः पूर्वमीमांसादृष्ट्यैवाद्वैतवादमुक्तवान् । पूर्वमीमां-
सादृष्ट्या ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनं न सम्भवतीत्येव प्रदर्शनार्थमद्वैतवेदान्ती प्रभाकर-
मतस्य खण्डनं कृतवान् ।

श्लोकवार्तिकस्य टीकाकारः सुचरितमिश्रः स्वप्रणीतकाशिकाटीकायां
प्रभाकरमतं निर्दिष्टवान्—चोदनासूत्रस्य भाष्ये आचार्यः शबरस्वामी—“चोदना
हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवञ्जातीयकमर्थं शक्नो-
त्यवगमयितुम्” (जै० सू० १।१।२ भा०) । भट्टपादः प्रभाकरश्च एतस्य भाष्यस्य
व्याख्यानं कृतवान् । भट्टपादसम्मतं व्याख्यानमेव समीचीनमिति प्रतिपादनार्थं
सुचरितमिश्रः प्रभाकरसम्मतं व्याख्यानं प्रदर्श्य खण्डितवान् । तथाहि—चोदना हि
भूतमित्येतस्य ये हि एवं कथयन्ति यत् वेदवाक्येन कार्यरूपाथप्रतिपादनेऽपि
भूतादेरर्थस्यापि अवगतिर्जायते वेदवाक्यं भूताद्यर्थस्य प्रतिपादकं नास्ति अपितु
भूताद्यर्थस्यावगमकम् कार्यरूपेऽर्थे एव वेदस्य तात्पर्यम्, भूतादिवस्तुनि वेदस्य

अयमभिप्रायः—कस्यापि शब्दस्य शक्तिग्रहे प्रदर्शितेषु बहुविधेषु कारणेषु व्यवहारस्यैव प्राधान्यं वरीवति । व्यवहारो हि शब्दप्रयोगात्मकस्तेनापि घटादिपदानामर्थमजानानस्य जिज्ञासोर्बालस्य शक्तिग्रहो भवति । यथा ज्येष्ठवृद्धेन गुर्वादिना घटमानय इति शिष्याय उक्तम्, ज्येष्ठप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यशिष्यादिना घट आतीतः । तत्र समीपस्थः व्युत्पत्सुर्बालः घटाद्यर्थेऽङ्गीकृतशक्तिकोऽपि प्रयोजकवृद्धोच्चारितवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धस्य गमनं दृष्ट्वा घटानयनं च दृष्ट्वा प्रयोज्यवृद्धसमवेतप्रयत्नसाध्यघटानयनक्रिया प्रयोजकवृद्धोच्चरित-“घटमानये” ति पदज्ञानजन्यशब्दबोधजन्येति अनुमिनोति । घटानयनक्रियाया प्रवृत्त्यनुमानञ्चेत्यम्भवति—घटानयनक्रिया प्रयत्नपूर्विका, विलक्षणक्रियात्वात्, स्वीयक्रियावत् । प्रवृत्त्या च शब्दबोधानुमानं जायते—घटानयनविषयकप्रवृत्तिः घटानयनविषयकज्ञानजन्या, तद्गोचरप्रवृत्तित्वात्; या यद्गोचरा प्रवृत्तिः सा तद्गोचरज्ञानजन्या, स्वीयस्तन्यपानप्रवृत्तिर्वाद्यनुमानेन घटानयनविषयकशब्दबोधमनुमायानन्तरं घटानयनगोचरज्ञानम् घटमानयेतिवाक्यजन्यम्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्; यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तज्जन्यं यथा तन्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायि पटः इत्येवमानयनक्रियान्विते घटपदार्थे शक्तिं विनिश्चिनोति । इत्येवं क्रियान्वितघटादौ शक्तिग्रहानन्तरं घटं नय, गां बधान, गां विसृजेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यात् कस्यचित्पदस्य संग्रहेण, कस्यचित्पदस्य त्यागेन क्रियान्वितगवाद्यर्थे शक्तिमनुमिनोति—घटानयनकार्यम् घटमानयेति शब्दप्रयोज्यम्, तादृशशब्दश्रवणशून्यकालीनप्रवृत्त्यविषयत्वे सति प्रवृत्तिविषयत्वात्; एवं क्रमेण क्रियान्वितघटादौ शक्यवधारणानन्तरं क्रियान्वितघटत्वाद्यपेक्षया घटत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवेन अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया अन्वयस्य संसर्गमर्यादया भानेन च क्रियान्वितघटत्वे घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य परित्यागौचित्यात् लाघवज्ञानादिसहकृतमनसा घटादिपदं क्रियान्वितघटादिशक्यमिति न कार्यान्वितघटत्वं शक्यतावच्छेदकम् किन्तु घटत्वमेव ।

लिङः शक्तिविचारेऽपि व्युत्पत्सुर्बालः यद्धि स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारयति तत्रैव तस्य शक्तिरिति निश्चिनोति । विना इच्छां न कस्मिन्नपि कर्मणि कोऽपि प्रयतत इति इच्छामेव लिङर्थमवधारयति; तथा च इच्छैव लिङर्थ इति केषाञ्चिन्मतम्^१ ।

१. “अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्सुर्बालः स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशीच्छैवेति सैव लिङर्थ इत्याहुः ।” तत्त्वचिन्तामणि टीका पृ० ७
आद्या प्रवृत्तिरिच्छैव इति प्रयोगात् यद्यपीच्छा अन्यत्र प्रवृत्तिशब्दार्थः कुसुमा० विवृति पृ० १२०

पूर्वोक्तेन प्रसङ्गेन एतत्प्रतिपादितं यत् प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः प्राथमिकेच्छा प्रयत्नो वेति । किन्तु इच्छा यदि प्रवृत्तिशब्दस्यार्था भवेत्तदा “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” इति वैदिकविधिवाक्यश्रवणानन्तरमश्वमेधयज्ञादौ इच्छामात्रेणैव पुरुषः चरितार्थः स्यात् इच्छामात्रेणैव विध्यर्थस्य निर्वाहेण इच्छामात्रादेव फलस्य स्वगदिरूपत्तौ कर्मणो यगादेरनुष्ठानप्रसङ्ग एव भवेत् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादिकर्मणि न कोऽपि कृतिं कुर्यात् यागादीनामकरणेऽपि विध्यर्थस्य निर्वाहेण पुरुषस्य कृतकृत्यताप्रसङ्गात्; तथा च यागाद्यकरणप्रसङ्गः समापतति^१ । क्रियमाणयागस्य न कोऽप्युपयोगः स्यात्केवलं जलताडनादिवद्वृथायासः एतस्मिन् संभवति । दृश्यते च लोके “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” एतद्वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषः यज्ञादौ प्रवृत्तः सन् यत्नवान् भवति । तस्मात् कृतिर्यत्नो वा विध्यर्थः न तु इच्छामात्रम् । कृतिर्हि फलपर्यवसाना भवति; तथा च फलपर्यवसानायाः कृतेर्विधिकार्यतया क्रियमाणस्य यागस्य उपयोगः सम्भवत्येव । विधिवादे हि न कायपरिस्पन्दनमात्रं कृतिर्यथाऽन्यत्र चेतनपुरुषस्पन्दस्य (व्यापारस्य) कृतिशब्दवाच्यत्वेन व्यवहारो भवति । प्रवृत्तिर्हि विधिज्ञानकार्या । तथा च कृतेः विध्यर्थत्वे मोक्षकामस्य पुरुषस्य कृतेः ज्ञानविधौ भूतेषु दयाविधाने च चेष्टारूपायाः कृतेः शरीरपरिस्पन्दस्याभावेऽपि विधेः दर्शनान्न कृतिः विध्यर्थः । आत्मज्ञानं हि न स्पन्दाद्यधीनं यतः ज्ञानस्य आत्ममनःसंयोगजन्यत्वात् न स्पन्दाद्यपेक्षा तत्र वर्तते । कर्तृधर्मस्य स्पन्दस्य ज्ञानमेतादृशविधिस्थले न भवति । तथा च स्पन्दनं चेष्टा वा न विध्यर्थः ।

भवतु नाम स्पन्दाख्यायाः कृतेरात्मज्ञानादौ अभावात् विधित्वासम्भवेऽपि प्रयत्नः विध्यर्थः कस्मान्न भवति । श्रवणमनननिदिध्यासनादिकं हि प्रयत्नसाध्यमेव भवति भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वमस्त्येव । एतावता प्रयत्नो नैव विध्यर्थः; यत्नो यदि विध्यर्थः स्यात्तदा वैधकर्मणि अप्रवृत्तिप्रसङ्ग एव स्यादिति संक्षेपः ।

विधिविवेकग्रन्थे विधेः आलोचना वर्तते । प्रकरणस्यारम्भे एव विषयप्रयोजनादेः निर्णयो विद्यते—

१. इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्वाहे बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागाद्यकरणप्रसङ्गात् । न्या० कु० प्रका० ५२५ ।
२. आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासियव्यश्चेत्यत्र आत्मानं विजानीयात् ।

पुरुषस्य बाह्यविषयैः सह रागद्वेषौ क्षीणौ भवतः, तथा च पुरुषः शान्तः दान्तश्च भवति । शान्तः दान्त एव पुरुषः आत्मज्ञाने अधिकारी । अशान्तः अदान्तः पुरुषः आत्मज्ञाने नैवाधिकारी जायते । विहितकर्मणा स्वर्गादिफलस्य प्राप्तिर्भवति इति तु असङ्गतम् । धनपुत्रस्वर्गादिबाह्यविषयेषु जीवस्य रागः स्वभावतः प्रबलः, रागिपुरुषस्य धनादिषु प्रबलरागस्य सद्भावेऽपि कदाचित् काम्यधनादिलाभोपायाज्ञानात् प्रबलरागादि सोढुं बाध्यो भवति । शास्त्रं यदि काम्यवस्तुनः लाभोपायं निर्दिशति तदा शास्त्रं पुरुषस्य कृतेऽनर्थलाभसाधकं भवति । यथा कश्चित्पुरुषः रागवशात् दुष्टं वस्तु भक्षयितुमिच्छति, किन्तु तस्य वस्तुनः कुत्र उपलब्धिर्भवतीति न जानाति इति इच्छन्पि असावनिष्टद्रव्यं न भुङ्क्ते, किन्तु कश्चित्पुरुषः तद्वस्तुनः प्राप्त्युपायं प्राप्तिस्थानं च निर्दिशति तदासौ रागी पुरुषः तदनिष्टं वस्तु अनायासेनैव प्राप्नोति भुक्त्वा च तत् अनिष्टफलमपि प्राप्नोति । शास्त्रमपि यद्येवमेतादृशकामिपुरुषस्य काम्यस्य वस्तुनः लाभोपायं वर्णयति तदा कथन्तच्छास्त्रं स्यात् । हितशासकमेव शास्त्रम् यद्यहितशासकमपि शास्त्रं स्यात्तदा अशास्त्रं किं स्यात् । कामिपुरुषस्य कृते कामोपहारप्रदानं रागिपुरुषस्य कृते रोगेन्धनसम्पादनम् शास्त्रस्य कार्यं न भवितुमर्हति । येन पुरुषः अरागः अद्वेषः किष्कामो भवेत्तदेव शास्त्रम् । एवमेव समस्तोऽपि कर्मकाण्डभागः आत्मज्ञानाधिकारसम्पादनार्थं पर्यवसानं लभते—अयं भर्तृमित्रस्याभिप्रायः । विहितकर्मणः पृथक् फलस्यास्वीकारे जीवस्य सुखं विहितकर्मफलमेवमेव निषिद्धकर्मणः फलं दुःखमित्यस्यापि सिद्धिर्न भवति । अतः भर्तृमित्रमते जीवस्य सुखं दुःखं च स्वाभाविकमेव इति स्वीकर्तव्यम् । एतस्य स्वभाववादस्य समर्थनं करोतीति लोकायतमतमेव भर्तृमित्रमतम् । एतदर्थमेव भट्टपादः मण्डनमिश्रः अन्ये च आचार्याः एतन्मतं लोकायतमिति खण्डयन्ति । अवसाने मण्डनः कथयति—लोकायतमते यत् स्वीक्रियते वेदेऽपि स एवार्थः इत्येव स्वीकर्तव्यम् । “स्वाभाविकत्वाच्च फलोपभोगस्य स्वभाववाद एवाग्नायार्थश्छद्मना आश्रितः स्यात्” । (वि० वि० पृ० ३३५) “यागादीनामफलसाधनत्वे सेवादेश्च व्यभिचारादहेतुः (व्यभिचारादहेतुत्वे) सुखदुःखादिरेव स्वाभाविकलोकायतिकाभ्युपगताम्नायार्थः इति वचनव्यक्त्यन्तरेणाभ्युपगतं भवतीत्याह स्वभाविकत्वाच्च फलभोगस्य ।” (न्या० क० पृ० ३१५)

भर्तृमित्रस्यापव्याख्यानफलेनैव वेदस्य कर्मकाण्डभागो लोकायतीकृतः । जैमिनिसूत्रस्य षष्ठाध्याये अधिकारविधेः निरूपणं वर्तते । मण्डनमिश्रः षष्ठाध्यायप्रतिपाद्यस्याधिकारविधेः आलोचनाप्रसङ्गे भर्तृमित्रमतं प्रदर्शितवान् । भाट्टाः हि भर्तृमित्रमतमेव पूर्वपक्षरूपेण स्वीकुर्वन्ति । विहितकर्मणः फलाभावे

कर्मणि अधिकार एव न सिध्येत् तथा च कर्मणां दृष्टरूपेणैव आत्मज्ञानाधिकारात्मकं प्रयोजनं स्यात् । बाह्यविषये रागद्वेषादेः निवृत्त्या आत्मज्ञाने अधिकारसिद्धिरेव कर्मविधिसमूहस्य प्रयोजनम् । “तथा च फलाभावादधिकाराभावः । न ह्यफलेषु कर्मसु कश्चिन्नियोज्यः स्वामी वा ।” (वि० वि० पृ० ३०९) दृष्टेनैव कर्मविधय आत्मज्ञानाधिकारप्रयोजनाः । (वि० वि० पृ० ३१५)

निष्प्रपञ्चानन्दस्वरूपात्मनः ज्ञानेऽधिकारसम्पादनमेव कर्मविधीनां फलम्, स्वर्गपुत्रादिलाभार्थं कर्मविधिर्नास्ति, अपि तु तादृशात्मज्ञानेऽधिकारसम्पादनार्थमेव कर्मविधीनां कथनं वेदे वर्तते । अनेनैव तात्पर्येण पूर्वपक्षिणा कर्मणोऽधिकारखण्डनार्थं बह्व्यः युक्तयः प्रदर्शिताः । भर्तृमित्रप्रभृतयः युक्त्या कर्मणि अधिकारखण्डनार्थमेव प्रवृत्ताः आसन् । किन्तु एतत्खण्डनं नैव तदुद्भावितमपि तु जैमिनेः षष्ठाध्यायप्रारम्भे “द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः” ६।१।१ एतत्सूत्रं पूर्वपक्षिणामेव प्राचीनतमाचार्यसम्मतमासीत् । एतस्य सम्प्रदायस्यैव भर्तृमित्रप्रभृतयः आचार्याः तत्त्वशुद्ध्यादिग्रन्थं लिखित्वा प्राचीनतमाचार्याणामाशयं प्रदर्शिवन्तः । संभाव्यते एतेन पूर्वपक्षिणामेव कदाचित्प्राबल्यमासीत् । ते हि बहूनां ग्रन्थानां निर्माणं कृत्वा प्रचलितसिद्धान्तमेव पूर्वपक्षरूपेण गृहीतवन्तः । यद्यपि भर्तृमित्रविरचिततत्त्वशुद्धिर्ब्यतिरिक्तानां ग्रन्थानामुपलब्धिरिदानीं नास्ति तथापि आसन् केचन ग्रन्थाः प्राचीनाचार्यरचिताः इत्यनुमीयते ।

मण्डनमिश्रस्य भावनाविवेकग्रन्थादपि एतादृशपूर्वपक्षस्य रहस्यं मिलति । चलति, पचति इत्यादिक्रियाप्रतिपादकशब्दाः संयोगविभागव्यतिरिक्ताः प्रतीतिपादकाः, संयोगविभागरूपगुणव्यतिरिक्ता काचन क्रिया नास्ति । प्रत्यक्षेणापि संयोगविभागयोरेव प्रतीतिः जायते, संयोगविभागभिन्ना क्रिया न प्रतीयते । अतस्तोऽर्थः संयोगविभागव्यतिरिक्ता क्रिया अपि नास्ति । अतः, प्रत्ययार्थः भावना प्रत्ययार्थभावनैव च क्रिया इति न सुसङ्गता । तस्मात् गुणविशेष एव धातुपादानः क्रिया, न तु तदतिरिच्यमानात्मा क्रियापदार्थः यः प्रत्ययस्य धातोर्वाऽभिधेयः स्यात् । (भा० वि० पृ० ३५) अत एव प्राचीनतमः मीमांसकः वादिरः द्रव्यगुणसंस्काराणामेवाङ्गत्वं प्रतिपादितवान् । तन्मते यागादिक्रिया नैवाङ्गभूता यतः यागादिक्रिया संयोगविभागव्यतिरिक्ता नास्ति । अत एव गुणतः पृथग्रूपेण क्रियायाः अङ्गत्वेन निर्देशो नास्ति, किन्तु जैमिनिः गुणव्यतिरिक्तां क्रियां स्वीकरोति । अत एव “द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादिरः” एतस्य सूत्रस्य अनन्तरमेव “कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्” (जै० सू० ३।१।४) इत्युक्तवान् । तेन च गुणव्यतिरिक्तस्य कर्मणोऽपि फलाङ्गत्वकथनं सुसंगतं भवति । मीमांसादर्शनस्य षष्ठाध्यायस्य प्रारम्भे “स्वर्गकामो यजेत” इत्याधिकारविधि-

वाक्यस्य कीदृशोऽर्थो भवेदिति निरूपणार्थं भाष्यकारेणोक्तम्—उक्तविधिवाक्यात् स्वर्गादिकर्मणः प्राधान्येन एवं यागादिकर्मणश्च प्राधान्येन प्रतीतिरस्ति ? अथ वा यागादिकर्मणोऽप्राधान्येन स्वर्गस्य च प्राधान्येन प्रतीतिः ? पूर्ववाक्ये स्वर्गकामः एवं यजेत इयि पदद्वयं वर्तते । पदयोश्च सम्बन्धः वर्तते इत्यवश्यमेव स्वीकरणीयम् । वाक्यान्तर्गतपदयोः परस्परं संसृष्टत्वाभावे एकवाक्यत्वमेव न स्यात्, यथा गोः अश्वः पुरुषः हस्ती—एतेषां चतुर्णां पदानां परस्परं सम्बन्धो नास्तीति एकवाक्यत्वमपि एतेषां नास्ति । “स्वर्गकामो यजेत” इति एकं वाक्यं पदार्थद्वयं च परस्परं सम्बद्धं सदेकस्य विशिष्टस्य अर्थस्य बोधकम् । सम्बद्धयोरुभयोः पदयोः कस्तावत्सम्बन्धः ? ‘यजेत’ पदान्तर्गतयज्धातोरर्थः यागः साध्यं साधनम्वा ? साध्यरूपेण प्रतीतः अर्थः प्रधानं साधनरूपेण प्रतीतः अर्थः अप्रधानम् । द्वयोः पदार्थयोः सम्बन्धे सति प्रधानभावेन अप्रधानभावेन च सम्बन्धः स्यात् । द्वयोरपि पदार्थयोः प्रधानभावेन अथवा उभयोरपि अप्रधानभावेन च सम्बन्धो न भवितुमर्हति । विशिष्टार्थे एकोऽर्थः प्रधानं विशेष्यम्वा स्यात् अन्योऽर्थोऽप्रधानं तस्य विशेषणम्वा स्यात् । वाक्यं क्रियाप्रधानमेकप्रयोजनकञ्च भवतीति वाक्यस्य स्वभावः । अर्थस्य चैषः स्वभावो यत् क्रिया स्वभावतः एव साध्यरूपा एवं द्रव्यञ्च स्वभावतः एव सिद्धरूपम् । साध्यस्वरूपा क्रिया स्वसिद्धयर्थं साधनरूपसिद्धस्वभावं द्रव्यमपेक्षते । सिद्धस्वभावं द्रव्यमेव साधनं भवितुमर्हति । असिद्धं साधनं भवितुं नार्हति । अत्र सिद्धस्वभावं स्वर्गद्रव्यं साध्यस्वभावायाः यागक्रियायाः साधनं स्यात्, किन्तु साध्ययागः सिद्धस्वर्गस्य साधनं न भवितुमर्हति, अतः स्वर्गेण यागः सिद्धयति किन्तु यागेन स्वर्गस्य सिद्धिर्न स्यात्, स्वर्गो यदि यागस्य साधनं स्यात्तदा स्वर्गस्य फलत्वमेव न स्यात्, साध्यमेव वस्तु फलं भवति । यागस्य साध्यत्वे याग एव फलं स्यात् फलस्यैव वाक्यार्थे प्रधानरूपेण प्रतीतिः भवति । स्वर्गः यदि यागसाधनं तदा स्वर्गः अप्रधानं स्यात् अप्रधानमेव च गुणशब्देनोच्यते । अतः प्रदर्शितवाक्यस्य यो हि अर्थः तत्र स्वर्गस्य फलत्वेन प्रधानत्वं न स्यात्, यागस्यैव फलत्वात् अर्थात् साध्यत्वात् प्रधानत्वेन प्रतीतिः स्यात् । तथा च स्वर्गफलस्य साधनं यागः इति एतस्य वाक्यस्य अर्थ एव नास्ति । स्वर्गः यागश्च उभयमपि फलमेवेति एकेन वाक्येन प्रत्येतुं न शक्यते । द्वयमपि साध्यं फलमेवेति स्वीकारे प्रदर्शितवाक्यस्य एकत्वं न स्यादपि तु द्वित्वं स्यादर्थाद्वाक्यद्वयत्वापत्तिस्तथा च वाक्यभेददोषः आपत्तति । स्वर्गं कुर्यात् यागं कुर्यात् एतादृशकथने ‘स्वर्गकामो यजेत’ एतद्वाक्यस्य अनुभवसिद्धमेकत्वं न स्यात् । साध्यस्य फलस्य वा भेदप्रयुक्तं वाक्यमपि भिन्नं स्यात् । “इह केचित्” क्रियाप्रधानमेकार्थं वाक्यमिति । क्रियैव हि भाव्यते, स्वभावसिद्धं द्रव्यं गुणमिति वदन्तः फलस्यासमन्वयं वाक्ये मन्यन्ते । (वि० वि० पृ० ३०८-३०९)

“सर्वमेव हि क्रियाप्रधानमेकार्थमेकप्रयोजनं वाक्यं शब्दप्रवृत्त्यनुसारात् । वस्तुतोऽपि क्रियैव हि स्वभावतः साध्यरूपा भाव्यते, स्वभावसिद्धं तु द्रव्यं “भूतं भव्यायेति” न्यायात् तां प्रति गुणभूतं स्वर्गादिति वदन्तः फलस्यासमन्वयं मन्यन्ते । फलत्वेन तु सम्बन्धे स्वर्गादिस्तत्प्राधान्यात् क्रियाया न प्राधान्यम् । उभयप्राधान्ये च एकार्थत्वं लोकावगतमपहीयेतेति भावः ।” (न्या० क० पृ० ३०९) अनेन रूपेण स्वर्गः फलं न भविष्यतीति स्वर्गफलकामिनः यागे अधिकारोऽपि न सिध्येत् । निष्फले कर्मणि कोऽपि अधिकारी स्वामी वा न भवितुमर्हति । “तथा च फलाभावादधिकाराभावः । न ह्यफलेषु कर्मसु कश्चिन्नियोज्यः स्वामी वा ।” (वि० वि० पृ० ३०९) मीमांसासूत्रेऽपि एतादृशी चर्चा वर्तते—“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः” (मी० सू० ६।१।१) स्वर्गादिद्रव्यं यागादिकर्मणा सह गुणभावेन अर्थात् अप्रधानभावेन सम्बद्धं स्यात्, किन्तु रूपेण अर्थात् प्रधानरूपेण सम्बद्धं भवितुं नार्हति । भर्तृमित्रप्रभृतयः मीमांसायाः यस्य सूत्रस्योल्लेखं कृतवन्तः तत्सूत्रं यागादिकर्मणः स्वर्गादिफलसाधनता इति अधिकरणस्य पूर्वपक्षसूत्रम् । जैमिनेः पूर्वपक्षः एव भर्तृमित्रादीनां सिद्धान्तपक्षः । “स्वर्गकामो यजेत” एतद्वाक्यस्वभावस्य एतद्वाक्यसार्थस्य वा आलोचनायां प्रदर्शित एवार्थोऽवगतो भवति । वस्तुनः सामर्थ्यस्य आलोचनायाः स्वर्गादिद्रव्यं यागादिकर्मणः फलं भवितुं नार्हति । ‘यजेत’ इति पदं यज्धातोः ‘इत’ एतद्विभक्तियोगेन निष्पन्नं भवति । विभक्तेः अर्थः भावना पुरुषस्य प्रयत्नो वा । यज्धातोरर्थः यागः । पुरुषस्य प्रयत्नः यागविषयकः एव स्यात् स्वर्गविषयको न भवितुमर्हति । पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यं यागाख्यमेव कर्म, स्वर्गः पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यो नास्ति । पुरुषः स्वप्रयत्नेन यागादिक्रियामेव सम्पादयति न तु स्वर्गं निष्पादयति । यतः स्वर्गविषयकः पुरुषप्रयत्नोऽसम्भवः एव, अतः पुरुषप्रयत्नेन सह स्वर्गादिफलस्य सम्बन्धः असम्भव एव । पुरुषप्रयत्नस्य निष्पाद्यत्वेऽपि पुरुषप्रयत्ननिष्पन्नयागेन स्वर्गादेः सिद्धिः स्यात्, प्रयत्नसिद्धः यागः स्वर्गादिफलस्य साधनं करणं वा स्यादेव, तथा च स्वर्गादिफलेन सह यागादिकरणस्य सम्बन्धोऽपि भवितुमर्हतीति कथनमपि असङ्गतम् । यतः, व्यापारवत्कारणमेव करणं भवति । यागः यदि स्वर्गफलस्य करणं स्यात्तदा यागेऽपि स्वर्गफलजनकव्यापारः स्वीकरणीयः, व्यापारशून्यं वस्तु करणं भवितुं नार्हति, स्वर्गफलजनकव्यापारश्च यागादिक्रियायां न दृश्यते, अतः, व्यापारशून्यो यागः स्वर्गफलस्य करणं न भवितुमर्हति । “एवं तावद् द्रव्याणां कर्मसम्बन्धे गुणत्वेनाभिसम्बन्धो न फलत्वेन इति युक्तम् । वस्तुतश्च न सम्बन्धः फलत्वेन, पुरुषप्रयत्नस्य यागादिविषयत्वात् स्वर्गाद्यसम्बन्धाद्यागादेश्च व्यापारान्तरादर्शनात् करणत्वानुपपत्तेः ।” (वि० वि० पृ० ३१०)

अयमभिप्रायः—कस्यापि शब्दस्य शक्तिग्रहे प्रदर्शितेषु बहुविधेषु कारणेषु व्यवहारस्यैव प्राधान्यं वरीवति । व्यवहारो हि शब्दप्रयोगात्मकस्तेनापि घटादिपदानामर्थमजानानस्य जिज्ञासोर्बालस्य शक्तिग्रहो भवति । यथा ज्येष्ठवृद्धेन गुर्वादिना घटमानय इति शिष्याय उक्तम्, ज्येष्ठप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यशिष्यादिना घट आतीतः । तत्र समीपस्थः व्युत्पत्सुर्बालः घटाद्यर्थेऽङ्गीकृतशक्तिकोऽपि प्रयोजकवृद्धोच्चारितवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धस्य गमनं दृष्ट्वा घटानयनं च दृष्ट्वा प्रयोज्यवृद्धसमवेतप्रयत्नसाध्यघटानयनक्रिया प्रयोजकवृद्धोच्चरित-“घटमानये” ति पदज्ञानजन्यशब्दबोधजन्येति अनुमिनोति । घटानयनक्रियाया प्रवृत्त्यनुमानञ्चेत्यम्भवति—घटानयनक्रिया प्रयत्नपूर्विका, विलक्षणक्रियात्वात्, स्वीयक्रियावत् । प्रवृत्त्या च शब्दबोधानुमानं जायते—घटानयनविषयकप्रवृत्तिः घटानयनविषयकज्ञानजन्या, तद्गोचरप्रवृत्तित्वात्; या यद्गोचरा प्रवृत्तिः सा तद्गोचरज्ञानजन्या, स्वीयस्तन्यपानप्रवृत्तिर्वाद्यनुमानेन घटानयनविषयकशब्दबोधमनुमायानन्तरं घटानयनगोचरज्ञानम् घटमानयेतिवाक्यजन्यम्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्; यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तज्जन्यं यथा तन्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायि पटः इत्येवमानयनक्रियान्विते घटपदार्थे शक्तिं विनिश्चिनोति । इत्येवं क्रियान्वितघटादौ शक्तिग्रहानन्तरं घटं नय, गां बधान, गां विसृजेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यात् कस्यचित्पदस्य संग्रहेण, कस्यचित्पदस्य त्यागेन क्रियान्वितगवाद्यर्थे शक्तिमनुमिनोति—घटानयनकार्यम् घटमानयेति शब्दप्रयोज्यम्, तादृशशब्दश्रवणशून्यकालीनप्रवृत्त्यविषयत्वे सति प्रवृत्तिविषयत्वात्; एवं क्रमेण क्रियान्वितघटादौ शक्यवधारणानन्तरं क्रियान्वितघटत्वाद्यपेक्षया घटत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवेन अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया अन्वयस्य संसर्गमर्यादया भानेन च क्रियान्वितघटत्वे घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य परित्यागौचित्यात् लाघवज्ञानादिसहकृतमनसा घटादिपदं क्रियान्वितघटादिशक्यमिति न कार्यान्वितघटत्वं शक्यतावच्छेदकम् किन्तु घटत्वमेव ।

लिङः शक्तिविचारेऽपि व्युत्पत्सुर्बालः यद्धि स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारयति तत्रैव तस्य शक्तिरिति निश्चिनोति । विना इच्छां न कस्मिन्नपि कर्मणि कोऽपि प्रयतत इति इच्छामेव लिङर्थमवधारयति; तथा च इच्छैव लिङर्थ इति केषाञ्चिन्मतम्^१ ।

१. “अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्सुर्बालः स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशीच्छैवेति सैव लिङर्थ इत्याहुः ।” तत्त्वचिन्तामणि टीका पृ० ७
आद्या प्रवृत्तिरिच्छैव इति प्रयोगात् यद्यपीच्छा अन्यत्र प्रवृत्तिशब्दार्थः कुसुमा० विवृति पृ० १२०

पूर्वोक्तेन प्रसङ्गेन एतत्प्रतिपादितं यत् प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः प्राथमिकेच्छा प्रयत्नो वेति । किन्तु इच्छा यदि प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः भवेत्तदा “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” इति वैदिकविधिवाक्यश्रवणानन्तरमश्वमेधयज्ञादौ इच्छामात्रेणैव पुरुषः चरितार्थः स्यात् इच्छामात्रेणैव विध्यर्थस्य निर्वाहेण इच्छामात्रादेव फलस्य स्वगदिरूपत्तौ कर्मणो यगादेरनुष्ठानप्रसङ्ग एव भवेत् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादिकर्मणि न कोऽपि कृतिं कुर्यात् यागादीनामकरणेऽपि विध्यर्थस्य निर्वाहेण पुरुषस्य कृतकृत्यताप्रसङ्गात्; तथा च यागाद्यकरणप्रसङ्गः समापतति^१ । क्रियमाणयागस्य न कोऽप्युपयोगः स्यात्केवलं जलताडनादिवद्वृथायासः एतस्मिन् संभवति । दृश्यते च लोके “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” एतद्वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषः यज्ञादौ प्रवृत्तः सन् यत्नवान् भवति । तस्मात् कृतिर्यत्नो वा विध्यर्थः न तु इच्छामात्रम् । कृतिर्हि फलपर्यवसाना भवति; तथा च फलपर्यवसानायाः कृतेर्विधिकार्यतया क्रियमाणस्य यागस्य उपयोगः सम्भवत्येव । विधिवादे हि न कायपरिस्पन्दनमात्रं कृतिर्यथाऽन्यत्र चेतनपुरुषस्पन्दस्य (व्यापारस्य) कृतिशब्दवाच्यत्वेन व्यवहारो भवति । प्रवृत्तिर्हि विधिज्ञानकार्या । तथा च कृतेः विध्यर्थत्वे मोक्षकामस्य पुरुषस्य कृतेः ज्ञानविधौ भूतेषु दयाविधाने च चेष्टारूपायाः कृतेः शरीरपरिस्पन्दस्याभावेऽपि विधेः दर्शनान्न कृतिः विध्यर्थः । आत्मज्ञानं हि न स्पन्दाद्यधीनं यतः ज्ञानस्य आत्ममनःसंयोगजन्यत्वात् न स्पन्दाद्यपेक्षा तत्र वर्तते । कर्तृधर्मस्य स्पन्दस्य ज्ञानमेतादृशविधिस्थले न भवति । तथा च स्पन्दनं चेष्टा वा न विध्यर्थः ।

भवतु नाम स्पन्दाख्यायाः कृतेरात्मज्ञानादौ अभावात् विधित्वासम्भवेऽपि प्रयत्नः विध्यर्थः कस्मान्न भवति । श्रवणमनननिदिध्यासनादिकं हि प्रयत्नसाध्यमेव भवति भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वमस्त्येव । एतावता प्रयत्नो नैव विध्यर्थः; यत्नो यदि विध्यर्थः स्यात्तदा वैधकर्मणि अप्रवृत्तिप्रसङ्ग एव स्यादिति संक्षेपः ।

विधिविवेकग्रन्थे विधेः आलोचना वर्तते । प्रकरणस्यारम्भे एव विषयप्रयोजनादेः निर्णयो विद्यते—

१. इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्वाहे बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागाद्यकरणप्रसङ्गात् । न्या० कु० प्रका० ५२५ ।
२. आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासियव्यश्चेत्यत्र आत्मानं विजानीयात् ।

आज्ञापयिता प्रार्थयिता च स्वेष्टसाधनत्वस्य प्रतिसन्धानं कृत्वा आज्ञां प्रार्थनां वा करोति । यं प्रति आज्ञां प्रार्थनां वा करोति तस्य आज्ञाप्यस्य प्रार्थनीयस्य वा पुरुषस्य इष्टसाधनत्वस्य प्रतिसन्धानं कृत्वा आज्ञां प्रार्थनां वा न करोति । स्वामी भृत्यमाज्ञापयति—“गामानय” । अत्र स्वामी स्वकल्याणमनुसन्धायैव भृत्यमाज्ञापयति । सम्भवति आज्ञापालनेन भृत्यस्यापि इष्टसाधनत्वम् तथापि आज्ञा भृत्यस्य इष्टसाधनतां नैव प्रतिपादयति । प्रमाणान्तरेणैव आज्ञापालकस्य भृत्यस्य इष्टस्य ज्ञानं जायते । एतादृशप्रार्थनायामपि प्रार्थयितुः इष्टसाधनत्वमेव प्रतीयते । प्रार्थनीयपुरुषस्य कल्याणं प्रति लक्ष्यं कृत्वा प्रार्थना नैव प्रयुज्यते । यथा—“माणवकमध्यापय” इत्यस्यां प्रार्थनायां प्रार्थनीयस्य गुरोः इष्टस्य प्रतिसन्धानं नास्ति । प्रार्थयिता स्वेष्टस्य सिद्ध्यर्थमेव प्रार्थनां करोति । आज्ञया प्रार्थनया च उपदेशः भिन्नः । उपदेशो स्वेष्टमभिसन्धाय नैवोपदिशति । अपि तु उपदेश्यपुरुषस्य इष्टसाधनतायाः एव प्रतिसन्धानं कृत्वा उपदेशं करोति, यथा—“ज्वरितः पथ्यमश्नीयात्” ज्वररोगयुक्तस्य पुरुषस्यैव इष्टसाधनतायाः प्रतिपादनं करोति न तु उपदेशो आत्मनः इष्टमभिसन्धाय उपदेशं करोति । अनुज्ञायामनुज्ञाता आत्मनः इष्टसाधनतामनुसन्धाय अनुज्ञां नैव करोति अपितु अनुज्ञेयपुरुषस्यैव इष्टसाधनत्वमवगत्य अनुज्ञां करोति । उपदेशे अनुज्ञायाञ्चैव एव भेदो वर्तते यत् अप्रवृत्तं पुरुषं प्रवर्तयति उपदेशेन उपदेशो, स्वेच्छया प्रवृत्तः पुरुषः अनुज्ञया प्रवर्तितो भवति । स्थलविशेषे च अनुज्ञायामपि अनुज्ञातुः पुरुषस्य इष्टसाधनत्वस्य प्रतिसन्धानं वर्तते एव । विधिविभक्तेः पूर्वोक्तविश्लेषेन सन्ति चत्वारोऽर्थस्तथा प्रवर्तनारूपं चतुर्ष्वपि अनुस्यूतं वर्तते । आज्ञा प्रार्थना नास्ति तथापि प्रवर्तना अस्त्येव । आज्ञा, प्रार्थना उपदेशश्च अप्रवृत्तप्रवर्तना किन्तु अनुज्ञा प्रवृत्तप्रवर्तना इयान् एव भेदः, प्रवर्तना तु चतुर्ष्वपि वर्तते । आज्ञादिकं प्रवर्तनाया एव विशेषरूपम् । सामान्यरूपेण प्रवर्तना सर्वत्रैव विद्यतेऽतः प्रवर्तनैव विधिशब्दार्थस्तथा चानेकार्थत्वरूपः दोषः शब्दे स्यात् एकार्थत्वे सम्भवति शब्दस्य अनेकार्थत्वं नैव स्वीकर्तव्यम्^१ । एकस्य शब्दस्य अनेकार्थेषु शक्तिस्वीकारे शक्तिकल्पनायां गौरवं स्यात् । “यजेत स्वर्गकामः” अनेन वाक्येन यागः स्वर्गसाधनमेषोऽर्थः कथमपि भवितुं नार्हति । तथा च यागादिकर्म निष्फलमेव स्यात् । अनेन प्रकारेण कर्मविधायकं किमपि वाक्यं फलसाधनकर्मणः प्रतिपादनं कर्तुं

१. “कथं तर्हीदानीं विधिः ? किमत्र कथम् ? प्रवर्तनामात्रं विधिर्न पुरुषार्थानर्थौ स्पृशति । कुतः ? प्रतीतेरव्यभिचाराच्च । तथा च लिङ्गादिभ्यः प्रेरणावगमः । यद्यपि चेष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः । शब्दस्त्वनामृष्टतद्रूपः प्रवर्तनामात्रस्य चाऽव्यभिचारात् । अनेकार्थत्वदोषात् । वि० वि० पृ. ३१३

न शक्नोति । किमपि विहितं कर्म फलस्य जनकं भवितुं नार्हति । तथा च निष्प्रयोजनस्य कर्मण उपदेश एव न स्यात् यतः निष्फलकर्मणः उपदेशो उपदेश एव अन्त्यकः भवेत् । अत्रेदं वक्तव्यं यत् निष्फलकर्मणः उपदेशस्य यदि किमपि प्रयोजनं स्यात्तदा उपदेशः निरर्थकः कथं स्यात् ? यदि प्रयोजनं न स्यात् तदा निरर्थक एव स्यादत्र किमु वक्तव्यम् ? कर्मोपदेशस्य प्रयोजनं हि आत्मज्ञाने अधिकारसिद्धिरेव । कथं सर्वस्यापि कर्मविधेः एकमात्रं प्रयोजनम् आत्मज्ञाने पुरुषस्य अधिकारसिद्धिः ? एतस्य समाधानप्रसङ्गे विधिविवेके उक्तं मनुष्यः विविधविषयरोगसम्पन्नः सन् एव जन्मग्रहणं करोति । जीवस्य विषयरोगः स्वाभाविकः, वीतरोगपुरुषस्य जन्म न भवति । स्वभावसिद्धविषयरोगप्रयुक्तः पुरुषः स्वीयरागस्य धनपुत्रकलत्रादेः लाभार्थं कृषिवाणिज्यादौ एवमेव स्तेयद्यूतमृगयादौ दृष्टसाधने अनुरक्तः स्यात् । दृष्टे विषयेऽतिशयानुरागप्रयुक्त एव विषयप्राप्तिसाधनेषु नितान्तमनुरक्तः जायते । अतः शास्त्रे निष्प्रपञ्चानन्दस्वरूपात्मतत्त्वस्य उपदेशेऽपि तादृशात्मतत्त्वस्य ज्ञानार्थं तत्प्रणिधानार्थं वा प्रवृत्तिर्नैव स्यात् । विषयरोगयुक्तस्य पुरुषस्य तादृशात्मतत्त्वस्य साक्षात्कारस्तु सुदूरपराहत एव । कर्मणामुपदेशेन शास्त्रं मनुष्यस्य स्वाभाविकप्रवृत्तेः निवृत्तिं सम्पादयति । शास्त्रोपदिष्टे कर्मणि सततं निरतः सन् पुरुषः अनुशिष्टो भवति विषयरोगश्च क्रमशः शान्तो भवति । स्वभावतः मनुष्यः पुत्रकलत्रपरिजनादिचिन्तायां नियुक्तः सन् अपि शास्त्रोपदिष्टे कर्मणि सततं निरतः परिजनचिन्तायां पूर्ववदभिनिविष्टः न भवति । शास्त्रीयकर्मपद्धतौ व्यवस्थितः सन् दान्तो जायते । काम्यचिन्तया चित्तं व्याकुलं न भवति । एतस्यामेवावस्थायां शास्त्रोपदिष्टनिष्प्रपञ्चात्मतत्त्वज्ञानार्थं प्रणिधाने समर्थो भवति । अनेन रूपेण कर्मविधिः फलसाधनकर्मणि पुरुषस्य कृतेऽधिकारसिद्धिमकृत्वा एव रागनिवृत्तिपूर्वकं निष्प्रपञ्चात्मनः ज्ञाने पुरुषस्य अधिकारं साधयति^१ । एतादृशार्थस्वीकारे एव शास्त्रस्य शास्त्रत्वं सिद्ध्यति । येन नियोज्यस्य पुरुषस्य अनुशासनमथवा येन पुरुषस्य हितानुशासनं जायते तदेव शास्त्रम् शास्त्रीयप्रवृत्तेरुपदेशेन पुरुषस्य स्वाभाविकीं प्रवृत्तिं निर्वर्तयति । स्वाभाविकप्रवृत्तिः परिणामदुःखेन, तापदुःखेन च विमिश्रिता वर्तते । एतन्निविष्टदुःखात्मिकया प्रवृत्त्या निवृत्तं कृत्वा शास्त्रं नियोज्यपुरुषस्य अनुशासनमेव करोति, तेनैव च शास्त्रस्य शास्त्रत्वं रक्षितं भवति । निष्प्रपञ्चनित्यानन्दस्वरूपात्मनः ज्ञानेऽधिकारसिद्धौ सत्यां कर्मविधिः हितस्यापि उपदेशको भवति । हितानुशासनमेव शास्त्रम्, आत्मनः ज्ञानापेक्षया किमन्यद्वितं स्यात्^२ । यन्मते विहितं कर्म

१. वि० वि० पृ० ३१३—१४ ।

२. वि० वि० पृ० ३१४, न्या० क० पृ० ३१४ ।

पुत्रधनस्वर्गादिः साधनम्, स्वर्गादिफलसाधनतैव कर्मणो वर्तते इत्येव सिद्धान्तः तन्मते कर्मप्रतिपादकस्य वेदस्य शास्त्रत्वमेव नास्ति । प्रकारान्तरेण कर्मशास्त्रस्य असाक्षत्वमेव ते स्वीकुर्वन्ति । पुत्रधनस्वर्गादिः विहितकर्मणः फलत्वे एतदवश्यमेव स्वीकर्तव्यम् यत् मनुष्याणामेतेषु सर्वेष्वपि फलेषु स्वाभाविकः रागः कामना वा वर्तते । तथा च स्वभावसिद्धरागविषये प्रवृत्तिरपि स्वाभाविकी । काम्यफलस्य साधनापरिज्ञाने साक्षात्फले प्रवृत्तिर्न भवितुमर्हति । शास्त्रमतेषां काम्यफलानां साधनं प्रतिपाद्य पुरुषस्य स्वाभाविकप्रवृत्तौ साहाय्यं कुर्यात् । तदा शास्त्रस्य शास्त्रत्वमेव निवर्तते । स्वेच्छावशात् प्रवृत्तौ साहाय्यस्य सम्पादकं शास्त्रं न भवति । न तदनुशासकं जायते । एतादृशेन च शास्त्रेण नैव पुरुषः अनुशिष्टो भवति । कर्मविधिसमूहस्य आत्मज्ञानेऽधिकारसिद्धिः एव प्रयोजनम्, किन्तु एतत्कथनमसङ्गतमेव । यतः कर्मविधिना यदि विहितं कर्म एव साध्यम्, स्वर्गादिफलं न साध्यं तदा ज्ञानविधिना मोक्षफलस्य सिद्धिः कथं भवेत् ? यथा कर्मविधिना कर्मण एव साध्यत्वं प्रतीयते । तेन च मोक्षफलं न सिद्ध्यति, कर्मविधिः यथा कर्मणि प्रवर्तनामवगमयति तथैव ज्ञानविधिरपि ज्ञाने प्रवर्तनामवगमयेत् । कर्मविधेः ज्ञानविधेश्च एकैवावस्था स्यात् । एतदपि कथनं न सुसङ्गतम् । यतः ज्ञानं दृष्टार्थम् अर्थात् यद्यपि विधिशब्देन ज्ञानस्य सम्बन्धो नास्ति, ज्ञानविधिः ज्ञानस्यैव साध्यत्वं प्रतिपादयति तथापि ज्ञानं ज्ञेयतन्त्रम् । ज्ञेयवस्तु यादृशं स्यात् तज्ज्ञानमपि तथैव भवेत् । ज्ञेयनिरपेक्षः ज्ञानाकारो नैव भवितुमर्हति । “नन्वेवं ज्ञानविधिरप्यनुशासनमात्रमेव स्यात् ? न । ज्ञानस्य दृष्टार्थत्वात् स्वभावतश्च गुणभूतत्वात् ।” (वि० वि० पृ० ३१५) भ्रमज्ञानमस्माभिः न स्वीक्रियते, तथा च विषयस्य अन्यरूपत्वेऽपि तस्य ज्ञानमन्याकारकं स्यादिति तु प्रतीतिविरुद्धम् । तस्मात्, आत्मज्ञाने विधेः सत्त्वेऽपि एतज्ज्ञानं ज्ञेयतन्त्रमिति आत्मनः निष्प्रपञ्चरूपतायाः आनन्दरूपतायाश्च सिद्धिः स्यात् । आत्मस्वरूपः एव मोक्षः । अतः ज्ञाने विधिसत्त्वेऽपि फलस्य असिद्धिर्न स्यात् । ज्ञातं तादृशमात्मस्वरूपमेव फलम् । ज्ञानं स्वभावत एव ज्ञेयतन्त्रम् सर्वत्रैव ज्ञेयं प्रधानम् ज्ञानश्चाप्रधानम् । आत्मज्ञानस्य विधिसाध्यत्वेऽपि ज्ञानापेक्षया ज्ञेयस्य प्रधानत्वेन तादृशात्मनः सिद्धौ कापि बाधा नास्ति । भ्रमज्ञानं ज्ञेयनिरपेक्षमिति भ्रमज्ञानेन ज्ञेयवस्तुनः सिद्धिर्न स्यात् । अस्माभिस्तु भ्रमज्ञानं न स्वीक्रियते, अख्यातिवादसमर्थकाः वयम् । भर्तृमित्रस्यैतन्मतं प्रभाकरानुरूपतां भजेत । आत्मज्ञाने विधिस्वीकारे वेदस्य कार्यार्थित्वे स्यात् तथा च भ्रमज्ञानास्वीकारे च अख्यातिवादस्य समर्थनं भवेत् । शबरप्रदीप्ताभिप्रायेणैव उक्तवान् “कर्तव्यं सुखवान् अकर्तव्यो दुःखवान्” । (जै० सू० ६।१।१)

अत्रस्यभाष्यस्यायमेवाभिप्रायो यत् स्वर्गादिफलस्य साधनं यदि विहितं

यागादिकर्म स्यात् तदा यागादिकर्म कर्तव्यमेव न स्यात्, यतः स्वर्गादिफलस्य क्षणिकत्वाभानादुःखमिश्रितत्वाच्च दुःखरूपत्वमेव । एतस्य दुःखस्य साधनं भूतयागादिरपि दुःखरूप एवेत्यस्य कर्तव्यत्वं न स्यात् । ‘कर्तव्यः सुखवान्’ इति भाष्यवचनेन आत्मज्ञानस्यैव कर्तव्यता सिद्ध्यति । प्रपञ्चस्य दुःखरूपत्वम् आत्मा च सुखस्वरूप इति एतादृशात्मज्ञानस्य सुखफलकत्वात् तस्यैव च कर्तव्यत्वम् । “यजेत स्वर्गकामः” अनेन वाक्येन येषां मते स्वर्गकामिनः स्वर्गसाधनयागेऽधिकारः न सिद्ध्यति, अधिकार एव असिद्धः अर्थात् कस्मिन्नपि स्थले विधिवाक्येन अधिकारसिद्धिः न स्यात् इत्येव वदेत् किन्तु इदानीं भवलोच्यते तेषामपि मते विधिना अधिकारः सिद्ध्यतीति । अत्रेदं समाधानम्; शाब्दन्यायेनोच्यते विधिवाक्येनाधिकारो न सिद्ध्यति न्यायानुसारेण च सिद्धः सर्वैरेव स्वीकार्यः अभ्युपगमसिद्धान्तेन नैतदुच्यते । न्यायानुसारेण यदि ज्ञानविधिना अधिकारः सिद्ध्यति तदा किमु वक्तव्यम् ? वस्तुतः ज्ञानविधिना अधिकारः न सिद्ध्यति, ज्ञानस्य दृष्टार्थताप्रयुक्त एवासौ सिद्ध्यति । लोकातयमतानुसारिणां भीमांसकानामेतन्मतं विधिविवेके मण्डनेनोक्तम् ।

एतस्य मतस्य खण्डनावसरे श्रीमता मण्डनेनोक्तम्—ये हि विहितस्य निषिद्धस्य वा कर्मणः फलं न स्वीकुर्वन्ति, ते जीवस्य सुखभोगः दुःखभोगो वा स्वभावत एव भवतीति स्वीकुर्वन्ति, तथा च स्वभाववाद एव वेदस्य अर्थः इत्येव वदन्ति । आत्मज्ञानस्याधिकारसिद्धिच्छलेन वेदस्य लोकायतशास्त्रत्वमेव साधयन्ति । तथा च ये दृष्टद्वारेणैव आत्मज्ञानविध्यधिकारी एव कर्मविध्यधिकारीति स्वीकुर्वन्ति, कर्मविधेरन्यः कश्चिदधिकारीति न स्वीकुर्वन्ति । एतेन कर्मविधेरिव ज्ञानविधेरपि अनुशासने एव पर्यवसानं भवति । विधिना तादृशस्यात्मनः प्रतिपत्तिः सिद्धिर्न स्यात् । यद्युच्येत—ज्ञानस्वभावप्रयुक्त एव तादृशात्मनः प्रतिपत्तिः सिद्ध्यति । अतादृशः आत्मा तादृशप्रतिपत्तेर्विषयो न भवितुमर्हति तथा च ज्ञाने विधेर्वैयर्थ्यं स्यात् । अतादृशात्मनि तादृशरूपसमारोपेणापि आत्मनः ज्ञानं भवितुमर्हतीति आत्मनः निष्प्रपञ्चरूपता न सिद्ध्यति । “स्वाभाविकत्वाच्च फलोपभोगस्य स्वभाववाद एवाभ्यायार्थश्छान्दना आश्रितः स्यात् ।सम्भवाच्च तत्त्वपरिच्छेदः ।” (वि० वि० पृ० ३३५-३६) अयमाशयः, विहितस्य निषिद्धस्य च कर्मणः फलमिमे न स्वीकुर्वन्ति, स्वर्गादि-

१. इममेवार्थमभिप्रेत्य कर्तव्यं सुखवान् अकर्तव्यं दुःखवान् इत्याद्युक्तमत्र भवता

(न्या० क० पृ० ३१६) वि० वि० पृ० ३१६

२. वि० वि० ३१५

३. वि० वि० पृ० ३१६

फलास्वीकारेऽपि चित्तशुद्धिः विहितकर्मणः फलमिति स्वीकुर्वन्ति, किन्तु, त्रिभिर्दशात् नैव स्वीकुर्वन्ति, स्वाभाविकप्रवृत्तेः निरोधरूपदृष्टेनैव चित्तशुद्धिर्जायते, कर्मो कर्मानुष्ठाने दान्तो भवति । वेदान्तिनः कर्मफलं नैव स्वीकुर्वन्ति यत्, अनात्मवस्तु परमार्थरूपतां न प्राप्नोति, अनात्मवस्तुनि तेषां नास्ति आश्वासः । अत एव एकजीववादः दृष्टिसृष्टिवादश्चोत्तमाधिकारिणां कृते इति ते निरूपयन्ति । अपारमार्थिकं कदापि पारमार्थिकं न भवितुमर्हति । कर्म तत्फलं कर्मणि अधिकारः अनात्मपदार्थः निष्प्रपञ्चे आत्मनि आश्वासः अनात्मनि चानाश्वासः । अतएव भर्तृमित्रेण एतादृशी प्रक्रिया प्रदर्शिता ।

न्यायकणिकासहितस्य विधिविवेकस्य सम्पादने श्रीमतां कृष्णाचार्यमिश्राणां वचसानाख्येयं साहाय्यमुपलब्धं तत्कृपयेव एतत्प्रकाशनसामर्थ्यमासादितम् । पूज्यचरणविद्यावाचस्पतिश्रीब्रह्मादत्तद्विवेदिमहोदयानां गुरुवर्याणां विषये तु किमपि वक्तव्यमेव नास्ति । तज्ज्ञानं तेभ्य एवेदं सततमुपहरामि अतः नास्ति सञ्जोषावसरः । पण्डितप्रवराः क्षोपाख्यश्री आनन्दशर्ममहोदयाः अहेतुक्या कृपया भूमिकायाः श्रवणेन समुचितपरामर्शप्रदानेन महदुपकारं कृतवन्तः इति तदीयमुपकारजातं बिभ्रामि । तारार्प्रिटिंगप्रेसआध्यक्षः श्रीरमाशङ्करपाण्ड्या-महोदयः श्रीविनयशङ्करपाण्ड्यामहोदयश्च सततं प्राचीनतमसंस्कृतग्रन्थोद्धारे कृतसंकल्पः सर्वथा प्रशंसार्ह इति ।

विदुषामाश्रवः

महाप्रभुलाल गोस्वामी

विषयः

पृष्ठम्

पंक्तिः

विधिविषयविवेचनम्	१	१
न्यायकणिकामञ्जुलश्लोकः	१	५
विधिविषयस्यासन्दिग्धत्वादिना विचारत्वाक्षेपः	१	१७
विधिमीमांसायां पूर्वपक्षः	२	४
भूतार्थविगाहित्वेनाप्रामाण्याशङ्का	२	५
पदार्थसंसर्गप्रतीत्यर्थं विधित्वम्	२	१५
हिताहितसाधनतावगत्यर्थं विधित्वम्	२	२८
पुरुषार्थसाधनत्वेन विधित्वोपपादनम्	३	२
विधौ प्रसिद्धत्वशङ्कोद्भावनम्	३	१७
शब्दस्वरूपस्य विधित्वनिषेधः	४	३
द्वितीयकारिकाव्याख्यानम्	४	१६
शब्दस्वरूपविधिवादिमतविश्लेषणम्	४	२०
लिङादेः कारकत्वं ज्ञापकत्वम्	५	२०
अर्थप्रतिपादने प्रतिभायाः हेतुत्वोपपादनम्	८	१
लिङादिशब्दानां प्रवर्तनायाः अभिधेयत्वम्	१२	६
प्रेषणादीनां पुरुषधर्मत्वेन पूर्वमतखण्डनम्	१२	६
व्यापारस्याभिधेयत्वे दोषोद्भावनम्	१४	१४
अभिधेयभावनायाः विधिरूपत्वखण्डनोपसंहारः	१५	२२
अभिधायाः लिङाद्यर्थत्वखण्डनम्	१६	१
अर्थभेदस्य विधित्वखण्डनम्	१७	६
प्रवर्तनायाः विधित्वखण्डनम्	१९	१
सत्कार्यवादोपपादनम्	२२	६
कर्मणः प्रवर्तकत्वखण्डनम्	२६	६
भावनायाः विधित्वप्रतिपादनम्	२७	३
अप्राप्तक्रियाकर्तृसम्बन्धविधेः खण्डनम्	३०	८
फलकल्पनया प्रवृत्तिखण्डनम्	३३	३
नियोगस्य वाक्यार्थत्वपदार्थत्वाभावप्रदर्शनम्	३६	१
सत्त्वलक्षणविश्लेषणम्	४५	२
नियोगस्यात्यन्तासत्त्वदूषणम्	४५	२२
अभावव्यवहारोपपादनम्	४६	१
अप्रमितेः प्रमाणत्वे दूषणोद्भावनम्	४७	२
प्रमाणविषयापरिच्छेदस्य व्यवहारत्वे दूषणदानम्	४७	७
अप्रत्ययपूर्विके प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यस्य खण्डनम्	४८	१

अयमभिप्रायः—कस्यापि शब्दस्य शक्तिग्रहे प्रदर्शितेषु बहुविधेषु कारणेषु व्यवहारस्यैव प्राधान्यं वरीवति । व्यवहारो हि शब्दप्रयोगात्मकस्तेनापि घटादिपदानामर्थमजानानस्य जिज्ञासोर्बालस्य शक्तिग्रहो भवति । यथा ज्येष्ठवृद्धेन गुर्वादिना घटमानय इति शिष्याय उक्तम्, ज्येष्ठप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यशिष्यादिना घट आतीतः । तत्र समीपस्थः व्युत्पत्सुर्बालः घटाद्यर्थेऽङ्गीकृतशक्तिकोऽपि प्रयोजकवृद्धोच्चारितवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धस्य गमनं दृष्ट्वा घटानयनं च दृष्ट्वा प्रयोज्यवृद्धसमवेतप्रयत्नसाध्यघटानयनक्रिया प्रयोजकवृद्धोच्चारित-“घटमानये” ति पदज्ञानजन्यशब्दबोधजन्येति अनुमिनोति । घटानयनक्रियाया प्रवृत्त्यनुमानञ्चेत्यम्भवति—घटानयनक्रिया प्रयत्नपूर्विका, विलक्षणक्रियात्वात्, स्वीयक्रियावत् । प्रवृत्त्या च शब्दबोधानुमानं जायते—घटानयनविषयकप्रवृत्तिः घटानयनविषयकज्ञानजन्या, तद्गोचरप्रवृत्तित्वात्; या यद्गोचरा प्रवृत्तिः सा तद्गोचरज्ञानजन्या, स्वीयस्तन्यपानप्रवृत्तिर्वाद्यनुमानेन घटानयनविषयकशब्दबोधमनुमायानन्तरं घटानयनगोचरज्ञानम् घटमानयेतिवाक्यजन्यम्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्; यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तज्जन्यं यथा तन्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायि पटः इत्येवमानयनक्रियान्विते घटपदार्थे शक्तिं विनिश्चिनोति । इत्येवं क्रियान्वितघटादौ शक्तिग्रहानन्तरं घटं नय, गां बधान, गां विसृजेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यात् कस्यचित्पदस्य संग्रहेण, कस्यचित्पदस्य त्यागेन क्रियान्वितगवाद्यर्थे शक्तिमनुमिनोति—घटानयनकार्यम् घटमानयेति शब्दप्रयोज्यम्, तादृशशब्दश्रवणशून्यकालीनप्रवृत्त्यविषयत्वे सति प्रवृत्तिविषयत्वात्; एवं क्रमेण क्रियान्वितघटादौ शक्यवधारणानन्तरं क्रियान्वितघटत्वाद्यपेक्षया घटत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवेन अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया अन्वयस्य संसर्गमर्यादया भानेन च क्रियान्वितघटत्वे घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य परित्यागौचित्यात् लाघवज्ञानादिसहकृतमनसा घटादिपदं क्रियान्वितघटादिशक्यमिति न कार्यान्वितघटत्वं शक्यतावच्छेदकम् किन्तु घटत्वमेव ।

लिङः शक्तिविचारेऽपि व्युत्पत्सुर्बालः यद्धि स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारयति तत्रैव तस्य शक्तिरिति निश्चिनोति । विना इच्छां न कस्मिन्नपि कर्मणि कोऽपि प्रयतत इति इच्छामेव लिङर्थमवधारयति; तथा च इच्छैव लिङर्थं इति केषाञ्चिन्मतम्^१ ।

१. “अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्सुर्बालः स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशीच्छैवेति सैव लिङर्थं इत्याहुः ।” तत्त्वचिन्तामणि टीका पृ० ७

आद्या प्रवृत्तिरिच्छैव इति प्रयोगात् यद्यपीच्छा अन्यत्र प्रवृत्तिशब्दार्थः कुसुमा० विवृति पृ० १२०

पूर्वोक्तेन प्रसङ्गेन एतत्प्रतिपादितं यत् प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः प्राथमिकेच्छा प्रयत्नो वेति । किन्तु इच्छा यदि प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः भवेत्तदा “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” इति वैदिकविधिवाक्यश्रवणानन्तरमश्वमेधयज्ञादौ इच्छामात्रेणैव पुरुषः चरितार्थः स्यात् इच्छामात्रेणैव विध्यर्थस्य निर्वाहेण इच्छामात्रादेव फलस्य स्वगदिरूपत्तौ कर्मणो यगादेरनुष्ठानप्रसङ्ग एव भवेत् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादिकर्मणि न कोऽपि कृतिं कुर्यात् यागादीनामकरणेऽपि विध्यर्थस्य निर्वाहेण पुरुषस्य कृतकृत्यताप्रसङ्गात्; तथा च यागाद्यकरणप्रसङ्गः समापतति^१ । क्रियमाणयागस्य न कोऽप्युपयोगः स्यात्केवलं जलताडनादिवद्वृथायासः एतस्मिन् संभवति । दृश्यते च लोके “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” एतद्वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषः यज्ञादौ प्रवृत्तः सन् यत्नवान् भवति । तस्मात् कृतिर्यत्नो वा विध्यर्थः न तु इच्छामात्रम् । कृतिर्हि फलपर्यवसाना भवति; तथा च फलपर्यवसानायाः कृतेर्विधिकार्यतया क्रियमाणस्य यागस्य उपयोगः सम्भवत्येव । विधिवादे हि न कायपरिस्पन्दनमात्रं कृतिर्यथाऽन्यत्र चेतनपुरुषस्पन्दस्य (व्यापारस्य) कृतिशब्दवाच्यत्वेन व्यवहारो भवति । प्रवृत्तिर्हि विधिज्ञानकार्या । तथा च कृतेः विध्यर्थत्वे मोक्षकामस्य पुरुषस्य कृतेः ज्ञानविधौ भूतेषु दयाविधाने च चेष्टारूपायाः कृतेः शरीरपरिस्पन्दस्याभावेऽपि विधेः दर्शनान्न कृतिः विध्यर्थः । आत्मज्ञानं हि न स्पन्दाद्यधीनं यतः ज्ञानस्य आत्ममनःसंयोगजन्यत्वात् न स्पन्दाद्यपेक्षा तत्र वर्तते । कर्तृधर्मस्य स्पन्दस्य ज्ञानमेतादृशविधिस्थले न भवति । तथा च स्पन्दनं चेष्टा वा न विध्यर्थः ।

भवतु नाम स्पन्दाख्यायाः कृतेरात्मज्ञानादौ अभावात् विधित्वासम्भवेऽपि प्रयत्नः विध्यर्थः कस्मान्न भवति । श्रवणमनननिदिध्यासनादिकं हि प्रयत्नसाध्यमेव भवति भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वमस्त्येव । एतावता प्रयत्नो नैव विध्यर्थः; यत्नो यदि विध्यर्थः स्यात्तदा वैधकर्मणि अप्रवृत्तिप्रसङ्ग एव स्यादिति संक्षेपः ।

विधिविवेकग्रन्थे विधेः आलोचना वर्तते । प्रकरणस्यारम्भे एव विषयप्रयोजनादेः निर्णयो विद्यते—

१. इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्वाहे बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागाद्यकरणप्रसङ्गात् । न्या० कु० प्रका० ५२५ ।

२. आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासियव्यश्चेत्यत्र आत्मानं विजानीयात् ।

अशून्यस्य कर्माधिकारखण्डनम्	२३०	६
प्रथमपक्षविषये एकदेशिमताशङ्का	२३६	४
एकदेशिमतेनाधिकारनिवृत्तये प्रयोजनप्रदर्शनम्	२४१	४
कार्यनिष्ठत्वप्रयोगनिष्ठत्वाभ्यां काम्यनैमित्तिकाधिकारयोर्भेदोपसंहारः	२४५	४
स्वमतेनाधिकारिविश्लेषणम्	२४५	५
इष्टसाधनतामात्रस्य विधित्वे पूर्वपक्षप्रदर्शनपूर्वकं		
सिद्धान्तव्यवस्थापनम्	२६६	३
एकदेशिमतमुपन्यस्य खण्डनम्	२७२	२
भावनायाः विश्लेषणम्	२७५	१
सङ्ख्यातः भावनाया भेदः	२७६	४
गुणतः भेदप्रदर्शनम्	२७८	१
संज्ञाभेदप्रदर्शनम्	२७९	१
प्रकरणाद् भेदप्रदर्शनम्	२८०	१
प्रवर्तनायां विधेः प्रामाण्यप्रदर्शनम्	२८४	१
विनियोगविचारः	२८४	३
क्रतुविधितः अनुष्ठेयस्य विविधपक्षोद्भावनपुरस्सरं व्याख्यानम्	२८६	४
चतसृणां विधेरवस्थानां निरूपणानन्तरं पञ्चमाध्यायनिरूपितस्य		
क्रमस्य विश्लेषणम्	२९३	५
निबन्धकृन्मतं निरूप्य खण्डनम्	२९४	२
प्रयोगस्य क्रमभेदत्वप्रतिपादनम्	२९६	२
दीक्षायाः निरूपणम्	२९९	४
षष्ठाधिकारस्थविध्यधिकारविश्लेषणम्	३०७	१
अर्थापत्तितः फलं प्रति साधनत्वप्रतिपादनम्	३१२	३
मीमांसकेकदेशिमनेन प्रवर्तनायाः पूर्वपक्षत्वप्रदर्शनम्	३१३	७
ज्ञानविधेरनुशासनपरत्वशङ्का	३१५	८
अधिकारस्य स्वमतेन विश्लेषणम्	३१६	७
अभिप्रायस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावप्रदर्शनम्	३२०	६
विधिरेव क्रियायां प्रवर्तकः	२२२	१
अदृष्टस्य प्रवृत्तिहेतुत्वप्रतिपादनम्	३२४	५
कर्तुंसमीहितसाधनतायाः विधित्वव्यवस्थापनम्	३२५	५
इच्छायां भावनाकर्मतायाः पूर्वरूपत्ववर्णनम्	३२७	४
साधनत्वस्य विधिव्यवस्था असाधने धात्वर्थेऽधिकारव्यवस्था,		
फलसाधनं च धात्वर्थः	३३०	३

अथ विधिविवेकः

—:0:—

श्रीगणेशाय नमः

साधने पुरुषार्थस्य सङ्गिरन्ते त्रयीविदः ।

बोधं विधौ समायत्तमतः स प्रविविच्यते ॥

अथ न्यायकणिका

—:0:—

श्रीसरस्वत्यै नमः

—:0:—

परामृष्टः क्लेशैः कथमपि न यो जातु भगवान्
न धर्माधर्माभ्यां त्रिभिरपि विपाकैर्न च तयोः ।

परं वाचां तत्त्वं यमधिगमयत्योमिति पदं
नमस्यामो विष्णुं तममरगुरुणामपि गुरुम् ॥१॥

भुवनभवनस्थेमध्वंसप्रबन्धविधायिने
भवभयभिदे तुभ्यं भेत्रे पुरां तिसृणामपि ।

क्षितिहुतवहक्षेत्रज्ञाऽम्भःप्रभञ्जनचन्द्रम-
स्तपनवियदित्यष्टौ मूर्तीर्नमो भव विभ्रते ॥२॥

अज्ञानतिमिरशमनीं परदमनीं न्यायमञ्जरीं रुचिराम् ।
प्रसवित्रे प्रभवित्रे विद्यातरवे नमो गुरवे ॥३॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥४॥

प्रकरणाऽऽरम्भे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनहेतुकं प्रकरणस्य
विधिविषयविवेचनं प्रयोजनमाह—

साधने पुरुषार्थस्य सङ्गिरन्ते त्रयीविदः ।

बोधं विधौ समायत्तमतः स प्रविविच्यते ॥

इह केचिदाहुः । यदप्रयोजनविषयं न तत्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिगोचरः । यथा
काकदन्तपरीक्षा । तथा चैतन्मीमांसाप्रकरणमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

न चेयमसिद्धा । प्रयोजनं खल्विह विधेर्वेदप्रामाण्यसिद्धिर्वा, पदार्थसंसर्ग-
प्रतीतिर्वा, हिताऽहितसाधनताऽवगमो वा प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तम् । न ताव-
त्प्रामाण्यसिद्धिरन्तरेणाऽपि विधिं तत्सम्भवात् ।

पूर्वपक्षः—स्यादेतत् । विधिविरहे कार्यशून्यतया भूताऽर्थाऽवगाहिनो
भूतस्य च मानान्तरविषयतया तदपेक्षत्वाद्देदस्य प्रामाण्यं विहन्येत, पुरुष-
वाक्यवत् । तदनुपपन्नम् । अत्रेदं तु भवान् पृष्ठो व्याचष्टाम् यदेतत्पुरुष-
वचसां मानान्तरापेक्षत्वम्, तत्किं भूतार्थतया, आहोस्वित् पुरुषबुद्धिप्रभव-
तया ? न तावद्भूतार्थतया । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः । तान्यपि हि
भूतार्थान्येव । चैत्यवन्दनादिवाक्यस्य च कार्याऽर्थाऽभिधायिनो निरपेक्षतया
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । विनियोगमात्रपरमेतन्न कार्यपरमिति च स्वतन्त्रसिद्धान्त-
श्रद्धामात्रविजृम्भितं न प्रामाणिकमिति निवेदयिष्यते । तस्माद्वक्तृधी-
प्रभवत्वमेव सापेक्षत्वे हेतुः । तच्च भूतार्थेऽपि वैदिके नास्तीति नास्ति
सापेक्षता । सा च कार्यनिष्ठानामपि पुरुषवचसाम् । तन्न, प्रामाण्यसिद्धिरर्थो
विधेः ।

नाऽपि पदार्थसंसर्गप्रतीतिः । विनाऽपि विधिना स्थाल्यामोदनं पचति
चैत्र इति पदार्थसंसर्गप्रतीतिरुपपत्तेः । यदि मन्येत विवक्षाऽधीनरचनानि पुंसो
वचनानि, विवक्षा च मानान्तराऽवधारणाऽधीना, मानान्तरं च पदार्थसंसर्ग-
गोचरं न पदार्थमात्रगोचरमिति तन्मानान्तरं प्रभवतया पुंस्यान्यपि
पदार्थसंसर्गमेव गोचरयन्ति । न त्वेवं वेदवाक्यान्पुरुषेयाणीति पदार्थसंसर्ग-
सिद्ध्यर्थं विधिरेषितव्यं इति । तदयुक्तम् । विधावपि तदनुपपत्तेः । तस्मिन्
विधौ सति तद्विधिकाङ्क्षाभिबन्धनः सम्बन्धः पदार्थानामिति चेत् ? तदा-
काङ्क्षैव कुतः तदपर्यवसानादिति चेत् ? न । क्रियादिष्वपि साम्यात् ।
यथा हि शब्दाऽभिहितो विधिर्विषयनियोज्यादिभिर्विना न पर्यवस्यति
तथा क्रियादयोऽपि पदार्थाः कारकादिभिर्विनेति त एव पदैरुपात्ता आका-
ङ्क्षायोग्यतासन्निधिसध्रीचीनाश्च संसर्गं गमयिष्यन्तीति कृतं विधिना ।
विशिष्टाऽर्थप्रतीतिप्रयुक्तत्वेन च पदानां समभिव्याहारस्य लोके विदित-
लोकतदुपायत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः ।

नाऽपि हिताऽहितसाधनताऽवगमस्तस्य प्रयोजनं सम्भवति ।
सन्तापमपनयति च तप्तस्य सलिलाऽवसेकः, दहति च ज्वलनज्वालाकला-
पाऽऽलिङ्गनमिति वर्तमानाऽपदेशादपि हिताऽहितसाधनताऽवगमात् ।
ततश्चेप्साजिह्वाभ्यां प्रमाणान्तरादिव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुपपत्तेर्व्यर्थो^१

विधिरिति सिद्धा व्यापकविरुद्धोपलब्धिः^१, अतो नाऽऽरम्भणीयमेतत्प्रकरण-
मिति । तान् प्रत्याह—साधने पुरुषार्थस्य सङ्गिरन्ते त्रयीविदः । बोधं विधौ
समायत्तमिति । मा भूवेन्नन्यानि प्रयोजनानि विधेः । पुरुषार्थसाधनता-
ऽवबोधस्तु विधिनिबन्धनः । न हि “स्वर्गकामो यजेते”-ति विधौ असति स्वर्गो
भावनाया भाव्यः सम्भवति । सा हि भाव्यमात्राऽपेक्षिणी । भविता च
भाव्यो यागादयश्च भवितार इति समानपदोपादानतया प्रकृत्यर्थतया च
तदनुरक्ताया एव भावनायाः प्रतीतेः स्वर्गस्य च पदान्तरोपादानतया
पुरुषविशेषणतया च व्यवस्थानात्तमपहाय यागादीनेव^२ भाव्यतया भावना
गृह्णीयात् । कर्त्रपेक्षितोपायतारूपविध्युपहितमर्यादा पुनरियं भावना समान-
पदोपादानमपि प्रथमाऽवगतमपि दुःखाकरतया कर्त्रनपेक्षितमपहाय
धात्वर्थमसमानपदोपादानमपि पुरुषविशेषणमप्यपेक्षिततया स्वर्गमेव
भाव्यमवलम्बते । समासादितथाविधभाव्या च यागादीन् करणतया
स्वीकरोतीति पुरुषार्थसाधनता तेषां सिद्धा भवति । कथं तर्हि वर्तमानाऽप-
देशेभ्यो लोके^३ पुरुषार्थसाधनताऽवगतिः ? प्रमाणान्तरवशान्न शब्दसामर्थ्यात् ।
यथा चैतत्तथा द्रव्यसंस्कारकर्मस्विति चाऽसाधकं तु तादर्थ्यादिति च
व्याचक्षाण उपपादयिष्यति स्वयमेवाऽऽचार्यः ।

नन्वेष विधिः शब्दात्प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा ? स चेत्प्रसिद्धो,
नाऽनेन प्रकरणेन प्रतिपादनीयः । शब्दप्रतिपन्नस्याऽप्रतिपत्तितत्वात् ।
निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनस्य तत्राऽनुपपत्तेः । अप्रसिद्धश्चेन्नितरां वेदार्थ-
तया प्रतिपाद्यः । तस्मादनर्थकमेतद्विषयं प्रकरणमिति । अत आह—अतः स
प्रविचिष्यते इति । सत्यं शब्दाऽवगम्योऽपि विधिर्विप्रतिपत्तेः साधकबाधक-
प्रमाणविरहे सति संशयमापन्नः सन्^४ प्रतिपत्तिसत् उपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां
परीक्ष्य शङ्कितसमारोपितरूपव्यवच्छेदेन यथावत्प्रतिपाद्यते । तदुच्यते^५—
विविच्यते इति ।

नन्वस्य विवेकोऽपि वार्तिककृत्प्रभृतिभिरकारीति सोऽपि व्यर्थं
एवेत्यत आह—प्रति । कृतोऽपि तैर्विवेकोऽकृतकल्प एव । ‘अभिधाभावना-
माहु’^६ रित्यादिसङ्कीर्णशब्दप्रयोगात् । इह तु कर्तरिष्ठाऽभ्युपाय इति

१. स्तान् प्रत्याह का० वि० ।

२. यागादिमेवेति १ पु० पा०, का० वि० ।

३. वर्तमानापदेशे तथा लोके इति २ पु० पा० ।

४. सन्न का० वि० ।

५. तद्विदमुच्यते २ पु० पा० ।

६. अभिधां भावनाम् २ पु० पा० ।

स खलु शब्दभेदो वा, तद्व्यापाराऽतिशयो वाऽर्थभेदो वा ? यदभिधानाच्छब्दोऽपि तथा व्यपदेश्यः ।

प्रमाणत्वादनियमात्प्रवृत्तेः संविदाश्रयात् ।

समभिव्याहृतेः शब्दो न विधिः कार्यकल्पनात् ॥

प्रमाणं हि शब्दः प्रतिज्ञायते । बोधकं च प्रमाणम् । तत्र प्रवृत्तिहेतुं कञ्चनाऽर्थातिशयमवगमयन् शब्दश्चोदनात्वेन प्रमाणतामश्नुते । स्वयमेव तु प्रवृत्तेः कारकस्तां प्रमाणतामपजह्यात् । न हि कारको हेतुः प्रमाणम् । अपि तु ज्ञापकः ।

निष्कृष्याऽभिधानात् तस्य च व्युत्पादनात्प्रकर्षोपपत्तेरर्थवदेतत्प्रकरणमिति^१ । तत्र प्रथमं तावद्विप्रतिपत्तिनिमित्तं विमर्शमाह—स खलु शब्दभेदो वा । लिङादिः शब्दान्तराद्भिद्यते इति भेदः । तस्य खलु लिङादेरयस्कान्तमणेरिव वस्तुस्वभावजोऽतिशयो येन लोहमिव चेतनं प्रवर्तयति ?, तद्व्यापाराऽतिशयो वा, प्रवृत्तिहेतुरुपेयते, अर्थभेदो वा वक्ष्यमाणभेदः ? यद्यर्थभेदः, कथं तर्हि चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति विधिना त्वेकाक्यत्वादिति चेत्यत आह—यदभिधानाच्छब्दोऽपि तथा व्यपदेश्यः ।

तत्र शब्दस्वरूपस्य तावद्विधिभावं निषेधति—

प्रामाण्यत्वादनियमात् प्रवृत्तेः संविदाश्रयात् ।

समभिव्याहृतेः शब्दो न विधिः कार्यकल्पनात् ॥

कारिकां व्याचष्टे—प्रमाणं हि शब्दः प्रतिज्ञायते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । बोधकं च प्रमाणम् । अबाधिताऽनधिगताऽसन्दिग्धाऽर्थप्रमाजनकम् । तत्र च प्रवृत्तिहेतुं कञ्चनाऽर्थातिशयमवगमयन् शब्दश्चोदनात्वेन प्रमाणतामश्नुते शब्दस्वरूपविधिवादिनां मते । स्वयमेव तु प्रवृत्तेरप्रमायाः कारकस्तां प्रमाणतामपजह्यात् । नन्वप्रमाया^३ अपि प्रवृत्तेः कारकः कस्मान्न प्रमाणमत आह—न हि कारको हेतुः प्रमाणम् । मा भूद् बीजादीनामङ्कुरादिकारकाणां प्रामाण्यम् । किं तर्हि प्रमाणकमित्यत आह—अपि तु ज्ञापकः । इन्द्रियादौ तथाभावात्^४ ।

ननु मा नामवादीत्प्रवृत्तिहेतुं कञ्चनाऽर्थातिशयम्, अस्तु शब्दः स्वयमेव प्रवृत्तिहेतुः । तथापि यत्र प्रवृत्तिरनेन जनयितव्या तद्विषयः^५ पुरुषस्य

१. इति सिद्धम् २ पु० पा० ।

२. प्रभेदः २ पु० पा० ।

३. नन्वयमप्रमायाः २ पु० पा० ।

४. तथा भावात् प्रवृत्तिहेतुभूतमर्थं प्रमापयत एव प्रामाण्यात् २ पु० पा० ।

५. स विषयः २ पु० पा० ।

विषयाऽवबोधनात् दोष इति चेत् ? न । तन्मात्रस्याऽन्यत्राऽपि तुल्यत्वात् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यभ्युपगमाऽनर्थक्यात् । शब्दस्वातन्त्र्ये च नियोगतोऽवश्यं प्रवृत्तिः स्यात् । तथा चाऽकुर्वन् विहितं कर्मेति निर्विषयं स्यात् । न हि तदानीं बलवदनिलसलिलौघनुद्यमानस्येवेच्छाऽपि तन्त्रं प्रवृत्तिं प्रति पुरुषस्य । ज्ञापकश्च स्वरूपकर्मसम्बन्धविषयज्ञानमपेक्षते । लिङादिस्वरूपं च प्रवृत्तेः कारकमित्यनुपयुक्तस्वरूपतत्कर्मसम्बन्धविषयसंविदोऽपि पुंसः प्रवृत्तिप्रसङ्गः ।

व्यापारो बोध्यते^१ इति कारकहेतोरपि विषये प्रमाजनकत्वात्प्रमाणतोपपत्स्यते । अङ्कुरस्येव पचादिहेतोः स्वाकारणं प्रमापयत इति शङ्कते—विषयाऽवबोधनात् दोष इति चेत् ? निराकरोति—नेति । कुतः ? तन्मात्रस्याऽन्यत्रापि^२ वर्तमानापदेशेऽपि चैत्रः पचतीत्यादौ तुल्यत्वात् । न हि तत्र भावना यत्र नाऽवगम्यते । अस्तु तुल्यता, का नो हानिरित्यत आह—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यभ्युपगमाऽनर्थक्यात् । प्रवर्तकत्वं चोदनात्वं प्रवृत्तिहेतुं कञ्चनाऽर्थातिशयमवगमयन्नेन रूपेण प्रामाण्यमश्नुते, न भावनामात्रवचनत्वेन । तस्याऽन्यत्राऽपि तुल्यत्वात् । तस्माद्येन रूपेण प्रामाण्यं न तेन चोदना, येन चोदना न तेन प्रामाण्यम्, तस्य प्रवृत्तिं प्रति कारकत्वादित्यर्थः । प्रमाणत्वादिति हेतुं व्याख्याय अनियमात् प्रवृत्तेरिति व्याचष्टे, शब्दस्वातन्त्र्ये च पुंसः प्रवृत्तौ नियोगतोऽवश्यं प्रवृत्तिः स्यात् । भवतु, को दोषः ? इत्यत आह—तथा चाऽकुर्वन् विहितं कर्मेति धर्मसूत्रकारवचनं निर्विषयं स्यात् ।

नन्विच्छाधीनप्रवृत्तित्वात्पुंसां तस्याश्च कादाचित्कत्वात् न विहितेऽप्यवश्यम्भावनियमः प्रवृत्तेरिति सम्भवति विहिताकरणेन^३ निर्विषयता वचनस्य, इत्यत आह—न हि तदानीं बलवदनिलसलिलौघनुद्यमानस्येवेच्छाऽपि तन्त्रं प्रवृत्तिं प्रति पुरुषस्य । संविदाश्रयादिति व्याचष्टे—ज्ञापकश्च स्वरूपतत्कर्मसम्बन्धविषयज्ञानमपेक्षते, न तु कारकः^४ । लिङादिस्वरूपं च प्रवृत्तेः कारकमित्यनुपयुक्तस्वरूपतत्कर्मसम्बन्धविषयसंविदोऽपि पुंसः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । एतदुक्तं भवति, स्वकार्ये संविदाश्रयत्वं ज्ञापकत्वेन

१. व्यापारः शब्दस्तदबोधने इति २ पु० पा० ।

२. तस्याऽन्यत्रापि २ पु० पा० । का० वि० ।

३. विहिताऽकरणमिति २ पु० पा० ।

४. कारकं का० वि० ।

ननु शङ्खध्वनिवदेतत् स्यात् ? यथा हि शङ्खशब्दात् प्रवर्तितव्यमित्युपयुक्तस्वरूपसम्बन्धसंविद एव प्रवर्तन्ते, नेतरे । न च शङ्खशब्दः प्रवृत्तेरभिधायकोऽन्यस्य वा कस्य चित्प्रवृत्तिहेतोः, येन ज्ञापकः स्यात् । वार्तमेतत् । न हि शङ्खध्वनिः प्रवृत्त्युपयुक्तसङ्गतितया प्रवृत्तिकारणं शङ्खशब्दात् प्रवर्तितव्यमिति, अपि तु प्रवर्तितव्यमिति । प्रकृत्यर्थाऽतिरिक्ते प्रत्ययार्थे च विधेयस्य पुंसोऽभिप्रायभेदे कृतसङ्केतस्तमनुस्मारयति ।

व्याप्तम्, धूमादौ तथा दर्शनाद् बीजादौ चाऽनुपलब्धेः । तदिह तद्विरुद्धकारकत्वोपलब्धिरूपाऽनुपलब्धिरेव^१ संविदाश्रयत्वं निवर्तयेदिति ।

चोदयति ननु शङ्खध्वनिवदेतत् स्यात् ? । तदेव स्फुटयति—यथा हि शङ्खशब्दात् प्रवर्तितव्यमिति प्रवृत्त्युपयुक्तस्वरूपसम्बन्धसंविद एव प्रवर्तन्ते नेतरे । न चाऽस्य तत्र ज्ञापकत्वम्, अनभिधानात् । अपि तु^३ कारकत्वमेवेत्याह—न च शङ्खशब्दः प्रवृत्तेरभिधायकोऽन्यस्य वा कस्यचित्प्रवृत्तिहेतोः, येन ज्ञापकः स्यात् । अनभिधायकोऽपि शङ्खध्वनिर्न प्रवृत्तौ कारकोऽपि तु प्रवृत्तिहेतुमभिप्रायविशेषमनुविधेयस्याऽवगमन् ज्ञापक एवेति न व्यभिचार इति । परिहरति—वार्तमेतत् । न हि शङ्खध्वनिः प्रवृत्त्युपयुक्तसङ्गतितया प्रवृत्तेः कारणम् । कुतः ? शङ्खशब्दात् प्रवर्तन्ते इत्यस्मादपि स्वकार्यं प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वमस्याऽवगम्यते । हेतौ पञ्चमीविधानात् । ततश्चाऽनेन प्रकारेण विदितस्वकार्यशब्दान्छङ्खध्वनेरेवाऽभिप्रायविशेषाऽनुमानसिद्धात् प्रवृत्तिप्रसङ्गात्^४ । कथं ततः^५ प्रवृत्तिरित्यत आह—अपि तु प्रवर्तितव्यमिति प्रकृत्यर्थाऽतिरिक्ते प्रत्ययार्थेऽनुविधेयस्याऽभिप्रायभेदे^६ आज्ञादौ कृतसम्बन्धः कृतसङ्केतस्तमनुस्मारयति । तमभिप्रायविशेषमुपलक्षणीकृत्याऽनुमातुमुद्दिश्येति^७ यावत् । स्मारयति सम्बन्धम् । ततः कृतसम्बन्धस्मरणसहकारिणः शङ्खध्वनेरेवाऽभिप्रायविशेषाऽनुमानसिद्धिः ।

क्वचित्पाठः । कृतं सम्बन्धमनुस्मारयति तावत् । अथ तस्मरणसहकारी सन्नभिप्रायभेदमनुमापयतीति द्रष्टव्यम् । एतेन शङ्खध्वनेर्ज्ञापकत्वाद् व्यभिचार इति दर्शितम् । भवत्वेवं, प्रवृत्तिस्तु कुत इत्यत आह—ततोऽभिप्रायभेदादनुमितत्तदनुविधायिनः प्रवर्तन्ते ।

१. कारकोपलब्धिरेव २ पु० पा० ।
२. इत्युक्तं १ पु० पा० ।
३. च० का० वि० ।
४. स्वकार्यम् ३ पु०, पा० ।
५. ध्वनेरेव प्रवृत्ति ५ पु० पा० ।
६. तर्हि ततः का० वि० ।
७. अनुविधेयस्य पुंसोऽभिप्राय २ पु० पा० ।
८. न का० वि० ।

ततस्तदनुविधायिनः प्रवर्तन्ते । अविदितविषयतया नाऽनधिगतसमयाः प्रवर्तन्ते इत्यपि मिथ्या । तन्मात्रसङ्गतिज्ञस्याऽपि तत्प्रसङ्गात् । अप्रत्ययपूर्वायां च शब्दपरतन्त्रस्य प्रवृत्तौ विषयवेदनाऽनुपयोगात् । प्रबलपवनेरितस्येवाऽन्धपङ्गवादेन वेदनं प्रवृत्त्यङ्गम् । कारको अपि प्राणिस्थोऽहिदंशो ज्ञानमपेक्षते । नैवम् । ज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वात् । विनाऽप्यहिदंशं शङ्काविषेणाऽपि मरणदर्शनात् ।

योऽप्याह—अभिधेयविज्ञानं प्रति कारकहेतुरपि शब्दो यथा शक्तिज्ञानमपेक्षते तथा प्रवृत्तिशक्तिसंविदमपीति । तेनाऽपि न ज्ञापकादन्यत्र ज्ञानाऽपेक्षा प्रदर्श्यते । ज्ञानकारकस्यैव ज्ञापक इत्याख्यानात् ।

ननु भवतु प्रवृत्तेः कारको यत्र त्वनेन प्रवर्तयितव्यः पुरुषः स विषयोऽज्ञातो न^१ प्रवृत्तिविषयो भवतीति तत्र लिङादिर्ज्ञापकोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा चाऽस्य संविदाश्रयत्वमुपपन्नम् । प्रवृत्तिकारकस्याऽपि प्रवृत्तिविषये प्राप्ताप्यादित्यत आह—अविदितविषयतया नाऽनधिगतसमयाः पुमांसो लिङादिभ्यः प्रवृत्तिकारकेभ्योऽपि प्रवर्तन्ते इत्यपि मिथ्या । कुतः ? तद्विषयमात्रसङ्गतिज्ञस्याऽपि तत्प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । दूषणान्तरमाह—अप्रत्ययपूर्वायां च शब्दपरतन्त्रस्य प्रवृत्तौ विषयवेदनाऽनुपयोगात् । कस्मादुपयोगो नास्तीत्यत आह—प्रबलपवनेरितस्येव नाऽन्धपङ्गवादेवेदं प्रवृत्त्यङ्गम् । चोदयति—कारकोऽपि प्राणिस्थोऽहिदंशो ज्ञानमपेक्षते इति व्यभिचारः । परिहरति—नैवम् । ज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वात्^३ । कुतः ? विनाऽप्यहिदंशं शङ्काविषेणाऽपि मरणदर्शनात् । दंशस्यैव मरणकारणत्वेऽसति तस्मिन् न शङ्काविषेण प्रेयात् । न जातु बीजविज्ञानमङ्कुरमसति बीजे जनयति । बालानामपि प्राग्भवीयभावनाप्रबोधादहिदंशविज्ञाने सति भयसम्भवान्मरणमिति मन्तव्यम् ।

योऽप्याह—अभिधेयविशेषविज्ञानं प्रति कारकहेतुरपि शब्दो यथा शक्तिज्ञानमपेक्षते तथा प्रवृत्तिशक्तिसंविदमपीति । तेनाऽपि न ज्ञापकादन्यत्र ज्ञानाऽपेक्षिता प्रदर्श्यते । ज्ञानकारकस्यैव ज्ञापक इति आख्यानादिति न सपक्षेण व्यभिचार इति भावः । सर्वस्यैव ज्ञापकस्य कार्यजनकतास्वरूपतच्छक्तिसंविदाश्रयभावितोक्ते^५ति मत्वा भ्रान्तश्चोदयति । ननु

१. पुरुषो योऽज्ञान २ पु० पा० ।
२. प्रायेण हि ।
३. कारणत्वात् २ पु० पा० ।
४. विशेषेण १ पु० पा० ।
५. भावेनोक्तेति २ पु० पा० ।

ननु ज्ञानकारकोऽपि चक्षुरादिर्न शक्तिज्ञानमपेक्षते । किमतः ?
शब्दस्याऽकारकत्वप्रसंगः^१ । अयमपरो दोषः । कुतस्तर्ह्यर्थबोधः ?
अभ्यासात् कशाऽङ्कुशवत् । उक्तञ्च—

अभ्यासात्प्रतिभाहेतुः सर्वः शब्दः समासतः ।

बालानां च तिरश्चां च यथाऽर्थप्रतिपादने ॥

ज्ञानकारकोऽपि चक्षुरादिर्न शक्तिज्ञानमपेक्षते । समाधातुं निगूढाऽभि-
सन्धिराह—किमतः ? आन्तरे पत्रार्थस्थः प्रसङ्गमापादयति—ज्ञानं प्रति^२
शब्दस्याऽकारकत्वप्रसङ्गः । ज्ञानकारकचक्षुरादिविधम्यात् । अत्राऽनन्तर-
तया पार्श्वस्थं प्रति तावदुत्तरमाह—अयमपरो दोषः । न वयं मीमांसकाः,
येन शब्दार्थयोः स्वाभाविकं सम्बन्धमाचक्ष्महे इति भावः । ननु यद्यवाचकः
शब्दः, कुतस्तर्ह्यर्थबोधः ? न च नास्तीति वक्तव्यं, वचनेन भवतो^३
ऽस्मत्प्रतिपादनायाऽप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः । उत्तरम्—अध्यासात्
कशाङ्कुशाऽभिधातवत्^४ । नाऽभिधानाऽधीनोऽर्थबोधः शब्दादपि^५ त्व-
भ्यासाधीनः । यथा हि खलु कशाङ्कुशाऽभिधातादयोऽनभिधायका अपि
वाजिगजादीनामभ्यासात् स्वतः^६ प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमर्थप्रतिभासां प्रतिभां
भावयन्तः प्रवर्तका^७ निवर्तकाश्च तथा संक्षेपतः सर्वैः शब्दो^८ व्युत्पन्नाना-
मव्युत्पन्नानां चेह जनयतीत्यर्थः । उक्तञ्च—

अभ्यासात्प्रतिभाहेतुः सर्वः शब्दः समासतः ।

व्युत्पन्नानां^९ पुनरर्थभिधानतः । अभ्यासजनितानां भावनाम-
भ्यासशब्देनाह । कार्ये कारणोपचारात् । अयं च प्राग्भवोयोऽभ्या-
सोऽवश्याऽभ्युपेय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

बालानां^{१०} च तिरश्चां च यथाऽर्थप्रतिपादने ।

न हि तेषां प्राग्भवीयभावनामन्तरेण प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूताऽर्थप्रति-
भासा^{११} प्रतिभोत्पादनसम्भवः^{१२} । अर्थाऽऽभासप्रतिभोत्पादनेन चाऽर्थप्रति-
पादनमुक्तम् । एतच्च सिद्धान्ते विस्तरेण वक्ष्यते ।

१. प्रसङ्गादिति सू० पु० पा० ।

३. ता का० वि० ।

५. चा का० वि० ।

७. कां का० वि० ।

९. अव्युत्पन्नव्यु का० वि० ।

११. अभ्यासादिविश्लोकोत्तराद्धंमिदं पादद्वयमिति प्रतिभाति ।

१२. सः का० वि० ।

२. ज्ञानं प्रति, नास्ति २ पु० ।

४. धान

६. स्वतो न २ पु० पा० ।

८. सर्वे एव शब्दाः २ पु० पा० ।

१०. न पुनरभिधानतः २ पु० पा० ।

१३. नमेव चार्थप्रतिपादन का० वि० ।

अनागमश्च सोऽभ्यासः समयः कैश्चिदिष्यते । इति ।

न च ब्रूमः सर्वो ज्ञापको ज्ञानाऽपेक्षः, किन्तु स एव, नेतरः ।
बीजादिष्वदर्शनात् ।

न च दृष्टविपरीतस्वभावकल्पना लिङादीनाम् अनुपपत्त्या ।
तादृशाऽनुसारेणाऽप्युपपत्तेः । प्रत्ययश्च सहाऽभिधानात्प्रकृत्या, तदनुवादाद्वा,

अनागमश्च सोऽभ्यासः

आगम्यते प्राप्यतेऽस्मादिति कारणमागमः । अविद्यमान आगमो
यस्मिन्नसावनागमोऽनादिरित्यर्थः ।

समयः कैश्चिदिष्यते ।

समय इत्यादिमत्तामाह^१ । नैयायिकादयो होश्वरनिर्माणं शब्दार्थ-
सम्बन्धं^२ समय इत्याचक्षते । स चाऽभ्यासस्य भावनाया विषय इत्यभ्यास
उक्तः । एवं पार्श्वस्थं निराकृत्य प्रकृतं चोदकं प्रत्युत्तरमाह—न च ब्रूमः,
सर्वो^३ ज्ञापको ज्ञानाऽपेक्षः^४ किन्तु स एव ज्ञापक एव, नेतरः कारकः ।
कुतः ? बीजादिष्वङ्कुरादिकारकेष्वदर्शनात् ज्ञानाऽपेक्षाऽवधार्यते स तु
ज्ञापकः^५ एतेन निगूढोऽभिसन्धिर्दृष्टाटितः ।

ननु ज्ञापकत्वे समानेऽपि केचिदनाश्रितसंविदो ज्ञानं जनयन्ति, यथा
चक्षुरादयः । केचित्पुनराश्रितसंविदः^६, यथा धूमादयो धूमध्वजादिविज्ञानम् ।
एवं यद्यप्यन्ये कारकाः हेतवः स्वकार्यजननं प्रत्यनाश्रितसंविदस्तथाऽपि
शब्दप्रवृत्तिकारकोऽपि संविदमाश्रयिष्यते^७ अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत
आह—न च दृष्टविपरीतस्वभावकल्पना लिङादीनामन्यथाऽनुपपत्त्या ।
कुतः ? प्रवृत्तिहेतुभूताऽर्थज्ञापकतया दृष्टाऽनुसारेणाऽप्युपपत्तेः^८ । प्रकृति-
प्रत्यययोः सहाऽभिधानम् । तथा च प्रत्ययश्च सहाऽभिधानात्प्रकृत्या सह
समभिव्याहारमर्हति नाऽन्यथा । सहाऽभिधानप्रकारं दर्शयति—तदनुवादाद्वा

१. तमाह का० वि० ।

२. सिद्धार्थसम्बन्धम् २ पु० पा० ।

३. वं का० वि० ।

४. क्षी का० वि० ।

५. ज्ञानापेक्षायाः । ज्ञानापेक्षावधार्यते न तु ज्ञानापेक्षेणैव ज्ञापकत्वम् २ पु० पा० ।

६. दो का० वि० ।

७. आश्रयति २ पु० पा० ।

८. तैरर्थापत्तिपरिक्षयात् । समभिव्याहृतेरिति हेतुं विवृणोति । प्रत्ययमात्रात्

प्रकृतिमात्राच्चार्थप्रतीतेरनुपपत्तेः का० वि० ।

तद्योतनाद्वा, तत्सम्बन्धार्थान्तराभिधानाद्वा तथा समभिव्याहारमर्हति । अवाचकस्य तु प्रवृत्तेः कारकस्य स न युक्तः । संख्याद्यभिधेयान्तरनिबन्धनः स इति चेत् ?

अस्तु । प्रवृत्तेस्तु प्रत्ययेनाऽप्रतिपाद्यमानायाः कथं प्रवृत्त्यभिसम्बन्धः ? अभिधेयैव प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थाऽनुरक्ता प्रवृत्तिरिति चेत् ? न तावद्भावना कार्यरूपा लिङाद्यभिधेयेति शब्दविधिवादिभिः शक्यं वक्तुम् । तस्यां तर्हि तादृशलिङादेः कारकत्वेन सङ्गतिः । समभिव्याहृतिस्तु तस्या वाच्यं प्रकृत्यर्थाऽनुवादात् । यथैको द्वौ बहवः इति । तद्योतनाद्वा प्रकृत्यर्थद्योतनाद्वा । यथा कुमारीति ईप्रत्ययः^१ स्त्रीत्वं द्योतयति । तत्सम्बन्धार्थान्तराभिधानात् । यथा पचति पाचको दण्डीति तिवके^२ नयः प्रकृत्यर्थविशिष्टभावनाः कर्तृसम्बन्धार्थाः । अस्तु, प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—अवाचकस्य तु लिङादेः प्रवृत्तेः कारकस्य न समभिव्याहारो युक्तः । सहाऽभिधानाऽसम्भवात् । शङ्कते—अभिधेयान्तरनिबन्धनः स इति चेत् ? न हि वयमनभिधेयतां^३ सर्वथैव लिङादीनां ब्रूमः, येन सहाऽभिधानाऽसम्भवात् प्रकृत्या^४ समभिव्याहृतिर्न स्यात् । किन्तु कर्तृसंख्यादयो हि तस्याऽभिधेयाः । ते च कथञ्चित्कृत्या सम्बद्धा इति समभिव्याहारोपपत्तिरित्यर्थः । निराकरोति—अस्तु समभिव्याहारमात्रम्, विशेषस्तु न सिध्यतीत्याह—प्रवृत्तेस्तु प्रत्ययेनाऽप्रतिपाद्यमानायाः कार्यायाः कथं प्रकृत्यर्थसम्बन्धः ? न खलु समभिव्याहारमात्रं लिङादीनां प्रकृत्या सहाऽवगम्यते, अपि तु कर्तव्यतोपहितसीमानं प्रवृत्तिभावनां प्रकृत्यर्थ-विशिष्टाभिधेयताम् । न च कर्तृसंख्याद्यभिधाने सत्यं^५ व्ययं विशेषः सेद्धु-मर्हतीत्यर्थः^६ । शङ्कते—अभिधेयैव प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थाऽनुरक्ता प्रवृत्तिर्भावना । तेन समभिव्याहारविशेषः^७ उपपन्न इति चेत् ? निराकरोति—न तावद्भावना कार्यरूपा लिङाद्यभिधेयेति शब्दस्वरूपविधिवादिभिः शक्यं वक्तुम् । कर्तव्यता^८ऽऽकाराया एव भावनायाः प्रवृत्तिहेतुतया विधित्वेन शब्दस्वरूपस्य तत्त्वाऽनुपपत्तेः । तस्मात्प्रवृत्तिमात्रं लिङाद्यर्थो न पुनः कर्तव्यतारूपेति तैरभ्युपगन्तव्यम् । तथा च तस्यां तर्हि प्रवृत्तौ तादृश्यां कर्तव्यताऽऽकारायां लिङादेः कारकत्वेन सङ्गतिर्न पुनरभिधायकत्वेनेति प्रकृत्यर्थाऽनुरक्तकार्य-

१. डीप् प्रत्ययः २ पु० पा० ।

२. धायकतां का० वि० ।

३. त्वयं का० वि० ।

४. व्यवहारप्रवृत्तिरिति विशेषः २ पु० पा० ।

५. तिङ्के नयः २ पु० पा० ।

६. प्रकृत्या सह २ पु० पा० ।

७. विशेषः सिध्यति २ पु० पा० ।

८. कार्यता २ पु० पा० ।

लक्ष्यं वा तथाविधेन सम्बन्धमुपाश्रुते । अप्रतीत्योर्घटनाऽयोगात् । कार्यायां तु प्रवृत्तौ न नियमनिमित्तं समस्ति अनभिधेयस्य प्रवृत्तिहेतोः । अपि चाऽश्रुतफलेषु फलाऽध्याहारः, क्वचित् क्रतूपकारकल्पना, श्रुतानामपि स्वर्गादीनां फलत्वाऽध्यवसाय इति सर्वं एष महिमा विधेः । स शब्दस्य तद्भावेऽनुपपन्नः । न हि तदा शब्दादनवगम्यमानमन्यथा गम्यते । न हि लिङादिस्वरूपस्यैवाऽन्यथाऽनुपपत्तिः । प्रवर्तकस्येति चेत् ? न । तस्याऽपि पवनादिवर्तिन इवोपपत्तेः फलरूपं कारकं विना । तस्मान्न विधिः शब्द-स्तद्व्यापारो वा ।

रूपप्रवृत्त्यभिधायकत्वेन रूपेण । विशिष्टसमभिव्याहृतिस्तु कुतः^१ सा किमित्यहेतुकेत्यत आह—वाच्यं लक्ष्यं वा तथाविधेन वाच्येन लक्ष्येण वा सम्बन्धमुपाश्रुते । शब्दादप्रतीत्योर्घटनाऽयोगात् । शब्दे प्रमेये प्रवृत्तिमा-त्रस्याऽभिधेयत्वात् । कार्यायां तु कर्तव्यताऽऽकारायां प्रवृत्तावनभिधेयायां न नियमनिमित्तं विशिष्टसमभिव्याहारनिमित्तं समस्ति अनभिधेयस्याऽ-विद्यमानविशिष्टाऽभिधेयस्य शब्दस्वरूपविधिवादिनो^२ मते प्रवृत्तिहेतो-लिङादेः । कार्यकल्पनादिति विवर्णोति—

अपि चाऽश्रुतफलेषु पिण्डपितृयज्ञादिषु स्वर्गादिफलाऽध्याहारः । क्वचित् क्रतूपकारकल्पना समिधादौ । श्रुतानामपि पुरुषविशेषणतया स्वर्गादीनां फलत्वाऽध्यवसाय इति सर्वं एष महिमा विधेः । स शब्दस्य तद्भावे विधिभावेऽनुपपन्नः । कस्मात् ? न हि तदा शब्दादनवकल्प्यमान-मन्यथा फलं क्रतूपकारं विना^३ किञ्चिद्गम्यते । यच्छब्दा^४दवगतं फलादिना विनाऽनुपपद्यमानं फलादीनां कल्पनावीजं भवेत् । मा भूद् लिङादिगम्यस्या-ऽन्यथाऽनुपपत्तिः । लिङादिरेव सेति^५ चेत्त्राह—न हि लिङादेः स्वरूपस्यैवाऽ-न्यथाऽनुपपत्तिः । न हि तद्रूपस्य श्रोत्रग्राह्यस्य सान्निध्ये फलादि वर्तते, येन तद्विना नोपपद्यते । शङ्कते—प्रवर्तकस्येति चेत् ? लिङादयः खलु पुंसां प्रवर्तकाः । न चेत् निष्फले प्रवर्तयितुं पुरुषमीशते इति तदन्यथाऽनुपपत्त्या फलकल्पनेत्यर्थः । निराकरोति—न । तस्याऽपि प्रवर्तकत्वस्य पवनादिवर्तिन इवोपपत्तेः । न हि यो यः प्रवर्तयति स सर्वः फलमपेक्षते । पवनादीनां प्रवर्तयतामपि तदनपेक्षत्वदर्शनादित्यर्थः । कारिकार्थमुपसंहरति—तस्माद्धेतु-पञ्चकान्न विधिः शब्दः । तद्व्यापारो वा न विधिः । अत एव हेतुपञ्च-

१. एष० मू० पु० ।

२. नां का० वि० ।

३. दवगते का० वि० ।

४. तस्या का० वि० ।

५. क्रतूपकारकत्वेन विना २ पु० पा० ।

६. लिङादेरेव भवेदिति चेत् २ पु० पा० ।

नन्वनभिधेये एते दोषाः, अभिधेय एव तु लिङादिशब्दानां पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापार आत्मीयः प्रवर्तना । एवं ह्युक्तम् । 'अभिधाभावना-माहुरन्यामेव लिङादयः' । तथा च ज्ञापकत्वात्प्रामाण्यम् । प्रवृत्तिहेतुं बुद्ध्वा पुरुषस्येच्छया प्रवृत्तिः संबन्धबोधाऽपेक्षा च अभिधेयसम्बन्ध-नियमश्च । अभिधेयत्वात् । प्रतीतप्रवर्तनाऽन्यथाऽनुपपत्त्या कार्यकल्पनेति ।

नैतत्सारम् ।

न प्रयोगाऽनिरूप्यत्वाद्द्वैयर्थ्यात्पूर्वदोषतः ।

अप्रवृत्तेः फलाऽयोगाद्रूपोक्तेर्व्यापृतिः श्रुतेः ॥

विधिरित्यनुषज्यते । न हि प्रेरणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणः शब्दस्य काश्चोदयति—नन्वनभिधेयशब्दव्यापारे एते दोषाः पूर्वोक्ताः । अभिधेये एव तु लिङादिशब्दानां पुरुषं प्रवर्तमानं प्रयोज्यं प्रति प्रयोजकव्यापार आत्मीयः प्रवर्तना । न चैतत्स्वोत्प्रेक्षितमित्याह—एवं ह्युक्तम्—

'अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः' । इति ।

अभिधायाः शब्दस्य भावनां प्रवर्तनामाहुरित्यर्थः । एवं च यत्कारणत्वेनाऽप्रामाण्यमासञ्जितं तत्स्वकार्यप्रवर्तनाज्ञापकत्वेन परिहृतं भवतीत्याह—तथा च ज्ञापकत्वात् प्रामाण्यम् । इच्छासहकारिणश्च प्रवर्तकत्वात् इच्छायाश्चाऽवश्यम्भावाऽनियमात् । प्रवृत्तिनियमोऽप्युपपन्न इत्याह—प्रवृत्तिहेतुं बुद्ध्वा पुरुषस्येच्छया प्रवृत्तिः । ज्ञापकत्वे सति संविदाश्रयत्वमप्युपपन्नमित्याह—सम्बन्धबोधाऽपेक्षा च । प्रकृत्यन्तराऽनुरक्तप्रवर्तनाऽभिधायिना च प्रत्ययेन सह प्रकृतेः समभिव्याहारविशेषोऽप्युपपन्न इत्याह—अभिधेयसम्बन्धनियमश्च । अभिधेययोर्धात्वर्थप्रत्ययार्थप्रवर्तनयोः सम्बन्धनियमात्प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारविशेषोऽप्युपपन्न इत्यर्थः । कुतः ? प्रवर्तनाया अभिधेयत्वात् । शब्दव्यापारश्चाऽभिहितः इच्छासहकारी प्रवर्तयतीति । कार्यकल्पनाऽप्युपपन्नेत्याह—शब्दप्रतीतप्रवर्तनाऽन्यथाऽनुपपत्त्या कार्यकल्पनेति । तदेतद् दूषयति—नैतत्सारम् । तथा हि ।

न प्रयोगाऽनिरूप्यत्वाद्द्वैयर्थ्यात्पूर्वदोषतः ।

अप्रवृत्तेः फलाऽयोगाद्रूपोक्तेर्व्यापृतिः श्रुतेः ॥

विधिरित्यनुषज्यते । स च न व्यापृतिः श्रुतेरिति निषिध्यते । प्रयोगाऽनिरूप्यत्वादिति विवृणोति—न हि प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणः

१. कारकात्वेन यत् २ पु० पा० :

२. भाषनि

३. र्थानु का० वि० ।

४. तः का० वि० ।

व्यापारो निरूप्यते । तस्य पुरुषधर्मत्वात् । नाप्यन्यस्तत्समर्थाचरणलक्षणः कारीषादिवत् । अनुपलब्धेः । तत एवोपलब्धिः सम्बन्धाऽपेक्षणाद-समीचीना । न च णिज्वत्प्रेषणाद्यतिरिक्ते तत्समर्थाचरणमात्रे लिङादयो निरूपितप्रयोगाः । कारीषादिस्तु शीताऽपनोदनादिना शक्ततां सम्पादयन् प्रवृत्तिहेतुः । शब्दस्तु कथमिति न निरूप्यते ।

शब्दस्य प्रयोगो व्यापारो निरूप्यते । ननु शब्दोच्चारणाऽनन्तरं तदवगमा-त्तेनोक्तमिति कथं प्रेषणादिलक्षणः शब्दप्रयोगो न निरूप्यत इत्याह—तस्य पुरुषधर्मत्वात् । सत्यं शब्दविज्ञानाऽनन्तरमुपलभ्यते । न^२ त्वसौ शब्दस्या-ऽभिप्रायभेदत्वात् । प्रेषणादेरचेतनत्वेन शब्देऽसम्भवादित्यर्थः ।

अथ मा भूवन् प्रेषणादयः पुरुषधर्माः शब्दे, यथा तु कारीषोऽग्निर-ध्यापयतीत्यध्ययनप्रवृत्तौ^३ समर्थं शीताऽपनोदनमध्येतुर्भाविन्यन् कारीषोऽग्निरध्ययने प्रवर्तयति पुरुषम् एवं लिङादयोऽपि प्रवृत्तिसमर्थं कञ्चिदुपकारं पुरुषस्याऽऽचरन्तः स्वव्यापारेण प्रवर्तयिष्यन्तीत्यत आह—नाप्यन्यः प्रेषणा-दिभ्यस्तत्समर्थाऽऽचरणलक्षणः कारीषादिवत् । कुतः ? अनुपलब्धेः । प्रमाणान्तरेण ।

यद्युच्येत, मा ज्ञायि प्रामाणान्तरेण, शब्दादेव स व्यापारोऽवगम्यते^४ इत्यत आह—तत एवोपलब्धिरसमीचीना । कुतः ? सम्बन्धग्रहणा-ऽपेक्षणात्^५ । अयमर्थः^६ । गृहीतसम्बन्धः खलु शब्दः स्वार्थमवबोधयति । सम्बन्धबोधश्च सम्बन्धिसंवेदनाऽधीनः^७ । शब्दादेव चेदर्थः सम्बन्धी प्रति-पतव्यो, दुरुत्तरमितरेतराश्रयं प्रसज्येत; सम्बन्धबोधे शब्दोऽर्थमवबोधयति, तदवबोधे च सम्बन्धबोध इति । ननु यथा णिच्प्रत्ययः कारीषादीनाम-ध्ययनप्रवृत्त्यनुकूलं व्यापारमभिधत्ते अभिधास्यन्ते तथा लिङादयः स्वव्या-पारमेव पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलां प्रवर्तनामित्यत आह—न च णिज्वत् प्रेषणा-द्यतिरिक्ते तत्समर्थाऽऽचरणमात्रे लिङादयो निरूपितप्रयोगा मानान्तरेण लिङादीनां व्यापारस्याऽनुपलब्धेरित्युक्तम् । णिज्वाच्यस्तु कारीषादीनां व्यापारो न तथेत्यत आह—कारीषादिस्तु शीताऽपनोदनादिना शक्ततां सम्पादयन् प्रवृत्तिहेतुः । शब्दस्तु कथमिति न निरूप्यते वैयर्थ्यादिति

१. अत्रागमात् किमिति २ पु० पा० ।

२. चासौ का० वि० ।

३. तावत्समर्थस्य का० वि० ।

४. गन्स्यते का० वि० ।

५. सम्बन्धाऽपेक्षणात् २ पु० पा० ।

६. र्थो का० वि० ।

७. अधीनजन्मा २ का० वि० ।

स्यान्मतम्—पवनादिरिव लिङादिः प्रेरयति पुरुषम् । तदसत् । अभिधानवैयर्थ्यात् । अप्रतीतव्यापारस्याऽपि वाय्वादेरिव स्वभावतः प्रेरकत्वात् । पूर्वोक्तदोषापाताच्च । न हि प्रवृत्तिं प्रति कारकत्वे शब्दस्य सदपि तद्व्यापाराऽभिधानमङ्गम् । अनभिहितव्यापारस्याऽपि तस्य कारकत्वात्^१ । कारकस्याऽनपेक्षितज्ञानत्वात्^२ । उपेत्यापि तु शब्दस्य प्रयोगं ब्रूमः । न प्रवर्तते पुरुषः । प्रवर्तयतोऽपि शब्दस्याऽनुरोध्यत्वात् । न हि सर्वस्मिन् प्रवर्तयितरि प्रवृत्तिः प्रेक्षावताम्, अपि त्वनुविधेये । न चार्थाऽनर्थप्राप्तिपरिहाराद्यनुविधानकारणं स्वाम्यादाविव शब्दे समस्ति । फलात्प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यम् । तत एव फलाऽवगमादवैयर्थ्यमिति चेत् ? तन्न । विवरीतुं शङ्कते—स्यान्मतम् । पवनादिरिव लिङादिः प्रेरयति पुरुषम्, किं मानान्तरतस्तद्व्यापारग्रहणेनेति । निराकरोति—तदसत् । अभिधानस्य वैयर्थ्यात् । कुत ? अप्रतीतव्यापारस्याऽपि लिङादेर्वाय्वादेरिव स्वभावतः प्रेरकत्वात्, पूर्वोक्तदोषाऽऽपाताच्च । अप्रमाणत्वादित्यर्थः ।

नन्वभिधेयत्वे व्यापारस्यैते दोषा न त्वभिधेयत्वे इत्युक्तम्, अत आह—न हि प्रवृत्तिकारकत्वे शब्दस्य सदपि तद्व्यापाराऽभिधानमङ्गं प्रवृत्तिं प्रति । अनभिहितव्यापारस्याऽपि तस्य कारकत्वात् । कुत ? कारकस्याऽनपेक्षितज्ञानत्वात् । एतेन वैयर्थ्यात्पूर्वदोषत इति च विवृते । अप्रवृत्तेरिति विवृणोति—उपेत्यापि तु शब्दस्य प्रयोगं ब्रूमः, न प्रवर्तते पुरुषः । कुत ? प्रवर्तयतोऽपि शब्दस्याऽनुरोध्यत्वात् । न हि सर्वस्मिन् प्रवर्तयितरि प्रवृत्तिः प्रेक्षावताम्, अपि त्वनुविधेये । अथाऽनुविधेयः शब्दः कस्मात्तेन भवतीत्यत आह—न चार्थाऽनर्थप्राप्तिपरिहाराद्यनुविधानकारणं स्वाम्यादाविव शब्दे समस्ति । आदिशब्दाभ्यां कर्हणादुःखिनो-ग्रहणम् । यद्युच्येत, फलप्राप्तिरनुविधानकारणमस्तीति, तत्राह—फलात्प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यम् । तदिति शब्दव्यापारं परामृशति । शङ्कते—तत एव शब्दव्यापारात् शब्देन कृताऽवभासनात्^३ फलाऽवगमादवैयर्थ्यमिति चेत् ? तन्न । फलाऽयोगात्, स्वव्यापारेण कृताऽवभासनेन । शब्दे प्रवर्तयितरि फलस्याऽप्युक्तत्वमाह—आप्ते हि सप्रत्ययक्रिये हितकरे एव प्रवर्तयितरि अन्यथाऽनुपपत्त्या फलाऽवगमः । प्रमाणेन हिताऽहितप्राप्तिपरिहारोपायतत्त्वाऽवगतिरिति, तथा सह वर्तते इत्याप्तस्तस्मिन् । स च हिताऽहितप्राप्तिपरिहारोपायतत्त्वाऽवगतावपि कदाचिदकारणिकतया नोपदिशति । अत उक्तम्—हितकरे परेषाम् । एते च तत्त्वज्ञानकारण्ये परात्मवर्तिनी इति

१. कार्यकरत्वात् मू० पु० पा० । २. अनपेक्षितव्यापारत्वात् मू० पु० पा० ।

३. तद्व्या का वि० ।

४. सितात् का० वि० ।

फलाऽयोगात् । आप्ते हि सप्रत्ययक्रिये हितकरे एव प्रवर्तयितरि अन्यथानुपपत्त्या फलाऽवगमः । शब्दे तु किमनुपपन्नम् ? प्रवर्तनामात्रस्य वाय्वादाविव विपरीतेऽप्युपपत्तेः ।

पुरुषश्रेयोऽर्थं प्रवृत्तेः शास्त्रस्य नैवमिति चेत् ? न । प्रमाणाऽभावात् । प्राक् शास्त्रत्वासिद्धेः लिङादिव्यापारे च विधौ स्वरूपाऽभिधानप्रसङ्गः । अन्यथा शब्दविशिष्टव्यापाराऽप्रत्ययात्सन्निधानाद्विशिष्टत्वेऽर्थस्यापि तत्प्रसङ्गात् । योग्यत्वस्योभयत्राऽपरिज्ञानात् । तस्मान्नाऽभिधेया भावना विधिरूपम् ।

कुतोऽवगम्यते इत्यत उक्तम्—सप्रत्ययक्रिये । प्रत्यय उपदिष्टस्याऽर्थस्य मानान्तरेण संवादस्तेन सह वर्तते इति सप्रत्यया क्रिया यस्योपदेशरूपा सा यस्योपदेष्टुः स तथोक्तः, तस्मिन् ।

एतदुक्तं भवति । यदेव यस्मै हितमुपदिशति कर्म तस्य तत्प्रवृत्तौ हितप्राप्तेः संवाददर्शनादुपदेष्टवर्तिनी अपि तत्त्वज्ञानकारण्ये ईषत्करज्ञाने एवेति तदेतस्मिन् प्रवर्तयितरि^१ तत्प्रवर्तनाऽन्यथानुपपत्त्या फलाऽवगम इति युक्तम् । शब्दे तु किमनुपपन्नम् ? प्रवर्तनेति चेत् ? तत्राह—प्रवर्तनामात्रस्याऽऽप्ताऽनाप्तप्रणेतृकस्य वाय्वादाविव विपरीतेऽप्युपपत्तेः । शङ्कते—पुरुषश्रेयोऽर्थं प्रवृत्तेः शास्त्रस्य नैवमिति चेत् ? शासनाद्वि शिष्याणां शास्त्रमुच्यते, शासनं च शङ्कितसमारोपितरूपव्यवच्छेदेन हिताऽहितप्राप्तिपरिहारोपायतत्त्वज्ञापनम्, ततश्च शास्त्रत्वादेव पुरुषश्रेयोऽवगतिरित्यर्थः । निराचष्टे—न प्रमाणाऽभावात् । प्राक् फलाऽवगमाच्छास्त्रत्वासिद्धेः । फलाऽवगमाच्च शास्त्रत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति भावः ।

तदनेन फलाऽयोगादिति विवृतम् । रूपोक्तेरिति व्याचष्टे—लिङादिव्यापारे च विधौ लिङादिस्वरूपाऽभिधानप्रसङ्गः । कस्मात् ? अन्यथा यदि लिङादिस्वरूपं नाऽभिधीयते ततस्तन्नाऽवगतमिति विशिष्टव्यापाराऽप्रत्ययात् लिङादेः संनिधानात् तेन विशिष्टत्वेऽर्थस्याऽपि तद्व्यापारवत्त्वप्रसङ्गात् । संनिधानाऽविशेषात् । अथाऽर्थस्य प्रवर्तनां प्रति योग्यत्वं नाऽवधृतमिति संनिधानेऽपि न तस्य प्रवर्तना व्यापार इति तत्राह—योग्यत्वस्योभयत्राऽपरिज्ञानात् । न हि लिङादेरपि योग्यत्वमन्यतोऽवधृतमित्यर्थः । कारिकार्थमुपसंहरति—तस्मान्नाऽभिधेया भावना विधिरूपम् ।

१. रूपा आप्तस्य २ पु० पा० । २. एतस्मिन्नाप्ते प्रवर्तयितरि० पु० पा० ।

३. स्यानाप्त का० वि० ।

अयमभिप्रायः—कस्यापि शब्दस्य शक्तिग्रहे प्रदर्शितेषु बहुविधेषु कारणेषु व्यवहारस्यैव प्राधान्यं वरीवति । व्यवहारो हि शब्दप्रयोगात्मकस्तेनापि घटादिपदानामर्थमजानानस्य जिज्ञासोर्बालस्य शक्तिग्रहो भवति । यथा ज्येष्ठवृद्धेन गुर्वादिना घटमानय इति शिष्याय उक्तम्, ज्येष्ठप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यशिष्यादिना घट आतीतः । तत्र समीपस्थः व्युत्पत्सुर्बालः घटाद्यर्थेऽङ्गीकृतशक्तिकोऽपि प्रयोजकवृद्धोच्चारितवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धस्य गमनं दृष्ट्वा घटानयनं च दृष्ट्वा प्रयोज्यवृद्धसमवेतप्रयत्नसाध्यघटानयनक्रिया प्रयोजकवृद्धोच्चारित-“घटमानये” ति पदज्ञानजन्यशब्दबोधजन्येति अनुमिनोति । घटानयनक्रियाया प्रवृत्त्यनुमानञ्चेत्यम्भवति—घटानयनक्रिया प्रयत्नपूर्विका, विलक्षणक्रियात्वात्, स्वीयक्रियावत् । प्रवृत्त्या च शब्दबोधानुमानं जायते—घटानयनविषयकप्रवृत्तिः घटानयनविषयकज्ञानजन्या, तद्गोचरप्रवृत्तित्वात्; या यद्गोचरा प्रवृत्तिः सा तद्गोचरज्ञानजन्या, स्वीयस्तन्यपानप्रवृत्तिर्वाद्यनुमानेन घटानयनविषयकशब्दबोधमनुमायानन्तरं घटानयनगोचरज्ञानम् घटमानयेतिवाक्यजन्यम्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्; यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तज्जन्यं यथा तन्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायि पटः इत्येवमानयनक्रियान्विते घटपदार्थे शक्तिं विनिश्चिनोति । इत्येवं क्रियान्वितघटादौ शक्तिग्रहानन्तरं घटं नय, गां बधान, गां विसृजेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यात् कस्यचित्पदस्य संग्रहेण, कस्यचित्पदस्य त्यागेन क्रियान्वितगवाद्यर्थे शक्तिमनुमिनोति—घटानयनकार्यम् घटमानयेति शब्दप्रयोज्यम्, तादृशशब्दश्रवणशून्यकालीनप्रवृत्त्यविषयत्वे सति प्रवृत्तिविषयत्वात्; एवं क्रमेण क्रियान्वितघटादौ शक्यवधारणानन्तरं क्रियान्वितघटत्वाद्यपेक्षया घटत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवेन अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया अन्वयस्य संसर्गमर्यादया भानेन च क्रियान्वितघटत्वे घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य परित्यागौचित्यात् लाघवज्ञानादिसहकृतमनसा घटादिपदं क्रियान्वितघटादिशक्यमिति न कार्यान्वितघटत्वं शक्यतावच्छेदकम् किन्तु घटत्वमेव ।

लिङः शक्तिविचारेऽपि व्युत्पत्सुर्बालः यद्धि स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारयति तत्रैव तस्य शक्तिरिति निश्चिनोति । विना इच्छां न कस्मिन्नपि कर्मणि कोऽपि प्रयतत इति इच्छामेव लिङर्थमवधारयति; तथा च इच्छैव लिङर्थं इति केषाञ्चिन्मतम्^१ ।

१. “अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्सुर्बालः स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशीच्छैवेति सैव लिङर्थं इत्याहुः ।” तत्त्वचिन्तामणि टीका पृ० ७
आद्या प्रवृत्तिरिच्छैव इति प्रयोगात् यद्यपीच्छा अन्यत्र प्रवृत्तिशब्दार्थः कुसुमा० विवृति पृ० १२०

पूर्वोक्तेन प्रसङ्गेन एतत्प्रतिपादितं यत् प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः प्राथमिकेच्छा प्रयत्नो वेति । किन्तु इच्छा यदि प्रवृत्तिशब्दस्यार्थः भवेत्तदा “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” इति वैदिकविधिवाक्यश्रवणानन्तरमश्वमेधयज्ञादौ इच्छामात्रेणैव पुरुषः चरितार्थः स्यात् इच्छामात्रेणैव विध्यर्थस्य निर्वाहेण इच्छामात्रादेव फलस्य स्वगदिरूपत्तौ कर्मणो यगादेरनुष्ठानप्रसङ्ग एव भवेत् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादिकर्मणि न कोऽपि कृतिं कुर्यात् यागादीनामकरणेऽपि विध्यर्थस्य निर्वाहेण पुरुषस्य कृतकृत्यताप्रसङ्गात्; तथा च यागाद्यकरणप्रसङ्गः समापतति^१ । क्रियमाणयागस्य न कोऽप्युपयोगः स्यात्केवलं जलताडनादिवद्वृथायासः एतस्मिन् संभवति । दृश्यते च लोके “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” एतद्वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषः यज्ञादौ प्रवृत्तः सन् यत्नवान् भवति । तस्मात् कृतिर्यत्नो वा विध्यर्थः न तु इच्छामात्रम् । कृतिर्हि फलपर्यवसाना भवति; तथा च फलपर्यवसानायाः कृतेर्विधिकार्यतया क्रियमाणस्य यागस्य उपयोगः सम्भवत्येव । विधिवादे हि न कायपरिस्पन्दनमात्रं कृतिर्यथाऽन्यत्र चेतनपुरुषस्पन्दस्य (व्यापारस्य) कृतिशब्दवाच्यत्वेन व्यवहारो भवति । प्रवृत्तिर्हि विधिज्ञानकार्या । तथा च कृतेः विध्यर्थत्वे मोक्षकामस्य पुरुषस्य कृतेः ज्ञानविधौ भूतेषु दयाविधाने च चेष्टारूपायाः कृतेः शरीरपरिस्पन्दस्याभावेऽपि विधेः दर्शनान्न कृतिः विध्यर्थः । आत्मज्ञानं हि न स्पन्दाद्यधीनं यतः ज्ञानस्य आत्ममनःसंयोगजन्यत्वात् न स्पन्दाद्यपेक्षा तत्र वर्तते । कर्तृधर्मस्य स्पन्दस्य ज्ञानमेतादृशविधिस्थले न भवति । तथा च स्पन्दनं चेष्टा वा न विध्यर्थः ।

भवतु नाम स्पन्दाख्यायाः कृतेरात्मज्ञानादौ अभावात् विधित्वासम्भवेऽपि प्रयत्नः विध्यर्थः कस्मान्न भवति । श्रवणमनननिदिध्यासनादिकं हि प्रयत्नसाध्यमेव भवति भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वमस्त्येव । एतावता प्रयत्नो नैव विध्यर्थः; यत्नो यदि विध्यर्थः स्यात्तदा वैधकर्मणि अप्रवृत्तिप्रसङ्ग एव स्यादिति संक्षेपः ।

विधिविवेकग्रन्थे विधेः आलोचना वर्तते । प्रकरणस्यारम्भे एव विषयप्रयोजनादेः निर्णयो विद्यते—

१. इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्वाहे बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागाद्यकरणप्रसङ्गात् । न्या० कु० प्रका० ५२५ ।
२. आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासियव्यश्चेत्यत्र आत्मानं विजानीयात् ।

न च प्रवर्तनामात्रमविशेषमकर्तृकम् ॥

लोके हि प्रतीतः प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणोऽभिप्रायाऽतिशयः प्रयोक्तृधर्मो लिङर्थः । तस्याऽपौरुषेयेषु वेदवाक्येष्वसम्भवः । प्रतीतेः सम्भव इति चेत् ? न । पौरुषेयत्वापत्तेः । वेदात्मनोऽभिप्राय इत्यतिस्थवीयः । तेनाऽसंदृढत्वेऽभिप्रायाऽवगत्यभावात्, संदृढत्वे पौरुषेयत्वदोषात् ।

न च प्रवर्तनामात्रमविशेषमकर्तृकम् ॥

लिङार्थभेदश्चेद्विधिस्तस्य लोकाऽधीनाऽवधारणत्वाल्लोके च प्रेषणाध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणस्य तस्योपलब्धेः स एव विधिः स्यात् । तस्य च पौरुषेयतयाऽपौरुषेयेषु वेदवाक्येष्वसम्भव इत्याह—लोके हि प्रतीतः प्रेषणाध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणोऽभिप्रायाऽतिशयोऽनुविधेयपुरुषधारेयधर्मतयाऽतिशयः प्रयोक्तृधर्मो लिङर्थः । तस्याऽपौरुषेयेषु वेदवाक्येष्वसम्भवः । शङ्कते—लोकाऽवगतसामर्थ्याल्लिङादेर्वेदेऽपि श्रूयमाणात्प्रेषणादिप्रतीतेः सम्भव इति चेत् ? न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति भावः । निराकरोति—न, पौरुषेयत्वापत्तेः^१ । येऽपि वेदान्तवादिनोऽपौरुषेयमङ्गीकृत्य वेदं वेदशरीरिणमन्तर्यामिणमास्थिषत 'अथाऽधिदैव'^२ यः सर्वेषु वेदेषु प्रतिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदेभ्योनन्तरो यं सर्वे वेदा न विदुष्यस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान् वेदानन्तरो यमयति एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इति श्रुतेः; तान् प्रत्याह—वेदात्मनोऽभिप्राय इत्यतिस्थवीयः । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति हि तद्विदः । न च कस्यचिदात्मनश्चेष्टादीनां वेदराशिराश्रयो भवितुमर्हति । न जातु देवदत्तादिशरीरवदस्मिन् बुद्धिपूर्वाः सन्ति क्रियाः । न च पार्थिववाऽऽप्यतैजसवायवीयाऽदृष्टोपनिबद्धकर्णेनेमिमण्डलाऽवच्छिन्ननभोभागात्मनामिन्द्रियाणाममूर्तवेदाधारता सम्भवति । न च मनोमात्रस्य बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य भोगसाधनत्वमुपपद्यते ।

एतेन विषयाश्रयत्वमस्य प्रत्युक्तम् । तस्माद्देहलक्षणविरहाद्वेदात्मनो वेददेहस्याऽऽत्मनोऽभिप्राय इत्यतिस्थवीय इति । अपि च यदा लोके गामभ्याजेत्यादिवाक्येभ्यो वक्तुराज्ञादयोऽभिप्रायभेदाः प्रतीयन्ते नाऽन्यस्य तदा यद्यन्तर्यामी^३ वेदसन्दृष्ट्वा^४ ततस्तेन तस्याऽसम्बद्धत्वेन तदभिप्रायाऽवगत्यभावात्, सन्दृष्टत्वे पौरुषेयत्वदोषादयुक्तमेतत्

१. स्वापातः का० वि० । २. अधिवेदम् १ पु० पा० ।
३. नो न का० वि० । ४. इ का० वि० । ५. इ का० वि० ।

यदपि मतम्—अनेकसामर्थ्यपरिकल्पनादोषाद्व्यभिचाराच्च प्रेषादीनामवाच्यत्वादव्यभिचारात्प्रवर्तनामात्रं लोके लिङार्थस्तस्य वेदेऽप्युपपत्तिरिति । इदमप्य^१चतुरस्रम् । निर्विशेषसामान्याऽयोगात् । अकर्तृकत्वे व्यापाराऽनुपपत्तेश्च । न तावत् प्रेषादयो विशेषा वेदे सम्भविनः । नाऽप्यन्यो विशेषः कश्चिदुपदर्श्यते । तदुपदर्शने वा सामान्याऽभिधानप्रसाधनमस्मिन्नवसरे व्यर्थम् । तदेतदपास्तसकलभेदं प्रवर्तनासामान्यं ब्राह्मण्यमिव समुज्जितकठादिभेदं स्यात् । प्रवर्तना च प्रवर्तयितुर्व्यापारः स तमन्तरेणेति नाऽतिविराजते । पुरुषस्याऽभावात् । शब्दस्य च प्रवर्तकत्वनिषेधात् प्रवर्तयितुरभावः ।

यदि मन्येत फलं प्रवर्तकं तद्व्यापारः प्रवर्तना, फलार्थिनः पुरुषस्य

यदपि मतं, तत्तत्प्रेषणाद्यभिप्रायविशेषाऽभिधानेऽनेकसामर्थ्यपरिकल्पनादोषाद्व्यभिचाराच्च प्रेषादीनामवाच्यत्वादव्यभिचारात्प्रवर्तनामात्रं लोके लिङर्थो^२, न पुनः प्रेषादयः । तस्य चाऽपौरुषेये वेदेऽप्युपपत्तिरिति । अभिप्रायभेदाः खल्वमी प्रेषादयः पुरुषनान्तरीयकतया तमवगमयन्ति, न प्रवर्तनामात्रम् । तस्य तन्नान्तरीयकत्वाऽभावादिति भावः^३ । निराचष्टे—इदमप्यचतुरस्रम् । कुतः ? निर्विशेषसामान्याऽयोगात् । अकर्तृकत्वे व्यापाराऽयोगाच्च ।

प्रथमं हेतुं विवृणोति—न तावत्प्रेषादयो विशेषा वेदे सम्भविनः, अपौरुषेयत्वव्याघातात् । नाऽप्यन्यो विशेषः कश्चिदुपदर्श्यते । तदुपदर्शने वा सामान्याऽभिधानप्रसाधनमस्मिन्नवसरे व्यर्थम्, विशेषस्यैव प्रवर्तकत्वात् । तदेतदपास्तसकलभेदं प्रवर्तनासामान्यं ब्राह्मणत्वमिव समुज्जितकठादिभेदं^४ स्यात् । गगतकुसुमायमानं स्यादित्यर्थः ।

द्वितीयं विवृणोति—प्रवर्तना च प्रवर्तयितुर्व्यापारः, स तं प्रवर्तयितारमन्तरेणेति नाऽतिविराजते । ननु पुरुषः प्रवर्तयिता भविष्यतीत्यत आह—पुरुषस्याऽभावात् । नापि शब्द इत्याह—शब्दस्य च प्रवर्तकत्वनिषेधादधस्तात् । तस्मात्प्रवर्तयितुरभावः, तदभावात्तद्व्यापारतायाः प्रवर्तनाया अप्यभावः । यदि मन्येत फलं प्रवर्तकमिति तद्व्यापारोऽर्था प्रीत्यात्म^५ता

१. तदपि० सू० पु० पा० । २. र्थः का० वि० ।
३. नान्तरीयकभावाऽभावात् २ पु० पा० । ४. भेदे का० वि० ।
५. ना का० वि० ।

तत्साधने प्रवृत्तेः । अन्यथा ऽभावात् । न कश्चिद्व्यापारविशेषः प्रवर्तनाऽपि तु प्रवृत्तिसमर्थं व्यापारमात्रं च प्रयोजकव्यापारः । भिक्षा वासयति; कारीषोऽग्निरध्यापयतीति दर्शनात् । तदसत् ।

अर्थिता व्यापृतिः पुंसो नियमः किं निबन्धनः ।

फलसाधनता कर्मनिश्चेया साध्यता कदा ॥

फलार्थिता चेत् प्रवृत्तिहेतुः सेच्छा तद्योगो वा इच्छासमवायो वा । कृत्तद्धितसमासेषु सम्बन्धाऽभिधानं त्वतल्भ्यामिति वचनात् पुरुषधर्म इति न फलं व्यापृतिः । अथ तदिच्छोपहारमुखेन फलस्य प्रवृत्तिहेतुर्धर्मः प्रीत्यात्मता फलव्यापारः प्रवर्तना ? साऽपि तत्रैव न कर्मणि । फलव्यापाराच्च वा प्रवर्तना । कस्मात् ? फलार्थिनः पुरुषस्य फलसाधने^२ प्रवृत्तेः । अन्यथा फलव्यापारमन्तरेणाऽभावात् । न^३ हि कश्चिदेव विशेषो व्यापारः प्रवर्तना, अपि तु प्रवर्तन^४समर्थं^५ व्यापारमात्रं^६ प्रयोजकव्यापारः, प्रवर्तनासमर्थं^७श्चायमर्थितालक्षणः प्रीत्यात्मता^८लक्षणो वा फलस्य व्यापारः । भिक्षा वासयति, कारीषोऽग्निरध्यापयतीति दर्शनात्, अन्नोपादानशीताऽपनोदनाभ्याम् । तद् दूषयति—तदसत् ।

अर्थिता व्यापृतिः पुंसो नियमः किं निबन्धनः ।

फलसाधनता कर्मनिश्चेया^९ साध्यता कदा ॥

फलार्थिता चेत्प्रवृत्तिहेतुः सेच्छा, तद्योगो वा इच्छासमवायो वा कृत्तद्धितसमासेषु सम्बन्धाऽभिधानं त्वतल्भ्यामिति वातिककारवचनात् पुरुषधर्म एव, न फलधर्म इति न फलं व्यापृतिः । न खल्वन्यत्र समवेतोऽन्यव्यापारो भवितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । शङ्कते—अथ तदिच्छोपहारमुखेन फलस्य प्रवृत्तिहेतुर्धर्मः, प्रीत्यात्मता फलव्यापारः प्रवर्तना, इष्टलक्षणं फलम्, सुखाऽनुशायिनी चेच्छेति फलेन सुखात्मना भवितव्यम्, सुखत्वेन तदिच्छामुपहरति, इच्छा च प्रयत्नं प्रसूते, इतीच्छोपहारमुखेन फलसमवायिनी प्रीत्यात्मता प्रवृत्तिहेतुव्यापारत्वाद् भवति प्रवर्तनेत्यर्थः । निराचष्टे—साऽपि प्रीत्यात्मताऽपि तत्रैव फले एव । न च फलं प्रवृत्तिविषय इत्युक्तम्, फलेन साक्षात्करणे कर्तुंश्चेष्टेति । यत्र च फलसाधने कर्मणि प्रवृत्तिः तस्य च दुःखतया न प्रीत्यात्मतेत्याह—न कर्मणि ।

१. त का० वि० ।

३. न का० वि० ।

५. प्रवृत्तिसमर्थम् २ पु० पा० ।

७. प्रवृत्तिसमर्थः २ पु० पा० ।

९. कर्मनिष्ठा या १ पु० पा० का० वि० ।

२. तत्साधने २ मु० पा० ।

४. समर्थः का० वि० ।

६. त्रं च का० वि० ।

८. ना का० वि० ।

प्रवर्तमानः सर्वत्र प्रवर्तते । नियमनिमित्ताऽभावात् । तत्साधनत्वात् कर्मण्येव प्रवर्तते, न सर्वत्र । तत एव तर्हि तत्साधनत्वं प्रवृत्तिहेतुः कर्मणि न फलरूपम्, तच्च कर्मसमवायीति कर्म प्रवर्तकं स्यात् । एवं तर्हि तत्साध्यता प्रवृत्तिहेतुः, सा च फलसमवायिनीति न दोषः । तथा हि । समभिलषितस्य तृप्त्यादेः कर्मविशेषेण साध्यत्वात्तत्रैव प्रवृत्तिः । का पुनरियं साध्यता ? यदि रूपं फलस्य, सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः । कारकविशेषः । स हि फलस्य साधननियतः शक्तिभेदो रूपादिवत् । अन्यथा कारकत्वाऽभावात् । यथा हि

यद्युच्येत, फलसमवायिनोऽपि प्रीत्यात्मताव्यापारात्पुरुषः कर्मणि प्रवर्तयति, तत्राह—फलव्यापाराच्च प्रवर्तमानः सर्वत्र प्रवर्तते । कुतः ? फलादन्यत्वेन तत्साधनस्याऽन्येषां चाऽविशेषान्नियमनिमित्ताऽभावात् । चोदयति—तत्साधनत्वात्कर्मण्येव प्रवर्तते । सर्वत्र सर्वेषां फलसाधनत्वाऽभावात् । परिहरति—तत एव तत्साधनत्वे सति प्रवृत्तिभावादेव । भवतु तर्हि तत्साधनत्वं प्रवृत्तिहेतुः कर्मणि, न पुनः फलरूपम् । भवतु को दोषः ? इत्यत आह—ततश्च कर्मसमवायि न फलसमवायीति कर्मैव प्रवर्तकं स्यात् । चोदयति—एवं तर्हि तत्कर्मसाध्यता प्रवृत्तिहेतुः, सा च फलसमवायिनीति न दोषः । ननूक्तं फलसमवायिनी सा कथमन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तिहेतुरिति प्रसङ्गादिति ? तत्राह—तथा हि समभिलषितस्य तृप्त्यादेः कर्मविशेषेण साध्यत्वात्तत्रैव कर्मविशेषे प्रवर्तनाऽन्यत्र ।

एतदुक्तं भवति । फलसमवायिन्यपि असौ साध्यता^२ साधनाऽधीनानिरूपणतया साधनमपि गोचरयति, न पुनरसाधनमपि । तेनैव तस्माद्विशेषात्साधने एव प्रवर्तयति, न तु सर्वत्रेति । तदेतद् दूषयति—का पुनरियं साध्यता ? यदि रूपं फलस्य, ततस्तस्य साधनाऽधीननिरूपणत्वाऽभावात् साधने प्रवर्तयेत् । प्रवर्तयेद्वा सर्वत्रैव, अन्यत्वाऽविशेषात् । चोदयति—कारकविशेषः । विशेष्यते व्यावर्त्यते कर्मकारकं गगन^३कुमुमादिभ्यो येन शक्तिभेदेन स तथोक्तः । ननु तथाऽपि कुतस्तस्य साधने प्रवर्तकत्वम् ? इत्यत्राह—स हि फलस्य साधननियतः शक्तिभेदः । अतः साधने प्रवर्तते इत्यर्थः । निदर्शनमाह—रूपादिवत् । कुतः शक्तिभेदप्रत्ययः ? इत्यत आह—अन्यथा यदि फलस्य शक्तिभेदो न स्यात्ततोऽस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धस्य कर्मकारकत्वस्याऽभावात् । शक्तिमत्कारकमिति तद्विदः । दृष्टान्तदाष्टान्तिके विभजते—यथा हि रूपादीनां

१. प्रवृत्तिर्ना मु० पा० ।

२. साध्यता २ मु० पा० ।

३. गगन तत् कुमु मु० पा० ।

रूपादीनां शक्तिविशेषाद् ग्रहणे साधननियमः तथा फलेष्वपि द्रष्टव्यः । गगनतत्कुसुमादेरनुत्पादात्, तृप्त्यादेश्च कर्ममात्रेण । कदा पुनरयं शक्तिभेदः साध्यताऽभिधानः ? फलस्य भावसमये न तावत् । वैयर्थ्यादिप्रवृत्तिहेतुत्वाच्च । न खलूत्पन्नस्योत्पादो, यद्योगिनी^१ शक्तिरर्थवती । नापि सिद्धे फले तत्साधने कश्चित्प्रवर्तते । अभावकालेऽप्यसत्कथं शक्तिमत् खपुष्पवत् ?

ननु सदेव कार्यमुत्पद्यते ?

कर्मकारकाणां शक्तिविशेषाद्ग्रहणे चक्षुरादिसाधननियमः, तथा फलेष्वपि द्रष्टव्यः^२ । सम्भवति खलु स तादृशः फलस्य कर्मकारकस्य सामर्थ्याऽतिशयो येनाऽभवनधर्मणश्च गगनकुसुमादेर्भवनधर्मणश्च घटादेस्तथा साधनाऽविशेषाच्च भेदः सिध्यतीत्याह—गगनकुसुमादेरनुत्पादात् । तृप्त्यादेश्च फलस्य कर्ममात्रेण । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—कदा पुनरयं शक्तिभेदः साध्यताऽभिधानः ? फलस्य भावसमये न तावत् । कुतः वैयर्थ्यादिप्रवृत्तिहेतुत्वाच्च । वैयर्थ्यादिति हेतुं विवृणोति—न खलूत्पन्नफलस्योत्पादः यद्योगिनी शक्तिरर्थवती । अप्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति विवृणोति—नाऽपि सिद्धे फले तत्साधने कश्चित्प्रेक्षावान् प्रवर्तते । फलस्याऽभावकालेऽप्यसत् कथं शक्तिमत् ? खपुष्पवत् । चोदयति—ननु सदेव कार्यमुत्पद्यते ?

इदमत्राऽऽकृतम् । यदसत्तत्र क्रियते यथा शशविषाणम् । असच्चेत्कारणे कार्यं^३ तदपि न क्रियेत, असत्त्वात् । क्रियते च, तस्मात्सत् । तथा हि । क्रियमाणत्वं भवनकर्तृ^४ तथा व्याप्तं, सा चाऽसतो व्यावर्तमाना स्वव्याप्यं क्रियमाणत्वं व्यावर्तयन्ती सत्येव व्यवस्थापयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । अपि च कारकत्वाऽविशेषेऽपि कस्मात् तन्त्वाद्यात्मका एव पटादयो, न कुविन्दाद्यात्मकाः ? न ह्यसत्त्वे कश्चिद्विशेषः । तन्त्वाद्यात्मानश्चोपलभ्यन्ते । तस्मात्तन्त्वादिषु सन्तः पटादयः । अपि च यदि तन्त्वादिष्वसन्तः पटादयः, कस्मात्तन्त्वादिभ्य एव भवन्ति, न तु वारणादिभ्यः ? पट एव वा तन्तुभ्यः कस्माज्जायते, न जायन्ते कटादयः ? अतो न^५ खल्वसत्त्वे कश्चिद्विशेषः । सोऽयमुभयविधो नियमः स्वकारणे कार्यस्य सत्त्वमसत्त्वमन्यत्राऽवगमयति । अपि चाऽशक्तादशक्यकार्यस्याऽनुत्पत्तेरतिप्रसङ्गात् शक्तादेव कारणात्कार्येण

१. उत्पादोपयोगिनी० मू० पु० पा० ।

२. व्यम् का० वि० ।

३. गगनतत्कुसुमादेः २ पु० पा० ।

४. अन्यत्र का० वि० ।

५. चेत् कार्यम् २ मु० पा० ।

६. वो मु० पा० ।

७. न मु० पा० ।

इदं तावदसत्कार्यवादिनोऽनुनाथ्य वक्तव्यम् ।

शक्येनोत्पत्तव्यम्, शक्तियुक्तश्च शक्यः,^१ शक्तिश्च सम्बन्धरूपा संयोगवदुभयाश्रया शक्याऽभावे न भवतीति शक्यभावोऽभ्युपेयः । अपि च कारणं नाम कार्योपहितमर्यादं यदि तदभावे नाऽर्हति भवितुम्, न हि यद्यदुपहितमर्यादं तत्तदभावे भवति; यथा कुण्डलोपहितसीमा कुण्डली न कुण्डलाऽभावे । तस्मात्कारणभावात्तत्र कार्यं सत् । तदिदं सत्कार्यसाधनमवीत^२ पञ्चकमाचक्षुः साङ्ख्याः । परिहरति—इदं तावदसत्कार्यवादिनोऽनुनाथ्य^३ वक्तव्यम् ।

इदमाकृतम् । न तावत्क्रियमाणत्वमत्र प्रमाणं भवितुमर्हति, असाधारणत्वात्, अनुपलब्धिविरोधाच्च । यथा हि खल्वसद^४ शक्यक्रियमेवं सदपि न जातु सतीति शक्तिरपरिणामिन्यनन्ता क्रियागोचरः । अपि च^५ इदमन्त्रोषधामिन्द्रजालमार्येण शिक्षितं^६ यदिदमजाताऽविनष्टरूपाऽतिशयमव्यवधानमनतिदूरस्थानं तस्यैव तदवस्थेन्द्रियादेरेव पुंसः कदाचित्प्रत्यक्षं^७ परोक्षं च, येन कदाचिदस्य प्रत्यक्षमुपलब्धिः, कदाचिदनुमानम्, कदाचिदागमः । तस्मिन्नेवाऽनतिशयेऽमीषां प्रकाराणां विरोधात् । यदि मन्येत, नाऽनतिशयमेकाऽतिशयोत्पत्त्या पराऽतिशयनिवृत्त्या च व्यवहारभेदोपलब्धेः । तिस्रः खल्विमा भावपरिणतिविधा भवन्ति साङ्ख्यानाम्, धर्मलक्षणाऽवस्थाभेदात् यथास्वं धर्मिधर्मलक्षणाऽधिकरणाः । तद्यथा सुवर्णतत्त्वमेकं धर्मि, तस्य परिणामाः, स्वस्तिकरुचकादयो धर्मा उपजनाऽपायधर्माणस्तेषाञ्च लक्षणपरिणामः, तथा हि । यदा खल्वयं हेमकारः स्वस्तिकं भङ्त्वा रुचकं रचयति तदा स्वस्तिको वर्तमानतालक्षणं हित्वाऽतीततालक्षणमापद्यते । रुचकस्त्वनागततालक्षणं हित्वा वर्तमानतां प्रतिपद्यते । तथाऽवस्थापरिणामो लक्षणगतः । प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्माणोऽभिनवतमाऽभिनवतराऽभिनवपुराणपुराणतरपुराणतमत्वादयः । प्रयत्नरक्षितस्यापि वस्त्रादेः प्रान्ते पुराणतमत्वोपलम्भात् सोऽयं त्रिविधः परिणामोऽतिशय इति । अथाऽयमतिशयस्त्रिविधोऽपि धर्मिणि सनातनः कादाचित्को वा ? यदि सनातनस्तदा स्वस्तिकादयश्च त्रैकाल्यं च नवपुराणत्वादयश्चाऽपर्यायं धर्मिण्येकस्मिन् सुवर्णे उपलभ्येरन् । कादाचित्कत्वे तु कथं नाऽसतामुत्पादः ? तेषां शक्त्यात्मना सत्त्वादयमदोष इति चेत् ? न । शक्तिरति-

१. शक्तः मु० पा० ।

२. धनमाच० का० वि० । ३. वाद्य का० वि० ।

४. दृशिश० का० वि० ।

५. च कुतः का० वि० ।

६. दं म० का० वि० ।

७. इन्द्रजालकार्यम् २ पु० पा० ।

८. प्रत्यक्षं च येन का० वि० ।

अपि च निरुपादानकार्याऽनुत्पादात्तदत्यन्तव्यतिरेकाऽभावादुपादेयस्यो-

शयश्च किमेकमेव तत्त्वं नाना वा ? तत्रैकत्वे जन्माऽजन्मनिवृत्तिरनिवृत्तिः प्रत्यक्षतापरोक्षताऽर्थक्रियासूपयोगोऽनुपयोगश्चेति कथमेकत्र निष्पर्यायं परस्परपराहृतं युज्यते ? नानात्वे वा सत्त्वेऽपि शक्तेरसन्नतिशयः कादाचित्क इति कथं नाऽसत् उत्पत्तिः ? सर्वदाऽतिशयस्य सत्त्वे वा कथं न पूर्वोक्त-दोषप्रसङ्गः ? अतिशयस्य व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामविरोध इति चेत् ? व्यक्त्यव्यक्ती अप्यतिशयस्य सदातन्यौ न वा ? तत्र सदातनत्वे तदवस्थैव विरोधप्रसक्तिः । कादाचित्कत्वे वा कथं नाऽसत् उत्पादः ? इति भव्यत्व-ञ्चाऽसत् उपपादयिष्यतेऽधिकारनिरूपणप्रस्तावे । असत्त्वेऽपि च कारण-सामर्थ्यनियमात् कार्यनियम उपपद्यते । अन्यथा भवन्मतेऽपि प्रधानो-पादानत्वाद्विश्वस्य प्रधानस्य चाऽन्वयितया सर्वत्रैकरूपत्वादुपादानात्म-कत्वादुपादेयस्य कार्यजातस्य सर्वं सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वथा सद्वितीदमतो नेदमिदमिह नेदमिदमिदानीं नेदमिदमेवं नेदमिति नियमो न स्यात् । कस्यचिदपि रूपस्य कथञ्चित्कदाचित् क्वचिद्विवेकहेतोरभावात् । सर्वत्र सत्त्वाऽविशेषेऽपि हेतुसामर्थ्यनियमादभिव्यक्तिनियम इति चेत् ? हन्ताऽसत् उत्पत्त्या किमपराद्धम्, येन तस्यामपि नियमो न स्यात् ? भवतां तु सर्वेषां सर्वात्मकत्वादभिव्यक्तिभेदाऽनुपपत्तेश्च दुरधिगमो नियम इत्युक्तप्रायम् ।

एतेन कुविन्दादिसमवधानेऽपि पटस्य नियमेन तन्त्वात्मकत्वेन^१ सत्कार्यसाधनं प्रत्युक्तम् । शक्तिश्च शक्यविषयाऽपि शक्ताश्रया विनापि शक्यसद्भावं ज्ञानमिव ज्ञेयविषयमपि ज्ञानाश्रयमन्तरेणापि ज्ञेयमुपपत्स्यते । कारणत्वञ्च कार्यं प्रति कारणस्य शक्तिभेदः । स च कारणाश्रय एव,^२ न कार्यकारणाश्रयः । निरूपणमप्यस्य कार्याऽवगमाधीनं, न तु कार्यसत्त्वा-ऽधीनमिति नाऽवीतपञ्चकं सत्कार्यसाधने प्रभवति । तस्मात्तन्त्वादयः स्वव्यापारात्प्रागसत्कार्यमुत्पादयन्ति कारणत्वादभिव्यक्तिकारणवदित्य-सत्कार्यवादिनो दर्शयाम्बभूवुः । तेन ताननुनाथ्यैतद्वक्तव्यम्, सदेव कार्य-मुत्पद्यते इति^३ ।

अपि च समानतीर्था अपि स्वायम्भुवा एकान्ताऽनभ्युपगमादिति वदन्तो न सर्वात्मना सत् उत्पत्तिमभ्युपयन्ति, अपि तूपादेयस्योपादानरूपेण सतो, न पुनरुपादेयरूपेणापि सत् इत्याह—अपि च निरुपादानकार्याऽनुत्पा-

१. विशेषस्य १ पु० पा० का० सं० । २. तन्त्वात्मकत्वम् २ पु० पा० ।

३. आश्रयो भवेत् २ पु० पा० । ४. इति । तस्मात् सर्वमवदातम् २ पु० पा० ।

पादानरूपेण सत् उत्पत्तिरुच्यते । सर्वात्मना तु सत्त्वे तदनुपपत्तेर्वैयर्थ्याच्चो-पादेयवत् । साध्यं नोपादानम् । कथं तर्हि कर्म कारकम् ? नैव कर्मकारकं कारकाश्रितमिति केचित् । विकार्यप्राप्ययोर्वा सत्त्वाददोषः । त्रैविध्यं तर्हि हीयते । कामं, न त्वसतः कारकत्वं शक्याऽध्यवसानम् । कथं तर्हि 'घटं करोतीति प्रयोगः ? उपादेयश्रुत्या उपादाननिर्देशात् । बुद्धिस्थस्य वा

दात्तदत्यन्तव्यतिरेकाऽभावादुपादेयस्योपादानरूपेण सत् उत्पत्तिरुच्यते । निष्क्रान्तमुपादानात्कार्यं निरुपादानम्, तन्त्वादिभ्यो भिन्नदेशमिति यावत् ।

एतदुक्तं भवति । यथा कुविन्दादिभ्यो भिन्नदेशे एतदुपलभ्यते, नैवं तन्त्वादिभ्यः, सोऽयं धर्मधर्मिभावो नैकान्तिकभेदे भवितुमर्हति, गवाश्वस्येव । नाप्यभेदे ऐकान्तिके, धर्मिरूपस्येव । तस्मात्कथञ्चिद्वेदः कथञ्चिदभेद एषितव्यः । सोऽयमनेकान्ताऽभ्युपगम इत्यर्थः ।

अथोपादेयस्वरूपेणापि सतः किमित्युत्पत्तिर्नोच्यते ? इत्यत आह—सर्वात्मना तु सत्त्वे तदनुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तेरनुपपत्तेः । हेत्वन्तरमाह—वैयर्थ्याच्च साधनानाम् । कुतः ? उपादेयवत् । उपादेयरूपेण तद्वत् तदन्वित-मिति यावत् । साध्यं साधनार्हं नोपादानम्, यतो निष्पादितक्रिये कर्मण्य-विशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायाऽतिपातात् । ननु यद्यसत् उत्पत्तिस्त-तस्तस्याऽसत्त्वेन क्रियां प्रति निमित्तभावाऽभावात्कथं कर्मकारकम् ? इत्याह—कथं तर्हि कर्मकारकम् ? तदेकदेशिमतेन परिहरति—नैव कारकं कर्मकारकाश्रितमिति केचित् । यथाहुः 'कारकादुत्पत्तेः कर्म'-ति । तदे-तत्कारकाऽधिकारे कर्मसंज्ञाविधानविरुद्धमित्यनादृत्य पक्षान्तरमुपन्यस्यति—विकार्यप्राप्ययोर्वा सत्त्वाददोषः । चोदयति—त्रैविध्यं तर्हि वैयाकरणप्रवर-संमतं कर्मणो हीयते । निर्वर्त्यस्याऽसत्त्वेनाऽकर्मत्वात् । परिहरति—कामम्, न त्वसतः कारकत्वं शक्याऽध्यवसानम्; तत्र भवतोऽभ्युक्तस्य पाणिनेर्विरोधे कात्यायनस्याऽसद्वादित्वमिति भावः । ननु यदि न निर्वर्त्यस्य कर्मता, कथं तर्हि घटं करोतीति द्वितीयाप्रयोगः ? तस्मात्लौकिकप्रयोगविरोधात्पाणिने-रेवाऽसद्वादित्वमित्यर्थः । समाधत्ते—उपादेयस्य घटस्य श्रुत्या । घटशब्देनेति यावत् । उपादानस्य कपालानां तादर्थ्यनिमित्तोपचारात् । उपादानस्य च सत्त्वेन कारकत्वोपपत्तेर्द्वितीयाप्रयोगसिद्धिः ।

एतदुक्तं भवति, प्रयोगो लौकिको घटं करोतीति, न पुनस्तस्य मुख्यत्वमपि, औपचारिकस्याऽपि तस्य लोके दर्शनात्; मञ्चाः क्रोशन्तीति

१. कटम् सू० पु० पा० ।

२. वादित्वात् २ पु० पा० ।

क्रियासूपयोगाद्युक्तो निर्वर्त्यस्य कारकभावः । यथोक्तम्—
व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।
कारकत्वं तथासिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥

एतेन साध्यसाधनयोः परस्पराऽऽनुकूल्यं परास्तम् । अस्तु तर्हि कर्म
प्रवर्तकम् । अभिमतसाधनता तस्य प्रवर्तना, प्रवृत्तिहेतुरूपत्वात् । न । तस्य
विषयत्वात् । अपि च—

प्रज्ञायते लिङादीनां व्यञ्जनोया प्रवर्तना ।

प्रयोक्तृधर्मो न णिचो यथाऽनियतकर्तृका ॥

लोकाद्धि शब्दार्थाऽधिगमः । तत्र च प्रवर्तना नियताधारा प्रयोक्तृसंश्रयैव
यथा । तदिह कारके कर्तुरीप्सिततमं कर्म, कर्मणि द्वितीयेत्यभियुक्तस्मृतौरोप-
चारिक इति निश्चीयते । अतो यस्य स्मृत्या विरोधो मुख्यत्वस्य, न तस्य
लौकिकत्वम्, यस्य तु प्रयोगस्य लौकिकत्वम्, न तस्य विरोध इति । अस्तु वा
मुख्यत्वम्, तथाऽप्यविरोध इत्याह—बुद्धिस्थस्य वा क्रियासूपयोगात् । क्रिया-
निमित्तत्वोपपत्तौ युक्तौ निर्वर्त्यस्य कारकभावः । यथोक्तम्—

व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।

कारकत्वं तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥

आकृतौ हि पदार्थे तस्या नित्यत्वाज्जन्यमानत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
तस्मान्न फलस्य शक्तिभेदः साध्यता । एतेन फलगतशक्तिभेदसाध्यतानिरा-
करणमात्रेण साध्यसाधनयोः सिद्धिं प्रति परस्पराऽऽनुकूल्यं सम्बन्धः साध्यता
परास्ता वेदितव्या । तत्राऽपि साम्यात्कदेति प्रश्नस्य ।

अस्तु तर्हि कर्म प्रवर्तकम् । अभिमतसाधनता तस्य प्रवर्तनप्रयोजक-
व्यापारः । कुतः ? प्रवृत्तिहेतुरूपत्वात् । तथा खल्वभिमत^१ साधने कर्मणि
स्वयं दुःखरूपेऽपि पुरुषः प्रवर्तते । तदेतद् दूषयति—न, तस्य विषयत्वा-
त्प्रवृत्तिकर्तुः प्रयोजकः प्रवर्तकः, सिद्धश्च स भवति, तदिह सिद्धं चेत्कर्म
प्रवृत्तेः प्राक् प्रवृत्तेर्भाविनाया विषयो न भाव्यम् । न जातु गगनमस्या भाव्यं
भवितुमर्हति । विषयश्चेत्कर्म असिद्धत्वात्कथं प्रवर्तकमित्यर्थः । अपि च—

प्रज्ञायते लिङादीनां व्यञ्जनोया प्रवर्तना ।

प्रयोक्तृधर्मो न णिचो यथाऽनियतकर्तृका ॥

लोकसिद्धो हि शब्दसामर्थ्याऽधिगमः । तत्र च प्रवर्तना नियताधारा
प्रयोक्तृसंश्रयैव लिङाद्यर्थोऽवगम्यते । णिजर्थस्तु सा अनियताधारा ।

१. अयमभिमतः २ पु० प० ।

लिङाद्यर्थोऽवगम्यते । णिजर्थस्तु साऽनियताधारा । न च णिजर्थवल्लिङा-
द्यर्थोपि भवितुमर्हति । यथालोकप्रज्ञानं शब्दार्थव्यवस्थानात्^१ ।

यस्य त्वेवं सति पुरुषप्रयत्नोऽनुवादो होमाऽनुगतस्तु व्यापारः
श्रुत्योच्यते इति दर्शनाच्चेतनकर्तृव्यापारात्मिका, इतरथा वा स्पन्दाऽस्पन्द-
साधारण्येनौदासीन्यप्रच्युत्यात्मध्यापारमात्रं भावना विधिशब्दपर्याया लिङर्थो
ऽपरामृष्टकालभेदा । लिङादिषु तु सत्त्वेऽपि कालविशेषेण विधिरूपप्रति-
बन्धादप्रवृत्तिहेतुत्वात् य^२द्यादिभिरिव लिङभिधेयाया इति दर्शनम्;
तत्प्रत्युच्यते—

नेकं विबद्धं न च तद्विशेषश्चेत्स कथ्यताम् ।

कालभेदाऽपरामर्शः कामं नाऽस्मात्प्रवर्तते ॥

लिङादिषु कालभेदेन विधिरूपस्य प्रतिबन्धे भावनाज्ञानाऽभावो-
न च णिजर्थवल्लिङर्थोऽपि भवितुमर्हति, यथालोकप्रज्ञानं शब्दार्थव्यवस्था-
नात् । सुगमम् । यस्य तु दर्शनमिति परेण सम्बन्धः कृतः । किं तदित्याह—
एवं सति पुरुषप्रयत्नोऽनुवादः, होमाधारगतस्तु व्यापारः श्रुत्योच्यते इति
तेषु तेषु शास्त्रप्रदेशेषु भाष्यकारव्यवहारदर्शनाच्चेतनकर्तृव्यापारात्मिका
प्रयत्नशब्दप्रवेदनीया । इतरथा स्पन्दाऽस्पन्दसाधारण्येनौदासीन्यप्रत्युप-
लक्ष्यमाणाऽऽत्मव्यापारमात्रं भावना विधिशब्दपर्याया लिङर्थः ।

ननु यदि भावनं विधिः पचत्यपाक्षीत्पक्ष्यतीत्यत्राऽप्यस्ति भावनेति
पचेदित्यनेन तुल्यार्थत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—अपरामृष्टकालभेदा प्रवृत्ति-
हेतुर्भाविना विधिरपरामृष्टकालभेदा तद्धेतुः । सा च लिङर्थः । न त्वेवं
लिङाद्यर्थ^३ इत्यर्थः । लिङादिषु सत्त्वेऽपि भावनायाः कालविशेषेण वर्तमाना-
दिना विधिरूपप्रतिबन्धादप्रवृत्तिहेतुत्वान्न लिङादिनुल्यार्थता, य^४द्यादि-
भिरिव लिङभिधेयाया इति । यथा 'यदि रथन्तरसामा सोमः स्या', 'द्यस्यो-
भयं हविरातिमाच्छती^५, -त्येवमादिषु; तं प्रत्युच्यते—

नेकं विबद्धं, न च तद्विशेषश्चेत्स कथ्यताम् ।

कालभेदाऽपरामर्शः कामं नाऽस्मात् प्रवर्तते ॥

यदि हि भावना विधिरित्येकमेव तत्त्वं ततो लिङादिषु कालभेदेन
विधिरूपप्रतिबन्धे भावनाज्ञानाऽभावः । विधेर्भाविनाया अभेदात् । अविबद्धे

१. व्यवस्थापनात् मू० पु० पा० । २. लिङादिषु का० वि० ।

३. यज्यादि मु० पा० ।

४. लिङाद्यर्थ इति १ पु० पा० । एवमग्रेषु ।

५. यज्या मु० पा० ।

६. आच्छेत् २ पु० पा० ।

ऽभेदात् । अविबद्धे भेदप्रसङ्गात् । न खल्वेकं विबद्धमविबद्धं च कल्पते । विशेषस्य प्रतिबन्धो न भावरूपस्य । विशेषरूपभावाऽभावाऽनुविधानात् । प्रवृत्तिभावाऽभावयोः । स तर्हि विशेषो विधिः । न भावो भावना विधिरुपदेशः प्रेरणमित्येकम् । निदर्शनीयश्चासौ । कर्तव्यतेति चेत् ? न । तस्या एव बुभुत्सनात् ।

ननु कालभेदपरामर्शविरह एव विशेषः किमन्येन ? वर्तमानादिरूपाया अननुष्ठेयत्वात्तदभावेऽननुष्ठेयत्वप्रतीतेः । भवत्वेष विशेषो न तु पुरुषस्य प्रवृत्तिहेतुः । कामं प्रत्येतु कालभेदविविक्तां भावनाम् ? अनुष्ठानं तु कुतः ? न हि वस्तुरूपमात्रप्रतिपत्तिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न खलु घट इति प्रतिपद्य ततोऽर्थं तावत्येव तस्मिन्प्रवर्तते । साध्यतया प्रवर्तते इति चेत् ?

वा भावनाया विवद्धाऽविवद्धविरुद्धधर्माऽध्यासाद् भेदप्रसङ्गात् । विरुद्धधर्माऽध्यासाऽसम्भवमेकस्य दर्शयति—न खल्वेकं विबद्धमविबद्धञ्च कल्पते, घटते । चोदयति—विशेषस्य प्रतिबन्धो न भावरूपस्य । भाव इति ण्यन्ताद्भवतेरे-रजित्यचि कृते भावनामाह । परिहरति—विशेषरूपभावाऽभावाऽनुविधानात् प्रवृत्तिभावाऽभावयोः । स तर्हि विशेषो विधिः । अतो न भावो भावना विधिरुपदेशः प्रेरणमित्येकं वस्तु । निदर्शनीयश्चासौ । शङ्कते—भावनायाः कर्तव्यतेति चेत् ? निराकरोति—न । तस्या एव बुभुत्सनात् । सत्यम्, कर्तव्यता विधिः, सैव तु कीदृशीति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । चोदयति—ननु कालभेदपरामर्शविरह एव विशेषो भावनायाः कर्तव्यताविधिः, तत्किमन्येन विशेषेण ? अत्रैवाऽवयवव्यतिरेकौ दर्शयति—वर्तमानादिरूपाया भावनाया अननुष्ठेयत्वात्तदभावे चाऽनुष्ठेयत्वप्रतीतेर्विधिविबन्धनत्वाच्चऽनुष्ठेयत्वस्य कालभेदाऽपरामर्श एव भावनायाः कर्तव्यता विधिरिति साम्प्रतम् । तद् दूषयति—भवत्वेष विशेषः, न तु पुरुषस्य प्रवृत्तिहेतुः, अतद्वेतुश्च कथं विधिः ? नन्व-नुष्ठेयत्वाऽवगतेरेव प्रवृत्तिः सा च भावनायाः कालभेदाऽपरामर्शो आपत-तीत्यत आह—कामं प्रत्येतु कालभेदविविक्तां भावनामयं पुमान्, अनुष्ठानं तु कुतो हेतोः ? ननु कालभेदाऽपरामर्शभावाऽभावाऽनुविधानादननुष्ठेयत्वा-ऽवगतिभावाऽभावयोः स एव विशेषः प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम्, तत्किं हेतुप्रश्नेन ? इत्यत आह—न हि वस्तुरूपमात्रप्रतीतिः प्रवृत्तिहेतुः । कस्मात् ? न हि घट इति प्रतिपद्य ततो घटशब्दादर्थकालभेदपरामर्शरहितं तावत्येव तस्मिन् घटे प्रवर्तते । तस्मादन्वयो व्यभिचारीत्यर्थः । शङ्कते—साध्यतया प्रवर्तते इति

केयं साध्यता ? यद्यसिद्धत्वम्, खपुष्पम् । मृत्पिण्डाऽवस्थायां च घटो नास्ती-त्यपि प्रसङ्गः । अथ कारकविषयत्वं तैर्विषयीकृतायां प्रवृत्तिकारिकायां किमर्थं प्रवर्तते ? साध्यायां चाऽनेन प्रवर्तितव्यमिति कुतस्त्यम् ? फलवत्ता-ऽवगमात्प्रवर्तते इति चेत् ? स एव कुतः ? अनुष्ठेयत्वाऽवगमादिति चेत् ? न । सिद्धेऽनुष्ठेयत्वे फलकल्पना ततश्चाऽनुष्ठेयत्वमितीतरेतराश्रयत्वात् । एवमेवाऽप्रवृत्तस्याद्या प्रवृत्तिः आकृतं चिकीर्षा अध्यवसायो वा लिङ्गार्थः । उत्तरकाला प्रवृत्तिः प्रयत्नो वा देहवचनचेष्टा वा लङ्गार्थ इति विशेषाभिधानं प्रत्यूढम् । तद्वैतभावात् । पुरुषरूपमात्रप्रतीतेरप्रवृत्तेः, हेत्वन्तराऽप्रतीतेश्च । तां च भूतवर्तमानौ प्रतिबध्नीतो, नेतरः कालो, भविष्यत्यनुष्ठेयत्वाऽविरोधात् ।

चेत् ? विकल्प्य निराकरोति—केयं साध्यता ? त तावत् कालभेदपरामर्श-विरहो, व्यभिचारादित्युक्तमधस्तात् । तथा च सति यद्यसिद्धत्वमत्यन्त-प्रागभावाभ्यां खपुष्पम् । मृत्पिण्डाद्यवस्थायाञ्च घटो नास्तीत्यपि साध्य-मिति प्रवृत्तिप्रसङ्गः । अथ कारकविषयत्वम्, तैर्विषयीकृतायां प्रवृत्तिकारि-कायां किमर्थं प्रवर्तते ? साधनप्रवर्तकत्वं हि कर्तृव्यापारः, प्रवृत्तानि चेत्साधनानि स्वव्यापारे कृतं तर्हि प्रवर्तकेनेत्यर्थः । अपि च साध्यायाञ्च भावनायामनेन प्रेक्षावता हिताऽहितप्राप्तिपरिहारार्थिना प्रवर्तितव्यमिति कुतस्त्यम् ? शङ्कते—फलवत्ताऽवगमात्प्रवर्तते इति चेत् ? निराकरोति—स एवाऽन्तरङ्गतया धात्वर्थभाव्यावरुद्धायां भवन्मते कुतः ? अनुष्ठेयत्वावगमा-दिति चेत् ? न । सिद्धेऽनुष्ठेयत्वे फलकल्पना, फलकल्पने चाऽनुष्ठानमिती-तरेतराश्रयम्^१ । एवमेवाऽप्रवृत्तस्याऽऽद्या प्रवृत्तिः । तामेव विभजते—आकृतं चिकीर्षाऽध्यवसायो वा प्रयत्नस्तत्पूर्वो लिङ्गार्थः, उत्तरकाला प्रवृत्तिः प्रयत्नो वा देहवचनचेष्टा वा लङ्गार्थ इत्याचार्यदेशीयानां विशेषाभिधानं प्रत्युक्तम् । एवमित्यतिदिष्टं हेतुमादर्शयति—तद्वैतभावात् । तदित्याद्यां प्रवृत्ति परा-मृशति । स एव कुतः ? पुरुषस्य रूपमात्रप्रतीतेरप्रवृत्तेर्हेत्वन्तरस्य साध्यताया वा फलस्य वाऽप्रतीतेः । अपि च स नाम कालभेदपरामर्शस्त्यज्यताम्, यः साध्यतां विहन्ति भावनायाः, अतीतवर्तमानौ च तथा ; न त्वनागतः । तस्य तथा सह विरोधाऽसिद्धेः । तेन पश्यतीत्यादावनुपहतसाध्यभावा भावनाऽव-गम्यते इति विधित्वप्रसक्तिरित्याह—ताञ्च भूतवर्तमानौ प्रतिबध्नीतो, नेतरः कालो, भविष्यत्यनुष्ठेयत्वाऽविरोधात् ।

यदपि समर्थनम्—अप्राप्तसम्बन्धया क्रियया आत्मनः सम्बन्धस्य प्रतीत्या प्रवृत्तिः यथाऽद्य तवेदं कर्मेति लोके । अत्रापि तु लृडन्ते श्रोतुः प्रमाणान्तरेणाऽनधिगतमर्थमवगमयति विधित्वप्रसङ्गः ।

न । निमित्तान्तराऽप्राप्ते तस्य तदभिधानं, तत्र निमित्तान्तरप्राप्तस्यैव भविष्यत्त्वेनाऽभिधानादर्थस्य लिङादिभिस्तु तथाऽभिधानम् । अतश्चा-
ज्ञातज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्तनमुभयविधप्राप्तिप्रतिषेधेनाऽप्राप्तक्रियाकर्तृसम्बन्धो विधिरिति विधिविदामुद्गाराः ।

नैतत्सारम् । यस्मात्—

न प्रवृत्तिर्योगधियो लोकेऽभिप्रायवेदनात् ।

मृषा भवेत्तथा कामं किं मुघेष प्रयस्यति ॥

यदपि समर्थनम्, अप्राप्तसम्बन्धया क्रिययाऽऽत्मनः सम्बन्धस्य प्रतीत्या प्रवृत्तिः । यथाऽद्य तवेदं कर्मेति लोके । स्वामिना हि यदा भृत्यं प्रत्युच्यते चैत्र ! अद्य तव नगरगमनं कर्मेति तदा खल्वयं चैत्र आत्मनो नगरगमनसम्बन्धं स्वामिवचनादन्यतोऽनधिगतमवगम्य गमने प्रवर्तते, तथेहापि स्वर्गकामादेर्यागादिक्रियासम्बन्धं लिङादेरन्यतोऽनधिगतमवगम्य स्वर्गकामस्य यागादौ प्रवृत्तिरित्यप्राप्तक्रियाकर्तृसम्बन्ध एव विधिरित्यर्थः । एकदेशी तु प्रसङ्गमापादयति—अत्राऽपि समर्थने पश्यतोत्यादौ लृडन्ते श्रोतुः प्रमाणान्तरेणाऽनधिगतमर्थमवगमयति वचने विधित्वप्रसङ्गः । परिहरति चोदकः—न । निमित्तान्तराऽप्राप्ते क्रियाकर्तृसम्बन्धे तस्य लिङादेस्तदभिधानम्, सम्बन्धाभिधानम्, तत्र लृडादौ निमित्तान्तरप्राप्तस्यैव भविष्यत्त्वेन रूपेणाऽभिधानादर्थस्य सम्बन्धस्य । लिङादिभिस्तु तथा-
ऽभिधानं निमित्तान्तराऽप्राप्ततयाऽभिधानम् । अप्राप्ते हि द्विविधा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते, उत्पत्तिः प्रमितिश्च । तत्र मानान्तराऽनधिगतं सम्बन्धम-
वगमयति लृडन्ते यद्यपि प्रमितिस्था प्राप्तिर्न समस्ति, समस्त्युत्पत्तिरूपा, निमित्तान्तरादुत्पत्त्यमानस्यैव तस्य तत्राऽभिधानात् । न त्वेवं लिङन्ते^२ तद्वाक्यार्थाऽवगतिनिबन्धनं पुरुषप्रयत्नमन्तरेणाऽन्यतो यागादिसम्बन्धा-
ऽसिद्धेरित्यर्थः । यत एवमतश्चाज्ञातज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्तनमुभयविधप्राप्ति-
प्रतिषेधेनाऽप्राप्तक्रियाकर्तृसम्बन्धो विधिरिति विधिविदामुद्गाराः । तदेतद्
दूषयति—नैतत्सारम् । यस्मात्—

न प्रवृत्तिर्योगधियो लोकेऽभिप्रायवेदनात् ।

मृषा भवेत्तथा कामं किं मुघेष प्रयस्यति ॥

प्रतिपद्यतां नामाऽयमात्मनः क्रियायोगं शब्दात् तं च तथाभावे तथेति निश्चिनोतु, विपर्यये नैतदेवमिति । प्रवर्तते तु कस्मात् ? लोके त्वद्य तवेदं कर्मेति वचनादधिगतवक्त्रभिप्रायो यो यदभिप्रायाऽनुरोधी स प्रवर्तितुमर्हति, अन्यथा सर्वस्य प्रवृत्तेः । नन्विहापि शब्दाऽनुरोधी प्रवर्त्स्यति । न शब्दाऽनुरो-
धे किञ्चन निमित्तम् । नन्वस्ति प्रामाण्यम् ? तच्च प्रवृत्तौ समर्थितं भवति । अन्यथा मृषात्वाऽऽपातात् । कथम् ? भूतवर्तमानयोः सम्बन्धयोरभावात् । भविष्यत्यपि न चेत्पुरुषः प्रवर्तते न तत्स्यादिति मृषात्वापातः । पुरुष-
प्रवृत्त्या तर्हि प्रामाण्यम्, भवतु कामं मृषा, किमर्थोऽयमस्य शब्दप्रमाणो-
करणप्रयासः ? बहुतरं च तस्यैवमायसितव्यमापतति । सकलमिथ्याज्ञान-

प्रतिपद्यतां नामाऽयमात्मनः क्रियया योगं शब्दः, तच्च तथाभावे मानान्तरेण संवादे च तथेति निश्चिनोतु । विपर्यये मानान्तरेण बाधे नैतदेवमिति । प्रवर्तते तु कस्मात् ? ननुक्तं यथा तवेदं कर्मेति लोके, इत्यत आह—लोके तु अद्य तवेदं कर्मेति वचनादधिगतवक्त्रभिप्रायभेदो यो यदभिप्रायाऽनुरोधी स तदभिप्रायाऽवगमात् प्रवर्तितुमर्हति । न हि तदा क्रियाकर्तृसम्बन्धबोधः प्रवर्तयति, अपि त्वनुविधेयाऽभिप्रायभेद आज्ञादिरि-
त्यर्थः । कुतः ? अन्यथा यदि क्रियाकर्तृसम्बन्धबोधमात्रं प्रवृत्तिहेतुः, न त्वनुविधेयाऽभिप्रायभेदबोधः, ततः सम्बन्धबोधः सर्वसाधारण इति सर्वस्य प्रवृत्तेः । चोदयति—नन्विहापि शब्दाऽनुरोधी प्रवर्त्स्यति । यथा लोके-
ऽभिप्रायानुरोधी । दूषयति—न शब्दाऽनुरोधे किञ्चिन्नमित्तम् । यथा
ऽभिप्रायाऽनुरोधेऽनुविहितभावः खल्वयं स्वामो हितं तु भृत्याय प्रयच्छति, अहितं वा न विधत्ते । चादयति—नन्वस्ति प्रामाण्यम्, प्रवृत्तिहेतुभावस्तस्य कथम् ? इत्यत आह—तच्च प्रवृत्तौ समर्थितं भवति । कस्मात् ? अन्यथा प्रवृत्त्यभावे कर्तुः क्रियासम्बन्धविरह आत्यन्तिक इति तदभिधायिनो वेदराशेर्मुषात्वाऽऽपातात् । पृच्छति—कथं पुनः प्रवृत्त्यभावे सम्बन्धा-
ऽभावः^१ ? उत्तरम्—भूतवर्तमानयोः सम्बन्धयोरुपलम्भाऽह्योरनुपलब्धेर-
भावात् । भविष्यत्यपि सम्बन्धे न चेत्पुरुषः प्रवर्तते ततस्तस्य कालत्रय-
विवेके गगनकुसुमवदात्यन्तिकमसत्त्वमिति तद्विषयस्य न तत्स्यादिति न तत्प्रामाण्यं स्यादिति । सोऽयं मृषात्वापातः । तदेतद् दूषयति—पुरुष-
प्रवृत्त्या तर्हि प्रामाण्यम् । भवतु को दोषः ? इत्यत आह—ततः कामं भवतु मृषा शब्दः, किमर्थोऽयमस्य पुनः शब्दप्रमाणोकरणप्रयासः ? न खल्वस्य प्रेक्षावतस्तत्प्रमाणोकरणे हितप्राप्तिरहितनिवृत्तिर्वा । यदि

प्रमाणीकरणात् । ननु न शाब्दं मिथ्याज्ञानम् । द्विविधहेत्वभावात् । यद्यपि हेतुदोषो न स्यात्, बाधकस्तु दुर्वारः । भूतवर्तमानयोः संबन्धयोरुपलब्धि-
गोचरयोरनुपलब्धेः । भविष्यतो हेत्वभावात् । शब्दप्रामाण्यं हेतुः । न ।
प्रवृत्तौ तस्य भावादितरेतराश्रयत्वात् । ननु स्वतः प्रामाण्याद्विज्ञानस्य
नेतरेतराश्रयम् । न । प्रवृत्तिहेत्वभावेन तस्याऽपवादात् । प्रमाणस्य
परिच्छेदकत्वात्स्वतोऽप्रवृत्तिकारणत्वात् । प्रवृत्तिहेतुसद्भावादेव प्रामाण्य-
सिद्धेः ।

ननु च स्वतः प्रामाण्यात्प्रवृत्तिहेतुः कल्पयिष्यते तस्मात्प्रमितसिद्धावन्य-
परिच्छेदात् । अन्याऽपरिच्छित्या च प्रमितताहानात् । कः ? फलम् । न ।

प्रामाण्यसिद्धिमात्रमीहितं तत्र बहुतरं च तस्यैवमायसितव्यमापतितम्,
सकलमिथ्याज्ञानप्रमाणीकरणात् । चोदयति—ननु न शाब्दं मिथ्याज्ञानं
द्विविधहेत्वभावात् । तस्मात्प्रामाण्यमेव शब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिमाक्षेप्य-
तीत्यर्थः । दूषयति—यद्यप्यपौरुषेयतया हेतुदोषो न स्याद् बाधस्तु
दुर्निवारः । कुतः ? भूतवर्तमानयोः सम्बन्धयोरुपलब्धिगोचरयोरुपलम्भ-
कप्रत्ययान्तरसाकल्यस्वभावविशेषशालिनोरनुपलब्धेः । भविष्यतो हेत्व-
भावात् । हेत्वभावे च कार्याऽभावः । अन्यथा कादाचित्कत्वाऽनुपपत्तेरिति
भावः । चोदयति—शब्दप्रामाण्यं भविष्यतः सम्बन्धस्य हेतुरस्ति । दूषयति—
न । प्रवृत्तौ तस्य प्रामाण्यस्य भावात् प्रामाण्ये तु सति प्रवृत्तिसिद्धेरितरेत-
राश्रयात् । चोदयति—ननु स्वतः प्रामाण्याद्विज्ञानस्य न प्रवृत्तिनिबन्धनं
प्रामाण्यमिति नेतरेतराश्रयम् । निराचष्टे—न । प्रवृत्तिहेत्वभावेन तस्य
प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकस्याऽप्यपवादात् । ननु प्रमाणमेव प्रवृत्तिहेतुः, स्वतः
प्रामाण्याऽन्यथानुपपत्त्या तदाक्षेपकत्वादित्यत आह—प्रमाणस्य परिच्छेद-
कत्वात्, स्वतोऽप्रवृत्तिकारणत्वात् । प्रवृत्तिहेतुसद्भावादेव प्रामाण्यसिद्धेः ।

इदमाकूतं, कोऽयमाक्षेपो नाम ? न तावत्प्रज्ञापनम् । तस्या अहेतु-
कायाः खपुष्पवदत्यन्ताऽसत्याः प्रवृत्तेः प्रज्ञापने शब्दप्रामाण्याऽनुपपत्तेरर्था-
दुत्पादकत्वमेषितव्यम् । तत्र चोक्तो दोषः । चोदयति—ननु च स्वतः
प्रामाण्यात्प्रवृत्तिहेतुः कल्पयिष्यते । कस्मात् ? स्वतः सिद्धप्रमाणभावात्
प्रमाणात् प्रमितस्य सिद्धौ तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यस्य तदुपपादकस्य
परिच्छेदात् । अन्यथाऽनुपपत्तिमेव प्रमितस्य दर्शयति—अन्याऽपरिच्छित्या
च प्रमितताहानिप्रसङ्गात् । कोऽसावन्यः प्रवृत्तिहेतुः ? उत्तरं फलम् ।

फलवत्यप्यर्थिनोऽप्रवृत्तेः । क्रियासम्बन्धस्याऽविशेषेण प्रवृत्तेः । कल्पितेऽपि
तस्मिंस्तदनुपपत्तेः ।

ननु स्वर्गकामादय एव क्रियासम्बन्धिनः श्रूयन्ते ? सत्यं, न तु सर्वत्र
'विश्वजिता यजेत', 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति' । अत एव सर्वस्या-
ऽभिलषितमेकत्र फलम् अन्यत्राऽपायपरिहारः कल्प्यते । सत्यम् । न त्वेव-
मपि श्रुतोपपत्तिः । तथा हि—

अर्थिनोऽपि नियोगेन न क्रिया न निमित्तिनः ।

आलस्यादन्तरायेभ्यो विहिताऽकृत्यभावतः ॥

न खलु फलकामो निमित्तवान्वाऽपायपरिहारप्रयोजनो नियोगतः
क्रियासम्बन्धमनुभवति, येन श्रुतक्रियासम्बन्धोपपत्तिः स्यात् फलाऽपाय-
परिहारकल्पनयोः सतोः । यतो ह्यवश्यं क्रियासम्बन्धः स हेतुस्तमुपपादयितुं
क्षमते । कथं पुनः फलकामस्याऽपायभीरोर्वा न क्रिया ? अलसतया । न

तदेतद् दूषयति—न फलवत्यप्यर्थिनोऽप्रवृत्तेः । ननु मा भूदर्नार्थिनः प्रवृत्तिः
अर्थी तु प्रवत्स्यतीत्यत आह—क्रियासम्बन्धस्याऽविशेषेणाऽर्थिनोऽनर्थिनश्च
प्रवृत्तेः । कल्पितेऽपि फले तस्मिन्नविशेषप्रवृत्तस्य क्रियासम्बन्धस्या-
ऽनुपपत्तेः । प्रमितं खल्वनुपपद्यमानमुपपादकमुपकल्पयति, न पुनरनुपपद्यमान-
मात्रमनुपपादकम् । अनुपपादकञ्च फलमविशेषप्रवृत्तस्य क्रियाकर्तृ-
सम्बन्धस्येत्यर्थः—चोदयति । ननु स्वर्गकामादय एव क्रियासम्बन्धिनः श्रूयन्ते
न तु पुरुषमात्रम् । दूषयति—सत्यम्, क्वचिन्न तु सर्वत्र । विश्वजिता यजेत,
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति । चोदक आह—अत एव सर्वस्याऽभिलषित-
मेकत्र विश्वजिति स्वर्गः फलमन्यत्र नैमित्तिकेऽपायपरिहारः प्रयोजनं
कल्प्यते, न फलं तत्कामस्याऽनधिकारादिति सर्वशक्तौ प्रवेदयिष्यते । तदे-
तद् दूषयति—सत्यम्, न त्वेवमपि श्रुतोपपत्तिः । तथा हि—

अर्थिनोऽपि नियोगेन न क्रिया न निमित्तिनः ।

आलस्यादन्तरायेभ्यो विहिताऽकृत्यभावतः ॥

न खलु फलकामो निमित्तवान्वाऽपायपरिहारप्रयोजनः कर्ता नियो-
गतः क्रियासम्बन्धमनुभवति प्राप्नोति, येन श्रुतक्रियासम्बन्धोपपत्तिः स्यात्,
फलोपायपरिहारकल्पनयोः सतोः । कस्मात्पुनर्न स्याद् ? इत्यत आह—यतो
ह्यवश्यं क्रियासम्बन्धः स हेतुस्तमुपपादयितुं क्षमते—पृच्छति । कथं पुनः
फलकामस्य विश्वजिदादावपायभीरोर्वा नैमित्तिके नावश्यभाविनी क्रिया ?

तदर्थ्यता । न प्रत्यात्मवेद्याऽर्थ्यता क्रियाऽभावेन शक्यनिह्ववा । तथा मरणादिभ्योऽन्तरायेभ्योऽप्रवृत्तिः । यदि च नियोगतः प्रवृत्तिः, विहिता-
ऽकरणाऽभावप्रसङ्गः । अपि च—

निमित्तान्तरतः प्राप्तिर्मोहादेश्च प्रकल्पते ।

न चोपदेशकः शब्द उदीक्षेत ततः पुमान् ॥

फले हि प्रवृत्तिहेतौ कल्प्यमाने न शब्दनिमित्तः क्रियासम्बन्धः, अपि तु शाब्दपरिप्रापित इति निमित्तान्तराऽप्राप्तताऽनुपपत्तिः । प्रमाणान्तराऽनधि-
गतत्वादुपपत्तिर्यदि; लृङ्गन्तेऽपि प्रसङ्ग इत्युक्तम् । अपि च मोहयदृच्छादौ सम्भविनि क्रियासम्बन्धहेतौ नैकान्ततः फलवत्त्वं परिकल्प्यम् । शास्त्रस्य पुरुषश्चेत्योऽभिधायकत्वात्फलकल्पनेति चेत् । न । अशास्त्रत्वात् । उपदेशकं

उत्तरम्—अलसतया । षष्ठुर्वचनं न तदर्थ्यता । न ह्यस्ति सम्भवस्तदर्थ्यता च तदक्रिया चेत्यर्थः । उत्तरम्—न प्रत्यात्मसंवेद्या मनसा संयुक्तसमवायादिष्टा-
ऽर्थ्यता क्रियाभावेनाऽनुमानेन शक्यनिह्ववा । अनुमानस्य मानसप्रत्यक्षबाधित-
विषयतयाऽनुत्पादादित्यर्थः । तथा मरणादिभ्योऽन्तरायेभ्योऽर्थिनोऽप्रवृत्तिः । यदि च नियोगतः प्रवृत्तिस्ततो विहिताऽकरणाऽभावप्रसङ्गः । तथा चाऽकुर्वन्विहितं कर्मेति निर्विषयं प्रसज्येतेत्युक्तम् । अपि च—

निमित्तान्तरतः प्राप्तिर्मोहादेश्च प्रकल्पते ।

न चोपदेशकः शब्द उदीक्षेत ततः पुमान् ॥

फले हि प्रवृत्तिहेतौ^१ कल्प्यमाने सति न शब्दनिबन्धनः क्रियाया सम्बन्ध-
प्रसङ्गो^२ अपि तु शाब्दफलपरिप्रापित इति निमित्तान्तराऽप्राप्तताऽनुप-
पत्तिः । यदि मन्येत, भवतु फलं निमित्तमस्योत्पादकतया, ज्ञापकतया तु सम्बन्धस्याऽन्यतोऽप्रज्ञातस्य शब्दो निमित्तं भविष्यतीति शङ्कते—प्रमाणा-
न्तराऽनधिगतत्वादुपपत्तिर्यदीति । निराकरोति—लृङ्गन्तेऽपि विधित्व-
प्रसङ्ग इत्युक्तम् । अपि च मोहयदृच्छादौ सम्भविनि क्रियासम्बन्धहेतौ नैकान्ततः फलवत्त्वं क्रियायाः शक्यपरिकल्पनम् । औषधादाविव मोहादपि प्रवृत्तेरुपपत्तेः । क्रियाकर्तृसम्बन्धस्य यदृच्छाहेतुरपि क्रिया करकिसलय-
कलितलीलाकमलदलसङ्कलनादिलक्षणा लोकसिद्धेव । शङ्कते—शास्त्रस्य पुरुषश्चेत्योऽभिधायकत्वात् मोहयदृच्छादिपरिहरणात् फलकल्पनेति चेत् ? निराकरोति—न । अशास्त्रत्वात् । तद् दर्शयति—उपदेशकं हि शास्त्रम्,

हि शास्त्रम् । न चैतेषामुपदेशका यजेतेत्यादयः शब्दाः । न ह्येभिरिदं कुर्वित्युपदिश्यते । अपि तु स्वर्गकामादेर्यागिसम्बन्धोऽवगम्यते, दण्डादि-
श्रुतिभिरिवादण्डादिसम्बन्धः । स च भूतो वर्तमानो वाऽनुपलब्धिनिराकृत इति भविष्यन्नवशिष्यते ।

अपि चैवं न प्रत्ययपूर्वं पुरुषः प्रवर्तते । सामुद्रविदाख्यातमिवाऽनिरूपित-
निमित्तं क्रियासम्बन्धमुदीक्षेत । तथा च वचनवैयर्थ्यम्, पुरुषकाराऽभावात् ।

यदपि दर्शनम्—प्रमाणान्तराऽगोचरः शब्दमात्राऽलम्बनो नियुक्तो-
ऽस्मीति प्रत्यात्मवेदनीयः सुखादिवत् अपरामृष्टकालत्रयो लिङादीनामर्थो विधिरिति ।

न चैतेषामुपदेशका यजेतेत्यादयः शब्दाः, यस्मान्न तैरिदं कुर्वित्युपदिश्यते, अपि तु स्वर्गकामादेर्यागेन सम्बन्धोऽवगम्यते यजेतेत्यादिशब्दैः । गम्यत-
इति णिचि रूपम् । दण्ड्यादिश्रुतिभिरिवाऽनुपदेशकाभिर्दण्डादिसम्बन्धो देवदत्तादेः । स च भूतो वर्तमानो वाऽनुपलब्धिनिराकृत इति भविष्यन्नव-
शिष्यते । तत्र च फलमिव मोहयदृच्छादयोऽपि हेतवः सम्भविन इति नैकान्ततः फलकल्पनासम्भव इति ।

अपि चैवं न प्रत्ययपूर्वं पुरुषः प्रवर्तते यथोपदेशकादिदं कुर्विति वाक्यात्, किन्तु सामुद्रविदाख्यातमिवाऽनिरूपितनिमित्तविशेषं क्रियासम्बन्धमुदीक्षेत । ननूदीक्षताम् को दोषः ? इत्यत आह—तथा च वचनवैयर्थ्यम् । कुतः ? पुरुषकाराऽभावात् । यत्र हि वचनादर्थं प्रतिपद्य प्रवर्तमानः समीहितं किञ्चिदाप्नोति तत्रार्थो वचनस्य, तदभावे त्वप्रतीतेरप्रवृत्तेः^१ । समीहित-
प्राप्त्यनुपपत्तेः यदा तु वचनादर्थं प्रतिपद्याऽपि पुंसोदीक्षितव्यम्, न प्रवर्तितव्यम्, तदाऽनर्थकं वचनमित्यर्थः ।

सम्प्रति टीकाकारीयं मतमुपन्यस्यति—यदपि दर्शनम् प्रमाणान्तरा-
गोचरो न च निष्प्रमाणकः । यतः शब्दमात्रालम्बनः, शब्दमात्रमालम्बन-
माश्रयः प्रतिपादकतया यस्य स तथोक्तः । कथम्पुनरस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वम् ? इत्यत आह—यतो लिङादियुक्तवाक्यश्रवणसमनन्तरं स्वर्गकामादिना नियोज्येन नियुक्तो ऽस्मीति प्रत्यात्मवेदनीयः सुखादिवत् । यथा हि सन्ताप-
दूनश्चन्दनाऽनुलेपनाऽनन्तरमात्तरमपि मनोमात्रप्रवेदनीयमामोलितलोचनः सुखभेदमनन्यप्रमाणकमनुभवति, एवं नियोगमपि लिङादिवाक्यश्रवणा-
नन्तरमित्यर्थः । प्रमाणान्तराऽगोचरत्वे हेतुमाह—अपरामृष्टकालत्रयः ।

अत्रोच्यते—

पदार्थ एव वाक्यार्थो न च सोऽनन्यगोचरः ।

नाऽकर्तृका क्रिया कालविविक्तञ्च खणुष्ववत् ॥

स खलु शब्दप्रमाणको वाक्यार्थः पदार्थो वा । तत्र पदार्थस्यैव पदार्थान्तरोपकल्पितविशेषस्य वाक्यार्थत्वादपदार्थत्वे तदनुपपत्तिः । सम्बन्धवाक्यार्थवादिनोऽपि तद्विशेषो वाक्यार्थः सम्बन्धिनश्च पदार्थो एवेति नाऽप-

सदुपलम्भनानि हि प्रत्यक्षादीनि मानान्तराणि, कालभेदसम्भेदश्च सत्ता^१-तद्विषयाणाम्, अयं पुनर्नियोगोऽतीताऽनागतवर्तमानादीनामन्यतमेनाप्यात्मना न परामृश्यत इति कार्यतया न मानान्तरगोचरः । कार्यप्रतिपक्षतया च विद्यमानोपलम्भनत्वम्, नाऽतीताऽनागतप्रतिपक्षतया । तेनाऽनुमानादिष्वतीताऽनागतविषयेष्वपि तदस्तीति न भागाऽसिद्धता हेतोः । सोऽयं लिङादीनामर्थो नियोगो विधिः । एवंविधार्थत्वे च चोदनाया अनपेक्षतया प्रामाण्यसिद्धिरिति ।

अत्रोच्यते—

पदार्थ एव वाक्यार्थो न च सोऽनन्यगोचरः ।

नाऽकर्तृका क्रिया कालविविक्तञ्च खणुष्ववत् ॥

स खलु शब्दप्रमाणको नियोगो वाक्यार्थः पदार्थो वा स्यात् । अपदार्थस्य तस्य वाक्यार्थत्वं दूषयति—तत्र पदार्थस्यैवैकस्येतरपदार्थान्तरोपकल्पितविशेषस्य वाक्यार्थत्वाल्लोके तथा दर्शनात् । अपदार्थत्वे तदनुपपत्तिः । सम्बन्धवाक्यार्थवादिनोऽपि मते न तावत्सम्बन्धमात्रं वाक्यार्थः । तस्य विशेषनिबन्धनव्यवहाराऽनुपपत्तयः वाक्यश्रावणः क्वचित् कुतश्चित् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुपपत्तेः । तस्मादेतद्विशेषो वाक्यार्थः । न च नियोगस्तद्विशेषः, असम्बन्धरूपत्वात् । सम्बन्धश्च विशेष्यमाणः सम्बन्धिभिर्विशेषणीयः । तस्य सम्बन्धिनिरूपणतया स्वरूपेण विशेषाऽनुपपत्तेः । सम्बन्धिनश्चास्य पदार्थो इति नियोगेनापि सम्बन्धिना सता पदार्थेनैव भवितव्यम्, नाऽपदार्थेन । न च सम्बन्धमात्रं वाक्यार्थ इत्याह—सम्बन्धमात्रमविशिष्टं सम्बन्धिभिः पदार्थैः पदार्थ एव सम्बन्धाऽन्यव्यतिषङ्गादिपदगोचरमात्रमेव, न तु विशिष्टव्यवहारार्हमित्युक्तमिति । तस्मात्सम्बन्धवाक्यार्थवादिनोऽपि मते नाऽपदार्थो नियोगो वाक्यार्थ उपपद्यते । अपदार्थस्यापि सम्बन्धभेदस्यैव वाक्यार्थत्वात् । अपदार्थभूतस्य

पदार्थो वाक्यार्थः ।

अस्तु तर्हि पदार्थः ? नैवम् । अनन्यप्रमाणगोचरस्य तत्त्वाऽनवकल्पते । सम्बन्धसंवेदनसापेक्षत्वात् । तस्य च सम्बन्धिपरिच्छेदपुरःसरत्वात् । प्रमाणादृते च तस्याऽयोगात् ।

नन्वस्ति शब्दः प्रमाणम् ? न । इतरेतराश्रयत्वात् । प्रमिते हि शब्देन नियोगे सम्बन्धग्रहः, सति च तस्मिन् शब्देन तस्य प्रमा । अविदिनसङ्गतेः पदस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य चाऽप्रत्यायकत्वात् ।

नियोगस्याऽसम्बन्धितया तदवच्छेदकत्वाऽनुपपत्तेरित्युक्तमित्यर्थः ।

द्वितीयं विकल्पमवलम्बते—अस्तु तर्हि पदार्थः । निराकरोति—नैवम् । अनन्यप्रमाणगोचरस्य तत्त्वाऽनवकल्पते । पदार्थत्वाऽनुपपत्तेः । कुतः सम्बन्धसंवेदनसापेक्षत्वात्पदार्थत्वस्य । भवतु संवेदनसापेक्षता, ततः किम् ? इत्यत आह—तस्य च सम्बन्धसंवेदनस्य सम्बन्धिपरिच्छेदपुरःसरत्वात् । एवमपि किम् ? इत्याह—प्रमाणादृते कार्यसम्बन्धिपरिच्छेदस्याऽयोगात् । परिच्छेदो हि प्रमाणस्य फलम्, तत्र तदभावे भवितुमर्हति, अङ्कुर इव बीजाभावे इत्यर्थः । चोदयति—नन्वस्ति शब्दः प्रमाणम् । परिहरति—नेतरेतराश्रयत्वात् । तद् दर्शयति—प्रमिते हि शब्देन नियोगे तेन सह सम्बन्धग्रहः, सति च तस्मिन् सम्बन्धग्रहे शब्देन तस्य नियोगस्य प्रमा ।

यस्तु मन्यते, अस्ति खलु लिङादेस्तादृशः सामर्थ्याऽतिशयः, येनाऽगृहीतसम्बन्धो विलक्षणविषयः कतिपयश्रवणसहकारी^१ जनयति विलक्षणविषयमवबोधम् । कतिपयश्रवणसमनन्तरं तद्भावात् । न चाऽन्येनाऽगृहीतसङ्गतिताया शब्दाः स्वार्थमभिदधतोत्यनेनापि तथा भवितव्यम् । मा भूदन्येषां न साक्षात्कार्यार्थतेत्यस्यापि तथाभावः ।

तन्निराकरोति—प्रमान्तराऽविदितसङ्गतेः पदस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य चाऽप्रत्यायकत्वात् । अयमभिसन्धिः । प्रथमश्रवणादिव संबन्धाऽग्रहे शतशोऽपि श्रुतात् लिङादेर्विलक्षणविषयबोधाऽनुत्पत्तेः, व्यवहारदर्शनस्य चाऽर्थरूपसम्बन्धदर्शनगर्भतयोत्पत्तेरुपपत्तेर्नाऽदृष्टचरसामर्थ्याऽतिशयपरिकल्पनादौ नैसर्गिक^२ शब्दमात्रवर्तिसम्बन्धाऽपेक्षाऽपवादोऽसति^३ बलवद्बाधकोपनिपाते युज्यत इति ।

१ कतिपयश्रवणकुहरचरः—२ पु० पा० ।

२ औत्सर्गिक—१ पु० पा० ।

३ अपवादो नापि. २ पु० पा० ।

प्रेषादीनां लोके प्रतीतेस्तद्गतस्य तदुपाधेः सम्बन्धग्रहः ।

अत्र चोदयति—प्रेषादीनां लोके प्रतीतेस्तद्गतस्य तदुपाधेः सम्बन्धग्रहः । इदमाकूतम् । कार्याभिधायिता तावल्लिङ्गादीनामवगता आचार्यवाक्येषु माणवक ! समिधमाहरेत्यादिषु । तथा हि । एतद्वाक्यश्रवणाऽनन्तरं प्रवर्तमानं समिदाहरणे माणवकमुपलभ्य पार्श्वस्थो व्युत्पत्सुरेवमवधारयति, बुद्धिपूर्वय-मस्य प्रवृत्तिः, स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात्, मदीयप्रवृत्तिवत्, यच्चाहं बुद्ध्वा प्रवृत्तस्त-देवायं मदविशेषात् । अहं च न क्रियामात्राऽवगमान्नापि फलमात्राव-गमान्नापि फलसाधनत्वाऽवगमात्; किन्तु कार्यताऽवगमात्^१ । न खल्वन्ततो-ऽर्भकः स्तनपानादिकामपि क्रियां कार्यतया यावन्नाऽवगतवानस्मि न ताव-त्तस्यामपि प्रवृत्तः । न च या श्रेयःसाधनता सैव कार्यता । परस्परपरि-हारस्थितिलक्षणविरोधाधारत्वात् । न ह्यस्ति संभवः, यदेव समीहृतं प्रति साधनत्वं तदेव कृतिं पुरुषप्रयत्नं प्रति साध्यत्वमिति । क्लेशात्मनस्तु कर्मणः फलसाधनताऽवयिनी कार्यतेति केचिदभेदं प्रतीतवन्तः । तथा सुखस्य फलसाधनतां विना च कार्यताऽवगतिरस्ति । अतः फलसाधनता-ऽतिरिक्तकार्यताबोधात् प्रवृत्तिर्ममेति माणवकोऽपि तदवबोधादेव प्रवृत्त इति निश्चिनोति । तदवबोधश्चास्याऽऽचार्यवचनाऽनन्तरमुपजायमानस्तन्नि-बन्धन एवेति कार्याभिधायितां शब्दस्य कल्पयति तच्च कार्यमन्वितम-भिधेयमिति स्थितौ सत्याम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादिषु वाक्येषु षष्ठाद्यारुद्धान्ताऽनुसारेण स्वर्गकामपदेन नियोज्यतया स्वर्गकामः समर्पणीय इति स्थितम् । यश्च कार्यमवबुध्यते स नियोज्यः । स्वर्गकामश्च साध्यस्वर्ग-कामविशिष्टः । स च तस्मिन्नेव कार्ये नियोज्यतयाऽन्वेति, यदेव तस्य काम्योपायतामनुभवितुं शक्नोति । न च क्रिया क्षणभङ्गिनी कालान्तरभावि-फलहेतुरिति न कार्यतया नियोज्येन सहाऽन्वेति । यत्कालान्तरस्थायि कार्यं तदेव तेन सहाऽन्वयं गन्तुमर्हताति क्रियाऽतिरेकिमानान्तराऽवेद्यमेव लिङ्गादयः कार्यमभिदधतीति । तच्च मानान्तराऽपूर्वतया अपूर्वमिति च कार्यतया-ऽवगम्यमानमात्मनि पुरुषं नियुञ्जानं नियोग इति च व्यपदिश्यते । न च क्रियाऽनन्तरं भवदपि देशकालादिसहकार्यपेक्षया अनन्तरमेव स्वर्गादि भावयति । न च फलजनकतया गुणभावादपूर्वस्य वाक्यार्थत्वहानिः, स्वाऽनु-गुणनियोज्यलाभाय फलानुकूलताऽवलम्बनात्स्वमिवत् । यथाऽऽत्मन एव संविदधानः^२ स्वामी गर्भदासस्योपकरोति, तथैतदपि । न चैवं वेदे एव

१ कार्यमात्राऽवगमात्. २ पु० पा० ।

२. संविधाने. २ पु० पा० ।

तेषामेव तर्हि प्रतीतेः सम्बन्धज्ञानं न नियोगस्य । उपाधयस्ते न शब्दार्थाः, व्यभिचारात् । प्रवर्तकस्तेष्वनुयायी शब्दार्थः । सर्वत्राऽपरि-त्यागात् ।

नैतत्सारम् । उपाधयश्चेन्मानान्तरसिद्धाः नैकस्तेष्वन्वयी प्रवर्तको

व्युत्पत्तिः । लोकव्युत्पत्तेरेव वेदवाक्याऽनुसारेण अपूर्वपर्यन्तगमनात् । न चाऽनेकार्थाभिधायिता लिङ्गादीनां न प्रतीयते । वदति हि माणवक आचार्य-चोदितः प्रवृत्तितः कार्यमवबोधित इति यावत् । न खल्वन्यथा चेतनः प्रवर्तयितुं शक्यते । यतस्तदेवं प्रेषादीनां लोके प्रतीतेः कार्याऽवबोधमन्तरेण च प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्गतस्य सम्बन्धग्रहस्तदुपग्रहमपेक्ष्य च वेदे पर्यवसानात् ।

ननु प्रेषादयोऽप्यवगम्यन्ते लोके, तत्कथं कार्याभिधायकत्वमेव लिङ्गादीनाम् ? इत्यत आह—तदुपाधेः । प्रेषाद्युपाधेः । एतदुक्तं भवति, उपाधय एते, न तु शब्दार्थाः । त एव चोपाधयः ये तदस्थाः प्रयोगदर्शन-मात्राच्छब्दार्थं विशेषे व्यवस्थापयन्ति, यथा हरिपदाऽभिधेयस्य पशुत्व-मुपाधिः । तथा हि । पशुत्वं तदस्थमेवाऽभिधानाऽविनिवेशादिति हरिपदार्थं इति हर्तृत्वं^१ पशावेव नियच्छति । एवं प्रेषादयोऽप्यभिधानाऽविनिवेशिन एव कार्यं विशेषे व्यवस्थापयन्ति, न पुनरभिधेया इति सम्बन्धग्रहणसम्भ-वादुपपन्नं नियोगाऽभिधानं लिङ्गादीनामिति ।

तदेतद् दूषयति—तेषां प्रेषादीनामेव तर्हि प्रतीतेः सम्बन्धज्ञानं न नियोगस्याऽपूर्वस्य । ननूक्तमुपाधयस्ते न शब्दार्थाः, व्यभिचारात् । न हि प्रेषादयो लिङ्गार्थाः, समं प्रत्यामन्त्रणेऽपि तस्याप्रयोगात् । नामन्त्रणाम्, ज्यायांसं प्रत्यध्येषणेऽपि प्रयोगात् । नाऽध्येषणम्, हीनं प्रति प्रेषणेऽपि प्रयोगात् । सोऽयं व्यभिचारः ।

प्रवर्तकस्तेष्वनुयायी शब्दार्थः । कुतः ? सर्वत्राऽपरित्यागात् । सर्वेष्वेव प्रेषादिषु कर्तव्यतैका संभवेत्^२ । अन्यथा स्वतन्त्रप्रवृत्तेरनुपपत्तेरित्युक्तम् । तस्मात्कर्तव्यताऽभिधायिनो लिङ्गादयः स्वर्गकामपदसम्बन्धान्नियोज्यविशेष-णीभूतसाध्यस्वर्गाद्यनुकूलस्याऽऽशुतरविनाशियागाद्यतिरिक्तस्याऽपूर्वस्याऽभिधा-यिनः । तदेवं प्रमाणान्तराऽगोचरता लिङ्गाद्यर्थता नियोगस्येति सिद्धम् ।

तद् दूषयति—नैतत्सारम् । उपाधयश्चेन्मानान्तरसिद्धा, नैकस्तेष्वन्वयी

१. हरत्वम् २ पु० पा० ।

२. संप्लवते. २ पु० पा० ।

नियोगः । प्रमाणान्तरगोचरत्वात्तेषां सम्बन्धज्ञानं न तस्य । अविदित-
विषयस्य सम्बन्धस्य प्रत्येतुमशक्तेः । त एव च शब्दार्था विदितसङ्गति-
त्वान्नेतरे ।

प्रवर्तको नियोगः । अपूर्वमिति यावत् । अतः प्रमाणान्तरगोचरत्वात्तेषा-
मुपाधीनामेव सम्बन्धज्ञानं लिङादिवाच्यत्वज्ञानम् । न तस्याऽपूर्वपरनाम्नो
नियोगस्य । कुतः ? अविदितविषयस्य सम्बन्धस्य प्रत्येतुमशक्तेः ।

भवतूपाधिषु सम्बन्धज्ञानम्, मा च भूदपूर्वं, किमेतावता ? इत्यत आह—
त एव शब्दार्था विदितनियोगसंगतित्वात् नेतरे नियोगसङ्गतिसंवेदनविर-
हात् । इदमत्राकृतम् । सत्यं कर्तव्यताऽभिधायिनो लिङादयः, कर्तव्यता
तु क्रियाया एव, नाऽपूर्वस्य, लोकाधीनाऽवधारणत्वाच्छब्दसामर्थ्यस्य ।
तस्या एव च कार्यतया प्रवृत्तिहेतुत्वेन स्वात्मनि मानान्तरेण विदितत्वात् ।
नन्वपूर्वस्य तस्य मानान्तरागोचरत्वात् कर्तव्यतामात्रविदितसङ्गतीनां
लोके लिङादीनां स्वर्गकामपदसम्बन्धाद्देऽपूर्वविशेषप्रतिलम्भ इति चेत् ?
अस्तु तावदस्यैव तु कर्तव्यस्य लिङाद्यर्थता, न पुनः क्रियाया अपि लौकिक्या
इति कुतस्त्यम् ? अनेकार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वात् । लक्षणस्यापि च कर्त-
व्यायां क्रियायां लौकिकस्य लिङादीनां प्रयोगस्योपपत्तेरपूर्वकर्तव्यता-
नान्तरीयकत्वात् । क्रियाकर्तव्यताया असाधितायाः क्रियायास्तत्सा-
धनत्वाऽनुपपत्तेः^१ । लौकिकप्रयोगाऽविरोधात् । अपूर्वकर्तव्यतायास्तु
लौकिकक्रियाकर्तव्यतानान्तरीयकत्वाऽनुपलब्धेर्वैपरीत्याऽनुपपत्तेरत्यन्तप्रयो-
गाभ्यासाल्लाक्षणिकस्यापि वाचकत्वाऽभिमानादपूर्वाऽभिधाननियोगसिद्धिरिति
चेत् ? नन्वनेकार्थत्वमन्याय्यमित्येतदेव कुतः ? अनेकशक्तिकल्पनागौरवा-
दिति चेत् ? नन्वपूर्वमपि नैकविधप्रधानाङ्गवति नानेति कथमेकार्थ्यं
लिङः ? कृतिव्याप्यतायाः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सर्वत्राऽविशेषाद्रूपभेदेऽप्यपूर्वा-
णामेकशक्तिरस्या लिङः एकहायन्यादिशब्दवदिति चेत् ? हन्त भोस्तप-
स्विन्या क्रियया किमपराद्धम् ? यदस्यां कर्तव्यतारूपायामभिधानायकः
पतिरिव लिङादिः शक्त्यन्तरमुत्कोचं रोचयते । शब्दसाम्येऽपि कर्तव्यता-
भेदादयमदोष इति चेत् ? न । भेदाऽभावात् ।

यदि मन्येत, यद्यपि कर्तव्यताशब्दसाम्यं तथाऽपि कृतिं प्रतीप्सित-
तमता कर्तव्यताऽपूर्वस्य, तदुद्देशेन पुरुषप्रयत्नस्येति कृतेः प्रवृत्तेः सैव च
लिङादिप्रवृत्तिनिमित्तम् । न चैवंरूपा क्रियाकर्तव्यता, तस्या दुःखतया तां

१. क्रियाकर्तव्यतानान्तरीयकत्वात् । अपूर्वकर्तव्यताया असाधनत्वाऽनुपपत्तेः ।

प्रति प्रधानभावाऽनुपपत्तेः ओदनाद्यर्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यतालक्षणौदनादि-
हेतोस्तस्याः कर्तव्यता, सा त्वन्यत्वान्न शक्त्यन्तरमन्तरेण लिङादिगोचर
इति । तन्न । विशेषाऽभावात् क्रियाकर्तव्यतायाः । न खल्वपूर्वमुद्दिश्य
कृतिः प्रवर्तितुमर्हति । सा हि पुरुषप्रयत्नः । स चेच्छानुशयीति तदेवो-
द्दिश्येत । यदिच्छाकर्म तदेव च तस्याः कर्म यत्सुखं सुखानुशयित्वादि-
च्छायाः । न चाऽपूर्वं सुखमिति कथमिष्टम् ? अनिष्टं चेत् कथं तदुद्देशेन
कृतेः प्रवृत्तिः ? शब्दात्तथाऽवगतेः । असुखमप्यनिष्टमप्यपूर्वं कृतिं प्रति
प्रधानमित चेत् ? तत्किं शब्दोऽवगमयतीत्यनग्निरप्यस्तु धूमः ? आनन्द-
स्वभावं वा विज्ञानम्, 'विज्ञानमानन्दमि'ति श्रुतेः । प्रमाणान्तरविरोधान्नैव-
मिति चेत् ? न । इहाऽपि तस्य साम्यात् । समिदादिविषयस्याऽपूर्वस्या-
ऽनुपपत्तेरस्याऽनुपपत्तेः । कर्तव्यतात्वाऽभ्युपगमनात् ।
स्वर्गाद्यनुकूलत्वादपूर्वस्याऽसुखस्यापोच्छाविषयत्वमिति कुतो मानान्तरविरोध
इति चेत् ? न । क्रियायामपि समीहितसाधनतायास्तथाभावात् । नैमित्तिक-
निषेधाऽपूर्वयोश्च फलविरहिणोस्तदनुपपत्तेः । एवं च नैमित्तिकनिषेधा-
ऽपूर्वयोर्नाऽपूर्वसिद्धिर्लिङादीनाम् । निमित्तवतो निषिध्यमानक्रियाकर्तुश्च
सिद्धविशेषणावच्छिन्नस्य नियोज्यस्य क्रियाकर्तव्यताऽवगमाऽविरोधात् ।
प्रधानाऽङ्गग्रामसहभावस्याऽशब्दार्थभूतकल्पिताऽपूर्वद्वारेणाप्युपपत्तेः । अपि च
साध्यस्वर्गविशिष्टोऽपि नियोज्यः कस्मात् क्रियामेव नावैति कर्तव्यताम् ?
तस्या आशुतरविनाशिनीत्वेन तदनुकूलत्वाऽभावात् । तद्धि तदुत्पादाऽनुकूलं
यस्मिन् सति यदुत्पद्यते, नाऽसति । न चाऽऽमुष्मिकं स्वर्गादि सति कर्मणि
भवति चिरविनष्टे । तस्मिन्तदुपपत्तेरिति चेत् ? किमिदानीमाग्नेयादिष्वपि
न साधनत्वमधिकाराऽपूर्वस्य, भाक्तो वा साधनभावस्तेषाम् ? न हि तस्य
भाक्तत्वे इतिकर्तव्यतासम्बन्धो घटते । न जातूपचरितवह्निभावो माणवको
दाहपाकयोरुपयुज्यते । तेषां च विषयत्वमेकं नाना च करणत्वं भवद्भिरभ्यु-
पेयते । तयोर्भिन्नप्रस्थानोपधारूपत्वात् । प्रतिपत्त्यनुबन्धो हि विषयो^१
यथाप्रतीतिं व्यवतिष्ठते । तत्रोच्चारिताश्चाऽऽग्नेयादयो दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेति सकृदवगतेस्तथैव विषयभावमनुभवन्तीत्येकमेवैषाम-
धिकाराऽपूर्वं प्रति विषयत्वम् उत्पत्त्यनुबन्धस्तु करणत्वम् । स च स्वरूपा-
ऽधीनः, न प्रतिपत्त्यधीनः । स्वरूपं चैषामग्नेयादीनां 'यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल'
इत्यादिभ्यो भिन्नभावमवगतमिति तदनुवर्तिनी साधनताऽपि भिन्नैव ।

न चैवमन्योन्यनिरपेक्षाणामुपायभावः । यथाश्रुतकरणाऽधीनसिद्धित्वात् परमाऽपूर्वस्य । बहूनि चाऽस्य करणानि श्रूयन्ते, इति नैकोपायसाध्यता भवितुमर्हति । अनेककरणसाध्यत्वं चैकस्या अपि क्रियाया लोकेऽपि दृष्टमेव । यथाऽश्वेन दीपिकया खड्गपाणिभिरग्रेसरैः संचरते राजा प्रदोष इति । अवान्तरव्यापारभेदादश्वदीनां साधनानां भेद इति चेत् ? इहाप्युत्पत्त्यपूर्वाण्येवाऽवान्तरव्यापाराः । ते च प्रत्याग्नेयादि भिद्यन्ते इति समानम् । एवं चाऽऽज्यौषधसंज्ञायां न सङ्करो धर्माणाम् । परमाऽपूर्व-प्रयुक्तत्वेऽप्यवान्तरव्यापारोत्पत्त्यपूर्वभेदेन साधनभावस्य भेदादपूर्वसाधन-निवेशितत्वाच्च तेषाम् । अन्यथा तदभेदे सङ्करप्रसङ्गात् । तस्माद्यथैवाधि-काराऽपूर्वोत्पत्तिसमये आग्नेयादीनामसतामपि शब्दाऽवगतसाधनभावना-मुत्पत्त्यपूर्वाण्यवान्तरव्यापाराः शक्तयो वा तथा फलं प्रत्यवगतसाधनभावायाः क्रियाया अवान्तरव्यापारः शक्तिर्वा अपूर्वं भविष्यति । कथमन्यसमवेता-ज्यस्य शक्तिः, असति वा व्यापारवत्यवान्तरव्यापार इति चेत् ? आग्नेया-दीनामपि परमाऽपूर्वसाधनानामवान्तरव्यापारेषु शक्तिषु वोत्पत्त्यपूर्वेषु तुल्यत्वात्पर्यन्ययोगस्य । अनपेक्षशब्दाऽवगतसाधनभावनामाग्नेयादीनामसह-भुवामन्यसमवेतान्यप्यसमानकालान्यप्युत्पत्त्यपूर्वाणि व्यापाराः सामर्थ्यं वेति चेत् ? तत्किं 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'-ति लोकाऽनुसारतः साध्यस्वर्गवैशिष्ट्येन^१ क्रिया कार्या नाऽवगम्यते, स्वविशेषणं वा साध्यरूपं प्रत्ययस्याऽनानुकूल्यम्, येन तद्घटनायाऽवान्तरव्यापारः सामर्थ्यं वा क्रियाया नाऽपूर्वमास्थीयेत ?

फलसाधनसाधनं न फलसाधनं क्रियेत्यपि मिथ्या । फलप्रवृत्ताया एव तस्यास्तत्साधनत्वात् । यथा परमाऽपूर्वसाधनप्रवृत्तानामाग्नेयादीनामुत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वम्, सस्यागमो^२द्देशेन प्रवृत्तस्येव कृषिकर्मणो भूपाटनादि-साधनत्वम् । न च परमाऽपूर्वं प्रत्युत्पत्त्यपूर्वाणामेव साधनत्वम्, नाऽऽग्नेयादी-नामिति साम्प्रतम् । न हि दर्शपूर्णमासाभ्यामिति च यजेतेति चोत्पत्त्य-पूर्वाणामभिधानमपि तु षण्णामाग्नेयादीनां कालविशेषसम्बन्धेनोत्पन्नानामनूदितानां समुदायिनाम्^३ । न चैषामुत्पत्तिवाक्यान्त्येव यथास्वमुत्पत्त्य-पूर्वाणि प्रति कारणत्वमधिगमयितुमीशते । अधिकारवाक्यसन्निधिसामान्ता-तानां तदुत्पत्तिवाक्यानामधिकाराऽपूर्वप्रत्यभिज्ञाशङ्कया द्रागिवाऽपूर्वान्तर-प्रत्ययाऽजननात् । उत्पन्नानूदितानां तु पश्चादाग्नेयादीनामधिकाराऽपूर्वं

१. विशिष्टेन २ पु० पा० ।

२. सत्याधिगम २ पु० पा० ।

३. समुदायानाम् २ पु० पा० ।

अथ मानान्तरात्सिद्धिः ? न । मानान्तरविषयत्वेनाऽनपेक्षत्वसिद्धेः ।

अपि च नियोक्तृव्यापारो नियोगो न नियोक्तुर्विना अवकल्पते । न

प्रत्यधिगतविषयकरण^१ भावानामपरस्परं सम्भवतां तदनुपपत्तेः । तत्सिद्धचर्च-मुत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पितानि प्रत्ययवाच्यान्यपि कार्यरूपाण्यपि नाऽऽग्नेया-दीनां साधनानां प्रधानं प्रति स्वकरणतामापादयितुमर्हन्ति । तैराग्नेयादिभिः परमाऽपूर्वं जनयितव्येऽवान्तरव्यापारतया तत्कल्पनात् । तथैव च लिङ्ग-त्वव्यवस्थापनात् प्राधान्याऽनुपपत्तेः । प्रधानद्वयसम्बन्धस्यैकत्र दुरधिगम-त्वात् । तस्माद्यथा तवाऽऽग्नेयादीनामुत्पत्त्यपूर्वाऽवान्तरव्यापाराणां परमा-ऽपूर्वं फलं चैककृतिकर्म तथा विवृद्धं साध्यं प्रत्येक एव करणभावः, तथा ममाप्यपूर्वाऽवान्तरव्यापाराया एव क्रियाया अपि स्वर्गाऽनुकूलतेति साध्य-स्वर्गविशिष्टोऽपि शक्त एव क्रियाकर्तव्यतामवबोद्धुम् । न च यो यत्कामः स तदुपायमेव कार्यमवैति, नाऽनुपायमित्यस्यैकान्तिकत्वमिति निवेद-यिष्यते । दर्शितं च भावनाविवेके । कर्तृसमीहितोपायस्य कर्तव्यताज्ञाना-लम्बनतायां फले चाऽप्रसङ्ग इत्युपरिष्ठान्निवेदयिष्यते । तस्मान्न स्वर्ग-कामादिसम्बन्धान्मानान्तराऽपूर्वाऽभिधानसिद्धिलिङ्गादीनाम् ।

नाऽपि लोके माणवक ! सन्ध्यामुपास्वेत्याचार्यवचनाऽनन्तरं माणवकस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य तस्याश्च कार्याऽवगमाऽधीनत्वात्सन्ध्योपासनकर्मणश्च दुःखतया तदनुपपत्तेः तदतिरिक्ते कार्ये मानान्तराऽवेद्ये लिङ्गादेः सङ्गतिग्रह इति चतुरस्रम् । क्रियाया एव कर्तव्यतोपपत्तेः । दुःखतयाऽनुपपत्तिरिति चेत् ? एवं तर्हि वरं तस्या एव हिताऽहितप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरोपायता-परिकल्पनम्, तादृश्या एव तस्या आत्मनि प्रवृत्तिहेतोरुपलब्धेः तदेतदप्यति-पेलवम् । तस्मान्मानान्तराऽविषयत्वेनाऽपदार्थत्वाच्च नैव वाक्यार्थत्वं नियोगस्याऽपूर्वस्येति सिद्धम् ।

यदि तु नियोगस्य पदार्थत्वलिप्सयाऽनभिमतमपि मानान्तरगोचर-त्वमास्थीयते ततो मानान्तरविषयत्वेनाऽनपेक्षत्वं चोदनायाः स्यादित्याह—अथ मानान्तरात्सिद्धिः ? न । मानान्तरविषयत्वेनाऽनपेक्षत्वसिद्धेश्चोद-नायाः । अपि च नियोग इति प्रवर्तनेति च प्रेरणेति च नियोक्तुर्व्यापारे निरूढवृत्तयः शब्दास्तं गमयन्ति । न चाऽसौ नियोक्तुर्विना अवकल्पते, कारणाऽभावे कार्यनिवृत्तेरित्याह—अपि च नियोक्तुर्व्यापारो नियोगो न नियोक्तुर्विना अवकल्पते । अस्तु तर्हि नियोक्तेत्यत्राह—न चाऽस्याऽस्ति

१. अधिगतकरण २ पु० पा० ।

चाऽस्य सम्भवः, अपौरुषेयत्वाऽभ्युपगमात् । शब्दस्य पुरस्तात् प्रतिषेधात् । कुर्विति तदपरामर्शदिनन्यगोचरत्वम् । तद्यदि शब्दतो घटादावपि प्रसङ्गः । न हि घटादिश्रुतयोऽपि भूतादीनामन्यतममामृशन्ति । अर्थार्थतः ? अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् । एतल्लक्षणत्वादत्यन्ताऽसत्तायाः । नित्यानां च वर्तमानत्वादव्यभिचारः । यदीतरप्रतियोगिता वर्तमानता न नित्येषु सा ।

सम्भवः । ननु पुरुषो नियोक्ता भविष्यतीत्यत आह—अपौरुषेयत्वाऽभ्युपगमात् । पुरुषाऽभावाद्भेदे । अस्तु तर्हि शब्दो नियोक्तेत्यत आह—शब्दस्य पुरस्तात् प्रतिषेधात् । प्रमाणत्वादित्यादिना । यदपि प्रमाणान्तराणां कालविपरिवृत्त्यर्थविषयगोचरत्वात् कुर्विति तदपरामर्शात् कालत्रयाऽपरामर्शात्किरिष्यसि, अकार्षीः, करोषीत्यभिन्नार्थत्वप्रसङ्गादनन्यगोचरत्वम् । तद्यदि शब्दतो घटादावपि मानान्तराऽगोचरत्वप्रसङ्गः । न हि घटादिश्रुतयोऽपि भूतादीनामन्यतममामृशन्ति । न हि घट इति भूतादीनामन्यतमामर्शे घटोऽभूदस्ति भविष्यतीति प्रयोगसम्भवः । विरोधपौनरुक्त्याभ्यां त्रयामर्शे चाऽपौनरुक्त्यमेवेत्यर्थः । अर्थार्थतस्त्रैकाल्याऽनामर्शो, न पुनः शब्दमात्रात् । दूषयति—अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् । यथा खपुष्पादयो नाऽभूवन्न भवन्ति न भविष्यन्ति तथा चेन्नियोगोऽपि न स्यात्तेभ्यो विशेषः । न ह्यत्यन्ताऽसत्ताया अन्यल्लक्षणम् । अतः कालत्रयविवेकादित्याह—एतल्लक्षणत्वादत्यन्ताऽसत्तायाः । कालाऽतिरिक्तस्य हि सत्त्वं कालाऽवच्छेदेन व्याप्तम्, स तदवच्छेदोऽकालात्मनो नियोगान्निवर्तमानः सत्त्वमप्यस्य निवर्तयति, निवर्तमाना वृक्षतेव शिशपात्वमेकशिलामयात् गिरिप्रदेशादित्यर्थः । ननु कालाऽतिरिक्ताः परमाण्वाकाशादयः सन्तो न च कालाऽवच्छिन्नास्तस्माद्व्यभिचार इत्यत आह—नित्यानां च वर्तमानत्वादव्यभिचारः । अतीताऽनागताभ्यां व्यपवृत्तयाऽस्तिक्रियया स्वाऽयोगं नित्येषु नियोगेन व्यवच्छिन्दन्त्या उपहितानां नित्यानां वर्तमानता सदातनीत्यर्थः । शङ्कते—यदीतरप्रतियोगिता वर्तमानता, न नित्येषु सा, या खल्वनागतता कारणद्वारेणोपमृद्य भवति या च अतीततया स्वनाशककारणद्वारेणोपमृद्यते,^१ सा वर्तमानता । न चेयं नित्येषु सम्भवति । प्राक्प्रध्वंसाऽभावाऽविनाभावितया नित्यत्वविरोधिनीत्वादित्यर्थः । तदेतत्पारिभाषिकं वर्तमानत्वं न लोकसिद्धम् । अस्ति हि प्राक्प्रध्वंसाऽभावरहिते-

१. अतस्तदवच्छेदः पु० पा० ।

२. याचस्व २ पु० पा० ।

३. उपरममश्नुते २ पु० पा० ।

कालाऽसंसृष्टमपि तर्हि मानान्तरविषय इति व्यर्थः कालविवेकोपन्यासः ।

प्रमाणग्राह्यता सत्त्वलक्षणम् । अतो नाऽत्यन्तासत्त्वम् । न । अभाव-

व्यप्याकाशादिषु वर्तमानतानिसर्गाऽनुभवो लौकिकानाम् विद्यते व्योमाऽऽकाशोऽस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न च भाक्तः प्रयोगः, विशेषाभावात् । न खल्वत्माऽस्ति, विज्ञानमस्तीति विशेषोऽवगम्यते । अविशेषे अपि^२ चैकस्य भाक्तत्वकल्पने तदतिरिक्तस्यापि भाक्तत्वप्रसङ्ग इति ।

सत्यप्यत्र दूषणे स्थवीयसि दोषान्तरमाह—कालाऽसंसृष्टमपि तर्हि मानान्तरविषय इति व्यर्थो नियोगस्य कालविवेकोपन्यासः ।

एतेन यदाहुः कारकव्यापारो हि कालत्रयाऽवच्छेद्यो नाऽधिकार इति, तदप्यपास्तं वेदितव्यम् । यथाऽव्यापारात्मतयाऽधिकारो नियोगः कार्यम्, न कालत्रयसंभिन्नः तथा घटादयोऽपि । न जातु तेऽपि व्यापारा^३ न च^४ मानान्तरागोचराः । तथाऽधिकारो नवच्छिन्नोऽपि कालेन मानान्तरगोचरः स्यादिति व्यर्थः कालविवेकोपन्यासः । ननु न कालसम्बन्धः सत्ता, नापि तद्व्याप्ता, कालस्य तदसम्बन्धस्याऽसत्त्वप्रसङ्गात् । नाऽपि सामान्यम्, पूर्वविमर्शाऽभावे^५ तदनुपपत्तेः । यथा कालाक्षीमीक्षितवतः स्वस्तिमत्यां गवि तदवमवर्शो, नैवं हिमशैलादिषु च त्रसरेणवादिषु च रूपादिषु चोत्क्षेपणादिषु गोत्वादिषु च तदवमर्शः समस्ति एतेन द्रव्यत्वादयोऽपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः । तस्मान्न सामान्यमपि सत्ता, अपि तु प्रमाणग्राह्यता सत्त्वलक्षणम् । सा च त्रैकाल्याऽनवच्छिन्नस्य कालस्येव नियोगस्याऽपि शास्त्रप्रमाणप्रयोगवेदनीयस्याऽस्तीति नात्यन्ताऽसत्त्वम् ।

गगनकुसुमादयस्त्वतीतसमस्तमानकर्मभावा अत्यन्ताऽसन्त एवेत्याशयवान् परिचोदयति—प्रमाणग्राह्यता सत्त्वलक्षणम्, अतो नाऽत्यन्ताऽसत्त्वं नियोगस्य । दूषयति—नाऽभावस्यापि प्रमेयत्वात् । न खलु प्रमेयता सत्ता, तदनुवृत्तावपि सत्ताया अभवाद् व्यावृत्तेः । यद्धि यस्मिन् अनुवर्तमाने व्यावर्तते तत्ततोऽन्यदेव, यथा सूत्रात् कुसुमानि । सदसदिति च परस्परव्यावृत्ते लोकसिद्धे प्रमेये । यदाहुः प्रामाणिकाः “सत् सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वं सत् । असदसदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वमस-

१. आत्मास्ति २ पु० पा० ।

२. तथापि २ पु० पा० ।

३. घटादयोऽप्यव्यापाराः २ पु० पा० ।

४. न मानान्तरा णां मु० पा० ।

५. पूर्वाऽवमर्शेन विना १ पु० पा० ।

कथम् ? यदा नाऽभावः प्रमेयः कण्टकादीनामिति निरटङ्कि, कथं तर्हि नास्यापि प्रमेयत्वात् । अभावः प्रमेय इति सुव्याहृतम् । नास्ति प्रमीयते चेति ऽस्तीति व्यवहारः ? विषयावच्छेदात् । अवच्छिन्नविषयं हि प्रमाणं तदवबोधयदन्यदनवबोधयन्नास्तीति व्यवहारयति । कथमन्यविषयो व्यवहारोऽन्यविषयात्प्रमाणात् ? नाऽयमन्यविषयः । तस्य प्रमाणविषयाऽवच्छेदविषयत्वात् । तस्या विषयान्तरत्वात् । तथा हि—नास्तीत्ययमर्थो नेदं प्रतीयते

दि”ति । तदेतदसत्त्वेन नित्यं परस्परव्यावृत्तं सदसत्त्वं व्यच्छिन्नमनुभूयते । चोदकः सोपहासमाह—अभावः प्रमेय इति सुव्याहृतम् । उपहासवीजं दर्शयति—नास्ति प्रमीयते चेति कथम् ? न हि यथा द्रव्यगुणसामान्यान्यन्योऽन्यविलक्षणानि स्वभावभेदवन्ति च तद्भेदाश्चकासति तथा ऽयमभावोऽपि कश्चित् परस्परव्यावृत्तश्च स्वभावभेदवांश्चाऽनुभव एव च प्रमाणमार्गसङ्गतो लोकस्तत्वालोकनात्, न पुनः पुरुषप्रवादमात्रम् । विप्रवादो हि सम्भवेत् सवटयक्षवत् । तस्मान्नास्तीति व्यपदेशः प्रमीयमाणतामात्राऽलम्बनो न पुनरभावं विग्रहवन्तं गोचरयति । तथा च घटो नास्ति, न प्रमीयत इत्यर्थः । तस्य कथं प्रमीयत इत्यनेन सङ्गतिः ? विरोधादित्यर्थः । यद्येवमभावव्यवहारस्य भूतले कण्टकादि नास्तीति चरणन्यासादिलक्षणस्य प्रवृत्त्यात्मकस्य घटादि नास्तीति च निवृत्त्याऽऽत्मकस्याऽसत्यभावे किं बीजम् ? इत्याह । यदा नाऽभावः प्रमेयः कण्टकादीनामिति निरटङ्कि, कथं तर्हि तदानीं नास्तीति व्यवहारः ? उत्तरमाह—विषयाऽवच्छेदात् । प्रमाणस्य भूतलग्राहिणः । तदेव स्फोटयति—अवच्छिन्नविषयं हि प्रमाणमेकाकिभूतलग्राहि न घटकण्टकादिसद्वितीयभूतलग्राहीति यावत् । तदवबोधयद् भूतलग्न्यदनवबोधयत् घटकण्टकादि नास्तीति व्यवहारयति ।

तदेतद्विशदीकर्तुं शक्यते—कथमन्यविषयो व्यवहारो घटाद्यभावविषयोऽन्यविषयाद् भूतलादिविषयात् प्रमाणात् ? अभावव्यवहारस्तावदयं सर्वजनीनो न निह्वमर्हति, भावव्यवहारवत् । तदनेनाऽभावादेवोत्पत्तव्यम्, अन्यव्यवहारस्याऽन्यत उत्पत्तावतिप्रसङ्गादित्यर्थः । निराकरोति—नायमन्यविषयः । न व्यतिरिक्ताऽभावविषयः, तस्याऽभाववद् विग्रहवतोऽप्रतीतेः । किंविषयस्तर्हि ? इत्यत आह—तस्याऽभावव्यवहारस्य प्रमाणविषयाऽवच्छेदविषयत्वात् ।

नन्वेवं विषयावच्छेदोऽपि भावरूपाद्विषयाद् भिन्न इति कथं नाऽन्यविषयोऽयमभावव्यवहारः ? इत्यत आह—तस्या विषयान्तरत्वात् । न

सूतलं प्रमीयते न घट इति । अतस्तत्राऽप्रमितिः प्रमाणमित्यलौकिकमिति ।

उच्यते—अनिरूपितव्यवहारमत्रभवन्तं पश्यामः । इदं हि भवान्निरूपयतु, य एष लौकिकानां क्वचिन्नास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारः किमयमपरिच्छेदाद्, उताऽन्यपरिच्छेदात् उत तदभावपरिच्छेदात् ? यद्यपरिच्छेदात्, नेष्टस्याऽभावं जिज्ञासेरन्, अपरिच्छेदादेव निवर्तेरन्, अनिष्टस्याऽपरिच्छेदादेव प्रवर्तेरन् । प्रमाणविषयाऽपरिच्छेदनिबन्धन एव व्यवहारः । न । विशेषाऽभावात् । न हि तदितरयोरपरिच्छेदो विशिष्यते । अप्रत्यय-

ह्यवच्छेदो नाम भूतलभावाद् भिन्नः, किं तर्हि दृश्ये प्रतियोगिनि घटकण्टकादौ भूतलमात्रोलम्भः । स चैकाकिभूतलविषयः । यस्मिन्दृक्षिते यस्मिन् प्रतियोगिनि दृश्ये भवति तस्याभाव उच्यते, प्रवर्तयति च तदभावव्यवहारम् । ननु भवतु नामैतद्विषयोऽयमभावव्यवहारो नास्तीति व्यपदेशो लौकिकानां भावाऽतिरिक्तमर्थमवलम्ब्यत इत्यत आह—तथा हि । नास्तीत्ययमर्थो नेदं प्रतीयते, भूतलमेकाकि प्रतीयते । न घट इति व्यपदेशोऽपि प्रमाणविषयावच्छेदविषय एव, न निर्विषयः । प्रमाणविषयावच्छेदश्च व्याकृतः । तस्मादुपपन्न उपहास इत्याह—अतस्तत्राऽप्रमितिः प्रमाणं चेत्यलौकिकम् ।

तदेतददूषयितुमुपक्रमते—उच्यते । अनिरूपितव्यवहारमत्रभवन्तं पश्यामः । निरूपणे त्वभावव्यवहारस्याऽनुपपन्नमेतदिति तन्निरूपणे प्रवर्तयति । इदं हि भवान्निरूपयतु, य एष लौकिकानां क्वचिन्नास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारः किमयमपरिच्छेदात्सर्वोपाख्याविरहलक्षणात्, उताऽन्यपरिच्छेदात्, उत तदभावपरिच्छेदात् ? तत्र प्रथमं कल्पं दूषयति—यद्यपरिच्छेदात्, नेष्टस्याऽभावं जिज्ञासेरन् । किञ्चाऽपरिच्छेदादेव निवर्तेरन् अनिष्टस्याऽपरिच्छेदादेव प्रवर्तेरन् । जिज्ञासमानोऽपि खल्वपरिच्छेदमेवाऽऽप्नुयात् । तदतिरिच्यमानदेहस्य प्रमेयाऽभावस्याऽनभ्युपगमात् । स च प्राप्त एवेति प्रेक्षावतामभावजिज्ञासा न स्यात् ।

शङ्कते—प्रमाणविषयाऽपरिच्छेदनिबन्धन एव व्यवहारः । नाऽपरिच्छेदमात्रमत्र विवक्षितम्, अपि तु दृश्यस्य प्रतियोगिनि इत्यर्थः । निराकरोति—न । विशेषाऽभावात् । तमेवाह—न हि तत्तदितरयोरपरिच्छेदो विशिष्यते । न हि दृश्यत्वेऽदृश्यत्वे वा प्रतियोगिनोरपरिच्छेदस्य प्रसज्यप्रतिषेधात्मनः सर्वोपाख्याविरहिणः कश्चिद्विशेषः सम्भवति । तत्सम्भवे तु तुच्छत्वाऽनुपपत्तेः ।

पूर्विके च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यसमीचीनम्^१ ।

वस्त्वन्तरप्रत्ययात् प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते चेति मिथ्या । भावेऽपि प्रतियोगिनस्तत्प्रसङ्गात् । भावे घटकण्टकयोजयमानयोस्तन्निबन्धे एव प्रवृत्तिनिवृत्ती^२ । हन्त तर्हि तदभावाद्विपर्ययः, न वस्त्वन्तरभावात् । इष्टा-
ऽनिष्टसाधनज्ञानस्य तदापि भावात्पुरस्ताच्च ।

दूषणान्तरमाह—अप्रत्ययपूर्विके च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यसमीचीनम् । न खलु गगनकुसुमायमानस्तुच्छोऽपरिच्छेदः प्रत्ययः कारणं वा विज्ञानं वा सम्भवति । ततश्चाऽपरिच्छेदात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिनिवृत्ती ब्रुवाण आकस्मिकत्वं वा तयोरविज्ञानपूर्वकत्वं वा वाचोयुक्त्यन्तरेणाऽभिदधीत, कदाचित्क-
त्वप्रेक्षावत्प्रवृत्तिनिवृत्तित्वयोरनुपपत्तेरित्यर्थः ।

ननूभयी भूतलादौ संवित्, सद्वितीयभूतलविषया चैकाकिभूतलविषया चेति । उत्तराऽपि च द्वयी, दृश्ये प्रतियोगिनि अदृश्ये च । दृश्यत्वं चास्यो पलम्भाय^३ प्रत्ययान्तरसाकल्यं, स्वभावविशेषश्च । स च स्वभावविशेष उच्यते । यस्मिन्सति सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु सद्भावोऽनुभूयते । एवं च या दृश्ये प्रतियोगिनि भूतलप्रतीतिः सैवाऽभावव्यवहारसाधनी । यस्याश्चा-
स्तुच्छत्वात् सम्भवति विशेषणयोगः । तत्सिद्धयर्थं च युज्यते सूक्ष्मकीटकण्ट-
कादिजिज्ञासेत्यत आह—वस्त्वन्तरप्रत्ययात् प्रवर्तन्ते चेति मिथ्या । कुतः ? भावेऽपि प्रतियोगिनो घटादेर्भूतलादौ तत्प्रसङ्गात् । घटो नास्तीति निवृत्तेः कण्टको नास्तीति प्रवृत्तेः प्रसङ्गात् ।

शङ्कते—भावे घटकण्टकयोजयमानयोस्तन्निबन्धने एव प्रवृत्ति-
निवृत्ती; न भूतलज्ञाननिबन्धने । निराचष्टे—हन्त तर्हि तदभावात् घट-
कण्टकयोरभावाद्विपर्यय इष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानस्य घटकण्टकज्ञानस्य । अथ भूतलभाव एव कस्मादिष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानविपर्ययहेतुर्न भवति ? इत्यत आह—न वस्त्वन्तरभावात् । न भूतलभावाद्विष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानविपर्ययः । कस्मात् ? तदाऽपीष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानस्य समयेऽपि भावाद् भूतलस्य । एतदुक्तं भवति । यदीष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानविरोधो भूतलस्याऽभविष्यत् ततस्तस्मात्तदनङ्क्ष्यत्^४ न त्वनयोविरोधः । तज्ज्ञानसन्तत्या सह तस्य चिरमवस्थितेरिति ।

१. इत्यसमीचीनम् इति नास्ति मू० पु० । २. वस्त्वन्तरेत्यादि मू० पु० नास्ति ।
३. उपलम्भतः २ पु० पा० । ४. तस्मादन्वभविष्यत् २ पु० पा० ।

न चेष्टसाधनज्ञानाऽसहभुवोऽपि भूभागस्य तज्ज्ञानविपर्ययविरोधिता-
ऽपीत्याह—पुरस्ताच्च । भूतलस्य भावात् । इष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानस्य घटकण्टकज्ञानस्य पुरस्तात्तदभावे दृश्यमानं भूतलं न तत्सहभावनियतमित्यर्थः ।

अत्रेदमाकूतम् । योऽयमभावव्यवहारो लौकिकानां घटो नास्तीति निवृत्तिलक्षणः, कण्टको नास्तीति प्रवृत्तिलक्षणः, स न तावद् दृश्ये घटकण्ट-
कादौ भूभागग्रहणनिबन्धनः, दृश्यमानेऽपि तद्गते घटादौ प्रसङ्गात् । न ह्यदृश्यः, दृश्यमानत्वात्^१ । केवलभूभागग्रहणनिबन्धनत्वादयमदोष इति चेत् । किं पुनरस्य कैवल्यम् ? स्वरूपमिति चेत् । न । घटकण्टकादिग्रहेऽपि तत्सद्भावात् । तद्वर्तमानं इति चेत् ? स तर्हि घटादिभावविरोधी भूमिकान्तरेण तदभाव एवेति सिद्धं नः समीहितम् । नन्वभावप्रमेयवादिनामपि भूतल-
ग्रहणसद्भावज्ञानकारणमेषितव्यम् । यदाह—“गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च^२ प्रतियोगिन”मिति । तत्र न तावत् संसृष्टभूतलग्रहस्तद्धेतुर्विरोधात् । न खल्वस्ति सम्भवः, घटसंसृष्टभूतलग्रहश्च तत्र घटाऽभावनिश्चयश्चेति । नापि घटाऽभाववद्भूतलग्रहः । आत्माश्रयप्रसङ्गात् । न खलु स एव तस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । तस्माददृश्ये प्रतियोगिनि घटादौ भूतलमात्रग्रहणं घटाऽभावपरिच्छेदहेतुरित्यकामेनाऽपि घटाभावादन्वयत् कैवल्यं भूतलस्य स्वीकरणीयम् । तदेव चाऽभावव्यवहारनिबन्धनमिति किमन्तर्गुणा घटा-
ऽभावेनेति ।

तदेतदयुक्तम् । वस्तुसद्भावग्रहणमात्रस्याऽभावज्ञानहेतुत्वाऽनभ्युपग-
मात् । अपि तु तुल्योपलम्भयोग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलम्भने सत्यस्य तत्का-
रणत्वमिष्यते । तदाह—स्मृत्वा च प्रतियोगिनमिति । अनेनागृह्यमाणतामस्य सूचयति । तत्त्वे स्मृत्यनुपपत्तेः । न चैकज्ञानसंसर्गिभूतलोपलम्भ एव घटा-
नुपलम्भ इति साम्प्रतम् नोपलब्धचरघट^३संसृष्टभूतलोपलम्भेऽपि घटाऽनु-
पलम्भप्रसङ्गात् । तदाऽपि भूतलोपलम्भस्य भावात् । घटाऽनुपलम्भस्य च तदव्यतिरेकात् । नन्वयमनुपलम्भः प्रतीतो वा स्यादभावज्ञाने हेतुरप्रतीतो वा ? न तावत् प्रतीतोऽनवस्थाऽऽपातात् । सोऽपि ह्युपलम्भाऽभाव-
रूपत्वादनुलम्भान्तरेण प्रमातव्यः, एवमनुपलम्भान्तरमपीत्यनवस्थानात् । अप्रतीतत्वे तु सत्तया हेतुः स्यात् । तथा च यदाऽयं प्रमाणोपलम्भचरचत्वर-
भूतलप्रमित्साऽभावात् तस्मिन्नप्रतीतचरे चैत्राऽभावं त्वचिरप्राप्तचैत्र-
विशिष्टचत्वरतलोपलम्भवान् पृच्छ्यते मैत्र ! प्राक् किमासीदिह चैत्र इति

१. न ह्यदृश्यो दृश्यमानः २ पु० पा० । २. तद्वर्तमानं २ पु० पा० ।
३. प्रयोगिनम् मु० पा० । ४. साम्प्रतं घट २ पु० पा० ।

स तदा तत्प्रश्नसमुदितजिज्ञासः प्राक्तनीं दृश्यमानस्य चैत्रस्याऽसत्तां तदानो-
मेवाऽवधार्योत्तरमाह, आयुष्मन्नासीदिह चैत्रः सम्प्राप्त इति ।

तत्रोपपद्यते । तदानोन्तनेनोपलम्भेन तदनुपलम्भाऽपवादात् । न च
प्राक्तनोऽनुपलम्भस्तस्य सम्प्रतितनीमभावधियमाधातुमर्हति । न खलु
निमीलितनयनयुगलः प्राच्या नयनसत्तया सम्प्रति रूपं पश्यति । तस्मादेक-
ज्ञानसंसर्गवस्त्वन्तरोपलम्भ एवाऽभावज्ञानकारणमेषितव्यम् । तथा च
स्वसंवेदनसिद्धः स एवाऽभावव्यवहारसाधनाय पर्याप्त इति कृतमभावेन
प्रमेयेनेति ।

अत्रोच्यते । न तावद्विना घटाऽनुपलम्भम् भूतलोपलम्भमात्रमभाव-
व्यवहारसाधनम् । न च भूतलोपलम्भ एव तदनुपलम्भ इति चोक्तम् ।
अतोऽनुपलम्भो वरं^१ प्रतियोगिन एषितव्यः । न चाऽसावप्रतीतस्तदभाव-
व्यवहारसाधनम्, प्रेक्षावद्व्यवहारस्याऽबुद्धिपूर्वकत्वाऽनुपपत्तेः । तदभाव-
ज्ञानसाधनं तु भवेत् । अज्ञातस्याऽपि ज्ञानोपायत्वदर्शनाच्चक्षुरादिवत् ।

नन्वेवं सत्तामात्रेणोपायत्वमभ्युपेतं भवति । तच्चाऽनुपपन्नम् । असत्य-
नुपलम्भे तदभावबुद्धिसमुत्पादप्रसङ्गादित्युक्तम् । न । अनुपलम्भाऽभाव-
स्याऽसिद्धेः । नन्वत्र चत्वरतले किमयमासीच्चैत्र इति प्रश्नसमये तदुप-
लम्भमानः स एव मैत्रः^२ कथं तदुपलम्भवान् ? सत्यम्, गृह्णाति चैत्रम्, न तु
स्मरत्यस्य प्राक्तनीं तत्र सत्ताम्, चत्वरतलस्येव । न च स्मृतिरनुपलम्भ इति
तदभावोऽप्यनुपलम्भ एव । तेन यथा ग्रहणार्हस्याऽग्रहणं^३ तदभावविक्षा-
साधनम्^४, एवं सत्यपि सम्प्रति तस्य ग्रहणे प्राक्तनीं चैत्रस्य सत्ता चत्वर-
स्येव तत्र मध्यन्दिने स्मरणार्हा न स्मर्यत इति माध्यन्दिनस्मरणाऽभावः
सन्निति प्राक्तनाऽभावविषयं माध्यन्दिनं प्रत्ययं शक्त एव जनयितुम् । न
च प्रत्यक्षाऽनुपलब्धिरेवाऽभावज्ञानसाधनमिति साम्प्रतम् । योग्यप्रमाणा-
ऽनुपलब्धेस्तत्साधनत्वात् । अतत्साधनत्वे त्वनुमानादिनिवृत्तेः । मकरगतस्य
सवितुर्मीनादिषु सत्तायाश्च चैत्यवन्दनादिधर्मतायाश्च दर्विहोमाऽपूर्ववत्त्वस्य
च ध्वन्यागमनमात्रोपपन्नश्रवणशब्दस्य सजातीयपरम्परारम्भणस्य निवार-
णाऽभावात् । प्रमाणान्तराणामिवाऽप्रमाणस्याऽपि स्मरणस्य स्वविषये
योग्यत्वोपपत्तेः । प्रत्ययान्तरसाकल्यलक्षणस्य च दृश्यत्वस्य विषयकारणक एव
प्रत्यय उपपत्तेः । तदभावे चाऽनुमानादिनिवृत्तेरनुमेयाद्यभावसाधनत्वात् ।

१. अपरः २ पृ० पा० ।

२. तदुपलम्भवानेव मैत्रः २ पृ० पा० ।

३. ग्रहणादियोग्यग्रहणं २ पृ० पा० । ४. अभावसाधनं २ पृ० पा० ।

न ह्यनुमानाद्येकविषयाणां प्रमेयाणां क्वचिदभावस्तद्व्यवहारो वा विषया-
ऽतिरिक्तप्रत्ययान्तरसाकल्ये सम्भवति । तस्मिन् सति सद्बिरोधिभावप्रत्यय-
व्यवहारोपपत्तेः न च विषयकारणेऽपि प्रत्ययान्तरसाकल्यसम्भवः । इन्द्रिया-
र्थसन्निकर्षस्यैवाऽसत्यर्थेऽनुपपत्तेः । तस्मात्संस्काराऽभावेऽपि स्मरणाऽर्हत्वमुप-
पन्नम् । न चोपलम्भाऽनुपलम्भयोर्विरोधः, असमसमयवृत्तिभावाऽभावसाधन-
तया भिन्नविषयत्वात् ।

स्यादेतत् । सत्तामात्रेणाऽभावसाधने त्वनुपलम्भस्य दृश्यत्वमप्यस्य
तथेति तज्ज्ञानसिद्धयर्थं सूक्ष्मकीटकण्टकादिजिज्ञासा न स्यात् । मैवम् ।
दृश्यत्वसिद्धयर्थं हि सा । अजिज्ञासितस्य तत्त्वाऽनुपपत्तेः । न तु दृश्यत्व-
ज्ञानार्थम् । भवतु वा दृश्यत्वज्ञानं हेतुः, भूतलज्ञानवत्, किमायातमनुप-
लम्भस्य ? न ह्यालोको ज्ञायमानः कारणमिति चक्षुषाऽपि तथा भवि-
तव्यम् । न च धूमोऽवगतोऽनुमानज्ञानकारणमिति मनोऽपि तत्कारणं
ज्ञातव्यम् । तस्मात्सत्तयाऽनुपलम्भोऽभावज्ञानकारणमिति नाऽनवस्था ।
नाऽपि प्रमेयाऽभावाऽतिरिक्तकैवल्याऽङ्गीकारः । चत्वरतलोपलम्भस्य चैत्रा-
ऽनुपलम्भे सति तत्कारणत्वात् । तदयमभावव्यवहारो वस्तुसद्भावग्रहणतत्-
प्रतियोगिततस्मरणं^१ तदबुभुत्साऽतिरिक्तनिमित्तजन्मा । यथा सत्स्वपि तन्नुषु
कदाचित्पटः प्रादुर्भवंस्तदतिरिक्ततत्संयोगभेदजन्मेति । दृश्ये प्रतियोगिनि
स्मर्यमाणे वस्तुसद्भावग्रहणे सत्यभावव्यवहारो ऽवश्यम्भावीति हेतुरसिद्ध इति
चेन्न । गृह्यमाणेऽपि प्रतियोगिन्यस्मर्यमाणे किमासीदिति प्रश्नाऽनन्तरं
प्राक्तनतदभावव्यवहारप्रवृत्तेः । भवतु तर्हि बुभुत्सिते प्रतियोगिनि बोधार्हं
वस्तुसद्भावज्ञानमभावव्यवहारसाधनम् । अस्ति च गृह्यमाणे चैत्रे किमा-
सीदिति प्रश्नसमनन्तरं तत्र तदीयप्राचीनसद्भावसुस्मृर्षा । तदेतस्यां सत्यां
प्राक्कालवृत्तिचत्वरतलस्मृतिरेवाऽवश्यं तदभावव्यवहारप्रवृत्तिनिमित्तमित्य-
सिद्धता हेतोः । न । एतस्यामप्यवश्यम्भावनियमाऽभावात् । प्रतीतिस्मरणा-
ऽनुभवयोः सतोरपि नितान्तबल्लभ्यतया सुस्मृर्षाऽनुबुभूषयोरविरामात्^२ ।
तथा च प्रतियोगिनोऽनुभवे स्मरणे च तत्र तत्र तदभावव्यवहारप्रसक्तेः ।
असंस्मरणेऽनुभवे चेति विशेषणान्न दोष इति चेत् ? अङ्गीकृतं तर्हि
तदतिरिक्तं निमित्तमभावः । तथाप्युपलम्भाऽभावरूपत्वादस्य न प्रमेया-
भावसिद्धिरिति चेत् । अत्रोत्तरमनन्तरमेव वक्ष्यति स्वयमेवाऽऽचार्यः ।

नन्वभावो नाम विग्रहवान्न कश्चिदनुभूयत इत्युक्तम्, तत्किमयमभाव-
व्यवहारो नास्ति, नास्ति निमित्तो वा ? न तावन्नास्ति निमित्तः । कादा-

१. दृश्यस्मरण २ पृ० पा० ।

२. अधिगमात् २ पृ० पा० ।

तस्मान्नाऽन्यप्रमितिनिबन्धने नाप्यप्रमितिनिबन्धने अनभिमतमभिमतं नास्ति, अभिमतं नास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्ती, अपि त्वभावाऽधिगमनिबन्धने । नास्तिज्ञानस्य को विषयो निरूपितः ? ननूक्तम्, किमपराद्धं भवतो विषयाऽभावेन ? यत्तमतिलङ्घ्य प्रमाणाऽभावो विषय इत्युच्यते । ज्ञेयाऽभावो न

चित्कत्वाऽनुपपत्तेः । न च निमित्तान्तरमस्याऽस्तौत्युक्तम् । न च नास्ति, भावव्यवहारस्याऽपि अपह्नवप्रसङ्गादित्युक्तम् । निःस्वभावस्य कथमनुभूयमानता ? इति चेन्न । सद्व्यावृत्तिरूपस्य तस्य प्रतीयमानत्वात्स्वतोऽवान्तरविशेषाऽनुपलब्धेः । निःस्वभावतेति चेत् ? न । ज्ञानशक्त्यादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । तेषामपि हि न स्वतो भेदो निरूप्यते । ज्ञेयशक्यभेदाऽधीनं तद्भेदनिरूपणमिति चेत् ? न । इहापि प्रतियोगिभेदेन तद्भेदनिरूपणादिति सर्वमवदातम् ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्नाऽन्यप्रमितिनिबन्धने नाऽन्यप्रमितिनिबन्धनेऽनभिमतं नास्ति, अभिमतं नास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्ती, अपि तु पारिशेष्यादभावाऽवगमनिबन्धने । न केवलं व्यवहाराऽन्यथानुपपत्तेरभावसिद्धिः, अपि तु घटोऽस्तीति ज्ञानवत्तदभावज्ञानमप्यवगम्यते । न च ज्ञानं निरालम्बनमिति निवेदयिष्यते । तदस्याऽऽलम्बनं नाऽभावादन्यदस्तीत्याशयवान् पृच्छति—नास्तिज्ञानस्य को विषयो निरूपितः ? अपर आह—ननूक्तम्, नेदमिह प्रतीयत इत्यर्थः ।

तत्र न तावददृश्ये^१ प्रतियोगिनि वस्तुसद्भावज्ञानम्, प्रतियोगिनोऽन्यप्रमितिः सम्भवतीत्युक्तम् । अतस्तद्व्यतिरिक्ताऽनुपलम्भाऽभावो वक्तव्यः । तथा च किमपराद्धमत्र भवतो विषयाऽभावेन ? यत्तं प्रतीयमाणमतिलङ्घ्य प्रमाणाऽभावो विषय उच्यते ।

शङ्कते—प्रातिस्विकभेदाऽनुपलब्धेर्ज्ञेयाऽभावो न प्रमेयः । निराचष्टे—भवतु यद्यस्ति ज्ञानज्ञेयाऽभावयोर्विशेषः । न हि ज्ञानाऽभावोऽप्याजानतो भेदवान् । तद्भेदस्याऽपि प्रतियोगिभेदाऽधीननिरूपणत्वात् । तथा च चैत्रो नास्तीति प्रतीतिस्तदभावाऽवभासलक्षणकार्यसमधिगमनीया, न कुकविकृतिरिव क्लेशेन कथंचित्प्रमाणाऽभावविषयतया व्यख्यातुमुचिता । अथापि वैजात्यात् उच्यते, न च तत्त्वतो नास्तीति बुद्धिव्यवहारौ स्तः, किन्तु

प्रमेयः । भवतु यद्यस्ति तद्विशेषो हेतुः । ज्ञानाऽभावे ज्ञानभ्रमो व्यवहाराऽभावे व्यवहारभ्रमः । आलोकाऽदर्शनेऽन्धकारभ्रमवत् ।

न । सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रसङ्गात् । अप्रमिते च भ्रमाऽयोगात्सुषुप्त्यादिवत् ।

चैत्रदर्शनाऽभावे चैत्रो नास्तीति ज्ञानं भ्रमः, चैत्रोचितव्यवहाराऽभावे व्यवहारभ्रमः ।

अत्रैव निदर्शनमाह—आलोकाऽदर्शनेऽन्धकारभ्रमवत् । न किलाऽन्धकारो नाम तत्त्वतोऽस्ति, तत्प्रत्ययो वा । तथा हि तद् द्रव्यादीनामन्यतममेव भवेत् । तैरेव विश्वस्य सङ्ग्रहात् । तत्र द्रव्यत्वे तमः पृथिव्यादीनामन्यतममन्यद्वा ? न तावदन्यतमम् । क्षितिसलिलात्मसु चतुर्दशगुणेषु, तेजसि चैकादशगुणे, मातरिश्वनि च नवगुणे, मनसि चाऽष्टगुणे, नभसि च षड्गुणे, दिक्कालयोश्च पञ्चगुणयोरविनाशिनोरनन्तर्भावात् । अन्तर्भावे वा तावद्गुणत्वप्रसङ्गान्नित्यत्वापत्तेश्च । नाऽपि द्रव्यान्तरम् निर्गुणस्य तत्त्वाऽनुपपत्तेः । नीलोत्पलपलाशश्यामलमुपलम्ब्यमानं महच्च तमो न निर्गुणम् । अतो द्रव्यान्तरमिति चेत् ? न । कृष्णरूपस्य^२ गन्धाद्येकार्यसमवायिनस्तद्व्याप्तस्य तदभावेऽभावात् । तथा च निखिलगुणविरहिणो न द्रव्यत्वम् । गुणकर्मसामान्यभावोऽप्यनाश्रयस्य न सम्भवति । न च पृथिव्यादिद्रव्यमस्याश्रयः । तदाश्रयत्वे तद्गुणानां तत्सहचरितानामुपलब्धिप्रसङ्गात् । न चास्य तमस उपलब्धिरुपपद्यते । उपलम्भकाऽभावात्^३ । न चेन्द्रियाणामेतत्तमो लोचनं गोचरयति । तदभावे तदनुपलब्धिप्रसङ्गात् । अस्ति च निमित्ततलोचनस्याऽपि तमः पश्यामीत्यभिमानः । घ्राणादीनां गोचरस्तम इति स्थवीयः । मनोऽपि चाऽऽन्तरगोचरनियतं बहिरसतीन्द्रियलिङ्गादौ दवीय एव । न च कारणाऽभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हति । तस्याऽऽकस्मिकत्वेन कादाचित्कत्वाऽनुपपत्तेः । तस्मान्न तमो नाम किञ्चिदस्ति वस्तु । नापि तज्ज्ञानम् । अथ च तमस्तमालनीलमुपलभामह इत्यभिमानो लौकिकानामालोकाऽदर्शने । सोऽयं विप्लवः । एवमभावदर्शनं तद्व्यवहारश्च विप्लव एवेति भावः ।

तदेतन्निराकरोति—न । सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञानव्यवहारयोरभावे तद्विभ्रमः, सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि तथा प्रसङ्गः । न हि तदा ज्ञानं, नाऽपि व्यवहारः । समस्तविज्ञानोपसंहृतिलक्षणात्वात्सुषुप्त्याद्यवस्थायाः । हेत्वन्तरमाह—अप्रमिते च भ्रान्त्ययोगात् सुषुप्त्यादिवत् ।

तमोदर्शनं तु भूच्छायादर्शनम् ।

प्रमितस्य हि भावस्य प्रमित एव भावे समारोपभ्रान्तिर्न पुनरसतो नापि ज्ञानाऽऽकारस्य, नाप्यग्रह इत्युपपादितं विभ्रमविवेके । अत्रापि सूचयिष्यति । न च ज्ञान्यवहाराभावौ क्वचिदुपलब्धपूर्वौ । तदुपलम्भे वा कृतमत्र भ्रमोपन्यासेन । तस्मादप्रमिते भ्रान्त्यनुपपत्तेर्युक्तमेतदित्यर्थः ।

दृष्टान्तस्तु साध्यविकेल इत्याह—अत एव तमोदर्शनं तु भूच्छाया-दर्शनम् । अयमत्राऽभिसन्धिः । प्रतीयते तावत्तमस्तमालमालाश्यामम् । न चाऽप्रमितावेव प्रमितिर्विभ्रमसम्भवः । न चास्य बाधकमस्ति प्रमाणम् । न च तदभावे प्रतीयमाणमपल्लवमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । न च तमसः प्रमाणाऽनुपलब्धेः प्रमा प्रथमानाप्यपल्लोतुमुचिता । रूपाद्युपलब्धेरपि तत्प्रसङ्गात् । न हि तत्प्रमाणमिन्द्रियाद्युपलभ्यते । रूपाद्युपलब्धिलिङ्गक-मनुमानमस्योपलब्धिरिति चेत् ? न । इहापि समानत्वात् । ननु चक्षुरादि-गोचरत्वमस्येत्युक्तम् । तर्हि वरमस्तु तमसि समस्तजनसाक्षात्काराऽऽस्पदे प्रमितिकार्यदर्शनात् प्रमाणान्तरमनुपलब्धपूर्वमपि, न पुनस्तस्याऽन्यतो-ऽनुपलम्भात् स्पष्टदृष्टकार्यविपर्ययो युज्यते । अस्तु वा चक्षुरेवाऽस्य कारणम् । न च निमीलिताक्षस्य पटलवतो वा तन्नास्ति, अपि तु पिहितम् । कथं तर्हि पिहितं घटादाविव बाह्ये तमसि प्रवर्ततेति चेत् ? मा प्रवर्त्तिष्ट । किन्नश्छिन्नम् ? परिच्छेत्स्यति हि तच्छायां पक्ष्मणोः पटलस्य वाऽस्यासन्नामपि पिघातूणी पटलपक्ष्मणी पिदधतीं तामेवेक्षते चक्षुः, न तु पटलपक्ष्मणी । आलोकाप्यायितं तत्पृथिव्यादिग्रहे प्रभवति, न तु तच्छा-यायां तद्विरोधिन्याम्, केवलस्यैव तत्र सामर्थ्यात् । कार्यदर्शनोन्नेयत्वात्तस्य सूक्ष्ममपि चेषीकतूलादि चक्षुराच्छादकमासन्नमनुभूयमानमतिमहदनवधि चकास्ति तथेयमपि । न चाऽन्धानामितरगात्राऽवयववद् गोलकाधिष्ठाने तत्कार्योपलम्भसम्भवः । तद्भावे वा वरमुपलम्भकान्तरकल्पनेत्युक्तम् ।

कतमत्पुनर्द्रव्यादीनां तमः ? ननु द्रव्यमेव, कालिमगुणशालित्वात् स्पन्दवत्त्वाच्च । तथा हि । कालिमैवाऽस्य रूपमुपलभ्यते । अप्तेजसोरिव श्वेतिमा । एवं संह्याऽप्येकत्वादिका परिमाणम्, तच्चतुर्विधम् । पृथिव्या-द्यणूनामिव तमोऽणूनामप्यनुमानात् । पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्व-संस्काराश्च पञ्चविधमपि कर्माऽध्यक्षमीक्षते । यथाहाऽत्रभवान्वातिककारः ।

न नु नाऽभावमात्रस्य तमस्त्वं वृद्धसंमतम् ।
छायायाः काष्ण्यमित्येवं पुराणे भूगुणश्रूतेः ॥
भूगुणस्य काष्ण्यस्य च्छायायां द्रव्यान्तरश्रुतेरित्यर्थः ।
दूराऽऽसन्नप्रदीपादिदेहचेष्टाऽनुसारिणी ।
आसन्नदूरदीपादिमहदल्पचलाऽचला ।
देहानुवर्त्तिनी च्छाया न वस्तुत्वादिना भवेत् ॥ इति ।

न च पृथिव्यादीनामन्यतमम् । न तावत्कृष्णरूपस्य तमसस्तोयादि-भावसम्भवः । तोयतेजसोः सितत्वादेवं पवनादीनां चाऽरूपत्वात् । न च परोपधानात् कालिन्दीसलिलस्यैव तमसः कालिमेति साम्प्रतम् । अनुपहि-तस्य कदाचिदपि स्वाभाविकरूपान्तरशालिनोऽनुपलब्धेः, क्षेत्रसमुद्भू-तस्यैव कालिन्दीवारिणः स्वभावस्वच्छवल्स्य ।

नापि पार्थिवं तमः । तद्गुणानां गन्धादीनामभावात् । ननु तथैव गन्धादिव्याप्तं कृष्णमपि रूपं तन्निवृत्तावसदित्युक्तम् । तत्किं पवनेऽनुष्ण-शीतस्पर्शोऽसन्नेव ? गन्धादिव्याप्तस्य तस्य पृथिव्यामुपलब्धेः । पवने च तेषामभावात् । पाकजस्य स्पर्शस्य गन्धादिव्याप्तत्वम् । अयं त्वपाकजः स्पर्शो वायवीय इति चेन्न । इहापि साम्यात् । न हि तमसोऽपि कालिमा पाकजः । प्रत्यक्षं चोभयत्राऽपि समानम् । तमः परमाणवश्च पार्थिवादि-परमाणव इव द्व्यणुकादिक्रमेण महान्तं तमोऽवयविनं पार्थिवमिवारम्भन्ते । तच्च रूपविशेषे सत्यनेकद्रव्यत्वान्महत्त्वाद्वा चाक्षुषमिति न तदुत्पत्त्यन-वकृप्तिः । न च तस्य दिवाऽऽरम्भसम्भवः शाश्वतिकविरोधे सति तेजसि । न जातु स्पर्शवद्देगवन्मुद्गरादिघाते परिपन्थिनि कुम्भारम्भाय भवन्ति मृदवयवाः बिभ्रति वा कुम्भमारब्धमिति । अत एव हि दिवापि निरस्त-तेजसि गिरिगुहायामारम्भन्ते एव ।

स्यादेतत् । न तामसः परमाणवोऽवयविनमारम्भन्ते । स्पर्शविरहा-दात्ममनो व्योम^१वत् । न चाऽऽरम्भे रूपवत्त्वं प्रयोजकम् । अरूपाणामपि पवनपरमाणूनां स्पर्शवद्द्रव्यारम्भदर्शनादस्पर्शानां चाऽऽत्मनसां तदभावात् । तत्किमत्र भवतां तमः परमाणवः सन्ति न वा ? सन्ति चेत्कथन्तदवयवि-नामभावः ? तद्भावलक्षणत्वात् परमाणुभावस्य । असत्त्वे वा तमः परमाणूनां कथं न हेतोरश्रयासिद्धिः ? हेतोरस्पर्शस्याऽसद्रूपत्वादसदाश्रयत्वमदोष इति चेन्न । तुच्छस्याऽहेतुत्वात्कल्पनारोपिततद्भावस्य च वस्तुनोऽसाधकत्वात्^२ ।

न जातु समारोपितधूमभावा मिहिका^१ कृशानुसाधनं भवति । प्रामाणिकस्य त्वभावस्य भावाऽधिकरणमन्तरेणाऽयोगात् । तमःपरमाणुष्वसत्स्वाश्रयाऽसिद्धतया भवत्यसिद्धिः, न तु स्वतोऽप्रसिद्धस्य सत्यामपि परप्रसिद्धौ साधनाङ्गत्वम्, स्वयमप्रतीतस्य परप्रत्यायनाऽनर्हत्वात् । यथोक्तम् ।

योऽपि तावत्पराऽसिद्धः स्वयंसिद्धोऽभिधीयते ।

भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतोऽसिद्धे तु का क्रियेति ॥

अपि चाऽस्पर्शस्य द्रव्याऽनारम्भकत्वेन न स्वाभाविकः संबन्धो मनसः शक्यो निश्चेतुं, वैयर्थ्यस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । धर्माऽधर्मनिमित्तत्वाद्विश्वकार्यनिर्माणस्य । साक्षात्पारम्पर्येण च सर्वं कार्यजातं भोगसाधनं सत्तन्निर्माणं स्यात् । न च मनोऽवयविनः शरीरतया विषयतया वा भोगसाधनता सम्भवति । इन्द्रियाऽनधिष्ठानतया देहभावाऽभावात् । अपार्थिवस्य च तद्भावाऽनभ्युपगमात् । विषयभावस्त्वननुभूयमानतयाऽनुपपन्नः । इन्द्रियभावस्त्वणुत एव मनसः । तमसस्तु रूपवतो विषयभावेन भवति भोगसाधनत्वमिति न वैयर्थ्यम् । परममहतां पुनरसमवायिकारणसंयोगविरहादधिकपरिमाणकार्यद्रव्याऽनुपपत्तेश्च कारणसमानन्यूनपरिमाणकार्याऽदर्शनाच्चाऽधिकव्याऽयोगाच्च परममहत्त्वव्याघाताच्च न स्वसमवायिद्रव्यारम्भकत्वमिति सोऽयमुपाधिः । न चौपाधिकः सम्बन्धोऽनुमानाङ्गम् । मा भूदुपाध्यायदर्शनादसकृदवगतसहभावस्याऽनुमानं शिष्यस्य । न चाऽनन्यथासिद्धे नीलाऽन्धकाराऽनुभवे परिपन्थिनि स्फुरति प्रत्यक्षे बाधितविषयमनुमानमुदेतुमुत्सहते । मा भूदनुष्णत्वं तेजसो द्रव्यत्वात्पृथिव्यादिवदित्यनुमानम्, द्रव्यान्तरस्य च द्रव्यान्तराश्रयत्वं दृष्टम् । तद्यथा आकरजस्य तेजसः सुवर्णादिः पार्थिवद्रव्योपष्टम्भः, अन्यथा पतनादि न भवेद् गुरुत्वाऽभावात् । यथा चाऽभिजातमहानीलादिमणिसमाश्रयं तेजः न च तद्वदेतद् भ्रमणतः^२स्तेज इति साम्प्रतम् । तेजसस्तदाश्रयस्याऽन्ततः खद्योतादिगतस्यापि कयाचिन्मात्रया रूपप्रकाशनव्याप्तत्वात्तमसश्च तद्वपरीत्यात् । तस्मात्तमो द्रव्यान्तरमपि पृथिव्याद्यनुविधास्यति, तेजसश्च विनङ्क्ष्यति । तदपगमे च पृथिव्यादिभ्यः पुनः प्रभविष्यति चतुष्कादपवरकप्रविष्टस्य कतिपयाऽऽलोकाऽवयवसम्भेदविरलेऽपि तमसि सान्द्रताऽवगमो भ्रमः । इन्द्रियोपहतेः कालपरिवासवशात् । उपहतिविगमे तु यथावत्पश्यत्यपवरकवर्तिनः पदार्थान्, अल्पां च तत्र च्छायाम् ।

१. धूममहिषी २ पु० पा० ।

२. वैयर्थ्यस्यो मु० पा० ।

३. भ्रमणे २ पु० पा० ।

आलोकाऽभावदर्शनं चेत्यसमानम् ।

सा च सान्द्रा पिधत्ते पदार्थान्, न तेजसा विरलीकृता । न चाऽऽलोकाभावमात्रं तम इति साम्प्रतम्, तस्य नीलत्वाऽनुपपत्तेरस्मृताऽनवलोकिताऽलोकस्य च तमःप्रत्ययाऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च परिस्पन्दादयस्तद्वर्तिनो ऽवगम्यमानाः कथंचित् क्लेशेन न व्याख्यामर्हन्ति । तस्मात्प्रत्यक्षसिद्धमसति बाधके द्रव्यान्तरमेकादशं तमो नवगुणं^१ चेति सिद्धम् ।

नादृष्टौ दर्शनं छाया नवाऽभावोऽस्मृतौ गतेः ।

रूपादुपायसद्भावाद् द्रव्यं द्रव्यान्तराऽनुगम् ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

अलं वा नैयायिकैर्विवादेन । आलोकाऽभाव एव तमः । तथाऽपि सिद्धत्वेव नः समीहितमित्याह—आलोकाऽभावदर्शनं चेति । तस्मादसमानं दार्ष्टान्तिकेनेति । तद्यदि प्रमाणग्राह्यता प्रमाणसंबन्धः, यदि वा तदहंता, उभयप्यसावभावे सदाऽस्तीति तस्यापि सत्त्वप्रसङ्गः । अथ स्वरूपवर्तमानता^२, न साऽभावेऽस्ति । न । अनुच्छत्वोपपादनात् । न चैवमपि प्रतिभावं^३ भेदवती सत्सदिति बुद्धिव्यपदेशयोरभिन्नाऽथविगाहिनोर्गोचरो भवितुमर्हति । अभेदे वाऽभिधानान्तरेण सामान्यमेव तत् । पूर्वाऽभिभर्शमन्तरेण सामान्यमप्रामाणकमिति चेत् ? न । विकल्पाऽसहत्वात् । कः खल्वयं पूर्वाऽभिभर्शोऽभिमत आयुः^४, यावदुपलब्धरूपपरामर्शः, आहोस्वित् कतिपयानामपि रूपाणाम् ? तत्र प्रथमस्य न क्वचिदपि सम्भवः । न खलूपलब्धचरशिलाभ्रकस्या^५पि वर्षासु शरदि पुनः पश्यतस्तादृशः पूर्वाऽवमर्शोऽस्ति । तस्याऽपि तदभावादन्यत्वप्रसङ्गः । कतिपयपरामर्शोऽत्रापि समानः । अस्ति खलु कतिपयानां रूपाणामनुगमस्त्रसरेणुकरेणोर्विविधभेदसमवायेऽपि वा द्रव्यत्वादिना । तस्माद्यथा सद्बुद्धिव्यपदेशयोरनन्ययासिद्धेर्गुणवत्त्वस्य च प्रतिगुणवद्भेदेन तदुपपादनाऽसामर्थ्यात् एवं द्रव्यगुणकर्मसामान्यानामपि अत्यन्तभिन्नानामपि सदित्यभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजामनुस्यूतमस्ति तत्सत्त्वम् । यस्य च त्रैकाल्याऽसम्बन्धादत्यन्ताऽसन्तः शशविषाणादयः, यस्य चाऽयोगव्यवच्छेदादत्यन्तसन्तः परमाण्वाकाशादयः, यस्य चात्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदात्कदाचिदेव सन्तः पटादयः, यस्य च सम्बन्धाद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यानि स्वाभावव्यवच्छेदेन स्वाऽनुभवाद् भासन्ते, सामा-

१. अवगुणं २ पु० पा० ।

२. वर्तमानाहंता १ पु० पा० ।

३. प्रतिव्यक्ति २ पु० पा० ।

४. शिलाभेदस्य २ पु० पा० ।

अस्तु वा प्रमाणग्राह्यता, वर्तमानता तु सत्त्वमुच्यते ।

अर्थाभावो नियोगस्य शाब्द्यां भूताद्यपाकृतौ ।

अनन्यगोचरत्वं न प्रमाणान्तरजन्मनि ॥

अशाब्दश्चेन्नियोगो नाभून्नास्ति न भविष्यतीति बोधयति न नियुक्तो न नियुज्यते न नियोज्यते वा स्वर्गकाम इति वाक्यार्थः स्यादिति सुनिरूपितोऽधिकारः । अथ न शाब्दो भूतादिप्रतिषेधः किं तु तस्यौदासीन्यान्मानान्तरतस्तथाऽवसायः । न तर्ह्यनन्यगोचरः । मानान्तरेण तथात्वस्याऽवसायात् शब्दप्रमितस्य विशेषस्ततः । प्रत्यक्षस्येव गिरेरग्निमत्ता

न्यरूपभूयस्त्वाऽल्पीयस्त्वनिवन्धनश्च तत्र वैलक्षण्याऽवगतिभेदः । यथा-ऽऽहाचार्यः ।

सामान्यरूपभूयस्त्वे तस्मात्तत्त्वं प्रकाशते ।

विलक्षणत्वमल्पत्वे चकास्ति तदनुद्भवात् ॥ इति ।

तदेतद् ब्रह्मसिद्धौ कृतश्रमाणां सुगममिति नेह प्रपञ्चितम् ।

अभ्युपेत्योच्यते । अस्तु वा प्रमाणग्राह्यता सत्त्वं, तथाऽपि वर्तमानता तु सा । कस्मात् ? अतीताऽनागतयोः प्रमाणग्राह्ययोरप्यसत्प्रतीतिव्यवहारास्पदत्वात् । वर्तमानतैव हि सत्त्वमुच्यते । तथा च वस्तुतः कालाऽनवच्छिन्नो नियोगः प्रमाणग्राह्योऽप्यसन्नेव सत्त्वे भूत^२ मानान्तराऽगोचर इति सिद्धम् ।

अपि च—

अर्थाभावो नियोगस्य शाब्द्यां भूताद्यपाकृतौ ।

अनन्यगोचरत्वं न प्रमाणान्तरजन्मनि ॥

अपि चास्य त्रैकाल्याऽनवच्छेदः शब्देन वा प्रतिपाद्यते, मानान्तरेण वा ? यदि शब्देनाऽन्यन्ताऽसत्त्वम् । मानान्तरेण तु त्रैकाल्यव्यवच्छेदे मानान्तरगोचरत्वप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थभावनमित्याह—अशाब्दश्चेन्नियोगो नाऽभून्नास्ति न भविष्यतीति बोधयति तथा सति न नियुक्तो न नियुज्यते न नियोज्यते स्वर्गकाम इति वाक्यार्थः स्यादिति सुनिरूपितोऽधिकारः । अथ न शाब्दो भूतादिप्रतिषेधः, तस्य शब्दस्य तेषु भूतादिषु निषेध्येष्वौदासीन्यात्, किन्तु मानान्तरतस्तथाऽवसायः, त्रैकाल्यव्यवच्छेदेनाऽवसायः । न तर्ह्यनन्यगोचरः । कुतः ? मानान्तरेण तथात्वस्य त्रैकाल्यावच्छेदस्याऽवसायात् ।

ऽनुमानात् । न । विशिष्टाऽपरिच्छेदे विशेषणस्याऽविषयत्वात् । अपि च अन्यतोऽपि तथात्वाऽधिगमेऽनियोग एव स्वर्गकामः । तस्यापि प्रमाणत्वात् । अतत्त्वे वा भूतादिविवेकाऽभिधानं प्रलापः । ननूपाधयो भूतादयः, न चोपाधिनिवृत्तावुपाधिमतो निवृत्तिरप्रतीतिर्वा । भवत्वन्योपाधिष्वेवमिह त्वेतल्लक्षणमेवाऽन्यन्ताऽसत्त्वम् । नित्याऽनित्यत्वोपाधिनिवृत्तौ च नोपाधिमत्सम्भवः । प्रत्यक्षं त्वापातजन्मकाले भेदोपाधिविवेक्तरूपमात्रग्राहीति न ततो विषयभेदः । अवर्त्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्त्तमानविषयं तत् । सत्यं वस्तुतो

शङ्कते—शब्दप्रमितस्य नियोगस्य विशेषस्त्रैकाल्यविवेकस्ततो मानान्तरात् । न पुनर्मनान्तरं नियोगे प्रवर्तते इति । अत्रैव निदर्शनमाह—प्रत्यक्षस्येव गिरेरग्निमत्ताविशेषोऽनुमानात्, न तु तदग्निमत्तागोचरं गिरिमपि गोचरयितुमर्हति । निराकरोति—न । विशिष्टाऽपरिच्छेदे विशेषस्याऽविषयत्वात् । न ह्यस्ति सम्भवो यद्विशिष्टं पर्वतादि न परिच्छिद्यते, तद्विशेषश्चाऽग्निमत्त्वं गम्यत इति । न चाऽप्रत्यक्षीकृतपर्वतस्तद्विशेषमनुमानुमर्हतीति साम्प्रतम् । अनुमानसमये प्रत्यक्षज्ञानस्याऽतीतत्वेन गिरेरपरिच्छेदात्स्मृत्यनुपपत्तेश्च । तदा युगपद् ज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरन्तःकरणस्य प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात् । अन्यथा समानगोचरबुद्धिधाराऽऽनुपपत्तेः । सकृदेव यावत्कर्तव्यकरणात् । समर्थस्य क्षेत्राऽयोगात् । प्रत्यक्षाऽनुमानयोश्च धर्मिरूपमात्रगोचरतया सहस्थितावपि विशिष्टत्वा^१ऽनवभासनात् । अपि चास्याऽन्यतोऽपि तथात्वाऽधिगमेऽनियोग एव स्वर्गकामः । तस्याऽपि प्रमाणत्वात् । कालत्रयविरहात् । तत्त्वे वा^२ भूतादिविवेकाऽभिधानमप्रमाणिकं प्रलापः । चोदयति—ननूपाधयो विशेषणानि वस्तुतो भूतादयः कर्णस्येव कुण्डलादयः । न पुनः स्वभावः । ततः किम् ? इत्यत आह—न चोपाधिनिवृत्तौ सत्यामुपाधिमतोऽपि निवृत्तिरप्रतीतिर्वा । न खलु कुण्डलनिवृत्तौ कर्णो निवर्तते, न प्रतीयते वा । परिहरति—भवत्वन्योपाधिषु कुण्डलादिष्वेवम्, इह त्वेतल्लक्षणं त्रैकाल्यविवेकलक्षणमेवाऽन्यन्ताऽसत्त्वम् । न खलु शशविषाणादीनामन्यन्ताऽसत्त्वमन्यत् । अतस्त्रैकाल्यविवेकात् । न केवलमयमन्येऽपि सन्ति ते उपाधयो ये निवर्तमाना वस्तुसत्तां निवर्तयन्तीत्याह—नित्याऽनित्यत्वोपाधिनिवृत्तौ नोपाधिमत्सम्भवः । अपि च शब्दतस्त्रैकाल्याऽनवमर्शे प्रत्यक्षं त्वापातजन्मविशेषणविशेष्यभावाऽनवमर्शात् कालभेदोपाधिविवेक्तरूपमात्रग्राहीति न ततः प्रत्यक्षाद्विषयभेदः शाब्दस्य ज्ञानस्य भवेत् ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययौ हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरोऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययौ हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययौ हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरोऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरोऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरोऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरोऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययौ हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरोऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययौ हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरोऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययौ हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । संषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो, न स भविष्यन्मानाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतिः । उक्तोत्तरमेतत् । सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

शङ्कते—अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निराचष्टे—सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति—तत्र नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, संषोभयतस्पाशा रज्जुः ।

चोदयति—ननु प्रतीयते यजेतेति कार्योऽर्थो न स भविष्यन्, भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्तत्त्वाऽनिश्चयात् । मा भूद् भविष्यन्, वर्तमानोऽतीतो वा स्यादित्यत आह—कार्यत्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह—न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति—उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तद्दर्शयति—सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तराऽगोचरत्वमिच्छतो नियोगस्य त्रैकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्यमापतेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरत्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्—अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । एतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतेरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषया प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह—प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमः, असदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाऽभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाऽभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानाम्, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चोपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहुलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां वत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । कार्यश्च वेदप्रमेयः इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽनपेक्षत्वसिद्धये-

अपि च—

वेदार्थ इत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहुलजलदोदयाद्बहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतत्त्वचिद् व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किम् ? इत्याह—इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतोऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानोऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थ इत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्यतेति विवृणोति—अपि च विषयः कार्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोक्तृकेषु विषयः कार्योऽवगम्यते नियोज्येन । च चाऽऽज्ञादयो नियोगा इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कार्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसारात् । ननु द्रव्यादयोऽपि तत्पदेभ्योऽवगम्यन्त इति कथं तस्यैव वेदप्रमेयता ? इत्यत आह—इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । एतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरम्, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वेवम्, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कालविवेको मानान्तराऽगोचरतयाऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धयेऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^२ त्रैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

परिमाणानामुपलब्धा, साऽतिशयं च ज्ञानम्, अतः क्वचित्काष्ठाप्राप्तं सर्वविषयमिति । उच्यते—

काष्ठा यद्यवधिः कामं परं यस्मादसम्भवि ।
कार्यद्रव्यैरनेकान्तो गुणश्च गरिमादिभिः ॥

यदि यतः परं नास्ति सा काष्ठा, भवतु तत्प्राप्तिः । न च तया सर्व-
विषयत्वसिद्धिः । भूयिष्ठविषयत्वं तु भवेत् । पार्थिवस्येव गोलकस्य पार्थि-
वान्तराऽपेक्षं बहुतराऽऽकाशाऽवकाशव्यापित्वं न सर्वव्यापिता । अथ यतः
परं न सम्भाव्यते, कार्यद्रव्यैर्व्यभिचारः । न हि साऽतिशया अपि घटादयः
परिमाणतः पराऽसम्भवनीयाऽतिशायिनः । अन्याऽनवकाशप्रसङ्गात् । एकेन
सर्वव्याप्तेः । न च गुणधर्मोऽयमिति साम्प्रतम् । तद्गतानां गरिमादीनां

वति । साऽतिशयं चेदं विज्ञानमुपलभ्यते । तत्तदेकद्विबहुविषयादिव्याप्या
तदिदमपि क्वचित्काष्ठाप्राप्तं युक्तम् । इयमेव चाऽस्य काष्ठाऽऽप्तिः यद्वि-
दितसमस्तवेदितव्यस्य तदभावेऽव्यवस्थानमिति । यथाह भगवान् पतञ्जलिः
'तत्र निरतिशयं सर्वज्ञविज्ञानमिति । अत्रोत्तरमाह । उच्यते—

काष्ठा यद्यवधिः कामं परं यस्मादसम्भवि ।
कार्यद्रव्यैरनेकान्तो गुणश्च गरिमादिभिः ॥

तामिमां काष्ठां विकल्प्य दूषयति—यदि यतः परं नास्ति स काष्ठा,
भवतु तत्प्राप्तिर्न तया सर्वविषयत्वसिद्धिः । सर्वमेव विज्ञानं स्वहेतुसमासा-
दितजन्मभेदं स्वगोचराऽवधि नाऽतिवर्त्तते इत्यत्र न विप्रतिपद्यामहे । नो
खल्वेतावता सर्वविषयविज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । भूयिष्ठविषयत्वं तु भवेत्
प्राज्ञानां षट्प्रमाणीनिपुणानां विज्ञानस्य पार्थिवस्येव गोलकस्य सकलजीव-
लोकाऽधिष्ठानस्य गण्डशैलशिलादिपार्थिवान्तराऽपेक्षं बहुतराऽऽकाशाऽवकाश-
व्यापित्वं, न पुनः सर्वव्यापिता ।

कल्पान्तरमाशङ्कते—अथ यतः परं न सम्भाव्यते सा काष्ठा, यथा
व्योम्नः परममहत्परिमाणं परमाणूनां पारिमाण्डल्यम् । न ह्याभ्यां परं
महीयः क्षोदीयो वा सम्भवति । तद्दूषयति—कार्यद्रव्यैर्व्यभिचारः । तं
दर्शयति—न हि साऽतिशया अपि कुटकुम्भमणिकादयः परिमाणतः परा-
ऽसम्भवनीयरूपदेशाऽतिशायिनः । कस्मात् ? अन्याऽनवकाशप्रसङ्गात् ।
स्पर्शवता गगनगरिमाणेन एकेनैव द्रव्येण सर्वव्याप्तेः स्पर्शवतामन्येषामनव-
काशः स्यात् । प्रथमं गुणत्वे सतीति विशेषणान्न कार्यद्रव्यैर्व्यभिचार इति

१. परिमाणादीनाम् ० मू० पु० पा० ।

तदवस्थाऽसम्भवात् । सर्वैर्गुणैर्वद्विभरेककार्यारम्भाऽभावात् । प्रयत्न-
विशेषाच्चाऽन्तिकदूरप्राप्तिर्भनुष्यवातहरिणहरिपतत्रिणाम् । न च तस्याऽ-
सम्भवनीयपरावस्थोऽतिशयः । अनन्तत्वान्नभसः । केषांचिन्निरतिशय-
प्राप्तानां^१ पातप्रसङ्गात् । निरवशेषगन्तव्यदेशप्राप्त्या हि प्रयत्नो निर-
तिशयः स्यात् । तदनन्ततया कुतोऽस्य निरतिशयता ? तस्मात्प्रयत्नेनैवाऽसा-
धारणगुणेन बुद्धिगुणेन वा व्यभिचारः । ऐश्वर्यफलस्य धर्मस्य न सौ
काष्ठा । तद्वैश्वर्यजननाद्धमस्यापि । ईश्वरैश्वर्यस्य धर्मफलत्वाऽभावात् ।
क्लेशकर्मविपाकाऽऽशयाऽपरामर्शदिनेकैश्वर्यप्रसङ्गादैश्वर्यव्याघातात् । अपि
च—

तत्राह—न च गुणधर्मोऽयमिति साम्प्रतम् । कुतः ? तत्कार्यद्रव्यगतानां
गरिमादीनां तदवस्थायाः काष्ठाया असम्भवात् । एवं हि गरिमा नाऽवस्थो-
दयं पश्येद्यदि सर्वैरेव गरिमगुणशालिभिः सम्भूय परमगरिमगुणमेकं
कार्यमारभ्यते । न त्वेतत्सम्भवतीत्याह—सर्वैर्गुणैर्वद्विभरेककार्यारम्भा-
ऽभावात् । अथाऽसाधारण्ये गुणत्वे सतीति विशेषणान्न व्यभिचारः । तत्राह—
प्रयत्नविशेषाच्चाऽन्तिकदूरप्राप्तिर्भनुष्यवातहरिणहरिपतत्रिणाम् । न च
तस्य विशेषस्याऽसम्भवनीयपरावस्थोऽतिशयः । कस्माद् ? अनन्तत्वाद्गन्त-
व्यस्य नभसः । केषांचिन्निरतिशयप्रयत्नानां पातप्रसङ्गात् । निरवशेष-
गन्तव्यदेशप्राप्त्या हि प्राप्तप्रापणीयतया गतिहेतुः प्रयत्नो निरतिशयः
स्यात् । तदनन्ततया कुतोऽस्य निरतिशयता ? तस्मात्प्रयत्नेनैवाऽसाधारण-
गुणेन बुद्धिगुणेन वा व्यभिचारस्तदवस्थ इत्यर्थः ।

यद्युच्येत धर्मात् खल्वशुक्लादकृष्णात् ज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि जायन्ते,^४
तत्र यथा धर्मविशेषजन्मनी वैराग्यैश्वर्ये निरतिशयमेव तज्जन्मविज्ञानमिति तत्र
व्यभिचार इति, तत्राह—ऐश्वर्यफलस्य धर्मस्य न साऽस्ति काष्ठा तद्वैश्वर्या-
दिजननाद्धमस्यापि तद्वत्तया व्यपदेश इति । कुतः पुनरशुक्लकृष्णस्य न सा
काष्ठा ? त्यत आह—ईश्वरैश्वर्यस्य धर्मफलत्वाऽऽपातात्^५ । अशुक्लाऽकृष्णौ
धर्मौ योगिनां भाक्तस्यैश्वर्यस्य न पुनर्निरतिशयस्य । तत् खल्वनुपचरितं
भगवति परमेश्वरे एव । न च तद्धर्मं एवं तज्ज्ञानमपि । तदयमसिद्धो हेतुः ।
दृष्टान्तश्च साधनहीनः । कुतः पुनरैश्वर्यं परमेश्वरस्य न धर्मजनितम् ?

१. प्रयत्नानामिति २ पु० पा० ।
२. निःशेषगन्तव्य मू० पु० पा० ।
३. निरतिशयप्राप्तानां पात २ पु० पा० ।
४. कार्यन्ते पु० पा० ।
५. अभावात् पु० पा० ।

नाऽसम्भाव्यपरावस्थं नभः परिमितं यदि ।
अथाऽनन्ततया तत्त्वं न त्वेषां परिमाणता ॥

इत्यत आह—क्लेशकर्मविपाकाऽऽशयाऽपरामर्शात् । यथाहाऽत्र भगवान् पतञ्जलिः 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः क्लेशाः । कुशलाऽकुशलानि कर्माणि । तद्विपाका जात्यायुर्भोगाः । आशेरते इत्याशयाः कर्मवासनाः धर्मधर्म-विषयत्वात् । तथापि मुक्तात्मस्य च प्रकृतिलयवैदेह्यप्राप्तेर्म्यश्च क्लेशादि-भिरपरामृष्टेभ्योऽस्य भगवतो न भेद इत्याशङ्क्योक्तं पुरुषविशेष इति । मुक्तात्मनां खलु पूर्वा बन्धकोटिः, उत्तरा च विदेहप्रकृतिलयानां सनत्कुमार-प्रभृतीनां समस्ति । तस्य तु भगवतोऽयमेव विशेषस्तेभ्यो यतः क्लेशादीना-मिह वैकल्पिकता इति तत्र कुतोऽस्य धर्मविशेषजनितमैश्वर्यम् ? इत्यर्थः ।

यस्तु वैधात्यात् वृद्धवचनमतिक्रम्य परमेश्वरैश्वर्यस्यापि धर्मजनित्वम-भ्युपैति तं प्रत्याह—अनेकेश्वरप्रसङ्गाद्धेतोः सर्वेषामैश्वर्यव्याधातात् । अयमर्थः । धर्मजनितत्वे हीश्वरत्वस्य य एव तद्वान् स एवेश्वरो बहवश्च तद्वन्त इति तद्वशाद् बहव ईश्वराः प्रसज्येरन् । तत्रैकस्यैश्वर्येण सर्वेषां समं न्यूनं वा ऐश्वर्यम् । न्यूनत्वे च यदेवाऽतिशायि तदेव तत्स्यादिति भाक्तमैश्वर्य-मितरेषाम् । तच्च स्वाभाविकत्वादुपपद्यते । स्वभावस्याऽव्यवस्थानात् । ननु धर्मजत्वे तस्याऽव्यवस्थितेः साम्येऽपि वा अविरोधेन संभूयेत परिषद्वत् प्रत्येकं वा ? पूर्वस्मिन्कल्पे परिषदिव न कश्चिदीश्वरः स्यात्, संभूयेतत्वात् । उत्तरत्र त्वेकेनैवेशनायाः कृतत्वादन्यः किं कुर्वन्नीशः स्यात् ? न हीशनाम-कुर्वन्नीशः, न च स्वतन्त्राणामेकाऽभिप्रायसंभवः । ततश्च विरुद्धाऽभिप्रायत्वे सति न कस्यचित्कार्यस्योत्पादः । उत्पादे वा परस्परविरुद्धस्वभावसमलिङ्गि-तमपययिण जगदुपलभ्येत । कर्मवदैश्वर्यं कर्मजनितमित्यप्यागमविरुद्धम् । धर्मजस्याप्यपययिण श्रुतेरिति । यच्च काष्ठाप्राप्तिरुपलभ्यते परिमाणा-नामित्युक्तं, तद्विकल्प्य दूषयति—अपि च—

नाऽसंभाव्यपरावस्थं नभः परिमितं यदि ।
अथाऽनन्ततया तत्त्वं न त्वेषां परिमाणता ॥

परिमितं चेदाकाशमिति ततोऽधिकं किमिति न संभाव्येत । साऽ-तिशयपरिमाणदर्शनादेव कुशलाऽऽमलकविल्वादिषु संभावनीयमेतत् । इयतोऽपि नभसो भविष्यति किञ्चिदधिकपरिमाणमिति शङ्कते—अनन्तत्वान्नभसोऽसम्भा-

१. भूतवतो पु० पा० ।

अनन्तत्वादिति चेत् । किमिदमानन्त्यम् ? अपरिच्छिन्नता । नन्वेव परिमाणाऽभावः । एतावत्तर्हि परिमाणम् । ईदृशीं च काष्ठाप्राप्तिमीश्वर-ज्ञानस्य वदन्नज्ञानमाविर्भावयति । सोऽयं शान्तिकर्मणि वेतालोदयः । सर्वकार्याणां कर्तृत्वादेव तर्हि सर्वज्ञत्वम् । उपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयो-जनाभिज्ञा हि कुलालादयः कर्तारः । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्तेति समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञः । तथा च सर्वज्ञ इति । किमेते स्वकार्यस्य निरवशेषोपकरणवेदिनः कतिपयोपकरणवेदिनो वा ? न तावदशेषोपकरण-वनीयमेतत् । शङ्कां निराचिकीर्षुः पृच्छति—किमिदमानन्त्यम् ? शङ्किता ब्रूते । अपरिच्छिन्नतैवाऽऽनन्त्यम् । नैतस्या अन्यदानन्त्यं नाम किञ्चित् । उतैव—नन्वेव परिमाणाऽभाव एव वचनव्यक्त्यन्तरेणाऽऽश्रितः । तदेव स्फुटयति—एतावत्तर्हि परिमाणं तद्विपरीतता तु तदभावः । अस्तु तर्हि व्योमवदनन्तमीश्वरज्ञानं सैवाऽस्य काष्ठाप्राप्तिः किं नः परिमाणग्रहणेने ? त्यत आह—ईदृशीं च काष्ठाप्राप्तिमीश्वरज्ञानस्य वदन्नज्ञानमीश्वरस्याऽऽवि-र्भावयति । आत्मीयस्यैव विज्ञानस्य साकल्येनाऽपरिज्ञानात् । ज्ञाने वा कुतोऽस्याऽऽनन्त्यं साकल्ये परिच्छेदनान्तरीयकेण इयत्ताऽवधारणेनाऽप्रास्त-त्वात् । सोऽयं शान्तिकर्मणि ईश्वरज्ञानस्याऽऽनन्त्येन विज्ञत्वसमर्थनलक्षणे ईश्वरस्यैव वस्त्वज्ञानलक्षणोपेतो वेतालोदयः ।

संप्रति नैयायिकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—सर्वकार्याणां कर्तृत्वादेव तर्हि सर्वज्ञत्वम् । सर्वकार्याणां तनुभुवादीनामुपलब्धिमान् कर्ता प्रतीयमानोऽन्त-र्भावितसर्वज्ञत्व एव प्रतीयते प्रदीप इवाऽन्तर्भावितप्रभावितानः, स्वप्रमाणा-दित्यर्थः । ननु भवतु कर्तृता, सर्वज्ञता तु कस्मादि? त्यत आह—उपादा-नोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाऽभिज्ञा हि कुलालादयः कर्तारः । उपादानमिह परिमाणजातिचतुष्टयम् । उपकरणं समस्तक्षेत्रज्ञसमवायिनो धर्माऽधर्मौ । संप्रदानं क्षेत्रज्ञाः, यानयं भगवान् स्वकर्मभिरभिप्रेति । प्रयोजनं सुखदुःखो-पभोगः^२ क्षेत्रज्ञानां । कुलालादिकर्तृव्यापारविषयस्तुपादानादिः प्रसिद्ध एव । एतदुक्तं भवति । ये यत्कर्तारः ते तदुपादानाद्यभिज्ञाः कुलालादयः । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्तेति समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञः । तथा च सर्वज्ञ इति ।

तमेतं परतन्त्रसिद्धान्तं सनिदर्शनमुपन्यस्य दूषयितुमुपक्रमते—किमेते कुलालादयः स्वकार्यस्य निरवशेषोपकरणादिवेदिनः कतिपयोपकरणादिवेदिनो

१. कार्याणां पु० पा० ।

२. पभोगः । क्षेत्रज्ञानाम् पु० पा० ।

३. दूषयितु ।

वेदिनस्ते । अदृष्टस्याऽज्ञानात् । नापि सम्प्रदानप्रयोजनविशेषवेदिनः । तस्याऽनेकस्यापि सम्भवात् तन्मात्रज्ञाने न सर्वज्ञतासिद्धिः । बालोन्मत्तादयश्च सर्वकार्याणां न प्रयोजनादिवेदिनः । साध्यं चेत्कर्तृत्वं तत्कथमनन्तर्भावितसर्वज्ञत्वं हेतुमन्तरेण सेद्धुमर्हति ।

ननु सिद्धमेव, सन्निवेशादिमतां बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् ।

वा ? न तावदशेषोपकरणादिवेदिनस्ते । कुतः ? अदृष्टस्य सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तहेतोरपरिज्ञानात् । नापि संप्रदानप्रयोजनविशेषवेदिनः । तस्य संप्रदानभेदस्य देवदत्तादेः प्रयोजनभेदस्य मधूदकादिधारणादेरनेकस्यापि सम्भवात् । अथोपकरणादिमात्रविज्ञानं न समस्तोपकरणादिज्ञानं कुललादीनां तर्हि तेनैव निदर्शनेनेश्वरस्यापि तदुपकरणादिमात्रज्ञानं तन्मात्रज्ञाने च न सर्वज्ञतासिद्धिः । कतिपयज्ञो हि तथा सति स्यादिति ।

न च तन्मात्रज्ञानपि ईश्वरस्य बालादिवदित्याह—बालोन्मत्तादयश्च स्वकार्याणां न प्रयोजनादिवेदिनो, निरभिप्रायाणां तत्र प्रवृत्तिदर्शनात् । न च कुलालादयो निदर्शनं न बालादय इत्यत्र नियमहेतुरस्ति । साध्यं चेत्तत्कर्तृत्वं तत्कथमनन्तर्भावितसर्वज्ञत्वं हेतुमन्तरेण सेद्धुमर्हति ?

अत्र चोदयति—ननु सिद्धमेव । कुतः ? सन्निवेशादिमतां बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् । त्रयो हि खलु जगति भावा भवन्ति । प्रसिद्धचेतनकर्तृकाश्च यथा प्रासादाऽदृष्टालगोपुरतोरणादयः । प्रसिद्धतद्विपर्ययाश्च यथा परमाण्वाकाशादयः । संदिग्धतत्कर्तृकाश्च यथा तनुतरुमहीमहीधरादयः । तत्र विवादाध्यासिता उपलब्धिमत्कर्तृकाः कार्यत्वादचेतनोपादानत्वाद्वा, यत्कार्यमचेतनोपादानं वा तत्सर्वमुपलब्धिमत्कर्तृकं यथा प्रासादादि, तथा च तनुभुवनादयः, तस्मात्तेऽप्युपलब्धिमत्पूर्वका इति । उक्तहेतुद्वयोपलक्षणार्थं सन्निवेशादिमत्त्वग्रहणम् । इतरथा गुणकर्मणोरव्यापनेन हेतोरेकदेशाऽसिद्धत्वप्रसङ्गात् । न च पृथिव्यादीनां कार्यत्वमसिद्धं महत्त्वे सति क्रियावत्त्वेन वा साऽवयवत्वेन वा वस्त्रादिवत्तत्सिद्धेः । यदि 'मन्येतबुद्धिमत्त्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनम्, अभिमतं हि परेषामपि कर्मजत्वात्कार्यजातस्य कर्मणश्चेतनहेतुत्वात्तत्कारणत्वं जगतः । सर्वज्ञपूर्वकत्वे तु न तेन हेतोर्व्याप्तिर्दृष्टचरो । दृष्टान्तश्च साध्यहीनः । कुलालादीनामसर्वज्ञत्वात् । विरुद्धता च हेतोः । असर्वज्ञपूर्वकत्वेनैव कुम्भादावुत्पत्तिमत्त्वस्य वाऽचेतनोपादानत्वस्य वा व्याप्तेरुपलब्धेः । न चोपलब्धिमत्पूर्वकत्वमात्रं साधनविषयः । तद्विशेषस्य तु

सर्वज्ञपूर्वकत्वस्याऽतद्विषयस्यापि ततः सिद्धिरिति साम्प्रतम् । तथा हि । यद्यसौ विशेषो न साधनव्याप्तः कथमतस्तत्सिद्धिः, सिद्धत्वात्कथमविषयः, विषयश्चेत्कथं न स्वाश्रयात्तदोषगति स्पृशेति ? तदयुक्तम् । सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्तर्भावितविशेषस्यैव सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन साध्यधर्मिण्यनुमानात् । इतरथा सर्वाऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथा हि बल्लघनमानमपि न बल्लिसामान्यमात्रविषयं, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नापि तद्विशिष्टगिरिगोचरो, बल्लित्वसामान्यस्य तत्सम्बन्धाऽभावेन तद्विशेषत्वाऽनुपपत्तेः । इतरथा गोत्वसमवायादिव गावः शाबलेयादयः पर्वतोऽपि बल्लित्वसमवायाद्वल्लिः प्रसज्येत । अस्ति च बल्लित्वेन गिरेः संयुक्तसमवायः सम्बन्ध इति चेत्, तर्हि नाऽप्रतिपद्य पर्वतसंयुक्तं बल्लिविशेषमसौ शक्यप्रतिपत्तिरिति बल्लिविशेषास्याप्यनुमानम् । तथा न पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः ।

एवमिन्द्रियाऽनुमानेऽपि स एव दर्शनीयः । तथा हि । तत्रापि नेन्द्रियकरणिका काचित् क्रियोपलब्धा । न खलु च्छिदादयः क्रिया इन्द्रियसाधनाः, व्रश्चनादीनामिन्द्रियत्वात् । न च व्रश्चनादिसाधनाः सम्भवन्ति रूपादिपरिच्छित्तिलक्षणाः क्रियाः । तस्माद्यथैव क्रियात्वसामान्यस्य सत्यपि करणमात्राऽधीनत्वाव्याप्तत्वे पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषसिद्धिः तथेहापि सत्यप्युत्पत्तिमत्त्वस्याऽचेतनोपादानत्वस्य चोपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनज्ञकर्तृमात्रव्याप्तत्वे विवादाध्यसितेषु पक्षधर्मताबलाद्विशिष्टस्य तस्य सिद्धिः । अन्यथा सामान्यस्यापि व्यापकाऽभिमतस्याऽसिद्धिः स्यात्, निर्विशेषस्याऽसम्भवात्, विशेषस्य चाऽन्यस्याऽनुपपत्तेः । असर्वज्ञस्य चाऽत्रादृष्टादिभेदविज्ञानरहितस्याऽधिष्ठातृभावाऽसम्भवात् । तेन यद्यप्युपलब्धिमत्कर्तृकत्वं व्याप्तिविषयस्तथापि तद्विशेषस्य पक्षधर्मताबलात् प्रतिलम्भ इति विशेषविषयमनुमानम् । न चोक्तदोषप्रसङ्गः । तस्य साध्यदृष्टान्तयोर्द्वैतमविकल्पादुत्कर्षाऽपकर्षाऽनुयोगस्य सर्वाऽनुमानसाधारण्येनाऽनुमानमात्रप्रामाण्यप्रतिक्षेपहेतुत्वात् । तत्सिद्धं विवादाध्यासिता उपलब्धिमत्कर्तृका इति ।

अत्रेप्सितप्रसिद्धचायत्तसाधनं शब्दोक्तं तदायत्तोपादानादिविषयत्वात् यस्य यदायत्तमुपादानादिविषयत्वं तत्तत्प्रसिद्धचायत्तसाधनं यथा धूमो बल्लचादेर्देशविशेषसिद्धयधीनोपादानादिविषयत्वन्तदधीनसिद्धिरिति । न चाऽस्य सकलक्षेत्रज्ञसमवायिधर्माऽधर्मज्ञानकारणाऽभावेन तदज्ञानम् । तत्समवेतानां ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां नित्यत्वात् । न च बुद्धितन्निवृत्त्ययोः कश्चिद्विरोधः ।

बुद्धेरनित्यायास्तत्र तत्रोपलब्धेर्विरोध इति चेत् ? तर्हि तोयादिपरमाण-
वोपि न रूपादिमन्तः प्रसज्येरन् । पार्थिवानां रूपादीनां कार्याणामुपलब्धेः,
इह च तेषामकार्यत्वात् । हिमकरकादौ रूपादिदर्शनात् कार्यद्रव्यगतानां च तेषां
कारणगुणप्रक्रमेण भावात् । पाथसीयानामपि रूपादिमत्ता । सद^१कारणतया
च तद्गतानि रूपादीनि नित्यानीति चेत् । इहापि कार्यत्वेनाऽचेतनोपादानत्वेन
वा समस्तविषयज्ञानाऽनुमानात् तस्य च सद^२ कारणतया नित्यत्वसिद्धेः
समानत्वात् परपुरुषसमवेतावपि धर्माऽधर्माविधिष्ठातुं शक्नोति सम्बन्धात् ।
न हि साक्षात्संयोगसमवायावेव सम्बन्धौ, संयुक्तसंयोगिसमवायस्यापि तद्भा-
वात् । प्रयुक्ताः खल्वीश्वरेण परमाणवः तैरेव^३ क्षेत्रज्ञाः तत्समवेतो धर्माधर्मा-
विति, संयुक्तसमवायो वा क्षेत्रज्ञैरीश्वरस्य संयोगात् । अनुमानात् संयोगसिद्धेः ।
ईश्वरः क्षेत्रज्ञसंयुक्तो मूर्तद्रव्यसंयोगित्वात् यो मूर्तद्रव्यसंयोगो स क्षेत्रज्ञसंयुक्तः
यथा घटादिः । स चास्य संयोगोऽन्यतरोभयकर्मसंयोगानां तत्कारणा-
नामभावादजन्यः । कार्यान्तराभाऽभिमुख्यमेव धर्माऽधर्मयोः प्रवृत्तिः । सा
च देशकालादिवदीश्वरप्रतनमप्यपेक्षते । न चैवं वाच्यं धर्माऽधर्मौ परमाणून्वा
स्वधर्मानुपगृहीतान् कथमीश्वरः प्रयत्नेन प्रेरयतीति । विषविद्याविदा तदीय-
धर्माऽनुपगृहीतस्य विषयकलस्य प्रेरणदर्शनात् । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां च तद्वर्तिनां
नित्यत्वसिद्धौ कृतमस्य शरीरग्रहणेन । तन्मात्रादेव परमाणूनामदृष्टादीनां च
प्रवृत्तौ शरीरपृथिव्यादिलक्षणस्य कार्यस्योत्पत्तेरुपपत्तेः, न चेतद्वाच्यं नेश्वरः
कर्त्ता पृथिव्यादीनां, प्रयोजनाऽभावादनित्यं चेश्वरविज्ञानं विज्ञानत्वादिति ।
ईश्वरस्य तज्ज्ञानस्य च धर्म्मणोऽप्रसिद्धौ हेतोराश्रयाऽसिद्धत्वात् । तत्सिद्धौ
वा कर्तुर्नित्यज्ञानस्येश्वरस्याऽनुमानादेव धर्म्मिग्राहिणः सिद्धेस्तद्विरोधान्न
तदाश्रयमनुमानम् आत्मानमापादयितुमर्हति । तत्किमीश्वरज्ञानाऽनित्यत्व-
ग्राहिणोऽनुमानस्य विशेषविषयतया बलीयस्त्वप्रसाधनप्रयत्नेन ? मूल एवास्य
विहितः कुठारः । न चाऽज्ञातरूपाणामिन्द्रियमनसां विज्ञानोत्पत्तिं प्रति
साधनभावस्य च वत्सविवृद्धिनिमित्तस्याऽचेतनस्य क्षीरस्य स्वातन्त्र्येण
प्रवृत्तेश्च । वनविटपिनां च विना प्रयत्नमुत्पादस्य च दर्शनाद्व्यभिचार इति
साम्प्रतम् । सर्वेषामेव तेषां विवादास्पदत्वेन पक्षपक्षे निक्षेपात् । न च
शशशङ्काऽस्तिता, तदनुपलब्धिविरोधात् । अपरोक्षदर्शना^४ नर्हत्या भगव-
तस्तद्विरोधाऽनुपपत्तेः । अन्यथा सर्वाऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । शृङ्गस्य तु
शशशिरोवर्त्तिनो गवादिगतस्येव दर्शनाहस्याऽनुपलब्धिनिराकृतस्य साधनाह-

१. सदाकारणतया च पु० पा० ।

२. सदाकारणतया ।

३. तेवक्षेत्रज्ञाः पु० पा० ।

४. स्वधर्मानुपगृहीतान् पु० पा० ।

५. नार्हत्या पु० पा०

वार्तमेतत् ।

त्वात् । न च पक्षेण व्यभिचारः । सर्वत्र तस्य सुलभतया सर्वानुमानोच्छेद-
प्रसङ्गात् । व्यतिरेको वा हेतुः कार्यमात्रं पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यः । स चैवं
प्रयोगमारोहति । नित्येतरत्समस्तसर्वज्ञपूर्वकमुत्पत्तिमत्त्वादेचेतनोपादान-
त्वाद्वा । यत्पुनर्न सर्वज्ञपूर्वकं न तदुत्पत्तिमत् अचेतनोपादानं वा । यथा
परमाण्वाद । न चेदं तथा तस्मात्सर्वज्ञपूर्वकमिति । सर्वज्ञपूर्वकत्वेन च परं
प्रत्यसिद्धेन कार्यमात्रमेव पठ्यत इति भवति पक्षः । यदि पुनश्चेतनाऽनधिष्ठि-
तानि स्वं कार्यं कुर्युः ततो यत्र क्वचनाऽवच्छिन्नानि कार्यं जनयेयुरिति न
देशकालप्रतिनियतप्रसवं कार्यमुपलभ्येत । हेतुसमवधानजननतया कार्यं न
प्रत्येकं कारणैर्जन्यत इति चेत्सत्यं, समवधानमेव तु कारणानामन्योन्यम्^१
कुतः ? कादाचित्कपरिपाकाददृष्टविशेषादिति चेत्, स खल्वयमप्यचेतनः
कथं यथावत्कारणानि संनिधायेत् । नो खलु यत्र क्वचनाऽवस्थितानि
दण्डादीनि विना कुम्भकारप्रयत्नमदृष्टविशेषादेव परस्परं संनिधीयन्ते, सन्नि-
हितानि वा कार्यस्येशते । तस्मात् कारणसमवधानव्याप्तत्वात् कार्योत्पाद-
नस्य तस्य चोपलब्धिमत्पूर्वकत्वाऽभावेऽनुपपत्तेः व्यापकनिवृत्त्या विपक्षात्का-
र्योत्पादे निवर्तमाने उपलब्धिमत्त्वेन व्याप्यत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । न
चेश्वरज्ञानमप्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसंनिकर्षाऽनुत्पादादिति साम्प्रतम् । लोकस्य
हि प्रत्यक्षस्य तल्लक्षणम् । अस्य हि निखिलाऽर्थसाक्षात्कारित्वं लक्षणं वेदि-
तव्यम् । अत्र चाऽऽम्नायो भवति “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि
द्यावापृथिवी विधूते तिष्ठतः”, “द्यावाभूमी जनयन् देव एक” इति ।
स्मृतिश्च भवति ।

“अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्रममेव वा” ॥

न चेश्वरज्ञानस्य शरीरेन्द्रियाऽपेक्षयोत्पादः । अस्ति हि श्रुतिः
‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति विश्वं
न हि तस्याऽस्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्’ इत्यादिका । तदनुमाना-
ऽऽगमाभ्यां सिद्धमीश्वरस्य कर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति ।

तदेतद्दूषयति—वार्तमेतत् । इदमत्राऽऽकृतम् । न तावत्पक्षधर्मताव-
शात्तद्विष्ठानविशेषो युगपदसंख्येयस्थावरादिलक्षणकार्यदर्शनादखिलविषय-
नित्यविज्ञानमात्रशाली षड्गुण ईश्वरः सेधुर्महति, न ह्येतावता विश्वं कार्य-

१. मन्योन्यं कुतः

मुपजायते । न जातूपादानादिज्ञोऽपि कुम्भकारः कुम्भमचिकीर्षुचिकीर्षुर्वा तदुपादानादिष्वलसतयाऽप्रयतमानः कुम्भाऽऽरम्भाय कल्पते । तस्मात् ज्ञान-चिकीर्षाप्रयत्नसमुदायजन्मा कार्योपादो न ज्ञानमात्राद् भवितुमर्हति ।

मा भूदाद्रन्धनदहनजन्मा धूमः केवलाऽऽद्रन्धनाद्बल्लेर्वा पृथग्जनज्ञान-विलक्षणमीश्वरज्ञानमसहायमेव विश्वस्मिन् कार्ये पर्याप्तमिति चेत् ? हन्त भोः किमस्य ज्ञानेनापि स्वरूपाऽतिशय एवाऽस्याः सहायस्तत्र तत्र कार्ये वर्त्यतीति न किञ्चित्कार्यमसहायादेकस्मादिति चेत् । ननु तस्यैव स्त एव क्षेत्रज्ञगतौ धर्माऽधर्मौ, सन्ति च परमाणवः सहाया इति किमस्य ज्ञानेन ? अविज्ञातास्ते न प्रवर्तन्ते इति ज्ञानमेषि व्यमिति चेत् । अथाऽविज्ञातास्ते कस्मान्न प्रवर्तन्ते ? तथाऽनुपलम्भात् कुम्भाद्युपायेष्विति चेत् । तर्हि ज्ञानवच्चिकीर्षाप्रयत्नावप्यास्थेयौ तत्रापि च ज्ञानं चिकीर्षाविशेषे उपयुज्येत । स च प्रयत्नभेद इति प्रयत्नहेतुभेद एव साक्षात्कारोद्देशे हेतुरिति कथं तमन्तरेण तत्सम्भवः ? न हि वह्निमन्तरेण तुषप्रक्षेपफूत्कारमात्रादेवौदनं सिद्धयति ।

यदि मन्येत स्त एव चिकीर्षाप्रयत्नावपि भगवतीश्वरे इति ? अथ किमेतौ नित्यावनित्यौ वा ? नित्यौ चेत्कृतमीश्वरस्य ज्ञानेन चिकीर्षा-प्रयत्नोत्पादाऽनुपयोगिना । तयोर्नित्यतया स्वोत्पादोपयोगाऽनपेक्षणात् । न च प्रयत्नवत् ज्ञानमपि साक्षात्कार्योत्पादनाङ्गम् । प्रयत्नभेदेन खल्वयम-धितिष्ठत्युपादानादि, न तत्समये ज्ञानस्य कश्चिदुपयोगश्चिकीर्षाया वा निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाघायिनः साधनस्य साधनन्यायाऽतिपातादिति दत्तजलञ्जालीरीश्वरस्य^१ सर्वज्ञता । अथाऽनित्यौ, ततस्तयोरुत्पत्तिकारणं वक्तव्यम् । ननु नित्यज्ञानमेवोत्पत्तिमूलकारणमस्ति । ततः किमपरेण कारणेन ? अहो बत प्रमादो यदयमात्मनःसंयोगविशेषाऽसमवायिकारणौ इच्छाप्रयत्नौ तमन्तरेण ज्ञानमात्रादेव भवत इत्यपि वक्तुमध्यवसितः । तथा सत्ययमतण्डुलमपि मण्डं साधयेदेव ।

सन्त्येवाऽस्य मुक्तात्ममनोभिः संयोगास्तेन तत्सहायस्तत्र चिकीर्षा-प्रयत्नप्रचयं युगपत्प्रसूते तत्कार्योपजननायेति चेत् ? ननु मनांसि तत्संयो-गाश्च किमनधिष्ठितानि चिकीर्षाप्रयत्नौ प्रसुवते अधिष्ठितानि वा ? यद्य-नधिष्ठितानि^२ ततस्तैरेव व्यभिचारः । अधिष्ठानं तु प्रयत्नमन्तरेणाऽयुक्त-मेव । प्रयत्नान्तरेण चिकीर्षान्तरजन्मना तदधिष्ठानम् । अनादित्वाच्चि-कीर्षाप्रयत्न-प्रवाहस्येति चेत् ? यथाऽयमुत्पन्नसंजिहीर्षुः ईश्वरः क्षेत्रज्ञेषु

१. जलञ्जालीरीश्वरस्य पु० पा० । २. अधिष्ठितान्यनधिष्ठितानि २ पु० पा० ।

सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्धेतु यद्यपि ।

प्रसिद्धेः सन्निवेशादेरेककारणता कुतः ॥

प्रतिबन्धवृत्तिधर्माधर्मनिचयेषु जगति च परमाण्ववस्थामापन्ने निर्व्यापारः कियन्तमपि कालं स्थित्वा यदा चिकीर्षति प्रयतते वा तदा तस्य चिकीर्षा-प्रयत्नयोजनयितव्ययोर्न स्थितं चिकीर्षान्तरं वा प्रयत्नान्तरं समस्तीति कुतो मनसां तत्संयोगानां वाऽधिष्ठानमिति ? न धिष्ठितेभ्यो मनस्तत्संयोगेभ्यो न प्रयत्नचिकीर्षे उत्पद्येयाताम् । उत्पद्यमाने वा कथं कार्यत्वमचेतनोपादा-नत्वं वा न हेतुं व्यभिचारयतः । न च सवितृप्रकाशवदीश्वरस्य ज्ञानमात्र-मिच्छामात्रं प्रयत्नमात्रं तत्तद्भावभेदोपधानात्तद्विषयं भवतीत्यपि साम्प्रतम् । परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् । तत्तद्भावोपधाने तत्तद्विषयत्वे च तत्तदुपधानम् । उपधीयमानाऽनधिष्ठाने तदुपधानस्य कार्यस्याऽनुत्पादात् । तस्य चाऽधिष्ठा-नादुत्पत्तेरिति । ज्ञानानित्यत्वपक्षे च दूषणमुपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते ।

सोऽयमिदृशो विशेषो विचाराऽसहः कथं पक्षधर्मताबलादपि साध्य-धर्मिण्युपसंह्रियते ? न हि स्वयमनुपपद्यमानमन्यस्योपपादनायाऽलम् । का तर्हि सामान्यस्याऽऽनुमानिकस्याऽसति विशेषे गतिः ? किमवश्यं भवितव्यमस्य गत्या ? ननु प्रमाणसिद्धमुपपादनीयं यस्याऽनुमोपपद्यते यत् नामाऽनुपपद्य-मानम् अस्तु तस्य परमनुपपत्तिरेव । ननु प्रमाणसिद्धमनुपपन्नमिति विप्रति-षिद्धम् । एवं तर्हि प्रमाणसिद्धिप्रतिघात एवास्त्वविप्रतिषेधाय, न पुनरनुपपन्न-स्योपपत्तिः । कतमर्त्ताहि साधनस्येदं दूषणम् ? न दूषणम् साधनस्य तस्य नाम वादिनः यः ससहायिनः सहायिनित्याऽनित्यत्वादिविशेषपरिहाराय गगनकुसुमाय-माने क्षित्यादिर्वर्त्तिनि बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्ये साधनाऽनर्हे साधनं प्रयोजयति । न च सम्भवति तादृशो विशेषो यमास्थाय क्षित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्यं व्यवतिष्ठेत । न चैवं सर्वाऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । सम्भवद्विशेषविषयत्वादितरेषामनुमानानाम् । न हि न सम्भवति पर्वतनितम्बवर्त्तिवह्निविशेषोऽनुद्भूतरूपस्पर्शो वा तैजसश्चक्षुरवयवो रूपोपलब्धिसाधनम् । कारणानां च चित्ररूपसंस्थानसामर्थ्यानां तत्र तत्रोपलब्धेः । तस्माद्यथा कश्चिन्निशा-तमसिमच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन्पुरुषो निगृह्यते न पुनरसिमाकाशं वा तद्वत्कार्यत्वमचेतनोपादानत्वं वा तर्कसहायं लब्धपरिपाकाऽदृष्टवत्क्षेत्रज्ञ-परमाण्वादिसंयोगकारणमात्रविषयमीश्वरे सर्वज्ञे इति तदिदमुक्तं वातंमेतदिति ।

यत्तु वृद्धेर्दूषितं तदतिप्रसिद्धतयोपेक्ष्य दूषणान्तरमाह—

सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्धेतु यद्यपि ।

प्रसिद्धेः सन्निवेशादेरेककारणता कुतः ॥

तत्र वृद्धा दूषयावभूवुः । किमुत्पत्तिमत्त्वमात्रमत्र हेतुः क्रियते किं वा तद्विशेषः ? यद्दृष्टेरक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिरुपजायते । एतदुक्तं भवति । त एव खलूत्पत्तिमन्तोऽचेतनोपादानबुद्धिमत्पूर्वका ये बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिभावाऽभावाः प्रमाणेनोपलब्धाः, प्रासादाऽद्वालकगोपुरतोरणादयश्च तथा, न तु तनुभुवनादयः । न खलु तद्भावाऽभावयोर्बुद्धिमद्भावाऽभावानुविधानं कदाचिदप्युपलब्धम् । घटादेरुत्पत्तिमत्तस्तथोपलम्भादनुत्पत्तिमत्तश्च गगनादेरनुपलम्भादुत्पत्तिमत्त्वस्य च तनुभुवनादावप्यभेदात् तथाभाव इति चेत् ? तत्किमिदानीं मृद्विकारस्य घटादेर्मनुष्यकार्यत्वमुपलब्धमिति शक्यमूर्धाऽपि तत्कार्यः । न च मृद्विकारत्वं संस्थानं वा भिद्यते । तद्विधसंस्थानस्यापि मृद्विकारस्य मनुष्यनिर्माणदर्शनात् । तादृशत्वेऽपि तस्य तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानाऽदर्शनात् न तत्कार्यत्वमिति चेत् । न । इहापि साम्यात् । अत्रापि हि यस्य यस्य बुद्धिमद्भावाऽभावानुविधानमस्ति तस्य तस्य सर्वस्याऽस्तु नाम तत्पूर्वता प्रासादादेः, न पुनस्तद्विधस्यापि भुवनादेर्भवितुमर्हति । तस्य तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानाऽभावात् । नन्वयं योऽसौ धूमविशेषो वह्निभावाऽभावानुविधायिभावाऽभाव उपलब्धः स सर्वो वह्निपूर्वोऽस्तु न तु पर्वतनितम्बवर्ती तथेति कथं ततो वह्निरनुमीयते । सामान्यवद्विषयत्वेऽपि तु कार्यकारणभावाऽवधारणस्येहापि साम्यम् ।

तत्किमिदानीं मनुष्यकार्याः कुड्यादय उपलब्धा इति शक्यमूर्धापि^१ तथास्तु ? कस्यचिद्विशेषस्य कुड्यादिभ्यः शक्यमूर्धादेः सम्भवान्नेवमिति चेत् । स तर्हि प्रासादादिभ्यः^२ संभवति तनुभुवनादावपीति न विशेषः । न त्वयमेवंविधो धूमविशेषाणां वह्न्यन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिनामस्ति पर्वतगतधूमात्स्वरूपेण विशेषः । अत एव न पाण्डुद्रव्यमात्रात्कुमुदकपोतादेरनुमानम् । धूमत्वसामान्यस्यैव तेभ्यो भेदाऽऽपादकत्वात् । न च हेतुसमवधानं चेतनमन्तरेणाऽसम्भवि । अदृष्ट^३परिपाकादेव कादाचित्काद्देशकालभेदसमासादितजन्मनस्तदुपपत्तेः । ततश्च कार्यनियमसिद्धेः । न खलु नियतप्रकारसामर्थ्येभ्यः कारणेभ्यः कार्यमनियमेनोत्पत्तुमर्हति । अन्यथा कर्तृचैतन्येऽप्ययं दुर्वारः प्रसङ्गः । तस्यापि कारणसामर्थ्याऽनुरोधेन नियोजकत्वात् । न च चेतनमन्तरेण कुम्भादिकारणानि न प्रवर्तन्ते इति पृथिव्यादिकारणैरपि न प्रवर्तितव्यम् । यथा हि देहवत्प्रयत्नमन्तरेण कुम्भादिकारणेष्वप्रवर्तमाने-

१. राजमूर्धा २ पु० पा० ।

२. छविनानुमानं २ पु० पा० ।

३. संवति पु० पा० ।

४. अदृष्टपरिका पु० पा० ।

दृष्टा प्रेक्षापूर्वप्रासादादिसंनिवेशवैलक्षण्येऽपि चेतरेषां तरुगिरिसागरादीनां यद्यपि संनिवेशमात्रसामान्यात्, तथा सति विभक्तेशतया स्वार्थे पराऽनुग्रहे वा दुःखोत्तरसर्गदर्शनात् प्रयोजनाऽभावनिराकृताऽपि चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात् एकत्वं तु तस्य कुतस्त्यम् ? न हि घटरथादय एकबुद्धिमत्पू-

ष्वपि पृथिव्यादिकारणानि न देहवतः प्रयत्नमपेक्षन्ते स्वप्रवृत्तिं प्रति तथा चेतनमात्रप्रयत्नमपि नापेक्षिष्यन्ते, किं त्वदृष्टपरिपाकवत्क्षेत्रज्ञसंयोगा^१देव प्रवर्त्यन्तीति किं तदभिज्ञेन कल्पितेन ? तस्माद्विशिष्टमुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धम् ।

पृथिव्यादिषु उत्पत्तिमत्त्वमात्रं त्वप्रयोजकं विशेषप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वेन स्वाभाविकप्रतिबन्धवैकल्यात् । स्वाभाविकप्रतिबन्धवतश्च हेतोरनुमानाऽङ्गत्वात् । इतरथोपाध्यायदर्शनादेरपि शिष्याद्यनुमापकत्वप्रसङ्गात् । अपि च प्रेक्षावतो प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता । न चेश्वरस्य प्रेक्षावतो जगन्निर्माणे प्रयोजनं पश्यामः । प्राप्तनिखिलप्राणीयस्य प्राप्तव्याऽभावात् । अन्ततः क्रीडासाध्यस्यापि सुखस्याऽवाप्तत्वात् । नापि कारुण्येन परार्थं प्रवर्तते । सुखमयजीवलोकासर्जनप्रसङ्गात् । दुःखमयी तु सृष्टिर्बहुल^२मुपलभ्यते । न च धर्माऽधर्मसहायस्य निर्माणवैचित्र्यमिति साम्प्रतम् । अधर्मस्य जगद्दुःखाऽहेतोः कारुणिकाऽनधिष्ठानाऽनुपपत्तेः । अनधिष्ठितस्य वा कार्यकरणे हेतोर्व्यभिचारप्रसङ्गात् । न च दुःखाऽनुभवनं वैराग्योत्पादनद्वारेणाऽपवर्गोपयोगीति परहितकाम्यया तदोपमधर्ममधिष्ठतीति साम्प्रतम् । ईश्वराधीनत्वाद् दुःखोत्पादनस्य तस्य च तत्र वैमुख्येन^३ तदनुत्पादे तदत्यन्तविमोक्षलक्षणस्याऽपवर्गस्य फलतः प्राप्तेः । न चाऽप्रयोजनमपि स्वभावादेव भावयतीति युक्तं, प्रेक्षावत्त्वव्याघातात् । तथा च तत्प्रणीतेष्ववागमेष्वाशवास इति तत्रोपेक्षां दर्शयित्वा दूषणान्तरमाह—

दृष्टा प्रेक्षापूर्वप्रासादादिसंनिवेशवैलक्षण्येऽपि चेतरेषां तरुगिरिसागरादीनां यद्यपि संनिवेशमात्रसामान्याच्चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यादिति परेण सम्बन्धः । तथा सति विभक्तेशतया स्वार्थे पराऽनुग्रहे वाऽसति कस्मान्न परार्थाऽनुग्रहः ? इत्यत आह—दुःखोत्तरसर्गदर्शनात् । प्रयोजनाऽभावनिराकृतापि चैतन्यमात्रसिद्धिः स्याद् यद्यपि एकत्वं तु तस्येश्वरस्य कुतस्त्यं घटरथादीनां कर्तुंस्तथा दर्शनादिति चेत् तत्राह—न हि घटरथादय एकबुद्धिमत्पूर्वकाः ।

१. परिपाकवदेवज्ञसंयोगात् २ पु० पा० ।

२. बहुला २ पु० पा० ।

३. वैमुख्येन २ पु० पा० ।

र्वकाः । ईश्वरपूर्वकत्वेन तथेति चेत् साध्यं तच्चेतनमात्रनान्तरीयकत्वात्स-
न्निवेशस्य केषांचित्तथा दर्शनात् अन्यत्रापि तथाभाव इति चेत् । दृष्टान्त-
साध्याभ्यामनेकान्तः । सर्वसाध्यत्वे दृष्टान्ताऽभावः । द्विकर्तृकत्वे च घटा-
देर्भुवनाद्यपि तथेति ईश्वरेश्वरप्रसङ्गादनवस्था । अत एव न द्वितीयाऽनु-
मानम् । एकाऽनुमानमपि तर्हि मा भूत्, तथाप्यनवस्थायास्तुल्यत्वात् । अथ
न द्व्यधिष्ठातृका घटादयः सर्वमेकाधिष्ठातृकमिति । न सर्वज्ञत्वसिद्धिः ।

शङ्कते—ईश्वरकर्तृकत्वेन सर्वस्य कार्यजातस्य तथैककर्तृकत्वमिति
चेत् साध्यमीश्वरपूर्वकत्वं सर्वस्य कार्यजातस्य तत्कथं तदेव साधनतयोपादी-
यत इत्यर्थः । पुनः शङ्कते—तच्चेतनपूर्वकत्वमात्रनान्तरीयकत्वात् संनिवेशस्य
केषांचिद् घटरथादीनां तथा दर्शनादन्यत्रापि क्षित्यादौ तथाभाव इति सिद्ध-
मीश्वरपूर्वकत्वम् । तथा चैककर्तृकत्वमिति चेत् । निराचष्टे—दृष्टान्त-
साध्याभ्यामनेकान्तः । दृष्टान्ते हि घटादावेकः कर्त्ता कुलालादिः, साध्ये च
क्षित्यादौ ईश्वर इति व्यभिचारात्तत्पत्तिमत्त्वमचेतनोपादानत्वं वा चेतना-
त्मानं कर्त्तारं तनुभुवनादीनां साधयितुमर्हति । अनेककर्तृकस्य दृष्टान्त-
साध्ययोर्दर्शनादित्यर्थः ।

यदि तु सर्वमेवेश्वरपूर्वकत्वेन साध्येत ततो घटादीनामीश्वरपूर्वक-
त्वेन पक्षविनिक्षेपात् दृष्टान्ताऽभाव इत्याह—सर्वसाध्यत्वे दृष्टान्ताऽभावः ।
न च व्यतिरेकी हेतुः सम्भवति । कादाचित्काऽदृष्टपरिपाकादेव देशकाला-
दिप्रतिनियतकार्योत्पादोपपत्त्या व्यतिरेकाऽव्यभिचारस्याऽनिश्चयादिति
भावः । यथा चैतत्तथोपपादितमधस्तात् ।

अपि चाऽस्त्वीश्वरः कर्त्ता घटादीनां तथापि प्रत्यक्षपरिदृष्टकुलाला-
दिरपि कर्त्तेति द्विकर्तृकत्वे च घटादेर्भुवनाद्यपि तथा तेनैव निदर्शनेन
द्विकर्तृकत्वमितीश्वरस्येश्वरप्रसङ्गादनवस्था ।

एतदुक्तं भवति । यथा प्रत्यक्षपरिदृष्टकुलालादिकर्तृकेऽपि घटादौ
तावत्तैवोपपद्यमानोत्पादे चेतनान्तरमीश्वरस्तत्कर्त्तारं कुलालमधिष्ठातुं
कल्पते तथेश्वरमधिष्ठातुमीश्वरान्तरम्, एवं तमित्यनवस्थेति । अत एव
चोदयति—अनवस्थाप्रसङ्गादेव न द्वितीयेश्वरस्याऽनुमानम् । ततो न द्विकर्तृ-
कतेति चेत् । परिहरति—एकाऽनुमानमपि तर्हि मा भूत् । कस्मात् ? तथा
एकानुमानेऽप्यनवस्थायास्तुल्यत्वात् । लब्धपरिपाकाऽदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगादेव
क्षित्यादिलक्षणकार्योत्पत्तावेकस्यापीश्वरस्याऽनुमाने तुल्यैवाऽनवस्थेत्यर्थः ।

शङ्कते—अथ न द्व्यधिष्ठातृका घटादयः किं त्वेकैककुलालाद्यधिष्ठा-
तृकाः सर्वे । ततश्च नेश्वरान्तराऽनुमानं न चाऽनवस्थेति । निराकरोति—न

रथाङ्गाद्यवयवा नानातक्षनिर्मिता अपि दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्योप-
कारकाः, एवं च रथाङ्गाद्येकतक्षपूर्वकं दृष्टम् । तस्माज्जगदप्येककर्तृपूर्वक-
मिति । तदेतद् व्यभिचारि । नानातक्षपूर्वकस्यापि दर्शनात् ।

हेत्वभावप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते ।

हेतुर्न चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका ।।

न हि कर्म्मशियाऽभावे तस्य शरीरेन्द्रिययोगो बुद्धिरैश्वर्यं वा सम्भ-
वतीति प्रमाणविरुद्धस्तदुपगमः । हेत्वभावे कार्याऽनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा
न संनिवेशात्तदनुमानम् । कर्म्मशियपूर्वकत्वे वा तज्ज्ञानमन्यतः स्यात् ।

सर्वज्ञत्वसिद्धिः । यदि हि सर्वकार्याणामेकः कर्त्ता स्यात्ततोऽज्ञस्य तत्त्वा-
ऽनुपपत्तेः सर्वज्ञता स्यात् । अथ पुनरेकैककार्यमेकैकेन कर्त्ता जन्यत इति यो
यज्जनयति स तत्कारणमात्रज्ञ एवेति न सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

यदपि कश्चित् प्रमाणयेत् यत्परस्पररोपकार्योपकारकत्वेन व्यवस्थितं
तदेककर्तृकं दृष्टं, यथा रथाऽवयवा एकतक्षपूर्वका दृष्टाः, तथा च तनु-
भुवनानि ।

अत्रापि समस्ति कथंचित् परस्पररोपकार्योपकारकभाव इत्यत्राह
रथाद्यवयवा नानातक्षनिर्मापिता अपि दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्यो-
पकारकाः । सर्वं जगत् परस्पररोपकार्योपकारकं दृष्टं, ततः किमेवंविधं
रथाङ्गाद्येकतक्षपूर्वकं दृष्टम् ? तस्माज्जगदप्येककर्तृपूर्वकं तथा च जगत्कर्त्ता
सर्वज्ञ इति ।

दूषयति—तदेतद् व्यभिचारि । कुतः ? नानातक्षपूर्वकत्वस्यापि
दर्शनात् ।

हेत्वभावप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते ।

हेतुर्न चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका ।।

ईश्वरस्य क्लेशकर्मविपाकाशयाऽपरामर्शाऽभ्युपगमात् । न हि कर्मा-
ऽशयाऽभावे तस्य शरीरेन्द्रियादियोगो बुद्धिरैश्वर्यं वा सम्भवतीति प्रमाण-
विरुद्धस्तदुपगमः । प्रमाणविरोधमाह—हेत्वभावे कार्याऽनुपपत्तेः । न ह्यस्ति
सम्भवो वल्लिर्नास्ति समस्ति च धूम इति । कर्माशयहेतवश्च शरीरादयस्तद-
भावे न भवितुमीशते इत्यर्थः । उपपत्तौ वा हेत्वभावे कार्योत्पादस्य
भवत्पक्षेऽपि न संनिवेशात् तस्य बुद्धिमतोऽनुमानं, कारणमन्तरेणापि
कार्योत्पत्तेः । यस्तु कश्चिद्वैद्यात्यादीश्वरेऽपि कर्माऽऽशयपरामर्शमभ्युपगच्छेत्

नन्वत एव हेत्वभावे कार्याऽभावात् तदनुमानम् ? अन्यथा दूषणमपि न स्यात् । वक्तव्यो वा विशेषो यतो दूषणं न साधनमिति । उच्यते । प्रत्यक्षेण विलक्षणा^१ ह्यप्रत्ययपूर्वाः सन्निवेशा अतद्वेतवः स्युः । न चैवं बुद्धिरनुमेया, दृष्टसालक्षणेनाऽनुमानात् । अपि च तुल्यत्वेऽपि प्रतिबन्धमात्राद् दूषणं साधनमपि, साधनं तु निरस्तप्रतिपक्षं साध्यसिद्धाविति । न च बुद्धिमात्रं

तं प्रत्याह—कर्माशयपूर्वकत्वे वा तज्ज्ञानमन्यतः स्यात् येन कर्माशयेनाऽस्य शरीरादयो जनयितव्याः स तावदविज्ञातोऽनधिष्ठितश्च चक्षुराद्युपजननाय न पर्याप्त इति ज्ञातव्यः । न च तज्जन्त्येन शरीरादिना, इतरेतराऽश्रयप्रसङ्गात् न च प्राग्भवीयेन शरीरान्तरादिना । जन्मसमये तस्याऽस्तिवृत्तत्वात् । न चेश्वरान्तरमभ्युपेयते परैः । तदुपगमे वा तत्रापि दुर्वारः प्रसङ्गः । चोदयति—नन्वत एव हेत्वभावे कार्याऽभावादेव तस्य बुद्धिमत्तनुभुवनादिहेतोरनुमानम् । अन्यथा यदि हेत्वभावेऽपि भवेत्कार्यं ततो दूषणमपि 'हेत्वभावप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते' इत्येतत् न स्यात् । वक्तव्यो वा विशेषस्तादृशः, यतो दूषणं न तु साधनमिति । उभावपि हि साधनदूषणवादिनौ कारणाऽभावे न कार्यमिति वक्तुं प्रवृत्तौ । तत् कथमनेनैकः पर्यनुयुज्यते ? वदन्ति हि वृद्धाः 'यश्चोभयोः पक्षयोर्दोषो न तत्रैकश्चोद्यो भवती'ति ।

स्वपक्षे विशेषमादर्शयन् परिहरति—उच्यते । प्रत्यक्षविलक्षणा ह्यप्रत्ययपूर्वकाः क्षित्यादिसंनिवेशाः अतद्वेतवोऽप्रत्ययवद्वेतवः स्युः । अथ यथा प्रासादादीनां संनिवेशाः प्रत्यक्षेण विलक्षणाः क्षित्यादिसन्निवेशेभ्य उपलभ्यन्ते तथा बुद्धिरलौकिकेभ्यो विलक्षणा अनुमानादुपलभ्यत इत्यत आह—न चैवं बुद्धिरनुमेया । कुतः ? दृष्टसालक्षणेनाऽनुमानात् । एतदुक्तं भवति । प्रत्यक्षमिन्द्रियजन्मनिर्दर्शननिरपेक्षमुपजायमानमदृष्टचरमपि त्रैलोक्यविलक्षणमप्यर्थं स्वलक्षणं गोचरयितुं पारयत्येव । अनुमानं व्युत्पत्त्यपेक्षितया व्युत्पत्तेश्च पूर्वदर्शनाऽधीनतया दृष्टसालक्षणमेव गोचरयेन्न तु विलक्षणम् । अदृष्टलिङ्गसम्बन्धं हि तत् । तदिह बुद्धिरनुमीयमाना यथादर्शनमनुमीयते । सा चाऽनित्या शरीरात्ममनःसंयोगहेतुः । असर्वविषयोपलब्धाऽस्मदादाविति तद्विधेवाऽनुमातव्या । तथा च नित्यत्वसर्वविषयत्वादिव्याहतिरिति । न चैवं दहनाद्यनुमानेषु प्रसङ्गः । न खलु तत्र महानसादिदृष्टदहनविलक्षणः पर्वतनितम्बवर्ती दहनेऽनुमीयते । न च देशभेदस्त-

१. प्रत्यक्षविलक्षणाः १ पु० पा० ।

सन्निवेशहेतुर्विन्यासप्रयोजनविचारनिर्णयात्मिका प्रेक्षा । न च सा तत्र सम्भवति, स्वार्थपरार्थाऽभावादिति । ननु मा भूत्सर्वज्ञो नियोक्ता, धर्मज्ञस्त्विवध्यताम् । न हि रूपतश्चक्षुरादीनां विषयनियमो निरूप्यत इत्युक्तम् । कालतस्तु नियमे यदा वर्तमानत्वं तदाऽतिशयवच्चक्षुरादिविषयभावो न^१ विरुद्धः । आत्यन्तिके चाऽवर्तमानत्वेऽत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवदित्युक्तम् ।

द्वैलक्षण्याय पर्याप्तः, अन्यत्वात् । कथं तर्हि रूपाद्युपलब्धेरिन्द्रियाऽनुमानम् ? न हि तत्र दण्डादिकरणसालक्षण्यं, रूपादिपरिच्छित्तिकरणानामिन्द्रियाणामनुमानाऽगोचरत्वात् । रूपादिपरिच्छित्त्यन्यथानुपपत्तिप्रभवा खल्वियमर्थापत्तिरिन्द्रियगोचरा, सा च सम्बन्धदर्शननिरपेक्षया न दृष्टसालक्षण्यमपेक्षते । न चैवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वेऽप्यर्थापत्ति, रन्यथाऽनुपपद्यमानस्य कस्यचिदप्यदर्शनात् । तनुभुवनादेश्चाऽदृष्टवत्क्षेत्रज्ञपरमाणुसंयोगादुत्पत्तेरित्यसकृदावेदितम् । तदेवमस्ति साधनदूषणस्य विशेषः ।

अपि चाऽविशेषेऽपि न वैतण्डिकः शक्यो निराकर्तुं यः स्वपक्षस्थापनाहीनं परपक्षमाहन्तीत्याह—अपि च तुल्यत्वे प्रतिबन्धमात्राद् दूषणं साधनमपि सप्रतिपक्षमपि । साधनं तु निरस्तप्रतिपक्षं साध्यसिद्धौ साधनतायामवतिष्ठते न तु सप्रतिपक्षं प्रतिबन्धमात्रादिति ।

तदेवं पूर्वार्द्धं कारिकाया व्याख्याय पश्चार्धं व्याचष्टे—न च बुद्धिमात्रं सन्निवेशहेतुः, अपि तु विन्यासप्रयोजनयोयौ विचारनिर्णयो तदात्मिका प्रेक्षाबुद्धिविशेष इति यावत् । प्रेक्षैव तर्हि भवतु भगवतीश्वरे, इत्यत आह—न च सा च सम्भवति, स्वार्थपरार्थाऽभावात् दर्शितश्च तदभावः पुरस्तात् ।

सम्प्रत्यन्यथा प्रत्यवतिष्ठते परः—ननु मा भूत्सर्वज्ञो नियोक्ता प्रत्यक्षेण, धर्मज्ञस्त्विवध्यतां, यथाह—

हेयोपादेयतत्त्वस्य साम्युपायस्य वेदकः ।
यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥
कीटसङ्घापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ।
दूरं पश्यतु वा मा तत्त्वमिष्टं तु पश्यति ॥
प्रमाणं दूरदर्शी चेद् वयं गृध्रानुपास्महे ॥ इत्यादि ।

नन्वयं धर्मो रूपपिशेषाऽभावात् कथं प्रत्ययपूर्वं ? इत्यत आह—न हि रूपवतश्चक्षुरादीनां विषयनियमो निरूप्यत इत्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं

१. नेति नास्ति सू० पु० पा० । २. वा—१ पु० पा० ।

३. एहि, इति पाठान्तरम् ।

तत्र कुर्वित्यर्थो^१ धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनोपगमात्^२ । उत्पाद्यत्वात्-
स्याऽप्रत्यक्षत्वमिति चेत् । उत्पन्नस्याऽस्तु । न नूतनमपि स्वरूपेण धर्मः,
श्रेयः साधनत्वेन तु तच्चाऽतीन्द्रियम् । किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वम् ? यदि
तावच्छक्तिः सा चाऽतीन्द्रियेति । उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा^३
विषयनियमः सुनिरूपितः । अथ तदाऽसत्त्वात् । कालान्तरभावित्वात्
श्रेयसः । भवतु, अन्यथा धर्मत्वहानेः । श्रेयःसाधनं तु वर्तमानमिति

वर्तमानकालविषयमेव चक्षुरादीति । न च धर्मो वर्तमान इत्यत आह—
कालतस्तु नियमे यदा धर्मस्य वर्तमानत्वं तदाऽतिशयवच्चक्षुरादिविषय-
भावो न विरुद्धः । यद्युच्येत न कदाचिदप्ययं वर्तमान इति, तत्राह—
आत्यन्तिके चाऽवर्तमानत्वे अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् इत्युक्तम् ।

ननु कुर्विति नियोगो धर्मः, न चैष वर्तमानः । करोषीत्यविशेष-
प्रसङ्गात् । वर्तमानाऽवस्थस्तु न नियोग इति न धर्म इत्यत आह—तत्र
कुर्वित्यर्थो धर्मः । कस्मात् ? यागादेर्नियोगविषयस्य धर्मत्वोपगमात्तत्रैव
धर्मत्वप्रसिद्धेः । शङ्कते—उत्पाद्यत्वादवर्तमानत्वात्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वमिति
चेत् । निराकरोति—उत्पन्नस्यास्तु । पुनः शङ्कते—उत्पन्नमपि यागादि न
स्वरूपेण धर्मः, श्रेयःसाधनत्वेन तु तच्चातीन्द्रियम् । तदेतद् दूषयितुं
विकल्पयति—किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वं ? यदि तावच्छक्तिः सा चाऽतीन्द्रि-
येति । दूषयति—उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा विषयनियमस्तु
निरूपित इति । अथ साधनस्य श्रेयसा संबन्धः श्रेयःसाधनत्वं, कृत्तद्धित-
समासेषु संबन्धाभिधानं त्वतलभ्यामिति वार्तिककारवचनात् । संबन्धश्च
संबन्धिद्वयाऽधीननिरूपणो नाऽन्तरेण संबन्धिना शक्यो निरूपयितुमित्यसति
श्रेयसि कालान्तरभाविनि कथं तत्संबन्धो यागादीनामप्रत्यक्षमीक्ष्येतेति
शङ्कते—अथ तदा यागादिसमयेऽसत्त्वात् । कुतोऽसत्त्वमिति? त्यत आह—काला-
न्तरभावित्वादाऽमुष्मिकस्य स्वर्गादेः श्रेयसः । उत्तरम्—भवतु कालान्तरभावि
श्रेयः, तत्साधनत्वं त्वतिशयो यागादिसमवेतो यः स तत्कालो यो यागादि-
कालः । न खलु भिन्नकालयोराधाराऽऽश्रयभावः सम्भवति । तत्सम्भवे
तत्त्वमेव कुतः ? इत्यत आह—अन्यथाऽसमवायादतिशयस्य यागादीनाम-
श्रेयः साधनत्वाद्धर्मत्वहानेः । तस्माद्यदा तदा भवतु, श्रेयः साधनत्वं तु वर्त-
मानमिति नाऽक्षाणामविषयो धर्मः श्रेयःसाधनरूपः ।

१. कुर्वित्यर्थः मू० पु० पा० । २. तदुत्पाद्यत्वात् १ पु० पा० ।
३. परिमाणतो वा स्वरूपतो वा० मू० पु० पा० ।

नाऽक्षाणामविषयः । ननु प्रागनुष्ठानाद्धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिः । तथा
च भविष्यद्वा^१ऽक्षाणामविषयः । नैवाऽधिष्ठातृणां^२ प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, अपि
तूपदेष्टुरतिशयवतः । स चाऽतिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव व्योम्न
उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वेत्यदोषः ।

उच्यते—

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ।

चिरकालफलायाऽऽहुर्न तदध्यक्षमीक्षते ॥

प्रलीयमानकर्मलब्धोपजनः । पूर्वाऽपराङ्गोपपादिताऽवस्थान्तरो देश-

एतदुक्तं भवति । भवतु नाम श्रेयःसाधनत्वशब्दः संबन्धवचनो न
पुनर्द्वैर्मर्शब्दोऽपि श्रेयःसाधन एव । तस्य लौकिकपरीक्षकैरविवादं प्रयो-
गात् । अतिशयवच्च यागाद्येव तत्साधनमिति त एव धर्मपदास्पदम् । ते च
तद्भाजो वर्तमाना इति तेषां तद्वतां प्रत्यक्षतेति ।

चोदयति—ननु प्रागनुष्ठानात् धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिस्तज्ज्ञा-
नस्याऽनुष्ठानाऽङ्गत्वात् । तथा च भविष्यद्वाऽक्षाणामविषयः । परिहरति—
नैवाऽनुष्ठातृणामस्मदादीनां प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, किं तूपदेष्टुरतिशयवतः । यः
खलु परेणाऽनुष्ठीयमानं यागादिप्रत्यक्षेण श्रेयःसाधनं पश्यति । कुतः पुनरस्या-
प्यमतिशयः ? इत्यत आह—स चाऽस्यातिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव
व्योम्न उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वा कस्यचिदाप्तोपदेशादष्टाङ्ग-
योगमवगम्य तदनुष्ठानात्तत्परिपाके सति तां तां योगभूमिमधिरूढस्य संप्रज्ञात-
समाधिप्रभावादेवाऽप्यमतिशयो जायते । तस्याऽचिन्तनीयसामर्थ्यत्वात् ।
यथाह—को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबतु, स इव दण्डका-
ऽरण्यं सृजतीति । सोऽयमुभयविधोऽतिशय उपायप्रत्यय उपेयप्रत्ययश्चेत्या-
ख्यायते योगाचार्यैरिति । तस्माददोषः ।

तदेवं प्रत्यवस्थितं परं निराकरोति—उच्यते ।

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ॥

चिरकालफलायाहुर्न तदध्यक्षमीक्षते^४ ।

तदेतद् व्याचष्टे—आशुतरविनाशित्वात् कर्मणः प्रलीयमानकर्म-
लब्धोपजनः । कर्माऽऽनन्तर्यमपि तस्य नास्ति, किमङ्ग पुनस्तत्कालतेत्याह^५—

१. भविष्यत्वात् मू० पु० । २. अधिकर्तृणां मू० पु० पा० ।
३. फलायातम् २ पु० पा० । ४. इष्यते १ पु० पा० ।
५. तत्काल इत्याह २ पु० पा० ।

कालाद्यासादितपरिणतिभेद आनन्तर्यमपि कर्मणोऽतिवर्तमानः कोऽप्यति-
शयः कर्त्तरि कर्मणश्चिरभाविनः फलस्य साधनं कथ्यते । तदसौ न
कर्मकाले वर्तमानः । स्वकाले वर्तमानोऽपि कर्मणोऽतिवृत्तत्वात् कर्म-
सम्बन्धितयाऽध्यक्षमीक्षते । तदुक्तं “फलसाधनरूपेण तदानीं येन
नास्त्यसावि”ति । कर्मकाले तस्य भावित्वं तत्काले च कर्मणोऽभावः ।
कथं तर्हि कर्मणः साधनत्वं तदन्यसमवायि ? तदाहितत्वात् । न हि स्व-
समवाय्येव साधनं भवतीति कश्चिन्नियमः । कार्याऽनुमेयं तद्यत्र कार्यायाऽलं
तत्रैव युक्तं तदाहितत्वात्तस्य शक्तिः । न चौपचारिकः कर्मणः साधन-

पूर्वपराङ्गाऽन्यन्वाधानब्रह्मणतर्पणादिना पूर्वोपपादिताऽवस्थान्तरः ।
एतावताऽप्यसौ नाऽतिशयः, अपि तु देशकालाद्यवस्थाद्यपेक्षाऽऽसादित-
परिणतिभेदः । सोऽयमुक्तकारणक्रम आनन्तर्यकर्मणोऽतिवर्तमानः किं पुनः
समानकालतां कोऽपि कर्मणोऽतिशयः । ननु निराधारस्य कार्यस्याऽनुपपत्ते-
रुत्पत्तिधर्मा किमाधारोऽयमतिशय ? इत्यत आह—कर्त्तरि नित्यात्मनि ।
तत् किं कर्त्तृस्थः कर्त्तुरेव न किं तु कर्मणः ननु कर्मैव फलाय चोदितं
तत्साधयतु किमन्तर्गभिणाऽपूर्वेण ? त्यत आह—चिरभाविनः फलस्य साधनं
कथ्यते वृद्धेः । न हि चिरविनष्टं कर्माऽनुपजनिताऽतिशयभेदं चिरभाविने
फलाय कल्पते इत्यर्थः भवत्वेवं प्रकृते किमायातमि ? त्यत आह—तदसौ
न कर्मकाले वर्तमानः । अथ सर्वदैव किमवर्तमानः ? तथा च गगन-
कमलिनीकल्पः प्रसज्येतेत्यत आह—स्वकाले वर्तमानोऽपि । अथ मा भूदसौ
कर्मकाले, तत्काले, तु कर्म कस्मात् ? इत्यत आह—आशुवरविनाशितया
तत्काले कर्मणोऽतिवृत्तत्वात् । तस्मात्कर्मतदतिशययोरसमानकालतया-
ऽतिशयवतोऽत्यन्ताऽवर्तमानतया वर्तमानविषयनियतं प्रत्यक्षं न तद्गोचरयि-
यितुमर्हतीत्याह—न कर्मसंबन्धितयाऽध्यक्षमीक्षते । तदुक्तं ‘फलसाधनरूपेण
तदानीं येन नास्त्यसावि’ति । तदेव स्फुटयति-कर्मकाले तस्याऽतिशयस्य
उक्तकालक्रमस्य भावित्वं तत्काले च कर्मणोऽभावः ।

चोदयति—कथं तर्हि कर्मणः साधनत्वं तदपूर्वमन्यसमवायि ?
परिहरति—तदाहितत्वात् । न हि स्वसमवाय्येव साधनमिति कश्चि-
न्नियमः । ननु तथाप्यात्मसमवायित्वादात्मन एव कस्मान्न भवती ? त्याह—
कार्याऽनुमेयं तदपूर्वं यत्र च कार्यायाऽलं तत्रैव युक्तम् । अयमर्थः । यदि हि
तद्रूपमन्यनिरपेक्षमेव गम्यते ततो यत्प्रत्यासन्नमवगम्यते तस्य स्यात् यथा
घटस्य शौक्ल्यं, न त्वेतत्तथा, अपि तु कर्मणि करणत्वेन फलाय चोदिते

भावः । काष्ठादिषु तथैव सिद्धेः । ननु न तदस्तीति मन्यन्ते । प्रमाणा-
भावात् । न च श्रुताऽर्थापत्तिः प्रमाणम् । फलसम्बन्धे चोदनाप्रामाण्यवि-
घातात् । असिद्धो हि स तदा चोदनातोऽर्थापत्तितः सिद्धि समासादय-
तीत्यर्थापत्तिकारणः स्यात् । अन्यथा कर्मफलसम्बन्धसिद्धेरर्थापत्तिप्रसङ्गः ।
सिद्धे तस्मिन्किमन्यदपेक्ष्य तदुपकल्प्यते ? न हि निरपेक्षा । अपेक्षयामपि
यागफलसम्बन्धप्रतीतावर्थान्तरं चेदपेक्षेत कथं तदप्रतिपत्तौ तत्प्रतिपत्तिः ?

तदुपपत्त्यैतत्कल्प्यमानं प्रतिपत्तिदशायां कर्मसंबन्धमेवाऽवगतम् । न ह्यन्य-
संबन्धमेतत्फलसंबन्धमुपपादयति कर्मणः । तथाप्रतीयमानमपि चेत्कर्मा-
ऽपहायाऽन्येन संबध्येत स्वरूपादेव हीयेतेति कर्मण्येव तत् । ननु प्रथमं
प्रतीयतां नाम कर्मसंबन्धः, वास्तवस्तस्य तेन संबन्धो वक्तव्यः । इतरथा
तत्प्रतीतिमिथ्यात्वप्रसङ्गादित्यत आह—तेन कर्मणाऽऽहितत्वात्तस्य कर्मणः
शक्तिः ।

अपरः कल्पः—कस्मादन्यसमवायि तदपूर्वं न तु कर्मसमवायि
कल्प्यते ? इत्यत आह—कार्याऽनुमेयं तत्तद्यत्र कार्यायाऽलं तत्रैव युक्तं,
न खलु तदाशुतरविनाशि कर्माधारं तद्विनाशे विनष्टमामुष्मिकाय फलाय
कल्पते । तस्मान्नित्यात्मसमवायीत्यर्थः । यदात्मसमवायि तत्तस्यैव शक्तिः
न कर्मण इत्यत आह—तदाहितत्वात्तस्यैव शक्तिः । न चेत्थमौपचारिकः
कर्मणः साधनभावः, काष्ठादिषु तथैव सिद्धेः । न खलु काष्ठादीनामपि
साक्षाद्व्यक्तिसाधनता, किं त्वौष्ण्याऽपेक्षस्य वल्लिसंयोगप्रचयभेदस्य । अथ च
काष्ठैः पचन्तीति मुख्यैव साधनता काष्ठानामग्नितन्दुलसमवाय्यपि वल्लि-
संयोगस्तत्पूर्वं इति तथा यागादीनामपि । कृतोपपादनं चैतद् नियोग-
परीक्षायाम् ।

ननु न तदपूर्वमस्तीति मन्यन्ते देवानां प्रियाः । कुतः ? प्रमाणा-
भावात् । न च श्रुताऽर्थापत्तिरेवाऽत्र प्रमाणमिति कथं प्रमाणाऽभावः ?
इत्यत आह—न च श्रुताऽर्थापत्तिः प्रमाणम् । कस्मात् ? कर्मणः फल-
संबन्धे चोदनाप्रामाण्यविघातात् । असिद्धो हि स तदाऽपूर्वकल्पनायाः
प्राक्कर्मफलसंबन्धश्चोदनातोऽर्थापत्तितोऽपूर्वकल्पनायां सत्यां सिद्धि-
मासादयतीति तद्भावभावादार्थापत्तिकारणोऽर्थापत्तिप्रमाणकः स्यात् । अन्यथा-
ऽनपेक्षाच्छब्दात् कर्मफलसंबन्धसिद्धेरेव हेतोरर्थापत्तिप्रसङ्गः । उत्तरम् सिद्धे
सति कर्मफलसंबन्धे तत्प्रतीत्या किमन्यदपूर्वं विनाऽनुपपद्यमानमपेक्ष्य तदपूर्व-
मुपकल्प्यते ? न ह्यन्यथाऽनुपपद्यमाने निरपेक्षा प्रतीतिः कल्पनायै प्रभवति ।
यद्युच्येत यागफलसम्बन्धप्रतीतिरेव नोपपद्यते किमन्येनाऽनुपपद्यमानेनेति ?

नाऽप्रतिपन्नपदार्थो वाक्यार्थो यतः प्रमाणान्तरं चेत् अपेक्षते अनपेक्षत्वं व्याह्रयेत् । अपि च । श्रुतं वाक्यमनुपपन्नं साऽपेक्षत्वात् 'विश्वजिता यजेते' तिवत् अध्याहार्यनिर्देशात् । अर्थो वाऽनुपपन्नः । पूर्वत्र वाक्यशेष-कल्पना । न 'चाऽनुपपत्तिः । स्वर्गकामो यजेते' ति परिसमाप्तेर्वाक्यशेषा-ऽनुपपत्तेश्चाऽपूर्वं कृत्वेति प्राग्यागादपूर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । यागेनाऽपूर्वं कृत्वेति द्विरुच्चारणं यजेः, पूर्वश्च दोषः । उत्तरत्रापि श्रुततया चेदनुपपन्नः, पूर्व एव विकल्पः । स्वभावान्तरेणाऽनुपपत्तौ श्रुतसिद्ध्यर्थमपूर्वकल्पनेत्यसमीचीनम् ।

तत्राह—अपेक्षायामपि यागफलसंबन्धप्रतीतौ अर्थान्तरं चेत्स्वोत्पत्तावपेक्षते, तदनुपपन्नम्, कथं हि तस्याऽर्थान्तरस्याऽप्रतिपत्तौ तत्कर्मफलसंबन्धसिद्धेः प्रतीतिः । नाऽप्रतिपन्नपदार्थो वाक्यार्थो यतः प्रमाणान्तरं चेदपेक्षते न त्वर्थान्तरं तत्राह—अनपेक्षत्वं व्याह्रयेत् । अपि चाऽनुपपत्तिरपि किं वाक्यस्याऽर्थं तदर्थस्य ? इति विकल्पयति—अपि च श्रुतं वाक्यमनुपपन्नं साऽपेक्षत्वात् ।

कुतः साऽपेक्षत्वम् ? इत्यत आह—विश्वजिता यजेतेतिवदध्याहार्य-निक्षेपात् स्वर्गकामदस्य वाक्यकदेशस्याऽध्याहार्यत्वं तत्समुदाये वा वाक्ये उपचरितमध्याहारो वाऽस्यास्तीति अध्याहारि स्वर्गकामदं, तस्याऽनिर्देशात्सा-पेक्षत्वमिति द्वितीयपक्षमाह—अर्थो वाऽनुपपन्नः । एवं विकल्प्य दूषयति—पूर्वत्र वाक्यशेषपरिकल्पना स्यात् । न हि वाक्यमपरिपूर्णमतज्जातीयेनाऽर्थेन पूरयितुं शक्यमपि तु शब्देनैवेति लौकिकी स्थितिः । तदेतद्वाक्यं नोपपद्यत इत्यङ्गीकृत्योक्तम् । परमार्थतस्तु—चाऽनुपपत्तिः । कुतः ? दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति पदः स्वार्थाभिधानद्वारेण वाक्यार्थप्रतीतिः परिसमाप्तेः । यश्च वृद्धेर्वाक्यशेषः परिकल्प्यतेऽपूर्वं कृत्वेति सोऽध्यनुपपन्न इत्याह—वाक्यशेषाऽनुपपत्तेश्चाऽपूर्वं कृत्वेत्यपूर्वकत्वात् । स्वर्गकामो यजेतेति हि वाक्यादयमर्थः प्रतीयते येन केनचिदपूर्वं कृत्वा यजेत स्वर्गकाम इति । तथा सति प्राग्यागादपूर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । यदि पुनरपूर्वकरणेऽपि यागेनेति सम्बध्येत ततः फलेऽपि तत्संबन्धनीयमिति द्विरुच्चारणं यजेः पूर्वश्च दोषः । न तावद्येनैव यागेनाऽपूर्वं क्रियते तेनैव पश्चात्फलमपि, कर्मणो विरम्य व्यापाराऽनुपपत्तेः । अर्थाद्यागान्तरेण । तथा च प्राग्यागात्फलसाधनादपूर्वो-त्पत्तिप्रसङ्ग इति पूर्वोक्तदोषः । उत्तरत्रापि च श्रुततया चेदनुपपन्नो वाक्यार्थः पूर्व एव विकल्पः । तेन सह तुल्यदोषत्वात् । तेनात्रापि च शाब्दतयैवार्थान्तरकल्पनीयं यतः । यदि तु तत्त्वं परित्यज्य स्वभावान्तरेणा-

१. पदार्थकः सू० पु० पा० ।

ऽनुपपत्तिरास्थीयेत तत्राह—स्वभावान्तरेणाऽनुपपत्तौ श्रुतसिद्ध्यर्थमपूर्वस्य कल्पनेति वृद्धवचनमसमीचीनं स्यात् । सोऽयं देवानांप्रियैः प्रणीतो दूषणगणो देवचूडामणिभिरेव परिहरणोय इत्याचार्येणापि नोदधारि, तत्र के वयं ते तव ममेति तत्रोपक्षीणमतिविभवा इति ।

अपि च पौरुषेयत्वे सति वेदानां सर्वज्ञप्रणीततया तदनुविधायिनां तेभ्यः प्रतिपत्तिर्भवेदपि, न पुनरस्ति पौरुषेयता । ननु वाक्यमात्रं पुरुषा-ऽधीनवचनम् । तथा हि दुर्भणत्वेन वर्णाऽनुपूर्व्यभेदसंबन्धेन विशिष्टेन वा विषयाऽऽनयनादिकार्येण समानात्मानः पौरुषेया अपि पदक्रमास्तेषु तेषु बौद्धाद्यागमेष्वपि प्रतिपन्नपौरुषेयत्वेषु दृश्यन्ते । यच्च यस्मादभिन्नस्वभावं न तत्ततो भिन्नहेतुकं यथैकस्मात्कलमाऽङ्कुरादभिन्नस्वभावं कलमाङ्कुरान्तरं तत्समानहेतुकं, तथा लौकिकीभ्यः पदानुपूर्वीभ्योऽभिद्यमानस्वभावा वेदिकाः पदसंनिवेशा इति स्वभावहेतुः । भिन्नकरणत्वाद्धि स्वविरुद्धभिन्नस्वभावत्व-व्याप्तात्स्वभावविरुद्धोपलब्धान्निःस्वभावत्वं व्यावर्त्तमानं कारणाऽभेदेन व्याप्यत इति प्रतिबन्धसिद्धिः ।

अत्रोच्यते । किं वेदवाक्यानां पुरुषप्रणीतत्वमात्रं साध्यते आहो स्वित् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वमिति ? पूर्वस्मिन् सिद्धसाधनम् । न खलु वयमपि नित्यत्वेऽपि वर्णानामानुपूर्वीविशेषोपहितसीमपदमभेदवाक्यानाम-पौरुषेयता^१माऽऽक्षमहे । तथा हि । वर्णानां नित्यतया विभुतया च देशतः कालतो वा न संभवत्यानुपूर्व्यमित्यभिव्यक्त्याश्रयं तद्वक्तव्यम् । सा च पुरुष-प्रयत्नयोनिरिति कथं तदभेदोपहितमर्यादानां गवादिपदानां वेदवाक्यानां च पौरुषेयते ? ति । अथ स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं 'मा निषादा'दिवाक्यवत् । प्राचेतसः खल्वत्रभवानादिकविः स्वतन्त्रः, तद्वद्वेदवाक्येष्वपि कश्चिदी-श्वरादिरिति साम्प्रतम् । अनैकान्तिकत्वात् । स्वतन्त्रप्राचेतस^२पुरुषप्रणी-तत्वाऽभावात् ।

स्यादेतत् । न स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं वेदवाक्यानां साधयामः, अपि तु स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् । अस्ति चाऽस्मदादिपुरुषप्रणातेष्वपि 'मानिषादा'-दिपदसंनिवेशेषु पारम्पर्येण पुराणस्य कवेः स्वातन्त्र्यमिति नानैकान्त इति । तदनुपपन्नम् । पुरुषप्रणीततामात्रेण कारणाऽभेदेन लौकिकात्पदसंनिवेशा-द्वेदिकानामभेदोपपत्तावप्रतीतस्य वेदेषु पुरुषस्वातन्त्र्यस्याऽप्रयोजनकस्य

१. तथा पु० पा० ।

२. प्राचेतसादिप्रणीतान्मानिषादादिवाक्यात्स्वरतश्चास्मदादिप्रणीतस्य मा निषादादिवाक्यस्याभेददर्शनेपि च स्वतन्त्रताभावात् ।

कल्पनानुपपत्तेः (तत्समानसन्निवेशत्वस्य पुरुषपारतन्त्र्येणाऽऽत्यन्तिके नास्ति कश्चिद्विरोधः । येन तद्विपक्षादात्यन्तिकपारतन्त्र्याद्व्यावर्तमानं पुरुष-स्वातन्त्र्याऽऽप्रयोजनकस्य कल्पनाऽनुपपत्तेः) । तत्समानसन्निवेशे च पुरुष-पारतन्त्र्येणाऽऽत्यन्तिकेन नास्ति कश्चिद्विरोधः । येन तद्विपक्षादात्यन्तिक-पारतन्त्र्याद्व्यावर्तमानं पुरुषस्वातन्त्र्येण व्याप्येत । तेन यथा समानमैत्री-जन्मस्वपि मैत्रीतनयेष्वन्नपानविशेषोपयोगनिमित्ता श्यामता केषांचिदेव न सर्वेषामिति तत्तनयतया न श्यामताऽनुमानमेवं विलक्षणप्रयत्नस्थाना-ऽभिघातादिजन्मवाक्यनिष्पत्तेस्तद्भेदाऽभेदाऽनुविधायिभेदाऽभेदो युज्यते न पुनः पुरुषपारतन्त्र्ये तन्त्रीकर्तुमुत्सहते । सोऽयं सन्दिग्धव्यतिरेकतयाऽनैकान्तिको हेत्वाभासः ।

यस्तु दर्शनकथन्तासंबोधरहितो यथादर्शनपूजकः प्रमाणयेत् दृष्टानि हि भारतादिवाक्यानि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतानीति वेदवाक्यान्यपि वाक्य-त्वात्तथाविधानीति, स वक्तव्यः, विवादाध्यासितं वेदाध्ययनमध्यनान्तर-पूर्वकं वेदाध्ययनत्वादस्मदादिवेदाध्ययनवत् । नैवं भारतादिषु अस्याऽनु-मानम् । तत्र दृढतरेण कृष्णद्वैपायनादिस्मरणेनाऽनुमानस्य बाधेन विधेय-त्वादनुत्पादात् । वेदे तु कर्तृस्मृतिद्रढिमाऽसम्भवात्काठकादिसमाख्यातस्य प्रवचनमिति वचनोपपत्तेरबाधितविषयस्याऽनुमानस्याऽप्रत्युहमुत्पत्तेः । न च भवदनुमानमस्य विषयबाधे प्रभवति । तस्य सामान्यतोदृष्टसंबन्धात्सा-मान्यशास्त्रस्यैव विशेषशास्त्राद् दुर्बलत्वात् । तथाह—

प्रसिद्धाऽवयवं यत्स्याद्विशेषे वा प्रतिष्ठितम् ।
तत्साध्याङ्गकसामान्यदृष्टात्तु बलवत्तरम् ॥ इति ।

स्यादेतत् । शब्दानामर्थप्रत्यायनस्य पुरुषसङ्केताऽधीनजन्मत्वात्-तस्मिन्वा केनचित्लौकिकसंव्यवहारार्थं शब्दानामर्थः सम्बन्धान् कृत्वा वेदः प्रणीतः । न चाऽर्थप्रत्यायनं प्रति शब्दानां स्वाभाविकी शक्तिः सङ्केतेन व्यज्यत इति साम्प्रतम् । यदि हि सत्यपि सङ्केते कश्चिद् ध्वनिः कंचनाऽर्थं नाऽवभासयेत् ततः कस्यचित् सङ्केताऽभिव्यक्तसामर्थ्यस्य स्वाभाविकमुप-पद्येत वाचकत्वं, न त्वेतदस्ति । सङ्केतमन्तरेण ध्वनेरर्थरूपस्याऽप्रतिपाद-कत्वात् । सति तु सङ्केते सर्वस्मादपि सर्वार्थप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनात् । तद-युक्तम् । अन्तरेणापि सङ्केतमनादिवृद्धव्यवहारदर्शनादभिव्यक्तसामर्थ्यम्यः शब्देभ्योऽर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेः । सम्बन्धकल्पनायामर्थापत्तिपरिक्षयात् । न च व्यवहारदर्शनमेव सङ्कोच इति साम्प्रतम् । न खल्वेतदनेन शब्देनाऽयमर्थः

उच्यते—

उपदेशो नियोज्यार्थकर्मप्रस्थितचोदना ।

प्रथितो गुरुवैद्यादौ नित्येऽपि न न कल्पते ॥

यद्यप्याज्ञाऽभ्यर्थना वेदेऽनुपपन्नाः, उपदेशस्तु युज्यते । सोऽपि तद्वदेव प्रेरणात्मकश्चतुर्थो लोके प्रज्ञायते । तथा हि—आज्ञाऽभ्यर्थने हि प्रत्येतव्य इत्येवमाकारम्, अपि तु शब्दोच्चारणसमनन्तरप्रवृत्तिनिवृत्ति-हर्षाद्याभासम् । तच्च स्वप्रवृत्त्यादिनिबन्धनार्थभेदविषयप्रख्याऽनुमान-द्वारेण शब्दस्य तत्र कारणतायां प्रमाणम् । न च व्युत्पद्यमानास्तदा सङ्केतं सङ्केतस्य कर्तारं वा प्रतियन्ति । न चेह सङ्केतं तस्य च कर्तारमन्तरेण कस्य-चित्परिदृश्यमानस्याऽनुपपत्तिः । ततो नूनं स्वभावतः शब्द एवाऽर्थभेदप्रत्ययस्य-हेतुरित्यध्यवस्यति । न च गवादिशब्दानामश्वदादौ देवदत्तादिशब्दानां च तत्र तत्र सङ्केताऽधीनतया प्रवृत्तेर्गोत्वादावपि गवादिशब्दाः सङ्केताऽऽयत्त-प्रवृत्तय इति शक्याऽनुमानम् । अनादिवृद्धव्यवहारपरम्पराऽभिव्यक्तस्वाभावि-काऽर्थप्रत्ययहेतुभावानां स्वार्थवृत्तेः सङ्केताऽभावेन सह सम्भवादविरोधात् । यथादर्शनपूजकं प्रति तु शक्यमेवं प्रत्यवस्थातुम् । विवादाऽध्यासिताः पुमांसो गवादिपदेभ्यो गोत्वादिषु सङ्केताऽनायत्तप्रतिपत्तयो गवादिपदेभ्यो गोत्वादि-प्रतिपत्तिमत्त्वादस्मदादिवदिति । विपञ्चितं चैतद्वृद्धैरिति दिङ्मात्रमत्र सूचितं, क्षन्तव्यं च किञ्चिदुद्ग्रन्थाऽभिधानं सूरिभित्युपरम्यते ।

॥ इति पूर्वकणिका समाप्ता ॥

सिद्धान्तमुपक्रमते—उच्यते ।

उपदेशो नियोज्यार्थकर्मप्रस्थितचोदना ।

प्रथितो गुरुवैद्यादौ नित्येऽपि च न कल्पते ॥

तत्र यत्तावदुक्तं 'अपौरुषेये प्रैषादिर्नृधर्मो नाऽवकल्पत इति । तेन यद्याज्ञाऽभ्यर्थनाऽनुज्ञाः प्रतिषिध्यन्ते तदनुजानीमहे एव, उपदेशप्रतिषेधं तु न मृष्यामहे इत्याह—यद्यप्याज्ञाऽभ्यर्थनानुज्ञा वेदेऽनुपपन्नास्तस्याऽपौरुषेयत्वेन चेतनस्य नियोक्तुरभावात् । उपदेशस्तु युज्यते । तस्याऽपौरुषेयेऽपि सम्भ-वात् । न ह्यसौ नियोजकार्थकर्ममिति वक्ष्यति, येन चेतनकर्तृकः स्यात् । न चासौ न लौकिकोऽप्रेरणात्मको वा, येनाऽविधिः स्यादित्याह—सोऽपि तद्वदेवाज्ञावदेव प्रेरणात्मकश्चतुर्थो लोके प्रज्ञायते । ननु च यदि प्रेरणात्मकः कथमाज्ञादिभ्यो भिद्यते ? भिद्यते चेत्कथं प्रेरणात्मकः ? इत्यत आह—तथा हि । आज्ञाऽभ्यर्थने हि नियोक्तृमनादृतनियोज्यफलं कर्म गोचरयतः,

नियोक्त्रार्थमनादृतनियोज्यफलं कर्मगोचरयतः । नियोज्यार्थं तूपदेशः । अनुज्ञा तु यद्यप्येवं क्वचित्त्थापि प्रवृत्तपुरुषविषयत्वान्नोपदेशः । नियोज्यार्थकर्मगोचरमप्रवृत्तप्रवर्तनमुपदेशमाचक्षते धीराः । न हि गामभ्याज, माणवकमध्यापय, कुरु यथाऽभिमतमित्युपदेशप्रतीतिः । नापि भैक्ष्यं चरेत्, ज्वरितः पथ्यमशनीयादित्याज्ञादिप्रतीतिः । भूयसा चैव पौरुषेयेषु कामार्थ-शास्त्रादिष्वाज्ञादिभिरनारुषितो लोके प्रज्ञायते । गोपालादिवचःसु च मार्गाऽऽख्यानपरेषु अनेन पथा गच्छेति । न हि हीनस्याज्ञानात्मा^१र्थं कर्मण्य-नियोज्यार्थं तु कर्मोपदेशो गोचरयति । तदनेनैवोपदेशो नियोज्यार्थकमेति कारिकार्थो विवृतः ।

एतदुक्तं भवति । आज्ञाऽभ्यर्थनोपदेशाः कर्मणि प्रवृत्तिजननेन तद्गो-चरयन्तो भवन्ति प्रेरणात्मतया समानास्तेषामाज्ञाऽभ्यर्थनाभ्यां गोचरी-क्रियमाणं कर्माऽनादृतनियोज्यप्रयोजनमाज्ञापयितुरभ्यर्थयमानस्य वा प्रयोज-नायाऽवकल्पते । उपदेशगोचरस्तु कर्माऽनादृतोपदेशकप्रयोजनमुपदेष्ट-व्यार्थमेवेत्ययमाज्ञाऽभ्यर्थनाभ्यामुपदेशस्य भेदः प्रेरणात्मकत्वं चेति नियोज्यार्थं कर्म यस्योपदेशस्य न तु नियोक्त्रार्थं स तथोक्त इत्यक्षरयोजना ।

ननु यदि नियोज्यार्थकर्मोपदेशः हन्ताऽनुज्ञाऽप्युपदेशः प्रसज्येत । सोऽपि हि क्वचिन्नियोज्यार्थकमेत्यत आह—अनुज्ञा तु यद्यप्येवं क्वचित्त्थापि प्रवृत्तपुरुषविषयत्वान्नोपदेशः । नियोक्त्रार्थकर्मोपि अनुज्ञा भवत्येव । तथा हि । भृत्यस्य प्रभवे हितं चिकीर्षोरप्यस्ति हितकामितया सहसा कुर्वतः प्रभोरभ्यनुज्ञेति क्वचिद्ग्रहणम् । अनेनाऽप्रस्थितचोदनेति विवृतम् । अप्रस्थि-तस्याऽप्रवृत्तस्य पुंसः प्रस्थापना चोदनेत्यक्षरयोजना । लोकप्रसिद्धोऽयमोदश उपदेश इति कुत ? इत्यत आह—नियोज्यार्थकर्मगोचरमप्रवृत्तप्रवर्तन-मुपदेशमाचक्षते धीराः । न चाऽऽख्यानमात्रमवगतिरप्याज्ञादिविलक्षणोप-देशालम्बनाऽस्तीत्याह—न हि गामानयेत्याज्ञायां माणवकमध्यापयेत्यभ्यर्थ-नायां कुरु यथेहितमित्यनुज्ञायामुपदेशप्रतीतिः । नापि भैक्ष्यं चरेज्ज्वरितः पथ्यमशनीयादित्याज्ञादिप्रतीतिः । न चाऽस्योपदेशस्य क्वचित्कर्तृचिदवगतिः, भूयसा प्रकारेण सर्वत्राऽवगतेरित्याह—भूयसा चैव पौरुषेयेषु कामार्थ-शास्त्रादिष्वाज्ञादिभिरनारुषितो लोके प्रज्ञायते । शास्त्रकारा हि नैसर्गिक-वैनयिकबुद्धयतिशयसंपन्ना लौकिकाः न केवलं शास्त्रेषु निकृष्टबुद्धिवचनेष्व-पीति प्रसिद्धतरत्वमाह—गोपालादिवचस्सु च मार्गाऽऽख्यानपरेष्वनेन पथा-गच्छेति । अथैतदाज्ञादीनामन्यतमत्कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—न हि

१. दितिप्रतीतिः सू० पु० पा० ।

२. त्माख्ये सू० पु० पा० ।

भ्यर्थनानुज्ञानमप्रवृत्तस्य । अत एव चोपदेशः । इत्याज्ञादिभ्यो भेदेन तस्य प्रतीतत्वात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति ततो भिन्न उपदेशशब्देन दर्शितः । भवतु ततो भिन्नः, कः पुनरसौ ? ननूक्तमुपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्यो-च्चारणम् । यद्येवमव्युत्पन्नस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । उच्यते—

विशिष्टः पुरुषार्थस्य शुद्धस्योपायमाह यः ।

पुरुषार्थो यदा येन यो नरेणाऽभिकाङ्क्ष्यते ॥

पुरुषार्थस्योपायमनवगतमवगमयन्नुत्कर्षाद्विशिष्टः शब्द उक्तः । अन्यथा सर्व एव शब्दः शब्दान्तराद् भिन्न इति अविशेषणमेव स्यात् । अतो हीनस्याऽज्ञानात्मा^२र्थं कर्मण्यभ्यर्थनाऽनुज्ञानमप्रवृत्तस्य । यत एव तद् गोपाल-वचोऽत एव प्रसक्तानामाज्ञादीनां प्रतिषेधादन्यत्रोपाख्यानादावप्रसङ्गाच्छि-ष्यमाणे संप्रत्यय इत्याह—अतएवोपदेशस्तत एव चाऽयमपौरुषेयेऽपि सम्भवतीति सत्रकारेण दर्शित इत्याह—इति तस्मादाज्ञादिभ्यो भेदेन लब्धप्रतीतत्वात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति तत आज्ञादिभ्यो भिन्न उपदेशो दर्शितः । भवतु ततो भिन्नः, कः पुनरसौ ? समानाऽसमानजातीयव्यवच्छेद-कमस्य वाच्यमित्यर्थः ।

ननु चोक्तं भाष्यकृता उपदेश इति विशिष्टस्योच्चारणं विशिष्टस्येति वदता शब्दस्य रूपगतो विशेष उक्तः । स च प्रत्यक्षशब्दवर्तितया प्रत्यक्ष इति प्रथमश्राविणोऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्याह—यद्येवमव्युत्पन्नस्यापि प्रवृत्ति-प्रसङ्गः । न प्रत्यक्षं व्युत्पत्तिमपेक्षत इत्यर्थः । उच्यते—

विशिष्टः पुरुषार्थस्य शुद्धस्योपायमाह यः ।

पुरुषार्थो यदा येन यो नरेणाऽभिकाङ्क्ष्यते ॥

शब्दगतो विशेषः प्रतिशब्दं समवायादप्रयोजक इत्यर्थगतेन हेतुना विशेषेण विशिष्टः शब्द उक्तः । स चाऽयमर्थगतो विशेष इत्याह—पुरुषार्थ-स्योपायमनवगतमवगमयन्नुत्कर्षाद्विशिष्टः शब्द उक्तः । अन्यथा सर्वः शब्दः शब्दान्तराद्भिद्यत इत्यविशेषणमेव स्यात् । अनवगतमित्यनुज्ञाया व्यवच्छिन्नति । यतश्चाऽर्थविशेषेणोपदेशता शब्दस्य तस्य च नाऽनवगत-सङ्गतिना पुरुषेण प्रतीतिः अतोऽपि व्युत्पत्तेरपेक्षेत्याह—अतो नाऽविदिता-र्थस्य प्रथमश्राविणः पुरुषस्योपदेशात्प्रवृत्तिः ननूपदेशो विधिः, स चाऽर्थ-भेदाऽभिधायकः शब्द इति क्वचित्क्वचिदुच्चारणमाह शब्दस्योच्चारण-मिति । क्वचिदर्थम्, विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वादिति । क्वचिद्वचनं चोदनेति ।

१. विशिष्टम् पु० पा० ।

नाऽविदितार्थस्य प्रवृत्तिः । प्रदर्शनार्थं चेदम् । अतोऽर्थशब्दाऽभिधोच्चारणादिज्ञानं च कर्मकर्तृकारणभावसाधनेनोपदेशशब्देनोच्यते प्रेषणादिवत् । तैरपि हि यथाविवक्षितमर्थादयो निर्दिश्यन्ते । अर्थस्तर्हि प्रवर्तकः । सत्यं, शब्दोऽपि, तत्प्रतिपादनात् । कथं तर्ह्यङ्गोपदेशः ? अपेक्षितो ह्यर्थः पुरुषार्थः । अन्यथा ग्रामादिरपि न तथा स्यात् । अपेक्षितश्चोपदिष्टसाधनाऽनुग्रहः । ननु लिङादिभ्यः प्रवर्तनाऽवगम्यते । पराहतं चेदम्

क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति । क्वचित् ज्ञानं शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानमिति । वार्तिककारश्चाऽभिधाभावनामाहुरित्यभिधामिति । अत आह—प्रदर्शनार्थं चेदं, विशिष्टः शब्दो विधिरिति । अतोऽर्थशब्दाऽभिधोच्चारणादिज्ञानं च कर्मकर्तृकारणभावसाधनेनोपदेशशब्देन यथायथमुच्यते । तेषु तेषु शास्त्रप्रदेशेषु चोदनाविधिशास्त्रशब्दा उपदेशशब्दा एवेत्यर्थः । अत्रैव लौकिकं निदर्शनमाह—प्रेषणादिवत् । कथमेतन्निदर्शनं मि?त्यत आह—तैरपि हि प्रेषणादिशब्दैः कर्मकरणसाधनैर्यथाविवक्षितमर्थादयो निर्दिश्यन्ते । यद्यर्थभेदाऽभिधायित्वेन उत्कर्षः तर्हि प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेनार्थ एव प्रवर्तको न शब्द इति चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति शास्त्रकृद्वचनव्याघातः प्रसज्यत इत्याह—अर्थस्तर्हि प्रवर्तकः ।

परिहरति—सत्यं, शब्दोऽपि प्रवर्तकस्तत्प्रतिपादनात् । अयमभिसन्धिः । न तावत्साक्षादपेक्षितोपायताऽपि प्रवृत्तिहेतुः, तस्याः प्रवृत्तेः प्रागभावादपि तु स्वज्ञानेन प्रवर्तयतीति तत्र शब्देनैव जन्यत इति यथाऽर्थस्तद्विषयत्वात्प्रवर्तकस्तथा शब्दोऽपि तज्जनकत्वादित्यविशेषः । तथा च न व्याघातः । एतेन पूर्वार्धं कारिकाया व्याख्यातम् । अत्र च पुरुषार्थस्येति पुरुषो नियोज्योऽभिमतः शुद्धस्येति नियोज्यार्थस्यैव न नियोक्त्रार्थस्येत्यर्थः । ननु यदि पुरुषार्थोपायाऽभिधायी शब्द उपदेशः, कथं तर्ह्यङ्गोपदेशः ? न खल्वङ्गानि पुरुषार्थसाधनानि, अपि तु ऋत्वर्थानि । परिहरति—अपेक्षितो ह्यर्थोऽत्र पुरुषार्थो, न हि जात्या कश्चित्पुरुषार्थो व्यवस्थितः । अन्यथा ग्रामादिरपि न तथा स्यात् । तस्यापि स्वयमसुखवत् कदाचित्कथंचिदिष्यमाणत्वाच्चेन्न तर्हि जात्या पुरुषार्थत्वम् । यथाह न्यायवादी 'सोऽयं प्राण्यर्थोऽपरिसंख्येयः प्राणभृद्भेदस्याऽपरिसंख्येयत्वादिति । न चाङ्गकार्यं प्रति जात्यैवापेक्षा नास्ति पुरुषाणामित्याह—अपेक्षितश्चोपदिष्टसाधनस्य श्रेयःसाधनाऽनुग्रहः । अननुग्रहे साधनवैगुण्येन श्रेयसोऽजननात् ।

१. प्रमादि १ पु० पा० ।

उपदेशो नियोज्यार्थकर्मा^१प्रस्थितचोदनेति । नेदं पराहतम्^२ । तथा हि—

पुंसो नेष्टाम्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥

प्रवृत्तिसमर्थो हि कश्चिद्भावाऽतिशयो व्यापाराऽभिधानः प्रवर्तना । सा च क्रियाणामपेक्षितोपायतैव । न हि तथात्वमप्रतिपद्य तत्र प्रवर्तते

अत्र चोदयति—ननु लिङादिभ्यः प्रवर्तनाऽवगम्यते । अन्यथा तच्छ्राविणः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न पुनः पुरुषार्थोपायता । न खलु भूतार्थप्रतीतिः प्रवृत्तिहेतुः । पराहतं चेदमुपदेशो नियोज्यार्थकर्माऽप्रस्थित^३प्रचोदनेति । यदि हि नियोज्यप्रयोजनं कर्मभूतमाहुः कथमसावप्रवृत्तप्रवर्तना ? सेयं पराहतिः । नेदं पराहतं पराहतिपरिहारेण सर्वं परिहृतं भवतीत्याशयः । कुतः ? तथा हि—

पुंसो नेष्टाम्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः ।

प्रेक्षावतां हि कायवचनचेष्टे प्रयत्नपूर्विके, प्रयत्नश्च रागपूर्वः, सुखानुशयो च रागो न दुःखे नाप्यसुखे^४ भवितुमर्हति, द्वेषादुपेक्षणाच्च । क्रिया च दुःखेत्यनुभवो लोकस्य । सा यदि सुखसाधनमपि न स्यान्नाऽस्यां सुखार्थिनः प्रवर्तन् । चैते उपायाः साक्षात् सुखे प्रवृत्तितुमीशते इति प्रेक्षावद्व्यापारोपरमप्रसङ्गः । तस्माद् दुःखरूपासु क्रियासु सुखसाधनतैवेच्छोपहारमुखेन प्रवर्तयति । स्वविज्ञानेन चाऽसाविच्छां प्रवृत्तिहेतुमुपहरतीत्युक्तम् । यदि पुनः शब्दः सुखसाधनतां न प्रतिपादयेन्न क्रियायां पुरुषं प्रवर्तयेत् । ननु तथापीष्टसाधनतामात्रं शब्देन प्रतिपादितं, कुतः पुनरतः प्रवर्तनाप्रत्ययः ? इत्यत आह—

प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥

तद् व्याचष्टे—प्रवृत्तिसमर्थो हि कश्चिद्भावाऽतिशयो व्यापाराऽभिधानः प्रवर्तना । अयमर्थः । न वयं परिस्पन्दमेवैकं व्यापारमाचक्ष्महे, येनाऽस्पन्दनात्मनः समीहितसाधनताया अप्रवर्तनात्मत्वेन पर्यनुयुज्येमहि, अपि तु भावधर्म एव कश्चित्समीहितसाधनाऽनुगुणो व्यापारपदार्थः । तद्यथा आत्मनो बुद्ध्यादिजननप्रवृत्तस्य मनःसंयोग एवाऽयं भावधर्मः^५ । तद्वदत्रापि स्पन्दस्तदितरो वा भावधर्मः प्रवृत्तिजननाऽनुकूलतया व्यापारविशेषः प्रवर्तना । न चाऽसौ शब्दस्तद्भावा चेत्याह—सा च क्रियाणामपेक्षितोपायतैव । कुतः ?

१. मर्माप्त सू० पु० पा० ।

२. परिहृतम् सू० पु० पा० ।

३. कर्माप्रस्थित ।

४. असुखदुःखे १ पु० पा० ।

५. संयोगस्तत् एवायं धर्मः २ पु० पा० ।

कश्चित् । याप्याज्ञादिभ्यः प्रवृत्तिः सापि कथं चिदपेक्षितनिबन्धनत्वमुपाश्रित्येव । अन्यथाऽभावात् । ननु कर्त्तव्यमिति प्रतिपत्तेः प्रवृत्तिः । कथं न हि तथात्वमपेक्षितोपायत्वमप्रतिपद्य तत्र क्रियासु प्रवर्तते कश्चित् । नन्वनपेक्षितोपायेऽप्याज्ञाया राज्ञः प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्त इति कथमपेक्षितोपायतैव प्रवृत्तिहेतुः ? इत्यत आह—याप्याज्ञादिभ्यः प्रवृत्तिः साऽपि कथं चिदपेक्षितनिबन्धनतामुपाश्रित्येव । यद्यप्याज्ञादयो नियोक्त्यर्थकर्मणस्तथापि तद्विषयसंपादनस्य कथंचिन्नियोज्याऽपेक्षितनिबन्धनत्वमप्यस्ति । तथा हि । तत्संपादनपरितोषित आज्ञापयिता समीहितमस्मै प्रयच्छति अहितं वा न विधत्ते । तदिदमपेक्षितमुपाश्रित्य भृत्यस्य प्रवृत्तिः । कुतः पुनरेतदि? त्याह—अन्यथा तदनुपाश्रये प्रवृत्तेरभावात् न खलु यस्य यो न हिताऽहितप्राप्तिपरिहारार्थं यतते स तदाज्ञामनुरुध्यते । न चेतावतोपदेशस्याऽऽज्ञादिभिरविशेषः, तेषां नियोजकाऽर्थसमुद्देशेन प्रवृत्तेरानुषङ्गिकत्वान्नियोज्यार्थस्योपदेशस्य तद्वेपरीत्यात् । तस्माल्लिङादिभ्यः प्रवर्तनाऽवगतिरुपपन्नाऽनुपपन्ना च पराहतिरिति ।

अत्र केचिदाम्नायं प्रति श्राद्धमानिनः प्राहुः । ननु कर्त्तव्यमिति प्रतिपत्तेः प्रवृत्तिः । इदमाकूतम् । कार्यदर्शनोन्नेयव्यापृतयः खल्वमी लिङादयः । कथं च प्रवृत्तिलक्षणं वृद्धानां लिङादिश्रवणसमनन्तरमुपलभ्यते । तच्च बुद्धिपूर्वकं स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात् अस्मत्प्रवृत्तिवत् । अनुमिता च बुद्धिरस्मत्प्रवृत्तिहेतुबुद्धिगोचरचारिणी प्रवृत्तिहेतुबुद्धित्वात् अस्मत्प्रवृत्तिहेतुबुद्धिवदिति । तस्याश्च विषयं स्वयमेव चक्षुरुमील्य पिण्डिकरोगं^१ परित्यज्य पर्यालोचयन्तः शब्दव्यापारपुरुषाशयतत्समीहिततत्साधनताव्युदासेन कर्त्तव्यतामेव प्रतिपद्यामहे । तथा हि । स्तनपानादावपि न जातु समीहितोपाय इत्येव प्रवृत्ताः स्मः, किं तु कर्त्तव्यमेतदिति । अतीते वर्त्तमानेऽनागते च सामुद्रविदारूपाते एतत्ते भवितेतिवत्कर्त्तव्यतामना प्रवृत्तेः । तदवगमे च तदात्मनि प्रवृत्तेः कर्त्तव्यतैव प्रवृत्तिहेतुरिति लिङादिश्रवणाऽनन्तरा प्रवृत्तिः कर्त्तव्यताऽभिधानमेव लिङादीनामापादयति । तथा च विदितसङ्गतितया लिङादयो वेदेऽपि तामेवाऽभिदधते । एतावांस्तु भेदो लौकिकवचसः प्रमाणान्तराऽपेक्षप्रवृत्तित्वादपेक्षितोपायताप्रतीतिपुरःसरत्वाच्च दुःखरूपक्रियाकर्त्तव्यताऽवगतेरपेक्षितोपायतां तत्प्रमाणभूतामन्तर्भाव्य कर्त्तव्यताऽवगतिः । अपौरुषेयस्तु वेदो न स्वार्थे प्रमाणान्तरमपेक्षत इत्यपेक्षितो-

१. यद्यप्याद्या सू० पृ० ।

२. चक्षुषो निमील्य पिण्डिकरोगम् २. पृ० पा० ।

हि तथा प्रतिपद्यमानो न प्रवर्तते ? यो हि स्वर्णमुपलभ्य मृत्तिकेत्याह कस्तस्योत्तरं दद्यात् ? कः पुनरयमर्थः कर्त्तव्यमिति ? न कश्चित् । प्रतिभा । का पुनरियम् ? नियतसाधनावच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूला प्रज्ञा^१ प्रतिभाक्रियाविषयत्वे हि क्रियाप्रतीतिः स्यात् । सा च प्रवृत्तिहेतुः ।

पायताऽवगमनिरपेक्ष एव कर्त्तव्यताऽवगमहेतुः । तथा च सा वेदादवगम्यमानाऽनुष्ठानारमधिकारिणं नियोज्यमपेक्षते, न पुनः साध्यमस्या एव, ताद्रूप्यात् । नियोज्यश्च यत्र साध्यविशिष्टो भवेत् तत्र साध्यबुद्धिर्यथा स्वर्गकामो यजेतेति । यत्र त्वसौ निमित्तवान्यथा यावज्जीवमिति निषिध्यमानक्रियाकर्त्ता वा यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति तत्र भगवानाम्नाय एव निरस्ताऽखिलदोषाशङ्को भावार्थविषयं नत्रर्थविषयं वा कार्यं हिताऽहितसाधनताऽवगमनिरपेक्षोऽवगमयन्प्रवृत्ति निवृत्ति वा विधत्त इति किमपेक्षितोपायतयेति ।

नन्वपेक्षितोपायतामन्तरेण कर्त्तव्यमिति शतशोऽप्यभिधीयमानं न प्रवृत्तये कल्पत इत्यत आह—कथं हि तथा प्रतिपद्यमानो न प्रवर्तते ? शब्दस्तावत्कर्त्तव्यतायां विदितसङ्गतितस्तामवगमयति । तथा नैमित्तिकनिषेधाऽधिकारयोरसौ प्रतीयमाना न शक्या नेति वक्तुम् । न चाऽपेक्षितोपायतानिवृत्तौ तस्या अपि निवृत्तिरिति साम्प्रतम् । सा हि तस्यां न प्रमाणम् । न चैकप्रमाणनिवृत्तौ प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानं तदेव निवर्त्तितुमर्हति । न हि संतमसे द्रव्यं चक्षुषा न गृह्यते इति न त्वचा व्यवस्थाप्यते । न च निमित्तान्तरं नैमित्तिकाऽपूर्वं न कर्त्तव्यं प्रेक्षावता । अमुखत्वे सति हिताऽहितप्राप्तिपरिहाराऽनुपायत्वात् काकदन्तपरीक्षावदित्यनुमानं सम्भवति । आम्लायजन्मना कर्त्तव्यताबोधेन बाधितविषयत्वात् । तदाह—यो हि स्वर्णमुपलभ्य मृत्तिकेत्याह कस्तस्योत्तरं दद्यात् ? तस्मादनपेक्षादाम्नायात् कर्त्तव्यताऽवगताऽनुष्ठान^२माक्षिपत्येव । अन्यथा तत्त्वाऽनुपपत्तेः । तस्यास्तन्वान्तरीयकत्वात् । तस्मात्सूक्तं कथं हि तथा प्रतिपद्यमानो न प्रवर्तते ।

ननु यदि न हितसाधनता कर्त्तव्यता तर्हि तदर्थतत्त्वं वाच्यम्, न च तदस्तीत्याशयवान्सिद्धान्ती पृच्छति—कः पुनरयमर्थः कर्त्तव्यमिति ? तत्रान्तरे पूर्वपक्ष्येकदेशी प्राह—न कश्चित् । नन्वेवमसदर्थं कर्त्तव्यतावगतिरप्रमाणम् । अप्रमाणं च न व्यवहाराय कल्पत इत्यत आह^३—प्रतिभा । ननु व्यभिचारादर्थ^४निश्चयात्मकमनैकान्तिकलिङ्गप्रसूतं संवेदनं प्रतिभेति

१. प्रज्ञा प्रतिभा पु० पा० ।

२. कर्त्तव्यताऽनुष्ठानं २ पृ० पा० ।

३. इत्याह पु० पा० ।

४. दर्थम् पु० पा० ।

अप्रमाणं न व्यवहाराङ्गम् । संशयविपर्ययो हि तथा । न हीदमित्थमनेन कर्तव्यमिति अनुपजातप्रतिभाभेदः प्रवर्तते प्रत्यक्षाद्यगतेऽप्यर्थे । तत्र हि प्रमाणकार्यसमाप्तिः । प्रतिभानेत्रो हि लोक इतिकर्तव्यतासु समीहते ।

प्रतिभाविदः । न चाऽनिश्चयात्मकं विज्ञानं व्यवहाराङ्गं भवतीत्याशयवानाह— का पुनरियम् ? एकदेशिन उत्तरं—नियतसाधनाऽवच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनु- कूला प्रज्ञेति । न हि ते प्रतिभाविदः, ये संवेदनमनिश्चयात्मकं प्रतिभामाचख्युः । संशयो हि सः । वयं तु साध्यसाधनेतिकर्तव्यताऽवच्छिन्नायाः क्रियायाः प्रति- पत्तावनुकूलां तत्प्रतिपत्त्या कार्येऽनुष्ठानलक्षणे कर्तव्ये सहकारिणो कर्तव्य- मिति प्रज्ञां प्रतिभामध्यगीष्महि । एवं तर्हि क्रियैवास्या विषय इति न निर्विषयेत्यत आह—प्रतिभाक्रियाविषयत्वे हि क्रियाप्रतीतिः स्यात् । सा च त्रेकाल्याऽवच्छिन्नक्रियागोचरा । यथा पचति पक्ष्यत्यपाक्षीदिति । इयं पुनरतीताऽनागतवर्तमानानामन्यतमेनाप्यनवच्छिन्नमद्भुतार्थमिव प्रतिभास- यन्तो प्रज्ञा । न पुनरस्याः परमार्थसद्विषयः, कालत्रयरहितत्वात् खपुष्पवत् । न खलु कुर्यामिति वर्तमानाख्या, करोमीत्यविशेषप्रसङ्गात् । नाऽनागता, करिष्यामीति । नाऽतोता, अकार्षमिति । तदेषा न प्रमाणमसद्विषयत्वात् संशयः एकान्ताऽवसायान्न विपर्ययः सर्वेषां सर्वत्र व्यवहारदर्शनात् । अत एव चित्तवृत्तिं तामिमामाचक्षते विकल्परूपामाचार्याः 'शब्दज्ञानाऽनुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति वदन्तः ।

ननुक्तप्रमाणं प्रतिभा कथं व्यवहारं प्रवर्तयेदिति, अत आह—सा च प्रवृत्तिहेतुः । कुत एतदप्रमाणं न व्यवहाराङ्गमिति ? संशयविपर्ययो हि तथा । प्रतिभा पुनस्ताभ्यामन्या व्यवहारं प्रवर्तयतीत्यभिप्रायः । तत्कि- मन्यतामात्रेण प्रवृत्तिहेतुः ? नैवमिति, तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानात्प्रवृत्ति- भावाऽभावयोः । तत्र व्यतिरेकं तावदाह—न हीदमित्थमनेन कर्तव्यमित्यनुप- जातप्रतिभाभेदः प्रवर्तते प्रत्यक्षाद्यगतेऽप्यर्थे । ननु प्रत्यक्षादेरेव हानोपादानो- पेक्षाः फलमिति किमर्थं प्रतिभा ? इत्यत आह—तत्र हि प्रमाणकार्यसमाप्तिः । प्रमाणानां हानादिलक्षणं कार्यं तत्प्रतिभाभेदे सति समाप्यते नाऽन्यथा । तेन हानादिक्रियासु प्रवृत्तानि प्रत्यक्षादीनि काष्ठानीव पाके ज्वलनं प्रतिभारूपम- पेक्षमाणान्यपि नाऽकारणमित्युक्तं भवति । अन्वयमिदानीमाह—प्रतिभानेत्रो हि लोक इतिकर्तव्यतासु समीहते । इतिकर्तव्यतास्वनुष्ठानेषु कायवचन- चेष्टासु समीहते प्रयतते कार्यमिति प्रतिभासाधनो हि लोक इत्यर्थः । तदनेन क्रियाप्रतिपत्तावानुकूल्यं प्रतिभासु दर्शितम् । नन्वयं विकल्पः, स च शब्द-

किं पुनरस्या निमित्तम् ? शब्दः । तत्र व्युत्पन्नानां साक्षाद्भावनामुखेन वाऽप्रसिद्धशब्दनिबन्धनव्यवहाराणां बालादीनामनादिशब्दभावना । अन्यथा आद्यकरणविन्यासाद्यसम्भवात् । यथोक्तम् ।

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥

ज्ञानाऽनुपातीति तद्विदः । न च प्रतिभा शब्दज्ञानमनुपतति । बालादीनां तदभावेन तदनुत्पादादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निमित्तान्तरं वाच्यम्, न च तदस्तीत्याशयवानाह—किं पुनरस्या निमित्तम् ? उत्तरं—शब्दः । तत्र ये तावद् व्युत्पन्नास्तेषां प्रतिभायाः साक्षाद्भावनामुखेन वाऽप्रसिद्धशब्दनिबन्धन- व्यवहाराणां बालादीनाम् ।

नन्वयं पटवभ्यासाऽऽदरप्रत्यययोर्निर्भावनानाऽसति पूर्वाऽनुभवे भवितु- मर्हति, अनुभवोऽप्यविदितसंबन्धशब्दविज्ञानजन्मा नास्ति । नाऽस्मिन् जन्मनि बालादीनां प्राग्भवीया तु भावना सर्वसंस्कारच्छिदः प्रयाणात् ध्वंसतेस्मेति न सम्प्रतितनीं प्रतिभां भावयेत्, भावने वा जात्यन्वयधिरादयस्तज्जन्माऽनु- भूतानिव जन्माऽन्तराऽनुभूतान् रूपशब्दादीनपि व्याचक्षीरन्नित्यत आह— अनादिशब्दभावनाऽवश्याऽभ्युपेतव्या । कुतः ? आद्यकरणविन्यासादीनामन्यथा- ऽसम्भवात् । यथोक्तं प्रतिभाविद्भिः ।

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥

जातमात्रः खल्वयं बालकः पित्रा मुखहुते मधुसर्पिषो जिह्वया लेढि, सोऽप्यमाद्यः करणविन्यासः । प्राणांश्चोर्ध्वं समीरयति यच्छ्वसतीत्युच्यते । अपि चोदीरितेन वायुना हृदयादीनि स्थानान्यभिहन्ति यतः शब्दभेद आविरस्ति । तदेतत्सर्वं प्राग्भवीयशब्दभावनाविजृम्भितम् । अत्र प्रयोगः, बालानामेवंविधा चेष्टा कर्तव्यताऽवगतिपूर्विका स्वतन्त्रचेतनप्रवृत्तित्वाद्या या स्वतन्त्रचेतनप्रवृत्तिः सा सा कर्तव्यताऽवगतिपूर्विका यथाऽस्मदादीनाम् । तथा विवादाध्यासिता कर्तव्यताऽवगतिः शब्दयोनिः कर्तव्यताऽऽकारत्वात् यो य एवमाकारः स सर्वः शब्दयोनिर्यथाऽस्मदादीनाम् । स च शब्दः साक्षादनुपलभ्यमानो भावनामुखेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन करणभाव- मापद्यते । भावना च यथाकार्यदर्शनोन्नेया यावत्कार्यदर्शनं व्यवस्थाप्यत इति न जात्यन्वयधिरादीनां जन्मान्तराऽनुभूतरूपादिव्याख्यानप्रसङ्गः ।

विच्छिन्नप्रतीतीनामपि च पदार्थानां किं कथमनुसंधीयेत, विचार-
विकलाऽप्रत्यवमृष्टपूर्वशक्तिः समाविष्टपूर्वशक्तिप्रतिभासेवोदीयमानोपश्लेषं

व्युत्पन्नानामपि शब्दभावनायोनिरस्ति प्रतिभेत्याह—विच्छिन्नप्रति-
पत्तीनामपि च पदार्थानां किं कथमनुसंधीयेत इति विचारकल्पनाप्रत्यवमृष्ट-
पूर्वशक्तिः समाविष्टपूर्वशक्तिप्रत्यवभासेवोदीयमानोपश्लेषं विदधाति ।
अयमर्थः । संतापतप्ततनवो हि शीतहृददर्शनमात्रादप्सु मिमङ्क्षुः प्रवर्तन्ते,
नान्तरा विचारयन्ति । दृश्यमानहृदगता आपस्तापमपनेतुं समर्थाः सति
शिशिरभावे तोयत्वाद्यतोयं शिशिरं तत्तत्सर्वं तापाऽपनोदनसमर्थं यथा
गङ्गातौयम्, वयं च तप्तास्तदिह तत्प्रशमनाय निमज्जाम इति । न चंतेषां
परस्परपश्लेषमन्तरेण कर्तव्यता । न वास्यामसत्यां स्वतन्त्रचेतनप्रवृत्तिः ।
न चोपश्लेषे समुदाचरद्वृत्ति किञ्चित्प्रमाणमस्ति । तस्मादसंविदितरूपा
शब्दभावनैव इदमित्थमनेन कर्तव्यमिति प्रतिभाहेतुरास्थेयः । न चैवं वाच्यं,
प्राग्भवीयं तज्जन्मजं वा यत्र यत् प्रतिभाति तत्र तद्भावनाबीजमस्तु, किं
शब्देनेति । आनुमानिकाऽनुभवजन्मनो भावनाया भूतार्थगोचरत्वेन
कर्तव्यताऽऽकारप्रतीत्यकारणत्वात् । कर्तव्यताकाररहितस्य चाऽत्रोपश्लेष-
मात्रस्य प्रतीतेः । अत्र किं कथमनुसंधीयेत इति विचारविकलेति अनुमान-
बीजभूतानां धर्मस्वरूपदर्शनतद्धर्मसंदेहजिज्ञासापक्षहेतुधर्मपरामर्शप्रमाणान्तरा-
बाधानामभावं सूचयति । अप्रत्यवमृष्टपूर्वशक्तिरिति व्याप्तिस्मरणा-
ऽभावमाह । न जातु गृहीतव्याप्तिरपि तस्या अस्मरन्ननुमातुमर्हति ।

ननु न यदि पूर्वशक्तिपरामर्शः किमिति तापदूतं शिशिरहृदाऽवगाहने
प्रवर्तयेन्न दहनज्वालाकलापाऽऽलिङ्गने ? एतन्निराकरोति—समाविष्टपूर्व-
शक्तिप्रत्यवभासान्नेदमनुमानं येन पूर्वशक्तिपरामर्शमपेक्षते, अपि तु स्वका-
रणात्पूर्वशक्त्याकारोपजायमाना क्वचित्प्रवर्तयति क्वचिन्न । ननु यदि
पूर्वशक्त्यवभासा प्रतिभा तर्हि पूर्वेव शक्तिरस्या विषय इति न निर्विषयेति,
एतन्निराकरोति—इवेति । न तु सैव । तथा हि । कर्तव्यतावभासा प्रतिभा
पूर्वशक्तिमपि तदवच्छेदकतया गोचरयति, कर्तव्यता च न परमार्थसतीति
तदवच्छेदेन प्रतिभाकूटेनात्मना शक्तिरप्यवस्तुसती । स्वरूपेण तु सत्त्वम-
प्रयोजकं प्रतिभायामनारोहात् । सेयमेवंविधा प्रतिभा भावानामुपश्लेषं
विदधाति । कुतः ? तादर्थ्यात्प्रवृत्त्यर्थत्वादस्याः ।

ननु भवतु प्रवृत्त्यर्था भावना^१, उपश्लेषविधानादित्यत आह—अनुप-
श्लेषे तदभावात् । विशिष्टार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनो व्यवहारोऽनविच्छिन्न-

विदधाति । तादर्थ्यादनुपश्लेषे तदभावात् । दुर्ज्ञानोपायेषु च प्राज्ञैरपि
स्वरविशेषाश्रयभेदेषु पक्षिणां पूर्वं शब्दभावनाऽनुगमात्प्रत्युत्पन्नशब्दव्यापारा^१
प्रतिभा प्रवृत्तिनिबन्धनं, नोपायज्ञानम् । उपदेशाऽसकृद्दर्शनयोरभावात् ।
आहारविशेषप्रतिपत्तिश्च तज्जातीयानामविदितप्रीत्युपायत्वेन प्रथमज्ञान-
निबन्धना न भवेत् । जातिभेदाऽभिव्यक्तप्रतिभाभेदानां प्लवनादिक्रियायां
प्रवृत्तिश्चाऽज्ञातोपायानामेकजातीयानां च रागादिमयी प्रवृत्तिः, शाश्वतिक-

प्रतिपत्तिपदार्थमात्रान्नोत्पत्तुमर्हतीत्यर्थः । अपि च यत्प्राज्ञानामपि प्रमाणैरे-
कान्तदुष्करं तन्मन्दधियामपि पक्षिणां प्रत्युत्पन्नशब्दव्यापाराभावेऽपि
पूर्वशब्दभावनाऽनुगमलब्धजन्मप्रतिभाभेदवशादीषत्करमिति प्रमाणेभ्योऽपि
सामर्थ्याऽतिशयं प्रतिभाया दर्शयति—दुर्ज्ञानोपायेषु च प्राज्ञैरपि स्वरविशेषाऽ-
श्रयभेदेषु पक्षिणां पूर्वशब्दभावनाऽनुगमाद्विप्रकृष्टशब्दव्यापारा प्रतिभा
प्रवृत्तिनिबन्धनम् ।

ननुपायज्ञानमेव प्रमाणभूतमस्ति, तन्नः प्रवृत्तिनिबन्धनमिति किं
प्रतिभया ? इत्यत आह—नोपायज्ञानं प्रवृत्तिनिबन्धनम् । कुतः ? उपदेशा-
ऽसकृद्दर्शनयोरभावाद्धि कारणम् उपायज्ञानं कारणद्वयनिवृत्तौ निवर्तते धूम
इव धूमध्वजनिवृत्तावित्यर्थः । अथ कुलायनिर्माणे कलविङ्कानां स्वरभेद-
विकारे च मधौ पुंस्कोकिलानामुपायज्ञानबीजमसकृद्दर्शनमध्यारोप्येतेत्याह—
आहारविशेषप्रतिपत्तिरस्मदादिभिरेतदादरणीयमिति प्रतिभेति यावत् । तज्जा-
तीयानां तज्जातिर्येषां तेषां समानजातीयानामुत्पन्नमात्राणामसकृद्दर्शनाऽभावा-
दविदितप्रीत्युपायत्वेन प्रथमज्ञाननिबन्धना न भवेत् । प्रथमग्रहणेनाऽसकृद्दर्शना-
ऽभावं सूचयति ।

नन्वनादित्वात्प्रेत्यभावस्य पुनः समानाऽसमानजातीयविविधदेहोपधान-
समधिगततज्जातिनियततत्तद्भावनानिचयस्यैकस्यामपि जातौ समस्त-
प्रतिभेदयप्रसङ्गः, कारणसन्निधानादित्यत आह—जातिभेदाऽभिव्यक्त-
प्रतिभाभेदानाम् । एतदुक्तं भवति । येन कर्माशयेन यदुपात्तं जन्म स
तज्जन्मोचितामेव भावनामभिव्यनक्ति, न जात्यन्तरोचिताम् । तस्यास्तत्रा-
नुपयोगात् । अभिव्यक्तभावनाभेदः प्रतिभाभेदमुत्पादयन्नभिव्यनक्ति । उत्प-
त्तौ सत्यां प्रतीतेः प्लवनादिक्रियाप्रवृत्तिश्चाज्ञातोपायानां जातमात्राणां चक्र-
वाकादीनां न भवेत् । एकजातीयानां च पारावतोरगादीनां रागद्वेषमयी
प्रवृत्तिर्जातमात्राणामज्ञातसुखदुःखोपायानां न भवेत् । शाश्वतिकविरोधिना-
महिनकुलादीनां द्वेषवती प्रवृत्तिर्न भवेत् ।

विरोधानां द्वेषप्रवृत्तिः । अतो नेष्टाऽभ्युपायमात्रं प्रवृत्तिहेतुः, अपि तु प्रति-
भेत्यादर्शयन् वृद्धाः । यथाऽवोचन्—

उपश्लेषमिवाऽर्थानां सा करोत्यविचारिता ।
सार्वरूप्यमिवापन्ना विषयत्वेन वर्तन्ते ॥
साक्षाच्छब्देन जनिता भावनाऽनुगमेन वा ।
इतिकर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्तते ॥
प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुगच्छति ।
व्यवहाराः प्रवर्तन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ॥

१ पूर्वपक्षेकदेशी प्रकृतमुपसंहरति—अतो नेष्टाऽभ्युपायता प्रवृत्तिहेतुरपि
तु प्रतिभेति । एतच्चाऽदर्शयन् वृद्धाः । यदवोचन्—

उपश्लेषमिवार्थानां सा करोत्यविचारिता ।

अविचारिते किं कथमनुसंधीयत इति विचारविकलेति व्याकृतम् । न
चासौ व्यतिरिक्तविषयेत्याह—

सार्वरूप्यमिवापन्ना विषयत्वेन वर्तन्ते ।

विच्छिन्नप्रतिपत्तीनां तापहृदतोयादीनां सहसोपश्लेषं विदधाति । तेषां
सार्वरूप्यमापन्नेव न त्वापन्ना । तेषां तदारोहिणां वस्तुसत्ताया विचाराऽसह-
त्वात् । तस्मात्प्रतिभैव ताद्रूप्यमापन्ना विषयत्वेन वर्तन्ते । न तद्व्यतिरिक्तो-
ऽस्ति विषयः । एतदपि च विच्छिन्नाप्रतिपत्तीनामपि बहुपदार्थानां समाविष्ट-
पूर्वशक्तिप्रत्यवभासेवोदीयमानेति व्याख्यातम् । न चेयमाकस्मिकी, न वा
प्रमाणभूताऽपि न व्यवहारोऽङ्गमित्याह—

साक्षाच्छब्देन जनिता भावनाऽनुगमेन वा ।

इति कर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्तते ॥

अप्रमाणभूतामपि च निर्विषयतया व्यवहारान् प्रत्यन्तरङ्गतया
चाऽव्यभिचारितया च ।

न केवलं प्रेक्षावतां मनुष्याणामपि तु—

प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुगच्छति ।

व्यवहाराः प्रवर्तन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ॥

तदुदाहरणप्रचयमात्यन्तिकप्रसिद्धिख्यापनायाह, अन्यथा

१. पूर्वपक्षेकदेशी पु० पा० ।

स्वरवृत्ति विकुरुते^१ मधौ पुंस्कोकिलः कथम् ।

जन्त्वादयः कुलायादेः करणे शिक्षिताः कथम् ॥

आहारप्रीतिविद्वेषप्लवनादि^२ क्रियासु च ।

जात्यन्वयप्रसिद्धासु^३ प्रयोक्ता^४ मृगपक्षिणाम् ॥

उच्यते—

न निरालम्बनं ज्ञानं क्रियासाधनयोगिनि ।

सामान्येऽस्मिन्विप्रकृष्टे यच्छब्दबहुपायधीः ॥

सा खलु प्रतिभाऽऽलम्बनवती न वा ? आलम्बनवती चेत्तदेवाऽव-
बोद्धव्यं प्रवृत्तिनिबन्धनं, न च तदन्यदीहितोपायतायाः ।

स्वरवृत्ति विकुरुते मधौ पुंस्कोकिलः कथम् ।

जन्त्वादयः कुलायादिकरणे शिक्षिताः कथम् ॥

आहारप्रीतिविद्वेषप्लवनादिक्रियासु कः ।

जात्यन्वयप्रसिद्धासु प्रयोक्ता मृगपक्षिणाम् ॥

तत्र सिद्धान्ती पूर्वपक्षे^५ कदेशिनमनन्तरतया निराकरोति—
उच्यत इति ।

न निरालम्बनं ज्ञानं क्रियासाधनयोगिनि ।

सामान्येऽस्मिन्विप्रकृष्टे यच्छब्दबहुपायधीः ॥

यद्यपि प्रतिभा निर्विषयेत्युक्तं, तथापि कदाचिदिदमभ्युपगतसिद्धान्त-
मात्रं स्यान्न तात्त्विकमिति दूषणाऽभिधित्सया विकल्पितम् । सा खलु प्रतिभा
आलम्बनवती न वा । तत्र प्रथमं पक्षमाश्रित्याह—आलम्बनवती चेत्तदेव
वा बोध्यं प्रवृत्तिहेतुर्न प्रतिभा । नन्वेतावतापि किमभिमतसिद्धिः ? इत्यत
आह—न च तदन्यदीहितोपायतायाः । एतच्चोपरिष्टान्निपुणतरमुप-
पादयिष्यते । तथा चाऽभिमतसिद्धिः ।

द्वितीयं पक्षमवलम्बते परः । ननु न विज्ञानं बाह्यविषयं सम्भवति ।
विकल्पाऽसहत्वात् । निराकारस्य वा विज्ञानस्य तद्विषयः साकारस्य वा ।
न तावन्निराकारस्य । विषयलक्षणाऽयोगात् । तथा हि यदि सत्त्वा^६या
विषयः सर्वेऽर्थाः सर्वेषां सत्तामात्रस्याऽविशेषाद्विषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तिः ।
अथोत्पादकत्वाद्विषयत्वं तच्च कस्यचिदेवार्थस्य कस्यचिदेव प्रतिपत्तुः कस्य-
चिदेव प्रत्ययं प्रतीति नाऽतिप्रसङ्गः, तथापि चक्षुरादीनामप्युत्पादकत्वाद्वि-
षयत्वं प्रसज्येत, विज्ञानसमये च तदुत्पादकस्याऽतीतत्वात् । क्षणिकत्वेन
कार्यकारणयोरयोगपद्यात् । वर्तमानताज्ञानाऽभावप्रसङ्गः । एमसामग्री-

१. स्वरवृत्ति कुरुते मू० पु० पा० । २. आहारप्रीत्युपश्लेषाद्भावनादि मू० पु० पा० ।

३. प्रयोक्तासु मू० पु० पा० ।

४. प्रत्ययः मू० पु० पा० ।

५. पूर्वपक्षे पु० पा० ।

६. सत्ताया ।

प्रतिबन्धेन वा वर्तमानविषयत्वे नेत्रादीनामपि तदेकसामग्रीनिवेशिनां विज्ञानकालानां ग्रहणप्रसङ्गः ।

स्यादेतत् । प्रत्ययः स्वकारणाऽऽसादितसामर्थ्यभेदः कंचिदेवाऽर्थं वर्तमानमवभासयति न सर्वं, स हि तस्य महिमेति न नेत्रादिविषयता । यथाऽऽह 'विषयग्रहणं धर्मो विज्ञानस्येति' । अत्रैतदालोचनीयं, किं विषयः पुनरर्थं सामर्थ्यभेदः स्वकारणाऽधीनजन्मा विज्ञानस्येति ? अर्थविषय इति चेत् ? किमयमस्य निर्वर्त्यो यथा संयवनस्य पिण्डः, विकार्यो वा यथाऽवघा- तस्य ग्रीहयः, संस्कार्यो वा यथा प्रोक्षणस्योन्मूललादिः प्राप्यो वा यथा दोहनस्य पयः ? किमनेनाऽनभ्युपेताऽऽरोपणेन ? अर्थप्राप्तौ तु विज्ञानं समर्थमिति ब्रूमः । का पुनरित्यं प्राप्तः ? प्रमितिरर्थधर्मः कंचिदेव प्रमातारं प्रति द्वित्वादिसंख्येवाऽपेक्षाबुद्धिमन्तं प्रति बुद्धिध्वंसाच्च ध्वंसते द्वित्वादिक- मिवाऽपेक्षाबुद्धिविनाशादिति चेत् । न तावदुन्मीलितलोचना द्वित्वादिक- मिव तद्धर्मं प्रमितिमीक्षामहे । अपि चाऽतीतानागतयोः प्रमितिप्रसङ्गः । न ह्यस्ति सम्भवः, अप्रत्युत्पन्नो धर्मो धर्मश्च तस्य प्रत्युत्पन्न इति ।

यद्युच्यते, न विज्ञानादन्योऽर्थप्रकाशः किं तु विज्ञानप्रकाश एव सः । विज्ञानप्रकाशश्च विज्ञानमेव । कथमन्यप्रकाशोऽन्यस्येति चेत् । स्वभाव- भेदात् । रूपादयो हि स्वप्रत्ययादुपजायमाना नात्मनः परस्य वा प्रकाशकाः, ज्ञानं तु स्वप्रत्ययसमासादितजन्माऽऽत्मपरप्रकाशनपरमार्थं न जानु तदर्थमन्तरेण दृष्टरूपं पश्चाच्चेन सम्बध्यते परशुरिव शुद्धः स्वकारणा- ऽधीनजन्मा पश्चाच्छ्रद्धया, किंवर्थसहितमेवेति न पर्यनुयोगमहति । न हि परशुः स्वकारणादयोमयस्तत्त्वे किंचिदपेक्षते पर्यनुयुज्यते वा । स्वभावभूतं चाऽस्य परप्रकाशनप्रकाशननिवृत्त्या कथंचित्कल्पितभेदं फलमिति स्वपर- प्रकाशनसामर्थ्यमसामर्थ्यनिवृत्त्या कथंचित्कल्पितव्यतिरेकेण^३ प्रमाणमिति न निविषयं सामर्थ्यमिति ।

तत्र ब्रूमः । कः पुनरर्थः स्वपरप्रकाशनपरमार्थं विज्ञानमिति ? त्रि । यदि प्रकाशनस्वभावं, सिद्धमेतत् । अथ परस्परसम्बन्धस्वभावं, कः पुनरेषां सम्बन्धः ? विषयविषयिभावः सम्बन्ध इति चेत् । तस्याऽर्थज्ञानसमवायेन नानात्वमनेकवृत्तितया प्रसज्येत । तथा च ते एव तत्त्वम् । अतीताऽनागता- ऽर्थवृत्तिता च कथमस्येत्यभिहितप्रायम् । विज्ञानमात्राऽऽश्रयत्वे तु कथम-

१. नीला पु० पा० ।

२. विज्ञानम् २ पु० पा० ।

३. व्यतिरेकि २ पु० पा० ।

स्याऽर्थाऽन्वयः ? तस्मादात्मपरप्रकाशनपरमार्थं विज्ञानमिति वर्णयता बलाद्विज्ञानतादात्म्यं नीलादेरभ्युपगतं भवति । तथा च निराकारं विज्ञानं प्रति विषयलक्षणाऽयोगात् साकारस्य विषयोऽर्थ इति ।

अपि च विज्ञानप्रकाश एव चेदर्थप्रकाशस्ततस्तद्वेदेनाऽर्थभेदो व्यवस्थापनीयः । तस्य च निराकारतया विशेषस्याऽभावात् इदं नीलस्य संवेदनमिदं पीतस्येति विभागाऽभावादर्थक्रियाविशेषार्थिनो न प्रवर्तन् । आकारभेदवत्त्वे तु विज्ञानस्य नीलसारूप्यं व्यवस्थापनहेतुत्वात् प्रमाणं संविद्रूपता त्वस्य नीलेऽर्थे व्यवस्थाप्यमानत्वात् फलम् । यद्यपि सारूप्यं विज्ञानं चेत्येकमेव तत्त्वं तथापि कथंचिदेकव्यावृत्तिनिष्ठरूपाऽवगाहन- स्वभावं विकल्पेव्यावृत्त्यभेदाऽऽरोपितभेदं प्रमाणफलभावमश्नुते । यदाह—“न हि वित्तिसत्त्वे तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राऽविशेषादविशेषप्रसङ्गात् । तां तु सारूप्यमाविशत्स्वरूपवन्तं घटयेदिति । तत्सारूप्यतदुत्पत्तिभ्यां च विषयत्वेन नेन्द्रियादिषु तत्प्रसङ्गः । अर्थाऽऽहिताऽऽकारवेदनमेव चाऽर्थवेदनं ज्ञानाकाराश्च वर्तमाना इति वर्तमानताऽप्युपपन्नेति । यथाह—

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव तद् युक्तं ज्ञानाऽऽकाराऽऽपेक्षाम् ॥ इति ।

तथाप्युक्तं स्यादर्थवेदनमिति । तस्मात्साकारज्ञानगोचरोऽर्थ इति सौत्रान्तिकाः प्रपेदिरे ।

तदिदमनुपपन्नम् । तथा हि । साकारं विज्ञानमर्थविषयमित्यनुभवाद्व्य- वस्थाप्यतेऽनुमानाद्वा । न तावदनुभवः स्वाकारमात्रपर्यवसायी नीलमपरं गोचरयति । नीलमिति हि प्रतिभासो न पुनर्नीले इति । न च भिन्नं सद्भि- षयो भवितुमर्हतीत्युक्तम् ।

स्यादेतत् । द्विविधो हि विषयः प्रमाणानां, ग्राह्योऽध्यवसेयश्च । तद्यथा प्रत्यक्षस्य ग्राह्यः क्षण एकोऽध्यवसेयश्च प्रवृत्तिविषयः सन्तानः । अन्यथाऽर्थक्रियाऽर्थिनः प्रमाणमवर्तकं स्यात् । प्रवृत्तिविषयोपदर्शनं हि प्रवर्तकत्वं प्रापकत्वं च प्रमाणानाम् । न च ग्राह्यक्षण एव प्रवृत्तिविषयास्तस्य तदानीमतीतत्वात् । सन्तानस्तु स्यात् । न चाऽसौ ग्राह्य इत्यध्यवसेयत्व- मभ्युपेतव्यम् । तथाऽनुमानविकल्पस्यापि ग्राह्यं सामान्यमन्यव्यावृत्तिरूपम् । अध्यवसेयस्तु प्रवृत्तिविषयोऽर्थक्रियाक्षमः । प्रवृत्तिविषयाऽपेक्षं हि प्रामाण्यं तयोः । यथाह—“न ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्याऽध्यवसायप्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते” इति । तदेवं बाह्यमग्राह्यमध्यवसेयतया विषय इति तत्राध्य- वसायार्थाऽपरिज्ञानात् विकल्पोऽध्यवसायः । तत्रानुमानं विकल्परूपत्वात्-

मुपजायते । न जातूपादानादिज्ञोऽपि कुम्भकारः कुम्भमचिकीर्षुचिकीर्षुर्वा तदुपादानादिष्वलसतयाऽप्रयतमानः कुम्भाऽऽरम्भाय कल्पते । तस्मात् ज्ञान-चिकीर्षाप्रयत्नसमुदायजन्मा कार्योपादो न ज्ञानमात्राद् भवितुमर्हति ।

मा भूदाद्वन्धनदहनजन्मा धूमः केवलाऽऽद्वन्धनाद्वह्नेर्वा पृथग्जनज्ञान-विलक्षणमीश्वरज्ञानमसहायमेव विश्वस्मिन् कार्ये पर्याप्तमिति चेत् ? हन्त भोः किमस्य ज्ञानेनापि स्वरूपाऽतिशय एवाऽस्याः सहायस्तत्र तत्र कार्ये वर्त्यतीति न किञ्चित्कार्यमसहायादेकस्मादिति चेत् । ननु तस्यैव स्त एव क्षेत्रज्ञगतौ धर्माऽधर्मौ, सन्ति च परमाणवः सहाया इति किमस्य ज्ञानेन ? अविज्ञातास्ते न प्रवर्तन्ते इति ज्ञानमेषि व्यमिति चेत् । अथाऽविज्ञातास्ते कस्मान्न प्रवर्तन्ते ? तथाऽनुपलम्भात् कुम्भाद्युपायेष्विति चेत् । तर्हि ज्ञानवच्चिकीर्षाप्रयत्नावप्यास्थेयौ तत्रापि च ज्ञानं चिकीर्षाविशेषे उपयुज्येत । स च प्रयत्नभेद इति प्रयत्नहेतुभेद एव साक्षात्कारोद्देहे हेतुरिति कथं तमन्तरेण तत्सम्भवः ? न हि वह्निमन्तरेण तुषप्रक्षेपफूत्कारमात्रादेवौदनं सिद्धयति ।

यदि मन्येत स्त एव चिकीर्षाप्रयत्नावपि भगवतीश्वरे इति ? अथ किमेतौ नित्यावनित्यौ वा ? नित्यौ चेत्कृतमीश्वरस्य ज्ञानेन चिकीर्षा-प्रयत्नोत्पादाऽनुपयोगिना । तयोर्नित्यतया स्वोत्पादोपयोगाऽनपेक्षणात् । न च प्रयत्नवत् ज्ञानमपि साक्षात्कार्योत्पादनाङ्गम् । प्रयत्नभेदेन खल्वयम-धितिष्ठत्युपादानादि, न तत्समये ज्ञानस्य कश्चिदुपयोगश्चिकीर्षाया वा निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाघायिनः साधनस्य साधनन्यायाऽतिपातादिति दत्तजलञ्जालिरीश्वरस्य^१ सर्वज्ञता । अथाऽनित्यौ, ततस्तयोरुत्पत्तिकारणं वक्तव्यम् । ननु नित्यज्ञानमेवोत्पत्तिमूलकारणमस्ति । ततः किमपरेण कारणेन ? अहो बत प्रमादो यदयमात्मनःसंयोगविशेषाऽसमवायिकारणौ इच्छाप्रयत्नौ तमन्तरेण ज्ञानमात्रादेव भवत इत्यपि वक्तुमध्यवसितः । तथा सत्ययमतण्डुलमपि मण्डं साधयेदेव ।

सन्त्येवाऽस्य मुक्तात्ममनोभिः संयोगास्तेन तत्सहायस्तत्र चिकीर्षा-प्रयत्नप्रचयं युगपत्प्रसूते तत्कार्योपजननायेति चेत् ? ननु मनांसि तत्संयो-गाश्च किमनधिष्ठितानि चिकीर्षाप्रयत्नौ प्रसुवते अधिष्ठितानि वा ? यद्य-नधिष्ठितानि^२ ततस्तैरेव व्यभिचारः । अधिष्ठानं तु प्रयत्नमन्तरेणाऽयुक्त-मेव । प्रयत्नान्तरेण चिकीर्षान्तरजन्मना तदधिष्ठानम् । अनादित्वाच्चि-कीर्षाप्रयत्न-प्रवाहस्येति चेत् ? यथाऽयमुत्पन्नसंजिहीर्षुः ईश्वरः क्षेत्रज्ञेषु

१. जलञ्जालिरीश्वरस्य पु० पा० । २. अधिष्ठितान्यनधिष्ठितानि २ पु० पा० ।

सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्धेतु यद्यपि ।

प्रसिद्धेः सन्निवेशादेरेककारणता कुतः ॥

प्रतिबन्धवृत्तिधर्माधर्मनिचयेषु जगति च परमाण्ववस्थामापन्ने निर्व्यापारः कियन्तमपि कालं स्थित्वा यदा चिकीर्षति प्रयतते वा तदा तस्य चिकीर्षा-प्रयत्नयोजनयितव्ययोर्न स्थितं चिकीर्षान्तरं वा प्रयत्नान्तरं समस्तीति कुतो मनसां तत्संयोगानां वाऽधिष्ठानमि?त्यनधिष्ठितेभ्यो मनस्तत्संयोगेभ्यो न प्रयत्नचिकीर्षे उत्पद्येयाताम् । उत्पद्यमाने वा कथं कार्यत्वमचेतनोपादा-नत्वं वा न हेतुं व्यभिचारयतः । न च सवितृप्रकाशवदीश्वरस्य ज्ञानमात्र-मिच्छामात्रं प्रयत्नमात्रं तत्तद्भावभेदोपधानात्तद्विषयं भवतीत्यपि साम्प्रतम् । परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् । तत्तद्भावोपधाने तत्तद्विषयत्वे च तत्तदुपधानम् । उपधीयमानाऽनधिष्ठाने तदुपधानस्य कार्यस्याऽनुत्पादात् । तस्य चाऽधिष्ठा-नादुत्पत्तेरिति । ज्ञानानित्यत्वपक्षे च दूषणमुपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते ।

सोऽयमिदृशो विशेषो विचाराऽसहः कथं पक्षधर्मताबलादपि साध्य-धर्मिण्युपसंह्रियते ? न हि स्वयमनुपपद्यमानमन्यस्योपपादनायाऽलम् । का तर्हि सामान्यस्याऽऽनुमानिकस्याऽसति विशेषे गतिः ? किमवश्यं भवितव्यमस्य गत्या ? ननु प्रमाणसिद्धमुपपादनीयं यस्याऽनुमोपपद्यते यत् नामाऽनुपपद्य-मानम् अस्तु तस्य परमनुपपत्तिरेव । ननु प्रमाणसिद्धमनुपपन्नमिति विप्रति-षिद्धम् । एवं तर्हि प्रमाणसिद्धिप्रतिघात एवास्त्वविप्रतिषेधाय, न पुनरनुपपन्न-स्योपपत्तिः । कतमर्त्ताहि साधनस्येदं दूषणम् ? न दूषणम् साधनस्य तस्य नाम वादिनः यः ससहायनिःसहायनित्याऽनित्यत्वादिविशेषपरिहाराय गगनकुसुमाय-माने क्षित्यादिर्वर्त्तिनि बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्ये साधनाऽनर्हे साधनं प्रयोजयति । न च सम्भवति तादृशो विशेषो यमास्थाय क्षित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्यं व्यवतिष्ठेत । न चैवं सर्वाऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । सम्भवद्विशेषविषयत्वादितरेषामनुमानानाम् । न हि न सम्भवति पर्वतनितम्बवर्त्तिवह्निविशेषोऽनुद्भूतरूपस्पर्शो वा तैजसश्चक्षुरवयवो रूपोपलब्धिसाधनम् । कारणानां च चित्ररूपसंस्थानसामर्थ्यानां तत्र तत्रोपलब्धेः । तस्माद्यथा कश्चिन्निशा-तमसिमच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन्पुरुषो निगृह्यते न पुनरसिमाकाशं वा तद्वत्कार्यत्वमचेतनोपादानत्वं वा तर्कसहायं लब्धपरिपाकाऽदृष्टवत्क्षेत्रज्ञ-परमाण्वादिसंयोगकारणमात्रविषयमीश्वरे सर्वज्ञे इति तदिदमुक्तं वातंमेतदिति ।

यत्तु वृद्धेर्दूषितं तदतिप्रसिद्धतयोपेक्ष्य दूषाणन्तरमाह—

सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्धेतु यद्यपि ।

प्रसिद्धेः सन्निवेशादेरेककारणता कुतः ॥

निरालम्बनं तु ज्ञानमयुक्तमेव ।

कस्मिन्नीलाकारं ज्ञानं ज्ञानान्तरमपि नीलाकारं तदेव भवितुमर्हति । तदस्माकं क्षणभेदेऽपि समानम् । अन्यत्राऽभिनिवेशात् । अपि चोत्पत्तिसारूप्याभ्यां विषयत्वे चक्षुरालोकसंस्काराणामपि यथाक्रमं रूपग्रहणं प्रति नियमस्पृष्टताज्ञानजनकत्वरूप्यस्तदुत्पत्त्या च नीलवद्ग्रहणप्रसङ्गः । अत्यन्तसारूप्याद्वा विषयत्वे नीलविज्ञानसमनन्तरप्रत्ययस्य नीलार्थादपि सदृशतरस्य नीलज्ञानविषयत्वाऽऽपत्तिः । सतोरप्युत्पत्तिसारूप्ययोरध्यवसायाद्विषयभावः स चार्थ एव नान्यत्रेति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । निवेदितमेतदधस्तात् । यथा 'नाऽध्यवसायगोचरो बाह्य' इति ।

तदनेन प्रबन्धेन वेद्यत्वलक्षणो हेतुः समर्थितो विज्ञानवादिनाम् । स चैवं प्रयोगमारोहति । यद्वेद्यते येन वेदनेन ततस्तन्न भिद्यते यथा ज्ञानस्याऽऽत्मा, वेद्यस्ते च नीलादय इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः । निषेध्यभेदविरुद्धः खल्वभेदस्तेन व्याप्तं वेद्यत्वं भिन्नस्य साऽऽकारनिराकारविज्ञानप्रवेदनीयस्याऽनुपपत्तेरिति प्रपञ्चितमधस्तात् । तस्माद्विरुद्धाऽभेदव्याप्तवेद्यत्वोपलब्धिरूप्याऽनुपलब्धिरेव भेदाऽभावंसाधनीति स्थिता बुद्धीनां बाह्याऽनालम्बनत्वसिद्धिः ।

अतश्चैतदेवं सहोपलम्भनियमो ज्ञानस्यार्थेन । तथा हि । यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो व्यतिरिच्यते यथैकस्माच्चन्द्राद् द्वितीयश्चन्द्रः । नियतसहोपलम्भनज्ञानमर्थेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । अभेदो हि सहोपलम्भननियमेन व्याप्तः । न खलु नीलपीते भिन्ने नियमेन सहोपलम्भ्येते । तद्विरुद्धश्चाऽयं नियमः स्वविरुद्धमनियमं निवर्तयंस्तद्व्याप्तं भेदमपि निवर्तयति । तद्व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या भेदाऽभावसिद्धिः । यथाह 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोरिति' । कथं तर्हि ज्ञानात्मकात्प्रतिपत्तुरर्थस्य भेदबुद्धिर्नीलमेतदिति ? बलवद्वेद्यत्वसहोपलम्भनियमाऽनुमानेन बाधिता भ्रान्तिरेव । यदाह 'भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविकद्वयम्' इति ।

अपि च यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्याऽनालम्बनः । यथा स्वप्नप्रत्ययः, प्रत्ययश्च विवादाध्यासित इति स्वभावहेतुः । निरालम्बनं विज्ञानं तन्मध्यपातिनी च प्रतिभेति सापि तथेत्यत आह—निरालम्बनं तु ज्ञानमयुक्तमेव । इदमत्राऽऽकृतम् । नैतन्निरालम्बनत्वे प्रमाणं भवितुमर्हति । तथा हि । किमनुभवसिद्धस्य नीलादेर्वेद्यस्य तत्त्वं हेतुः क्रियेत, अहो स्वदन्यस्य ? तत्र यद्यनुभवसिद्धस्य ततोऽनहङ्कारास्पदमसितादिरूपं स्थूलं नीलादिविच्छिन्नं वेद्यमनुभूयते, नास्याऽऽन्तरज्ञानस्वभावता शक्यसाधना । यथाहाचार्यः 'स

बहिर्देशसम्बन्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते' इति । अथाऽन्यस्य । तस्याऽसिद्धं वेद्यत्वम् । ज्ञानाकारत्वे चास्य न काचित्क्षतिः । यद्युच्येत नाऽनुभूतत्वमात्रस्य हेतुत्वमपि त्वनुभूताऽवसितत्वस्य । अवसायश्च स्वभावत एकव्यावृत्तिनिष्ठरूपाऽवगाही न मनागपि व्यावृत्त्यन्तरमवगमयति । मा भूदिह सदभिलापविकल्पपर्यायता सर्वेषां गवादिशब्दविकल्पानाम् । व्यावृत्त्यभेदाऽनुविधायिनश्च व्यावृत्तिभेदाः । तदिहाऽवेद्यव्यावृत्तिकृतवेद्यत्वाऽवगाही विकल्पो नाऽबाह्यव्यावृत्तिकृतं बाह्यत्वं विगाहत इति यदेव किञ्चित्पांसुलपादकेन हालिकेनापि नीलादेर्वेद्यत्वमनुभूतावसितं तद् बाह्यत्वनिरासाय समर्थमिति न विरोधः । तदसत् । न खल्वेकाऽवसायागोचरतया विरोधमापादयामो, ऽपि तु यद्बाह्यत्वं स्थूलत्वं चाऽनुभूतावसितं नीलादेस्ताभ्यां विरोधो । तथा हि । ज्ञानकारत्वे नीलस्य नानादिदेशव्यापिता स्थूलत्वं विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वं न स्याताम् । न खल्वेकत्वेन ग्रहणाऽग्रहणे एव परं विरुध्यते येन विज्ञानदेशे नीलादेः स्थूलस्य ग्रहणादेवाऽविरोधः स्यादपि तु तद्देशत्वाऽतद्देशत्वेऽपि । तथा हि । भिन्नदेशयोरपि परस्परपरिहारेण स्थितिरस्ति विच्छिन्नाऽवभासज्ञानकारणशक्तिर्भिन्नदेशत्वम् । तत्र पूर्वदिग्भागस्थितास्त्रीलाद्विच्छिन्नमवभासते प्रत्यक्षेण, न तु परस्पररूपकमनुभवाऽनुसारिणा निश्चयेन यथाऽवसीयते तथाऽनवसायात्परस्परविच्छेदेन चाऽवसायात् । दृश्यमानं चाऽनुभवाऽनुसारिणा निश्चयेन यथाऽवसीयते तथैव सदसति बाधके । यदि च पूर्वदिक्कमितरदिकं गृह्येत नैव दिग्भिन्नभावदर्शनं भवेदस्ति च तत् । तस्मादिगन्तरसन्निविष्टं रूपमितरदिकं न गृह्यते । तथा सति यथा नीले पीतमदृष्टमिति नीलपरिच्छेदे तदभावो व्यवच्छिद्यते तद्वच्च पीतादिवत्पूर्वदिके रूपे तदितरदिकं रूपमदृष्टमिति पूर्वदिकरूपपरिच्छेदे तदभावो व्यवच्छिद्यते । इतरथा तादृष्यमेव न परिच्छिन्नं स्यात् । तदभाववच्च पूर्वदिककाऽभाववन्तस्तदितरदिग्भागवर्तिनः स्वभावाद् व्यवच्छेत्तव्याः नीलपरिच्छेदेनेव नीलाऽभाववन्तः पीतादय इति सिद्धस्तद्देशत्वाऽतद्देशत्वयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोधः । यत्र चैवं विध्यार्विरोधः तत्र मानाऽभेदो यथा नीलपीतयोः । एवंविधश्चाऽनुभूयमाने नीले स्थूले विरोध इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । प्रतिषेद्धव्यः खलु भेदो विरोधाऽभावेन व्याप्तस्तद्विरुद्धश्च विरोध इति । तेन यावदुक्तं भवति नीलं वा नेति तावदुक्तं भवति नीलं स्थूलमिति । न च नानैकज्ञानात्मेति युक्तम् । एकत्वस्य नानात्वविरोधात् । न च नानाविज्ञानानेति साम्प्रतम् । प्रत्येकं स्वाऽवभासमात्राऽवसायित्वे नानाविज्ञानानां स्थूलाभासाऽनुभवाऽभावप्रसङ्गात् । न च नानाकाराऽनुभववासनाजन्मा विकल्प-

स्तदनुभवाकारसङ्कलनात्मकस्थूलाकारभाभविभुमर्हति । तस्याप्येकत्वेऽनुभव-
वत्तदाभासत्वाऽनुपपत्तेः । नानात्वे वा स्थूलाभासाऽभावप्रसङ्गात् । विकल्प-
विषयत्वेन च विशदाभसताऽनुपपत्तेः । यदाह । 'न विकल्पानुबन्धस्य स्पष्टार्थ-
प्रतिभासते'ति । न चाऽनुभूतं स्थूलत्वं येन तदुपाधिर्विकल्पे विस्पष्टाभासः ।
स्यात् । तस्मादर्थे विज्ञाने च स्थूलत्वाऽनुपपत्तेरसदेतदभ्युपगन्तव्यम् । न च
तद्विज्ञानं सम्भवति । सदसतोरेकत्वाऽनुपपत्तेः । एतेनेदमिति विच्छिन्नाऽव-
भासो व्याख्यातः । तस्मादनिच्छताऽपि विज्ञानानां मनोवेद्यत्वमभ्युपगन्त-
व्यम् । तथा च वेद्यत्वमभेदस्य न व्याप्यमिति विरुद्धव्यापकोपलब्धिरसिद्धा
नाऽभेदोपस्थापननेन भेदं निषेद्धुमर्हति । ननु न परप्रतिबन्धमात्रादर्थसिद्धिः,
उक्तं च 'साकारमनाकारं च विज्ञानमनात्मभूतवेदनासमर्थ'मिति । तत्किमि-
दानीं समर्थनीय एव स्थूलाऽनुभवो नास्ति वा ? न तावन्नास्ति, नीलवत्त-
स्याप्यनुभवात् । तदपह्नवे चाऽनिर्मूलतया नीलाऽनुभवस्यापह्नवप्रसङ्गः ।
तथा चास्य कुतो भेदो वा ? अथास्ति न चाऽसमर्थनीयः । न च ज्ञानाऽऽकारः ।
का तर्हि तस्य समर्थना ? अत एवाऽनात्मनः प्रकाशनविज्ञानं स्वकारणाऽऽसा-
दिताऽदृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदं न कथन्तास्पदं भवितुमर्हति । न खल्वनुभवो
दृष्टान्तमपेक्षते । मा भूद्भूम्यादावसाधारणगन्धादिगुणाऽननुभवनम् । कः
पुनरस्याऽनात्मसम्बन्धः ? इति चेत् । अथाज्यत्रापि सम्बन्धस्य कः सम्ब-
न्धस्यां सम्बन्धः ? रूपेणैव स तथेति न सम्बन्ध्यन्तरमपेक्षते । न जातु
सम्बन्धिनावन्तरेणाऽसौ निरूप्यते । न च जातु तस्मिन्सति सम्बन्धिनाव-
सम्बन्धिनौ भवतस्तेन सम्बन्धिसम्बन्धनपरमार्थः । सम्बन्धसम्बन्धिनौ
तथोत्पन्नौ सम्बन्ध इति चेत् । ननु स्थूलाऽनुभवोऽपि न स्थूलमन्तरेण
निरूप्यते । न च तस्मिन्सति स्थूलमननुभूतं भवतीति रूपेणैव सोऽपि स्थूल-
प्रकाशनपरमार्थः सम्बन्ध इव वा तथोत्पन्नौ सम्बन्धिनाविव वा सम्बन्धन-
परमार्थौ । सेयं समर्थना । यद्येवमियमनुभवमात्रस्यैवाऽनात्मग्राहितामापाद-
यति, न हि नीलाद्यनुभवेऽपि नीलादिमन्तरेण निरूप्यते । न च तस्मिन्सति
नीलादयो नाऽनुभूता इति स्थूलाऽनुभववदनात्मनो नीलादेरनुभवः स्वभावत
एव न सम्बन्धान्तरेणेति तत्त्वम् । अतदात्मनोऽपि वेद्यत्वोपपत्तेरनैकान्तिकं
वेद्यत्वम् । एवं सहोपलम्भनियमोऽप्यनैकान्तिकः । स्वकारणाऽधीनो हि तादृशः
स्वभावभेदो विज्ञानस्य येनात्माऽनात्मनोरसावैक एवोपलम्भः । न च स्वभावः
कथन्तागोचर इत्युक्तम् । एतेनैव प्रत्ययत्वमपि प्रत्युक्तम् । स्वप्नादिप्रत्ययानां
च समारोपितबाह्यविषयत्वात्साध्यविहीनत्वं दृष्टान्तस्य । तथा च विरुद्धो
हेतुः ।

१. विस्पष्टाकृता स्यात् २ पु० पा० । २. सम्बन्धानपरमार्थः पु० पा० ।

अपि चाऽसिद्धः सहोपलम्भः । न हि य एव नीलस्योपलम्भः स एव
तदुपलम्भस्येति नियमः समस्ति । न खल्वयमनुभवगोचरः । तथा हि ।
विस्फा^१रिताक्षः प्रतिपत्ता नीलमिदमिति पश्यन् तदैव तदनुभवमपि पश्यति ।
नीलप्रवणो हि तदनुभविता नाऽनु भ^२वप्रवणोऽनुभूयमानोपाधितयाऽनुभवमपि
परिच्छिनत्ति । न खल्वनुभवा^३ नवभासे नुभूयत इति भवति । न ह्यस्ति सम्भवो
दण्डो न गृह्यते गृह्यते च दण्डीति । तस्माद्विशेषणतयाऽनुभवग्रहणेऽप्यनुभूयमान-
प्रवणोऽनुभवितेति सिद्धः सहोपलम्भनियम इति चेत् । नैतत् । न ह्यनुभूयते
नीलमित्यनुभवोऽपि तु नीलमिति । असत्यनुभवप्रकाशे विषया न प्रकाशेरन् ।
तदधीनं हि प्रकाशं तेषाम् । न खलु न लीनो नीलाऽनुभवस्तानलमवभा^४सयितुम् ।
न ह्यनुभवादन्यो विषयाऽवभासः, यमयमनवभासमानोऽपीन्द्रियादिवशादधीतो-
ऽपि तु परप्रकाशनपरमार्थोऽनुभव एव तत्प्रकाशः । तथा च यदि निलीयते
तन्निनीनस्वभावत्वाद्विषयानपि नाऽऽभासयेदिति नाऽनुभवो न विषया
भासन्त इत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः । तस्मादनुभवप्रकाशाऽयत्तप्रकाशत्व-
मेषितव्यं विषयाणाम् । अपि चैकस्मिन्नर्थे स्फुटाऽस्फुटाऽवभासो युगपदुपलभ्यते
प्रतिपत्तृणाम् । न चाऽसावर्थधर्मः स्फुटत्वादिकेकस्मिन्युगपद्विरुद्धधर्मसमा-
वेशाऽसम्भवात् । विज्ञानभेदस्तूपपद्यत इति विज्ञानस्य धर्मः । तथा च तज्ज्ञान-
मनुभवसिद्धम् ।

तदेवमनुभवादेव स्वसंवेदनसिद्धौ यो नाम स्वसिद्धान्ताभ्यासाऽऽहित-
व्यामोहो विप्रतिपद्यते तं प्रत्यनुमानमुपन्यस्यते । येद्यत्प्रकाशाऽयत्तप्रकाशं
तत्तस्मिन्प्रकाशमान एव प्रकाशते, यथा दण्डप्रकाशाऽयत्तप्रकाशो दण्डी ।
प्रत्ययप्रकाशायत्तप्रकाशश्च प्रत्येतव्यो रूपादिरिति स्वभावहेतुः । न च
प्रत्ययप्रकाशाऽयत्तप्रकाशत्वं रूपादीनामसिद्धम् । उक्तं हि 'तदनायत्तत्वे
प्राप्तमान्ध्यमेव जगतोऽशेषस्येति । न च स्वसंवेदने स्वात्मनि वृत्तिविरोधः ।
न हि संवेदनस्य स्वरूपादन्या वृत्तिरस्ति । यतः स्वात्मनि कर्तृकर्मभावो
विरुध्यते । संवेदनमेव त्वपराधीनप्रकाशमाविर्भूतस्वभावमात्मसंवेदनमाचक्षते ।
न च स्वभावेन भावो विरुध्यते । तस्मादात्मसंवेदनसिद्धेः सिद्धः सहोपलम्भ-
नियम इति ।

तदनुपपन्नम् । हेत्वसिद्धेः । न हि नीलादयोऽनुभवप्रकाशाऽयत्त-
प्रकाशाः किं त्वनुभवाऽधीनप्रकाशाः । एवं चेन्नेत्रादिभिरनेकान्तः । किं
पुनर्नीलादीनामनुभवे आयत्तता ? नन्वनुभवप्रकाशेऽपि किमायत्तते ? यदि

१. विस्फुरिताक्षः पु० पा० ।

२. प्रवणे पु० पा० ।

३. अनुभवावसाने पु० पा० ।

४. भासतुम् पु० पा० ।

न किञ्चिन्नाऽतिरिक्तं वचः । अनुभवप्रकाशाऽऽयत्तः प्रकाश इति चेत् । ननु स एव तदधीन इत्युक्तं भवति, तच्चाऽयुक्तम् । न ह्यात्मन्यायतते, भेदाऽ-
श्रयत्वात्तद्भावस्य अनुभव एवात्मनः परस्य च संबन्धितयाऽनुभवभेदो-
ऽनुभवप्रकाशो नीलप्रकाशः, तथा चाऽनुभवप्रकाशाधीनता नीलप्रकाशस्येति
चेत् । एवं तर्हि स्वप्रकाशाऽधीनस्य नीलसम्बन्धितेत्युक्तं स्यात् । तत्रैताव-
द्वक्तव्यम् । भवतु स्वप्रकाशः कुतस्तु नीलसम्बन्धितेति ? तत् । स्वभावादिति चेत् ।
कृतं तर्हि स्वप्रकाशेन, स्वभावत एव तत्सम्बन्धोपपत्तेः । एतावांस्तु विशेषः,
तवासौ कल्पिता तत्सम्बन्धिता, मम तु पारमार्थिकी, यां किल ज्ञेयाऽभिव्यक्ति-
रिति ज्ञाततेति वा कर्मतेति वाऽऽचार्याः प्रचक्षते । ननु कर्मतेति चैयमर्थधर्मः,
कथमर्थधर्मोऽयमतीतादिषु सम्भवतीत्युक्तम् । नेयमर्थधर्मः, किं तु ज्ञातुरात्मनो
ज्ञेयसम्बन्धभेद एव ज्ञातता । स च ज्ञातधर्मो ज्ञायमानार्थाऽवच्छिन्नो ज्ञेयं प्रति
गुणभाव आत्मनः सुखादिवत्प्रमृत्साऽनपेक्षः समनन्तरप्रत्ययोत्पन्नमानसप्रत्यक्ष-
वेदनीय एकसमवेतोऽप्युभयाऽधीननिरूपणताद्याश्रयः शक्तिरिव सम्बन्धः
सम्भवति । नन्वयमनुभव एव । तथा हि । सोऽपि विज्ञेयविशेषप्रतिबन्ध-
व्यवहाराऽनुगुणः पुंसो धर्मभेद आख्यायते । सत्यमीदृशः । न त्वसौ सम्बन्धः^३ ।
व्यापारो हि स आत्मनः । तस्य तु फलं सम्बन्ध आत्मनो ज्ञेयप्रवणता-
लक्षणः । कुतः पुनरनुभवाऽवगतिः ? अस्मादेव तु सम्बन्धलक्षणात्फलात् ।
यदाह 'ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । आत्मनःसंयोगविशेषादेव कादादित्क-
फनसम्भवान्नाऽनुभवाऽनुमानमिति चेत् । तत्किमिदानीमात्मनः संयोगविशेषो
जात इत्यात्मनाऽर्थं प्रति गुणभूतेन भवितव्यम् ? क्रिया हि गुणप्रधानभावमा-
पादयति भावानां पाकादिषु तथोपलम्भात् चैत्रौदनादीनाम् । ननु क्रियोप-
धाननिबन्धनश्चेत्सम्बन्धः कथमप्रतीतायां क्रियायां शक्यः प्रतिपत्तुम् ?
प्रतीता चेत्क्रिया न तर्हि सम्बन्धात्फलभूतात्तत्प्रतीतिः । नैतदस्ति । क्रिया-
मन्तरेण हि न सम्बन्धः, न पुनः क्रियाप्रतीतिं विना न तत्प्रतीतिरप्रतीता-
यामपि क्रियायां सम्बन्धप्रतीतिः । यथाऽऽग्नेय इति शब्दाऽवगताद् द्रव्यदेवता-
सम्बन्धादनुमीयते यजिस्तथोत्पन्नविज्ञानादर्थं प्रति गुणभूतमात्मानं मनसैव
सहसाऽवगम्य तद्वेतुं संवेदनक्रियामनुमिमीते । आत्मनःसंयोगमात्रात्तद-
नुपपत्तेः । यथाह—'पूर्वं सा गृह्यते पश्चाद् ज्ञानं तज्ज्ञाततावशादि'ति ।

स्फुटत्वमपि ज्ञेयताविशेष एव न संवेदनविशेषः । तथा हि । सामान्य-
विशेषतद्वातां संवेद्यता स्फुटता, तद्विपरीतत्वमस्फुटता, यतो दूरे वृक्ष इति

१. भेदाश्रयत्वात् इति पाठान्तरम् । २. प्रमित्तितस्य सापेक्षः २ पु० पा० ।

३. स नामेदृशः २ पु० पा० । ४. विज्ञानार्थं प्रति पु० पा० ।

तस्य ज्ञेयाऽवभासकार्यलक्षणत्वात् ।

विषयाऽभावाच्च व्युत्पत्त्यसम्भवे तदनपेक्ष^१स्य प्रवृत्तिः स्यात् ।

प्रतिपत्तिं न पुनरशोक इति वा सहकार इति वा । प्रत्यासीदन्तस्तु मलय-
मारुताऽऽकम्पमाननवपल्लवमानन्दनिष्पन्दमधुपमालानिपोयमानमधुरमधुरस-
स्तबककदम्बकं रक्ताऽशोकपादम् । तस्माज्ज्ञेयतायामयं विशेषो न ज्ञाने
इति सिद्धं पराञ्चः प्रत्यया न प्रत्यञ्च इति ।

प्रयोगस्तु विवादाऽध्यासिताः प्रत्ययान्तरेणैव वेद्याः प्रत्ययत्वात् ये ये
प्रत्ययास्ते सर्वे प्रत्ययान्तरवेद्याः यथा न प्रत्ययान्तरेणैव वेद्याः । अविद्यमा-
नस्याऽवभासेऽतिप्रसङ्गात् ज्ञायमानस्यैवाऽवभासोऽभ्युपेयः । तथा च विज्ञानस्य
स्वसंवेदने तदेव तस्य कर्म क्रिया चेति विरुद्धमापद्येत । यथोक्तम्—

“अङ्गुल्यग्रं यथात्मानं नाऽऽत्मना स्पृष्टुमर्हति ।

स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति” । इति ।

यत्प्रत्ययत्वं वस्तुभूतमविरोधेन व्याप्तं, तद्विरुद्धविरोधदर्शनात्स्वसंवे-
दनान्निवर्तमानं प्रत्ययान्तरवेद्यत्वेन व्याप्यत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । एवं
प्रमेयत्वगुणत्वसत्त्वादयोऽपि प्रत्ययान्तरवेद्यत्वहेतवः प्रयोक्तव्याः । तथा च
न स्वसंवेदनं विज्ञानमिति सिद्धम् ।

असिद्धश्च सहोपलम्भनियमः । फलभेदसमुन्नेयं च विज्ञानमभिन-
सन्न फलभेदायाऽलमिति विनापि नीलाद्याभासं स्वभावत एव भेदात्प्रतिकर्म
व्यवस्थाप्यते । तदेवमसति बाधकेऽनुभव एवात्मग्राही बाह्यसद्भावे प्रमाणं,
न प्रमाणान्तरमत्राऽनुसरणीयम् । न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते
प्रेक्षावन्तः । प्रमेयपरीक्षा तूपेक्षिता विस्तरभयात् । तदनेन प्रवन्धेनोक्तोऽ-
भिसन्धिराचार्यस्य निरालम्बनं ज्ञानमयुक्तमेवेत्यवधारयतः ।

निराकरणान्तरमाह—तस्य ज्ञेयाऽवभासकार्यलक्षणत्वात् । ज्ञेयाऽवभासो
ज्ञेयतार्थस्य तयाऽत्यन्तपरोक्षं विज्ञानमनुमातव्यं, तत्र प्रमाणान्तराभावादि-
त्युक्तम् । निरालम्बनत्वे तु ज्ञेयाऽवभास एव नास्तीति केन ज्ञानमनुमोयेत ?
यस्य निरालम्बनत्वं साध्येत । तदनेन धर्मिणः साध्यधर्मेण विरोधो दर्शितः ।
तथा चाऽऽश्रयाऽसिद्धत्वं हेतोरिति भावः । अपि च व्युत्पन्नसम्बन्धः शब्दः
प्रतिभां भावयेत् । व्युत्पत्तिश्चाऽर्थेन सह शब्दस्य न विज्ञानेन कार्येण तस्या-
ऽऽनन्त्याद् व्यभिचाराच्च । सामान्यस्य च प्रतिभात्वस्याऽकार्यत्वात्कारकस्य

१. तदनपेक्षस्य पु० पा० ।

ननु कारकसंसर्गिणी क्रिया आलम्बनमिष्टैव । न । तस्या अपवर्तक-
वचनजन्मन्यपि प्रख्यायां साम्याल्लिङादियुक्तेभ्यो वचनेभ्यः प्रतिभाभेदाद-
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

ननु नाऽप्रवर्तकमनिवर्तकं वा वचः समस्ति । वैयर्थ्यात् । कर्तव्यता-
पर्यवसायिनी हि वाक्यप्रवृत्तिः । कथं तर्हि भूताऽन्वाख्यायिनो वेदान्ता-
लौकिकवचांसि च ? कर्तव्यताभेदात् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपत्तिविषयत्वात् ।
सर्वा हि कर्तव्यता भेदवती । वेदान्तेषु तावदात्मतत्त्वप्रतिपत्तिकर्तव्यता ।
लोके चेदमिह निध्यादि प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यपर्यवसानम् ।

स्वकार्ये व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वात् । अर्थश्च निरालम्बनत्वाऽभ्युपगमे नास्तीति
व्युत्पत्तेरसम्भवात्तदनपेक्षस्य च प्राक् प्रवृत्तिः स्याऽन्न चासावस्तीत्याह—
विषयाभावाच्च व्युत्पत्तेरसम्भवे^२ तदनपेक्षस्य प्रवृत्तिः स्यात् ।

कश्चिदाह—ननु कारकसंसर्गिणी क्रियाऽऽलम्बनमिष्टैव, तथापि न
भवदभिमतोपायता सिध्यतीति भावः । दूषयति—न, तस्याः काष्ठैः पचय-
तीत्यत्राऽप्रवर्तकवचनजन्मन्यपि प्रख्यायां साम्यात्प्रवृत्तिः स्यादप्रवृत्ती वा
काष्ठैः पचेदिति लिङादियुक्तादपि वाक्यात्प्रतिभाया अभेदादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

परस्त्वप्रवर्तकवचनजन्मनीत्यमृष्यमाण आह—ननु नाऽप्रवर्तकम-
निवर्तकं वा वचः समस्ति । कुतः ? वैयर्थ्यात् । परप्रत्यायनाय हि वचन-
मुच्चारयन्ति प्रेक्षावन्तः । तदेव च परः प्रत्याययितव्यो यत्प्रयोजनवत् ।
न च भूताख्यानं तथा । तस्मात्प्रवर्तकं निवर्तकं वा वचो नाऽन्या
गतिरस्तीत्यर्थः ।

ननु भूतान्वाख्यानमपि दृश्यते लोके वेदे च निधिमानेष भूभागः,
'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति, अत्राह—कर्तव्यतापर्यवसायिनी हि सर्वा
वाक्यप्रवृत्तिः । यद्येवं कथं तर्हि भूतान्वाख्यायिनो वेदान्ता लौकिकानि च
भ्यांसि वचांसि ? उत्तरम्—कर्तव्यताभेदात् । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपत्ति-
विषयत्वात् । एतदेव स्फुटयति—सर्वा हि कर्तव्यता भेदवती^३ । तमेव
भेदमाह—वेदान्तेषु तावदात्मप्रतिपत्तिः कर्तव्यता । आत्मा ज्ञातव्य इति हि
प्रतिपत्तिरात्मनि विधीयते, तत्परत्वं च वेदान्तानाम् । लोकेऽपि चेदमिह
निध्यादि प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यपर्यवसानम् । दूषयति—नैतत्सारम् । इदमत्र
विकल्पनीयम् । आत्मप्रतिपत्तिकर्तव्यतापरत्वमुपनिषदाम् । तिस्रः खल्विमाः
प्रतिपत्तयः सम्भवन्ति । श्रुतमयी, चिन्तामयी, साक्षात्कारवती, चेति । तत्र

१. वृत्तिनिवृत्ति पु० पा० ।

२. व्युत्पत्तेरसम्भवे पु० पा० ।

३. सर्वाणि कर्तव्यताभेदवन्ति २ पु० पा० ।

नैतत्सारम् । शब्दात्प्रतिपत्तेरुत्पत्तेः पुनस्तत्राऽन्यापारात् । कर्म-
फलसम्बन्धबोधवत् । निश्चयोऽपि यदि शब्दात्, संजात एव, अन्यतश्चेत्तदा-
प्रामाण्यम् । अर्थपरतापि न दृष्टार्थत्वात्स्वाध्यायाध्ययनविधेः कर्मवत् ।
अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायात् । अन्यथा सविधिकस्यैव विवक्षितार्थत्व-
प्रसङ्गात् । न च पुरुषार्थत्वाय विधिः प्रार्थ्यते । ज्ञानस्य ज्ञेयाऽभिव्यक्ति-

श्रुतमयीमधिकृत्याह—शब्दात्प्रतिपत्तेरुत्पत्तेः पुनस्तत्राऽन्यापारात् । न श्रुत-
मयी विधेया । शब्दाद्विधेयमवगम्यते उत्तरकाला प्रवृत्तिविधिप्रयोजनं न
पुनः शब्दाऽवबोध एव, आत्माश्रयदोषप्रसङ्गादिति भावः । कर्मफलसंबन्ध-
बोधवत् यथा कर्मविधिवाक्यं न कर्मफलसंबन्धबोधे विधीतरमपेक्षते तथोप-
निषदोऽपि नाऽऽत्मबोधे इत्यर्थः । शङ्कते—निश्चय आत्मनि । विधेः फलं
विकल्प्य दूषयति—यदि शब्दात् संजात एवाऽन्यतश्चेत् प्रमाणान्तरात् तत्सा-
पेक्षतयाऽप्रामाण्यं शब्दस्य । अथ विधि विना वेदान्तानां शब्दस्वरूपपरता
स्यात् स्वरूपप्राथम्यात् । यदा तु वेदान्तरात्मा ज्ञातव्य इति विधीयते तदा
तैर्नाऽविवक्षितार्थः शक्यमात्मज्ञानं कर्तुमिति विवक्षितार्थमर्थ्यते विधि-
रित्याह—अर्थपरताऽपि न विधेः प्रयोजनम् । कुतः दृष्टार्थत्वात् स्वाध्याया-
ध्ययनविधेः । उपनिषदां कर्मविधिवत् । 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ' इति
न्यायात् । प्रयोजनवदर्थऽवबोधनं हि दृष्टं प्रयोजनमध्ययनविधेः । अक्षर-
ग्रहणार्थत्वे त्वदृष्टार्थता स्यात् । यथा कर्मविधीनां विनैव विध्यन्तरेणाऽर्थ-
परत्वमौत्सर्गिकमेवं, वेदान्तानामपीत्यर्थः । यदि पुनर्न स्वाध्यायविधिदृष्टार्थो
यदि वा नौत्सर्गिकमर्थपरत्वं वचसां तत्र सविधिकमेवाऽविवक्षितार्थं स्यादि-
त्याह—अन्यथा सविधिकस्यैव विवक्षितार्थत्वप्रसङ्गात् । यद्युच्येत विध्यभावे
हि धात्वर्थ एव भावनाभाव्यः, समानपदोपादानत्वात् भवेद्विधौ सति तदति-
क्रमेणाऽसमानपदोपादानोप्यार्थवादिकोऽप्यपुनरावृत्तिरूपः पुरुषार्थो लभ्यत-
इति विधिः प्रार्थ्यत इत्यत आह—न च पुरुषार्थत्वाय विधिः प्रार्थ्यत इति ।
कुतः ? ज्ञानस्य ज्ञेयाऽभिव्यक्तिफलत्वात् । तस्य च तन्नास्तरीयकतया
विधिमन्तरेणापि प्रापणात् । नन्वपुनरावृत्तिः फलं, श्रूयते हि वचनं 'न स
पुनरावर्तते इति, न चाऽसौ विधि विना शक्या प्रतिपत्तुमित्यत्राह—फलान्त-
राऽनभ्युपगमात् । अपुनरावृत्तिरिति हि मोक्ष उच्यते । न चाऽसौ साध्य इति
वक्ष्यते । अपि च प्रतिपत्तिविधिपरत्वे वेदान्तानां ब्रह्मस्वरूपसत्तायामप्रा-
माण्यप्रसङ्गः । न ह्यसौ विधिनाऽपि तद्विषयो नित्यत्वात्, येन विधिरपेक्ष्येत ।
प्रतिपत्तिविषयो हि विधिः प्रतिपत्तिविषयमात्मतत्त्वमपेक्षते । तथा च

१. रक्तुत्पत्तेः पु० पा० ।

फलत्वात्फलान्तराऽनभ्युपगमात् क्रियापरत्वाच्च विधेर्वस्तुस्वरूपसत्ताया अविबक्षितत्वात्तत्प्रतिपत्त्यर्थमनुष्ठानं गम्येत नात्मतत्त्वाऽवबोधः स्यात् । अतः श्रूयमाणो विधिरैवंजातीयेष्वविबक्षितः । नित्यप्राप्तेः ।

ननु विधिरहितस्याऽनुवादरूपस्य साकाङ्क्षस्य प्रामाण्यमलभ्यम् । अथ केयमनुवादता ? प्रमाणान्तराऽधिगतार्थता, आहोस्विद्भूतार्थता ? प्रमाणान्तराऽधिगतार्थता चेद्विधिशून्यमप्यतादृशमप्यपौरुषेयं नाऽनुवादः । भूतार्थता चेत् कुतः सापेक्षता ? यदि लौकिकवचसां प्रमाणान्तराऽधिगत-गोचरत्वाद् भूतार्थानां सापेक्षत्वं दृष्टम् औषधपानादिषु, विधयोऽपि लौकिक-

तथात्मशब्दः प्रमाणमिति चेत् । न । आत्मतत्त्वमन्तरेण समारोपेणापि प्रतिपत्तेरुपपत्तेः । एवं च तत्परत्वाऽवभावाद्देवान्तानां ब्रह्मविद्यात्वं प्रसिद्धं बाध्येतेत्येतदाह—क्रियापरत्वाच्च विधेर्वस्तुस्वरूपसत्ताया अविबक्षितत्वात् तत्प्र-तिपत्त्यर्थमनुष्ठानं गम्येत नात्मतत्त्वाऽवबोधः स्यात् । नन्वात्मा ज्ञातव्य इति श्रुतिरस्ति, न चासौ प्रमादः । तुल्यं हि साम्प्रदायिकम्, तदेकवाक्यता च वेदान्तानाम्, अतो निष्प्रोजनतया नाऽवज्ञानमर्हतीत्येतदुपसंहारव्याजेन निरा-करोति—अतः श्रूयमाणो विधिरैवंजातीयकेषु विधानाऽनर्हेष्वविबक्षितः, नित्यप्राप्तत्वात् । सिद्धा हि वेदान्तेभ्यो विधिं विनापि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिः । न ह्यस्ति सम्भवो विदितरूपसङ्गतिः शब्दन्यायविद्वेदान्तेभ्योऽर्थं न प्रतिपद्यत-इति प्राप्तत्वात्, एवंजातीयकेषु श्रूयमाणो विधिरविबक्षितः । न च प्रमादोऽनु-वादतोऽप्युपपत्तेः । ननु मा भूत्प्रतिपत्तिविधिः फलं, प्रामाण्यायैव तु विधिरा-श्रयिष्यते, अन्यथा तदयोगादिति चोदयति—ननु विधिरहितस्याऽनुवादस्वरूपस्य तत एव साकाङ्क्षस्य प्रामाण्यमलभ्यम्, अनपेक्षलक्षणत्वात्तस्याऽन्यथा स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदेतद्विकल्पयति—अथ केयमनुवादता ? प्रमाणान्तराऽधिगतार्थताऽऽहोस्विद्भूतार्थता ? दूषयति—प्रमाणान्तराऽधि-गताऽर्थता चेत् । विधिशून्यमपि तर्हि भूतार्थमतादृशं प्रमाणान्तरविषयीकृता-र्थमपौरुषेयं नाऽनुवादः । ज्ञानपूर्वको हि पश्चाद्वादोऽनुवादः । अपौरुषेये तु ज्ञातुः कर्तुरभावाच्च ज्ञानपूर्वक इति नाऽनुवादः । सापेक्षत्वेनेत्यनुषज्यते । पौरुषेयं हि वचः प्रमाणान्तरेणार्थं प्रतीत्य निर्मीयमाणं प्रमाणान्तरापेक्षं स्यान्न त्वेवम-पौरुषेयमित्यर्थः । द्वितीयपक्षमाश्रित्याह—भूतार्थता चेत्किंकृता सापेक्षता ? भूतार्थत्वसापेक्षत्वयोर्न प्रतिबन्धोऽस्ति कश्चिदित्यर्थः ।

शङ्कते—यदि लौकिकवचसां प्रमाणान्तराऽधिगतगोचरत्वाद् भूतार्थानां सापेक्षत्वं दृष्टमिति वैदिकान्यपि भूतार्थानि सापेक्षाणि । तत्रोत्तरम्—औषधपानादिषु विधयो लौकिकास्तथा साऽपेक्षा इति विधिमद्वैदिकमपेक्षेत ।

कास्तथेति विधिमत्तदप्यपेक्षेत । अथाऽपौरुषेयत्वान्नाऽपेक्षते, ततोऽपौरुषेयत्व-मितरत्राप्यपार्थम् । अथ प्रमाणान्तरसंभवाद् भूतार्थस्य साऽपेक्षता, न विधि-मतः । विध्यर्थे तदसंभवाल्लौकिकस्यापि तदनपेक्षताप्रसङ्गः ।

पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्विनियोगस्य तत्सापेक्षतया तत्र सापेक्षत्वम् अपौ-रुषेये वचसि । सोऽपि न केवलं बुद्ध्यन्तरनिरपेक्षः, मानान्तरविषयोऽपि । तद्व्यापौरुषेयवचननिमित्ताऽनपेक्ष इति यतोऽसावपेक्षत्वकारणं न मानान्तराऽ-सम्भवः । पौरुषेयता च सापेक्षत्वे हेतुः । नियोगनिष्ठेऽपि लौकिके वचसि सापेक्षत्वान्न प्रमाणान्तरसंभवः । तथा च सापेक्षत्वे प्रत्यक्षाऽनुमानयोः परस्पर-

अथ विधिमद्वैदिकमपौरुषेयत्वान्नाऽपेक्षते, ततोऽपौरुषेयत्वमितरत्रापि वैदिक-भूतार्थेऽप्यपार्थमिति । अथ प्रमाणान्तरसंभवाद् भूतार्थस्य वैदिकस्य सापेक्षता न विधिमतः । कुतः ? विध्यर्थे तदसंभवात् । प्रमाणान्तरासंभवात् । उत्तरं लौकिकस्याप्यौषधादिविधेस्तदनपेक्षत्वप्रसङ्गः । यदि मन्येत शब्दानामौत्स-गिकी नियोगार्थता तदर्थस्वार्थता वा । तन्न । तदर्थस्वार्थानि द्रव्यगुणकर्म-वचनानि न स्वार्थं केवलमेव नियोगेन घटयितुमीशत इति विनियोगमन्तरा-श्रयन्ते । सोऽयमजहत्क्रियाकारकसंसर्ग एषामर्थस्य नियोगसंबन्ध इति वैदिकी स्थितिः । उत्सर्गस्याऽनपोदितस्य^१ तादवस्थ्यात् अतोऽपौरुषेये नियोग-विनियोगयोरबुद्धिपूर्वकत्वादनपेक्षत्वं शब्दस्य । लोकस्तु प्रमाणेनोपलभ्यार्थ-मन्यत्रोपलब्धं^२ वा समारोप्य वचनानि रचयति । यथा 'ज्वरितः पथ्य-मश्नीयाद्वि', मोक्षमाणो नैरात्म्यं^३ भावयेदिति । न च नियोगः प्रमाणान्तर-विषये समारोपविषयो वा, अन्यत्राऽनुपलब्धेः । तद्विषयस्तु विनियोगः प्रमाणा-न्तरगोचरः समारोपगोचरो वा संभवति । यथोपलम्भनं च विवक्षा, यथाविव-क्षितं वचनरचनेत्यौत्सर्गिकीं नियोगपरतामपहाय लक्षणया विनियोगपरता-मवलम्बते, पौरुषेयं च वस्तुतः सापेक्षमिति चोदयति—पुरुषबुद्धिप्रभवत्वा-द्विनियोगस्य सापेक्षतया तत्र सापेक्षत्वम् । अपौरुषेये तु सोऽपि विनियोगोऽपि न केवलं नियोगो बुद्ध्यन्तरनिरपेक्षः । पुरुषबुद्धिप्रभवत्वं चाऽऽप्तवाक्ये विनियो-गस्य ज्ञेतयाऽनाप्तवाक्ये चाऽऽरोपिततयाऽवगन्तव्यम् । परिहरति—मानान्तर-विषयोऽपि भूतरूपोऽर्थो नियोग इवापौरुषेयवचननिमित्ताऽनपेक्षः । यतोऽपौ-रुषेयताऽनपेक्षत्वकारणं न मानान्तराऽसम्भवः । पौरुषेयता च सापेक्षत्वे हेतुः । अत्रैवाऽन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—नियोगनिष्ठेऽपि लोकवचसि सापेक्षत्वात् । अयमर्थः । यदि न लौकिकं वचनं नियोगनिष्ठं भवेत् ततो वैदिकमपि न

१. अनपेक्षितस्य. १ पु० पा० ।

२. अर्थमुपलभ्य २ पु० पा० ।

३. नैरर्थ्यम् २ पु० पा० ।

विषयसम्भवात्सापेक्षत्वात्प्रमाणत्वहानिः । अतः प्रमाणान्तरोपलब्धिविवक्षा-
पुरःसरप्रवृत्तिर्वा द्विधिमदितरत्वाद्वा वचनं सापेक्षम् । अतथाभावाद्द्वैदिकमुभय-
मप्यनपेक्षमिति चतुरस्रम् । तेन प्रमाणत्वार्थमपि न विधिविवक्षा ।

स्यात्, लोकावगतसम्बन्धस्य शब्दस्य वेदेऽपि बोधकत्वात् । अगृहीतसम्बन्धस्य
तु बोधकत्वे प्रथमश्राविणोऽप्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत । तस्माद्यद्यपि परेषां राद्धान्ते
न नियोगनिष्ठता पौरुषेयाणां वचसामपि तु विनियोगप्रधानता तथाप्यापाद्य
नियोगनिष्ठत्वमेतदुक्तमिति मन्तव्यम् ।

न प्रमाणान्तरसम्भवः सापेक्षत्वे हेतुः । सत्यपि तस्मिन् वैदिकस्य
विनियोगस्यानपेक्षत्वात् । अत्रैव प्रसङ्गान्तरमाह—तथा च सापेक्षत्वे प्रत्यक्षा-
नुमानयोः परस्परस्य विषयसम्भवात्सापेक्षत्वात्प्रमाणत्वहानिः । एतदुप-
संहरति—अतः प्रमाणान्तरोपलब्धिविवक्षापुरःसरप्रवृत्तिर्वा द्विधिमदितरत्वा
पुरुषवचः सापेक्षम् । अतथाभावात्तु वैदिकमुभयमप्यनपेक्षमिति चतुरस्रम् ।
प्रकृतमुपसंहरति—तेन प्रमाणत्वार्थमपि न विधिविवक्षा ।

कश्चिदाह सत्यमपौरुषत्वादनपेक्षता, तदेव तु प्रमाणान्तराङ्गोचरार्थ-
तया सिध्यति । न खल्वनलिख्य बुद्धावर्थं तत्प्रत्यायनाय वचनं रचयन्ति
लौकिकाः । न च प्रमाणान्तराङ्गोचरोऽर्थः शक्यो बुद्धावालिखितुम् । औत्स-
गिकी च नियोगपरता शब्दानां, नेयमसत्यपवादे शक्या निहन्तुम् ।
आम्नाये नियोगश्च प्रमाणान्तराङ्गोचरः शब्दैकसमधिगम्य इति तदर्थत्वा-
दपौरुषेयताऽऽम्नायस्य । पौरुषेयत्वे हि मुख्या नियोगार्थता हीयेत । अत एव
वाक्यत्वादयोप्यागमवाधितविषया नाम्नायस्य पौरुषेयतां साधयितुमीशते ।
ततश्चाङ्गनपेक्षता । न चेयं विधा 'ज्वरितः पथ्यमशनीयाऽदि'त्यादिषु सम्भवति,
स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन मुख्यमपि नियोगार्थत्वमपोद्य लक्षणया विनियोग-
परत्वाऽऽपादनात् । यदि पुनराम्नायस्य भूतार्थता भवेत्तदा तस्य प्रमाणान्तर-
योग्यतया शक्यवचनत्वेन पौरुषेयता दुर्वारा भवेदिति प्रयत्नेन भूतार्थताम-
पनीय कार्यपरत्वमाम्नायस्य व्युत्पाद्यत इति ।

तदनुपपन्नम् । सिध्येदयं मनोरथो यदि तथाविधो विधिराम्नाय-
गोचरः स्यात्, न त्वयं तद्गोचरः संभवतीत्युपपादितं नियोगपरीक्षायाम् ।
अपि चाऽप्यमौपनिषदोऽपि पुरुषो न प्रमाणान्तरगोचर इति कथमुपनिषदामपि
पौरुषेयता दुर्वारा ? तथाविधस्यान्यस्य सिद्धरूपस्य प्रमाणान्तरगोच-
रत्वमुपलब्धमित्यस्यापि सिद्धतया तदर्थत्वमिति चेत् । एवं तर्हि क्रियात्मनः

नन्वन्यदेवेदं शब्दप्रभवादात्मतत्त्वगोचरं ज्ञानं विधीयते । न हि
शाब्दज्ञानपरिवेद्यं ब्रह्मस्वरूपम् । वाक्यलक्षणो हि शब्दः प्रमाणं, पदार्थ-
संसर्गात्मा च तदर्थः, प्रत्यस्तमिताऽखिलभेदप्रपञ्चं चात्मतत्त्वं, तत्कथमस्य
गोचरः ? तस्मात्प्रलीनसकलाऽवच्छेदोल्लेखमद्वैततत्त्वाऽवभासात्मकं ज्ञान-
मन्यदेव शाब्दाद्विधीयते ।

वार्तमेतत् । न खलु फलांशो विधिगोचरः । निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वाऽव-
भासश्च फलमेव न ततोऽन्यदभीप्स्यते । मोक्ष इति चेत् । ततोऽव्यति-
रेकात् । सप्रपञ्चात्मतत्त्वावभासो हि संसारः । निष्प्रपञ्चात्मावभासो

कार्यस्य मानान्तरगोचरतेति कार्यतया नियोगस्यापि तदर्थत्वमिति तदर्थस्यापि
वेदस्य पौरुषेयता दुर्वारा भवेत् । स्वरूपेण वा तस्य प्रमाणान्तराङ्गोचरत्वे
औपनिषदस्याऽऽत्मनोऽपि तदिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् । तदास्तां
तावत् ।

एवं तावन्न श्रुतमयी प्रतिपत्तिर्विधातव्येत्युक्तम् । ननु मा नामेयं
विधायि, साक्षात्कारवती तु विधायिष्यते इति चोदयति—नन्वन्यदेवेदं
शब्दप्रभवादिज्ञानादात्मतत्त्वगोचरं ज्ञानं विधीयते । कस्मात्पुनरात्मतत्त्व-
गोचरत्वं न शब्दस्येत्यत आह—न हि शाब्दज्ञानपरिवेद्यं ब्रह्मस्वरूपं, वाक्य-
लक्षणो हि शब्दः प्रमाणं, पदमात्रस्याऽप्रमाणत्वात् । तथापि किम् ? इत्याह—
पदार्थसंसर्गात्मा च तदर्थः, संसर्गश्च संसृज्यमानाऽनेकार्थतन्त्रत्वादेकोऽपि
नानात्वादूषितः । न चाऽऽत्मतत्त्वमेवंभूतमित्याह—प्रत्यस्तमिताऽखिलभेदप्रपञ्चं
चात्मतत्त्वं, तत्कथमस्य गोचरः ? उपसंहरति—तस्मात्प्रलीनसकलावच्छे-
दोल्लेखमद्वैततत्त्वावभासात्मकं ज्ञानमन्येव शाब्दाद्विधीयते ।

एतद् दूषयति—वार्तमेतत् । न खलु फलांशो विधिगोचरो, यथाह
महर्षिः—'तस्य लिप्ताऽर्थलक्षणा निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभासश्च फलमेव' ।
निष्प्रपञ्चेति विगलितनिखिलदुःखत्वमाह । प्रपञ्चो हि दुःखं, तत्त्वग्रहणे-
नाऽऽनन्दात्मतां सूचयति । बहुलमानन्दश्रुतेः फलत्वमेव दर्शयति । न
ततोऽन्यद्विधीयते विगलितदुःखत्वादानन्दात्मत्वाच्च ।

चोदयति । मोक्ष इति चेत् । श्रूयते हि 'न स पुनरावर्तते' इति ।
परिहरति—न । ततो निष्प्रपञ्चाऽऽत्मतत्त्वावभासादव्यतिरेकात् । अव्यति-
रेकमेव दर्शयति—सप्रपञ्चात्मावभासो हि संसारः । निष्प्रपञ्चात्माव-
भासो मोक्षः । संसारविरुद्धस्वभावो मोक्ष इति तत्त्वभावकथनाय संसारोऽपि
दर्शितः । न चाऽसौ प्रवृत्तिविषयोऽपि, सिद्धत्वादित्याह—स्वात्मनि स्थितिः ।

तत्र कुर्वित्यर्थो^१ धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनोपगमात्^२ । उत्पाद्यत्वात्-
स्याऽप्रत्यक्षत्वमिति चेत् । उत्पन्नस्याऽस्तु । न नूतनमपि स्वरूपेण धर्मः,
श्रेयः साधनत्वेन तु तच्चाऽस्तीन्द्रियम् । किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वम् ? यदि
तावच्छक्तिः सा चाऽस्तीन्द्रियेति । उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा^३
विषयनियमः सुनिरूपितः । अथ तदाऽसत्त्वात् । कालान्तरभावितात्
श्रेयसः । भवतु, अन्यथा धर्मत्वहानेः । श्रेयःसाधनं तु वर्तमानमिति

वर्तमानकालविषयमेव चक्षुरादीति । न च धर्मो वर्तमान इत्यत आह—
कालतस्तु नियमे यदा धर्मस्य वर्तमानत्वं तदाऽतिशयवच्चक्षुरादिविषय-
भावो न विरुद्धः । यद्युच्येत न कदाचिदप्ययं वर्तमान इति, तत्राह—
आत्यन्तिके चाऽवर्तमानत्वे अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् इत्युक्तम् ।

ननु कुर्विति नियोगो धर्मः, न चैष वर्तमानः । करोषीत्यविशेष-
प्रसङ्गात् । वर्तमानाऽवस्थस्तु न नियोग इति न धर्म इत्यत आह—तत्र
कुर्वित्यर्थो धर्मः । कस्मात् ? यागादेर्नियोगविषयस्य धर्मत्वोपगमात्तत्रैव
धर्मत्वप्रसिद्धेः । शङ्कते—उत्पाद्यत्वादवर्तमानत्वात्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वमिति
चेत् । निराकरोति—उत्पन्नस्यास्तु । पुनः शङ्कते—उत्पन्नमपि यागादि न
स्वरूपेण धर्मः, श्रेयःसाधनत्वेन तु तच्चातीन्द्रियम् । तदेतद् दूषयितुं
विकल्पयति—किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वं ? यदि तावच्छक्तिः सा चाऽस्तीन्द्रि-
येति । दूषयति—उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा विषयनियमस्तु
निरूपित इति । अथ साधनस्य श्रेयसा संबन्धः श्रेयःसाधनत्वं, कृत्तद्धित-
समासेषु संबन्धाभिधानं त्वतलभ्यामिति वार्तिककारवचनात् । संबन्धश्च
संबन्धिद्वयाऽधीननिरूपणो नाऽन्तरेण संबन्धिना शक्यो निरूपयितुमित्यसति
श्रेयसि कालान्तरभाविनि कथं तत्संबन्धो यागादीनामप्रत्यक्षमीक्ष्येतेति
शङ्कते—अथ तदा यागादिसमयेऽसत्त्वात् । कुतोऽसत्त्वमिति? त्यत आह—काला-
न्तरभावितादामुष्मिकस्य स्वर्गादेः श्रेयसः । उत्तरम्—भवतु कालान्तरभावि
श्रेयः, तत्साधनत्वं त्वतिशयो यागादिसमवेतो यः स तत्कालो यो यागादि-
कालः । न खलु भिन्नकालयोराधाराऽऽश्रयभावः सम्भवति । तत्सम्भवे
तत्त्वमेव कुतः ? इत्यत आह—अन्यथाऽसमवायादतिशयस्य यागादीनाम-
श्रेयः साधनत्वाद्धर्मत्वहानेः । तस्माद्यदा तदा भवतु, श्रेयः साधनत्वं तु वर्त-
मानमिति नाऽक्षाणामविषयो धर्मः श्रेयःसाधनरूपः ।

१. कुर्वित्यर्थः मू० पु० पा० ।
२. तदुत्पाद्यत्वात् १ पु० पा० ।
३. परिमाणतो वा स्वरूपतो वा० मू० पु० पा० ।

नाऽक्षाणामविषयः । ननु प्रागनुष्ठानाद्धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिः । तथा
च भविष्यद्वा^१ऽक्षाणामविषयः । नैवाऽधिष्ठातृणां^२ प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, अपि
तूपदेष्टुरतिशयवतः । स चाऽतिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव व्योम्न
उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वेत्यदोषः ।

उच्यते—

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ।

चिरकालफलायाऽहुनं तदध्यक्षमीक्षते ॥

प्रलीयमानकर्मलब्धोपजनः । पूर्वाऽपराङ्गोपपादिताऽवस्थान्तरो देश-

एतदुक्तं भवति । भवतु नाम श्रेयःसाधनत्वशब्दः संबन्धवचनो न
पुनर्द्वन्द्वमशब्दोऽपि श्रेयःसाधन एव । तस्य लौकिकपरीक्षकैरविवादं प्रयो-
गात् । अतिशयवच्च यागाद्येव तत्साधनमिति त एव धर्मपदास्पदम् । ते च
तद्भाजो वर्तमाना इति तेषां तद्वतां प्रत्यक्षतेति ।

चोदयति—ननु प्रागनुष्ठानात् धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिस्तज्ज्ञा-
नस्याऽनुष्ठानाऽङ्गत्वात् । तथा च भविष्यद्वाऽक्षाणामविषयः । परिहरति—
नैवाऽनुष्ठातृणामस्मदादीनां प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, किं तूपदेष्टुरतिशयवतः । यः
खलु परेणाऽनुष्ठीयमानं यागादिप्रत्यक्षेण श्रेयःसाधनं पश्यति । कुतः पुनरस्या-
प्यमतिशयः ? इत्यत आह—स चाऽस्यातिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव
व्योम्न उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वा कस्यचिदाप्तोपदेशादष्टाङ्ग-
योगमवगम्य तदनुष्ठानात्तत्परिपाके सति तां तां योगभूमिमधिरूढस्य संप्रज्ञात-
समाधिप्रभावादेवाऽप्यमतिशयो जायते । तस्याऽचिन्तनीयसामर्थ्यत्वात् ।
यथाह—को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबतु, स इव दण्डका-
ऽरण्यं सृजतीति । सोऽयमुभयविधोऽतिशय उपायप्रत्यय उपेयप्रत्ययश्चेत्या-
ख्यायते योगाचार्यैरिति । तस्माददोषः ।

तदेवं प्रत्यवस्थितं परं निराकरोति—उच्यते ।

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ॥

चिरकालफलायाहुनं तदध्यक्षमीक्षते^४ ।

तदेतद् व्याचष्टे—आशुतरविनाशित्वात् कर्मणः प्रलीयमानकर्म-
लब्धोपजनः । कर्माऽऽनन्तर्यमपि तस्य नास्ति, किमङ्ग पुनस्तत्कालतेत्याह^५—

१. भविष्यत्वात् मू० पु० ।
२. अधिकर्तृणां मू० पु० पा० ।
३. फलायातम् २ पु० पा० ।
४. इष्यते १ पु० पा० ।
५. तत्काल इत्याह २ पु० पा० ।

अन्ये तु शाब्दज्ञानसन्तानविधानमिच्छन्ति । तस्य संहतनिखिल-
भेदोल्लेखविशुद्धविशदज्ञानफलत्वात् । अत्रापि^१ नात्मरूपाऽवगतिः । ज्ञान-
प्रकर्षश्चाऽभ्यासनिबन्धनः प्रथित इति न चोदनार्थता । तस्माद् दृष्टार्थेषु
कर्मसु विशेषविधयः । उपनिषदात्मतत्त्वं त्वनपेक्षविध्यन्तराद्वाक्यात्प्रतीयते ।
अलं वा गुरुभिर्विवादेन ।

नन्तरं च तद्भावाद्वाचनस्य तत्र हेतुतामवगच्छति । न चाऽसमर्थस्याऽसाविति
सामर्थ्यमवेति । एवंविधविषये हर्षजनकं हेत्वन्तरं शङ्कमाना जननीजार-
शङ्कयाऽऽत्मनोऽपि ब्राह्मण्यं प्रति संदिहाना नाऽधिकारभाजो ब्राह्मणोचितासु
त्रियास्त्विति कृतं मीमांसाऽभ्यासपरिश्रमेण तेषाम् । अपि चाऽव्युत्पन्नकाष्ठ-
शब्दार्थो व्युत्पन्नविभक्त्यर्थश्च वर्तमानाऽपदेशेऽपि देवदत्तः स्थाल्यामोदनं
काष्ठैः पचतीति पचत्यर्थे करणं पश्यति, तस्य काष्ठप्रातिपदिकार्थतां च
प्रतिपद्यत इति सिद्धं विवादाभ्यासितं वचनं कार्याऽसङ्गताऽर्थगोचरं तत्र
प्रमाजननात् यद्यत्र प्रमाजननं तत्तद्गोचरं यथारूपादिगतं चक्षुरादीति ।

सम्प्रति चिन्तामयीं प्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुस्तामुपन्यस्यति—अन्ये तु
शाब्दज्ञानविधानसन्तानविधानमिच्छन्ति । न च तत्फलरूपं येन न विधीयते,
अपि तु फलस्याऽऽत्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य साधनम्, अतो विधातव्यमित्याह—
तस्य संहतनिखिलभेदोल्लेखविशुद्धविशदज्ञानफलत्वात् । संशयादिपर्युदासो
विशुद्धिः । साक्षात्कारो विशदता । तत्र तावत्पूर्वोक्तं दोषमासञ्जयति—
अत्रापि नाऽऽत्मरूपाऽवगतिः, प्रतिपत्तिविधिपरत्वाद्देदान्तानामिति । भाव-
नाऽऽधेयविशदाभत्वं च विज्ञानानामन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति प्राप्तत्वान्न
शाब्दज्ञानसमानज्ञानसन्तानो भावनापरनामा विधेय इत्याह^२—ज्ञानप्रक-
र्षश्चाऽभ्यासनिबन्धनः प्रथित इति न चोदनार्थता युक्ता ।

ननु 'तस्माच्छान्तो दान्तः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्'-
इत्यादिवाक्यान्यात्मदर्शनं शान्ततादिगुणोपेतं विदधत्येव, न चाऽविधीयमाने
आत्मदर्शनाश्रयिणो गुणा विधातुं शक्यन्ते इति शान्ततादिगुणविधानायाऽऽत्म-
दर्शनमपि विधातव्यमित्यत आह—तस्माद् दृष्टार्थेष्विव कर्मसु विशेषविधयः,
उपनिषदात्मतत्त्वं त्वनपेक्षितविध्यन्तराद्वाक्यात्प्रतीयते । इदमत्राकूतम् ।
गुणविधयो^३ हि भावार्थसिद्धिमपेक्षते न पुनस्तद्विधानमपि तेन, यथैव रागतः
प्राप्ते द्रव्याज्जने ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहादयो नियम्यन्ते तथेहापि नित्यानन्द-
मयमात्मतत्त्वं विगलितनिखिलदुःखाऽनुषङ्गं साक्षाच्चिकीर्षोरन्वयव्यतिरेका-

१. तथापि मू० पु० ।

२. शाब्दं ज्ञानं विधेयमित्याह—२ पु० पा० ।

३. विषयो पु० पा० ।

भवतु वा प्रतिपत्तिकर्तव्यता^१ नियोगद्वारेणात्मतत्त्वावगतिलोकवचांसि
भूयांसि भूताऽन्वाख्यानानीत्युक्तम् ।

ननु वैयर्थ्यमत्रोक्तम् । प्रतिपत्तिविधावपि तुल्यमेतत् । भूतार्थप्रति-
पत्तेरनतिरेकात् । अथाऽविपरीतात्मप्रतिपत्तिरेव । सा भूताऽऽख्यानपर्य्य-
वसानेऽपि तुल्या । अस्तु तर्हि प्रवृत्तिपर्य्यवसायित्वमेव सर्ववचसां भूतोऽप्यर्थः
कथ्यते । तेनाऽन्यत्र प्रवृत्तिं कर्तुं तत्रैव वा, अन्यथार्थाभावात् । न । कुतूहल-
निवृत्तेरप्यर्थत्वात् । तथा हि । अजिहासिताऽनुपादित्सितदूरदेशराजसंज्ञा-
चरितगोचराः कुतूहलिनां दृश्यन्ते प्रश्नाः । कुतूहलनिवृत्तिपराणि च तज्ज्ञानां

ऽवगतध्यानसाधनस्याऽऽनध्याने प्रवृत्तस्य शान्तत्वादिविधिरिति । ततस्ति-
सृणामपि प्रतिपत्तीनां विधानाऽनर्हत्वादात्मतत्त्वप्रतिपादनपरत्वं हि
वेदान्तानामुपपादितम् । सर्वं चेत्तद् ब्रह्मसिद्धौ कृतश्रमाणामनायासमधिगम-
नीयमिति नेहाऽस्माभिरुपपादितम् ।

इदानीमभ्युपेत्याह—अलं वा गुरुभिर्विवादेन । अनुत्तरार्हतासाम्या-
दौपचारिकं गौरवम् । भवतु प्रतिपत्तिकर्तव्यता नियोगद्वारेणात्मतत्त्वावगतेः,
लोकवचांसि तु भूयांसि भूताऽन्वाख्यानानीत्युक्तम् । तथाप्यप्रवृत्तकवचन-
जन्मन्यपि प्रख्यायां साम्यादिति हेतुः सिद्धो भवतीत्यर्थः । ननु नाऽप्रवृत्तकं वचो,
यतो वैयर्थ्यमत्रोक्तम् । परिहरति—प्रतिपत्तिविधावपि तुल्यमेतत् । कुतः ?
भूतार्थं^२ प्रतिपत्तेरनतिरेकात् । यदि भूतोऽर्थः प्रयोजनाऽभावान्नाऽऽख्यात-
व्यस्तर्हि प्रतीतिरपि तद्विषया न विधातव्या । न ह्येतस्याः प्रत्येतव्यव्याप्ते-
रन्यत् फलमस्तीत्यर्थः । अथाऽविपरीताऽऽत्मप्रतिपत्तिरेवार्थः प्रतिपत्तिविधेः ।
प्रतिपत्तिविधिपक्षे तावदयमर्थो न भवतीत्युक्तम् । अभ्युपगम्य परिहारान्तर-
माह—सा प्रतिपत्तिर्भूताख्यानपर्य्यवसानेऽपि तुल्या ।

पुनश्चोदयति—अस्तु तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्य्यवसायित्वमेव सर्ववचसां
भूतोऽप्यर्थः कथ्यते । तेनाऽन्यत्र प्रवृत्तिं कर्तुं तत्रैव वा, अन्यथाऽर्थभावात् ।
इदमत्राऽकूतम् । सर्वो हि शब्दः परार्थमुच्चार्यते प्रेक्षावद्भिः, परश्च तमे-
वाऽर्थं प्रतिपद्यते यस्तेन प्रतिपत्तिसितः, यस्तस्य हेय उपादेयो वा, उपेक्षणीय-
प्रत्याग्रहे-प्रेक्षावत्त्वव्याघातात् । विशेषतस्तु वेदराशेः स्वाध्यायाऽध्ययनविधि-
समयसमासादितपुरुषार्थशेषभावस्य । तेन भूतार्थप्रतिपत्तेर्भवतु तत्र शब्दस्य
कारणत्वं, किं तु शब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वमिति । परिहरति—न कुतूहल-
निवृत्तेरप्यर्थत्वात् । एतदेव दर्शयति—तथा हि । अजिहासिताऽनुपादित्सितदूर-

१. ज्ञानविषयादिति मू० पु० । २. तुल्यमेतत् । भूतार्थं २ पु० पा० ।

तत्र कुर्वित्यर्थो^१ धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनोपगमात्^२ । उत्पाद्यत्वात्-
स्याऽप्रत्यक्षत्वमिति चेत् । उत्पन्नस्याऽस्तु । न नूतनमपि स्वरूपेण धर्मः,
श्रेयः साधनत्वेन तु तच्चाऽतीन्द्रियम् । किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वम् ? यदि
तावच्छक्तिः सा चाऽतीन्द्रियेति । उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा^३
विषयनियमः सुनिरूपितः । अथ तदाऽसत्त्वात् । कालान्तरभावितात्
श्रेयसः । भवतु, अन्यथा धर्मत्वहानेः । श्रेयःसाधनं तु वर्तमानमिति

वर्तमानकालविषयमेव चक्षुरादीति । न च धर्मो वर्तमान इत्यत आह—
कालतस्तु नियमे यदा धर्मस्य वर्तमानत्वं तदाऽतिशयवच्चक्षुरादिविषय-
भावो न विरुद्धः । यद्युच्येत न कदाचिदप्ययं वर्तमान इति, तत्राह—
आत्यन्तिके चाऽवर्तमानत्वे अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् इत्युक्तम् ।

ननु कुर्विति नियोगो धर्मः, न चैष वर्तमानः । करोषीत्यविशेष-
प्रसङ्गात् । वर्तमानाऽवस्थस्तु न नियोग इति न धर्म इत्यत आह—तत्र
कुर्वित्यर्थो धर्मः । कस्मात् ? यागादेर्नियोगविषयस्य धर्मत्वोपगमात्तत्रैव
धर्मत्वप्रसिद्धेः । शङ्कते—उत्पाद्यत्वादवर्तमानत्वात्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वमिति
चेत् । निराकरोति—उत्पन्नस्यास्तु । पुनः शङ्कते—उत्पन्नमपि यागादि न
स्वरूपेण धर्मः, श्रेयःसाधनत्वेन तु तच्चातीन्द्रियम् । तदेतद् दूषयितुं
विकल्पयति—किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वं ? यदि तावच्छक्तिः सा चाऽतीन्द्रि-
येति । दूषयति—उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा विषयनियमस्तु
निरूपित इति । अथ साधनस्य श्रेयसा संबन्धः श्रेयःसाधनत्वं, कृत्तद्धित-
समासेषु संबन्धाभिधानं त्वतलभ्यामिति वार्तिककारवचनात् । संबन्धश्च
संबन्धिद्वयाऽधीननिरूपणो नाऽन्तरेण संबन्धिना शक्यो निरूपयितुमित्यसति
श्रेयसि कालान्तरभाविनि कथं तत्संबन्धो यागादीनामप्रत्यक्षमीक्ष्येतेति
शङ्कते—अथ तदा यागादिसमयेऽसत्त्वात् । कुतोऽसत्त्वमिति? त्यत आह—काला-
न्तरभावितादामुष्मिकस्य स्वर्गादेः श्रेयसः । उत्तरम्—भवतु कालान्तरभावि
श्रेयः, तत्साधनत्वं त्वतिशयो यागादिसमवेतो यः स तत्कालो यो यागादि-
कालः । न खलु भिन्नकालयोराधाराऽऽश्रयभावः सम्भवति । तत्सम्भवे
तत्त्वमेव कुतः ? इत्यत आह—अन्यथाऽसमवायादतिशयस्य यागादीनाम-
श्रेयः साधनत्वाद्धर्मत्वहानेः । तस्माद्यदा तदा भवतु, श्रेयः साधनत्वं तु वर्त-
मानमिति नाऽक्षाणामविषयो धर्मः श्रेयःसाधनरूपः ।

१. कुर्वित्यर्थः मू० पु० पा० ।
२. तदुत्पाद्यत्वात् १ पु० पा० ।
३. परिमाणतो वा स्वरूपतो वा० मू० पु० पा० ।

नाऽक्षाणामविषयः । ननु प्रागनुष्ठानाद्धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिः । तथा
च भविष्यद्वा^१ऽक्षाणामविषयः । नैवाऽधिष्ठातृणां^२ प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, अपि
तूपदेष्टुरतिशयवतः । स चाऽतिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव व्योम्न
उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वेत्यदोषः ।

उच्यते—

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ।

चिरकालफलायाऽहुनं तदध्यक्षमीक्षते ॥

प्रलीयमानकर्मलब्धोपजनः । पूर्वाऽपराङ्गोपपादिताऽवस्थान्तरो देश-

एतदुक्तं भवति । भवतु नाम श्रेयःसाधनत्वशब्दः संबन्धवचनो न
पुनर्द्वैतशब्दोऽपि श्रेयःसाधन एव । तस्य लौकिकपरीक्षकैरविवादं प्रयो-
गात् । अतिशयवच्च यागाद्येव तत्साधनमिति त एव धर्मपदास्पदम् । ते च
तद्भाजो वर्तमाना इति तेषां तद्वतां प्रत्यक्षतेति ।

चोदयति—ननु प्रागनुष्ठानात् धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिस्तज्ज्ञा-
नस्याऽनुष्ठानाऽङ्गत्वात् । तथा च भविष्यद्वाऽक्षाणामविषयः । परिहरति—
नैवाऽनुष्ठातृणामस्मदादीनां प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, किं तूपदेष्टुरतिशयवतः । यः
खलु परेणाऽनुष्ठीयमानं यागादिप्रत्यक्षेण श्रेयःसाधनं पश्यति । कुतः पुनरस्या-
प्यमतिशयः ? इत्यत आह—स चाऽस्यातिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव
व्योम्न उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वा कस्यचिदाप्तोपदेशादष्टाङ्ग-
योगमवगम्य तदनुष्ठानात्तत्परिपाके सति तां तां योगभूमिमधिरूढस्य संप्रज्ञात-
समाधिप्रभावादेवाऽप्यमतिशयो जायते । तस्याऽचिन्तनीयसामर्थ्यत्वात् ।
यथाह—को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबतु, स इव दण्डका-
ऽरण्यं सृजतीति । सोऽयमुभयविधोऽतिशय उपायप्रत्यय उपेयप्रत्ययश्चेत्या-
ख्यायते योगाचार्यैरिति । तस्माददोषः ।

तदेवं प्रत्यवस्थितं परं निराकरोति—उच्यते ।

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ॥

चिरकालफलायाहुनं तदध्यक्षमीक्षते^४ ।

तदेतद् व्याचष्टे—आशुतरविनाशित्वात् कर्मणः प्रलीयमानकर्म-
लब्धोपजनः । कर्माऽनन्तर्यमपि तस्य नास्ति, किमङ्ग पुनस्तत्कालतेत्याह^५—

१. भविष्यत्वात् मू० पु० ।
२. अधिकर्तृणां मू० पु० पा० ।
३. फलायातम् २ पु० पा० ।
४. इष्यते १ पु० पा० ।
५. तत्काल इत्याह २ पु० पा० ।

नन्वेवंजातीयकेष्वेवाऽभेदवस्तुबुद्धेरकशब्दात्मकमुपागमन् । न ह्यवस्तुषु संसर्गसमूहात्यन्ताऽसदादिषु संसर्गिषु वा नानात्मस्वेकवस्तुप्रतिभासः संभवति विनेकस्य शब्दात्मनः प्रत्यासात् परिणामाद्विवर्तद्वेति । न । अन्यथा सिद्धेः ।

पुनः प्रकारान्तरेण परः प्रत्यवतिष्ठते—नन्वेवंजातीयकमेवाभेदवस्तुबुद्धेरकशब्दात्मकमुपागमन् धीराः । तथा हि । क्रियाकारकगुणगुणिप्रयोजन-प्रयोजनिप्रभृतिषु संसर्गिषु समूहिषु वा शिष्याऽशोककिशुकादिषु संसर्गः समूह-श्चैको वस्तुभूतश्चकास्ति, चकासति वा शशविषाणाऽऽलातचक्रादयोऽवस्तु-भूताः । सैवविधेष्वेकबुद्धिर्वस्तुबुद्धिश्चैकमनवयवशब्दात्मानमेवाऽवलम्बते ।

अथ संसर्गादय एव तद्वन्तो वा एकबुद्धेर्वस्तुबुद्धेश्च कस्मान्नाऽऽलम्बनम् ? इत्यत आह—न ह्यवस्तुषु संसर्गसमूहाऽत्यन्ताऽसदादिषु वा नानात्मस्वेकवस्तु-प्रतिभासः संभवति । संसर्गादयो हि न परमार्थसन्तः संभवन्ति । तथा हि प्रसङ्गसाधनम् । यदनेकवृत्ति तन्नाना तद्यथा भिन्नभाजनगतानि तालफलानि । अनेकवृत्तिश्च पराम्युपगतः संसर्गादिरिति स्वभावहेतुः । नानात्वाऽभावाच्चा-ऽनेकवृत्तित्वाभाव इत्यतिप्रसङ्गविपर्ययो व्यापकाऽनुपलब्धिः । न चैकत्वाऽनेक-वृत्तित्वयोरविरोधात्संदिग्धो व्यतिरेक इति वाच्यम् । अविरोधाऽसिद्धेः । तथा हि । एकस्य सत्त्वं विरोध्यभावेन व्याप्तं तद्विरुद्धश्चेह विरोधी^२ व्यापकविरोधो-पलब्ध्या भाविकमेकत्वं निवर्तयति । तथा चैकत्वाऽभावात्संसर्गिण एव न संसर्गः तथा हि एकस्मिन्संसर्गिणि परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यते । तदभाववन्तश्चाऽन्ये संसर्गिण इति तेऽपि व्यवच्छिद्यन्ते । अन्यथाऽसौ संसर्गी^३ परिच्छेद्यो न स्यात् । तथा तत्संसर्गिसम्बन्धे च स्वभावे संसर्गस्य परिच्छिद्य-माने तत्संसर्गिस्वभावाऽभावो व्यवच्छेत्तव्यः । तदभाववन्तश्च संसर्ग्यन्तर-सम्बन्धस्वभावा इति तेऽपि व्यवच्छेत्तव्याः । तदव्यवच्छेदे स एव तत्स्वभावः स एवाऽतत्स्वभावश्चेति विरुद्धमापद्येत । सोऽयं तद्देशत्वाऽतद्देशत्वलक्षणविरुद्ध-धर्माध्यासः । तदाह देशकालाऽवस्थाविशेषनियतैकसंसर्गव्यवच्छिन्नस्वभा-वान्तरविरहादनेकवृत्तेरेकस्य तद्देशादिविशेषवत्ताऽन्येन योग इति । अथै-कस्मिन्नेव संसर्गिणि गृह्यमाणे तद्गतः संसर्गोऽपि गृह्येत, तेनैव स्वभावेन संसर्ग्यन्तरेष्वप्यस्तीति तान्यपि ग्रहीतव्यानि । न च तानि गृह्यन्ते, इति संसर्गोऽपि न गृह्येतेति सोऽयं ग्रहणाऽग्रहणलक्षणो विरोधः । तथा नाना-संसर्गिषु वर्तमानः संसर्गो भागशो वर्तते, कात्स्न्येन वा ? न तावद्भागशो, निर्भागत्वात् । सभागत्वे वाऽनवस्थापातात् । नापि कात्स्न्येन, संसर्ग्यन्तरे तदभावप्रसङ्गात् । न च प्रकारान्तरमस्ति, तयोरन्यतरनिषेधस्याऽन्यतरवि-

१. संसर्गि पु० पा० । २. विरोध्ये पु० पा० । ३. संसर्गाऽपरि पु० पा० ।

संसर्गस्तावद्वाक्यार्थलक्षणः कारकोपसर्जनक्रियाप्रधानोऽतुल्यप्रधानसंसर्गो ।

धिनान्तरीयकत्वात् । तस्मान्न संसर्गसमूहौ परमार्थसन्तौ । एतेनाऽवयविसा-मान्यादयः प्रयुक्ता वेदितव्याः । शशविषाणादेश्चाऽसत्त्वं प्रसिद्धतरमेवेत्य-भिप्रायः ।

न चैष संसर्गादिबाधकप्रकारः पदे निरवयवे समस्तीत्याह—विनेकस्य शब्दात्मनः प्रत्यासात्परिणामाद्विवर्ताद्वा । प्रत्यासोऽध्यासः । यथा वस्तुतः स्वच्छधवले लाक्षारसावसेकतिरस्कृतधवलमिनि स्थवीयसि स्फटिकमणौ तनीयस्तया लाक्षालक्षणद्रव्याः हणाल्लाक्षागुणाऽऽरोपेणाऽरुणः स्फटिकमणि-रिति मतिरध्यासः । तथा नानापदार्थेषु तिरस्कृतभेदेषु तस्य स्फोटात्म-नस्तात्त्विकमेकत्वमारोप्यैको वाक्यार्थः संसर्गमेति । समूहिषु च किशुका-दिषु च तिरस्कृतभेदेषु वनमिति वा समूह इति वा पदस्य तात्त्विकमेकत्व-मारोप्यैकत्वबुद्धिः । एवं शशविषाणादिष्वसद्भूतेषु शशविषाणमित्यादिपद-गतसत्त्वाऽध्यरोपेण प्रतीतिरिति प्रत्यासार्थः । परिणामोऽपि यथैकं सुवर्णतत्त्वं कटकमुकुटकणिंकाङ्गुलीयादिभेदेन विपरिणमते तथा शब्दतत्त्वमपि नाना-पदार्थरूपेणेति । एतस्मिंश्च दर्शने भेदानां कथंचित्पदतत्त्वाद्भिन्नानां पारमार्थिकत्वम् । एवं स्फुरणमात्रेण चाऽस्य पक्षस्योपन्यासः । विवर्तस्तु यथा मुखमेकमनेकेषु मणिकृपाणदर्पणादिषु सद्भूतेषु विवर्तमानं तच्छायापत्तौ विभिन्नवर्णपरिमाणदेशं चकास्ति, न तु तत्र तत्त्वतो भिन्नवर्णपरिमाणदेशानि मुखानि सन्ति, एवमनाद्यविद्यावासनोपधानवशात्पदतत्त्वमेकमनेक-पदार्थात्मना प्रथते, न तु पदार्थास्ततो विभिद्यमानात्मानः परमार्थतः सन्तीति । एते प्रत्यासपरिणामविवर्ता मतभेदेन मन्तव्या इति ।

परिहरति—न । अन्यथासिद्धेः । तामेवाह—संसर्गस्तावद्वाक्यार्थ-लक्षणः कारकोपसर्जनक्रियाप्रधानोऽतुल्यप्रधानसंसर्गो । अत्रेदमाकृतम् । यत्तावदिदमुक्तम् अनेकप्रवृत्तित्वान्नानात्वमिति, तदनेकवृत्तित्वस्यैकत्वेनापि सह संभवात्संदिग्धव्यतिरेकतया नानात्वेन प्रतिबन्धासिद्धेरयुक्तम् । न चैकस्य नानावृत्तिनस्तद्देशत्वाऽतद्देशत्वलक्षणो विरोधः संभवति । सह संभवात् । युक्तमेतत् । यद्वस्तुनि परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यत इति स्वाभावव्यवच्छेदरूपत्वेन भवानां तदव्यवच्छेदे परिच्छेदाऽनुपपत्तेः, भाव-परिच्छेदात्मकत्वात् तदभावव्यवच्छेदस्य । अथ संसर्गान्तरं कस्माद्व्य-वच्छिद्यते ? तदभाववत्त्वादिति चेत् । तदेव कुतः ? प्रत्यक्षेण तादात्म्येना-ऽप्रतिभासनात् । अन्यथैकसंसर्गिवत्संसर्ग्यन्तरमपि प्रथेत । यथाह तत्परिच्छि-

१. एकवृत्तित्वे पु० पा० ।

नन्ति ततोऽन्यद् व्यवच्छिन्नति । त एव^१ तर्हि परस्पराऽभावात्मानो न ये प्रत्यक्षेण कदाचिदपि परस्परसंकीर्णाः प्रत्यवभासन्ते । संसर्गः पुनरयं नाना^२-संसर्गिष्वभिन्नः प्रत्यक्षेण न विरोधमधिरोहति ।

स्यादेतत् । अमूल्यदानक्रीया खल्वयं संसर्गो नास्ति, यतो न विज्ञानेष्वकारमर्पयति, प्रत्यक्षतां तु स्वीकर्तुमिच्छतीति । तदयुक्तम् । निराकारविज्ञानवेद्यत्वव्यवस्थापनेन नीलादीनामप्यमूल्यदानक्रीयत्वेना-ऽस्तवप्रसङ्गात् । न च संसर्गिणः संसर्गं ज्ञातुमुत्सहते । न चायं संसर्गिभ्यो न भिद्यते । विरुद्धधर्मास्पदत्वात् । न खल्वयं संसर्गिषु परस्परं व्यावर्त्तमाने-ष्वनुवर्त्तमानोऽनुवर्त्तमानेषु च निवर्त्तमानस्तदात्मा भवितुमर्हति, त्रैलोक्य-स्यैक्यप्रसङ्गात् । तेनास्तु तद्देशत्वतदभावयोर्विरोधो, न पुनस्तद्देशत्वा-ऽतद्देशत्वयोर्भवितुमर्हति । न हि नत्रः प्रयोगमात्राद्विरोधाऽवगतिः । मा भूत्पुत्रोऽपुत्र इति नानात्वमेकस्यापि पुत्रस्येति ।

स्यादेतत् । येनैव स्वभावेनैकस्मिन्संसर्गिणि संसर्गो वर्त्तते किं तेनैव संसर्ग्यन्तरेऽपि किं वा स्वभावान्तरेण ? इति । न तावत्स्वभावान्तरेण । स्वभावेनोपादेयभेदे भावभेदप्रसङ्गात् । तेनैव चेतसंसर्गिणामत्यन्ताभेदप्रसङ्ग इति । तत्र वक्तव्यम् । अथ रूपं येन स्वभावेनोपादेयं रूपान्तरं जनयति किं तेनैव स्वाऽऽलम्बनं विज्ञानं स्वभावान्तरेण वेति तुल्यमेवैतत् । यद्युच्येत, स्वभावो वा सामर्थ्यं वा न रूपादतिरिच्यते, तदेव तु स्वप्रत्ययाऽधीनजन्म-भेदमुभयजननमेकं प्रत्यक्षेणाऽवसीयमानं न भेदमर्हति । न च^३ कारणाभेदः कार्याभेदमापादयति, अन्यत्वात् । तत्किमिदानीं नानासंसर्गिषु एको न भासते प्रत्यक्षेण संसर्गः स्वभावाऽसंसर्गिणः, येन ते तदभेदादभिन्ना भवेयुः । प्रतीत्यसमुत्पादमात्रं कार्यकारणभावो न भाविकः कश्चिदुभयाश्रयः, तेनाऽन्यस्य कारणस्याऽभेदेऽपि न^४ कार्याभेद इति चेत् । ननु संसर्गिभिः संसर्ग-स्यापि न कश्चिदपरसंसर्ग इति तदभेदेऽपि न संसर्गिणामभेदोऽन्यत्वात् । असंबन्धः संसर्गः कथं तेषामेव ? इति चेत् । अथाऽसंबन्धे किमिति रूपमेव प्रतीत्य^५रूपविज्ञाने समुत्पद्येते न पुना रसादिकमपि ? स्वभावभेदादिति चेत् । सोऽत्रापि तुल्यः । तस्माद्विरोधाऽसिद्धेः संदिग्धव्यतिरेकत्वाद्नेक-वृत्तित्वं नानात्वं प्रत्यसाधनाङ्गम् । न च ग्रहणाऽग्रहणलक्षणविरोधः संसर्गो संभवति । सकलसंसर्गिण^६ग्रहणाऽधीननिरूपणस्य तस्याऽग्रहणे ग्रहणादेव

१. त एव तर्हि पु० पा० । २. नानपि पु० पा० ।
३. कारणभेदः पु० पा० । ४. कार्यभेद पु० पा० ।
५. रूपमेव प्रतीत्यरूपविज्ञाने पु० पा० । ६. ग्रहणधीन पु० पा० ।

समूहोऽपि नान्तरेण तद्भावनिमित्तमेकं समूहिनाम् । तत्र तदुपा-धिरेकप्रकाशः । शशविषाणादयोऽपि जात्यन्तरपरिदृष्टवस्तुरूपेणोत्प्रेक्ष्यमाणा तद्ग्रहणे वा ग्रहणादेवेति । वृत्तिविकल्पश्च साकल्यवैकल्यलक्षणोऽत्रानवकाश एव । नानात्वे कार्यसमवायिनी साकल्यवैकल्ये नाऽभिन्ने तत्त्वे संभवः । तस्मात्स्वभावतो वर्त्तते संसर्गिषु संसर्ग इत्येतावद् वक्तुमीशमहे, न पुनः कात्स्न्यभागाभ्यामिति । एतेन समूहो व्याख्यातः, प्रत्याख्याताश्च कतिपये श्रवयविसामान्यनिराकरणहेतवो न सर्वे विस्तरभयात् ।

तदेवं प्रत्यक्षसंसर्गः संसर्गिद्वयाऽऽधार एको गुणगुणिनोर्जातिजातिमतोः क्रियाकारकयोरवयवाऽवयविनोर्द्रव्ययोरनुभवसिद्धो विना बाधकं न प्रत्या-ख्यानमर्हति । वाक्यार्थलक्षणस्तु देवदत्तः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादिर्यद्यपि प्रतिसंसर्गिद्वयं भिद्यते तथापि कारकाणां क्रियार्थत्वात्तस्याः प्रधानत्वेन वाक्यार्थभूताया एकत्वात्तत्प्रधानः संसर्गोऽप्येक उक्तः । नानाकारकोपरक्त-क्रियार्थत्वेऽपि च वाक्यस्य पदार्थमात्रस्याऽन्यतः प्राप्तेः प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन संसर्गो वाक्यार्थः । तदिदमुक्तं, कारकोपसर्जनक्रियाप्रधान इति । यत्र तर्हि क्रियाद्वयं प्रतीयते यथा निजभुजवीर्यमास्थाय शूराणादिशूरो जयति, तत्र कथं वाक्यार्थस्यैकत्वम् ? इत्यत आह, अतुल्यप्रधानसंसर्गी । अतुल्योऽत एव प्रधानं संसर्गी यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति । न क्रियेत्येव वाक्यार्थोऽपि तु प्रधानमिति । जयार्थं च जिगीषोरादिशूरस्य निजभुज-वीर्याऽऽश्रयक्रियेत्यप्रधानत्वान्न वाक्यार्थः । विजयक्रियैव तु प्राधान्यात्तथा ।

समूहमुपपादयति—समूहोऽपि नान्तरेण तद्भावनिमित्तमेकं समूहि-नाम् । समानदेशकालाः खलुः किशुकादयः समूह इति वा वनमिति वा व्यपदिश्यन्ते, तेन सोऽपि समूहिनां संबन्धिनैकेन देशेन कालेन समूहभाव-निमित्तेन विना न भवतीति । तत्र समूहिषु तदुपाधिरेकदेशकालोपाधिरेक-प्रकाश एकविषयः प्रकाश इत्यर्थः । शशविषाणादयोऽपि गवादिजात्यन्तर-परिदृष्टविषाणवस्तुरूपेणोत्प्रेक्ष्यमाणाः समारोप्यमाणा वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । तेनाऽन्यथापि सिद्धेः संसर्गादिष्वेकप्रत्ययप्रत्यवभासस्य नैक-शब्दात्मप्रत्यासादिकल्पना युक्ता । अपि चाऽन्यथैकस्य शब्दात्मनः प्रत्यासेन भिन्नेष्वभेदकल्पनायामेकवाक्यगम्येऽने^१कत्राप्येकता स्यात् । यथा श्वेतो धावतीत्येकस्मादेव वाक्यादर्थद्वयमवगम्यते, शुक्रो निर्णेनेतीति कौलेयक इतो द्रुतं गच्छतीति । तदेतदर्थद्वयमेकवाक्यसमधिगम्यं तत्प्रत्यासादभिन्न-मेव भासतेत्यर्थः ।

१. गम्येऽनेकत्राप्येकता पु० पा० ।

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्त्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

सरत्वान्नेतरैः । सत्यम् । न शब्दातिरेकिभिः । ननु शब्दोऽपि संविदपेक्षये-
तरसिद्धिमपेक्षते । ननु नियोगतः, शब्देऽपि तत्सम्भवात् । नन्वितरेतराश्रयः
स्यात् । न । अनादित्वाच्छब्दभावनायाः । न खलु शब्दः साक्षादेव कर्त्तव्य-
ताप्रतिभामाविर्भावयति विप्रकृष्टः, अपि तु भावनाऽनुगममुखेन । तत्र
विप्रकृष्टशब्दभावनाद्वारसिद्धेः कर्त्तव्यतात्मनि परत्र प्रवृत्तिप्रसवोन्नीत-
प्रत्यये नाऽसुकरा प्रत्युत्पन्नशब्दसंवित् । उक्तं च ।

साक्षाच्छब्देन जनिता भावनानुगमेन वा ।

इतिकर्त्तव्यता या तां न कश्चिदतिवर्त्तते ॥

नामेन्द्रियाणि प्रवर्त्तिषत, कस्मात्पुनर्नानुमानादिगोचरः कर्त्तव्यता ? इत्यत
आह—तत्पुरस्सरत्वान्नेतरैः । अनुमानादयो हि प्रत्यक्षपुरस्सरस्तत्कार्यत्वा-
न्नाऽसति प्रत्यक्षे प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । पूर्वपक्षी ब्रूते—सत्यं, न शब्दाऽतिरेकि-
भिर्गम्यते । कर्त्तव्यताशब्देन तु गंस्यत इत्यर्थः । सिद्धान्ती ब्रूते—ननु शब्दोऽपि
संविदपेक्षया संबन्धज्ञानापेक्षया प्रथमश्राविणोऽप्रतीतेः इतरसिद्धिमितरेण
कर्त्तव्यतायाः सिद्धिमपेक्षते । पूर्वपक्षी त्वाह—ननु नियोगतः प्रमाणान्तरादेव
सिद्धिमर्थस्यापेक्षते । कृतः ? शब्दतः सिद्धेऽपि तत्सम्भवात्संबन्धज्ञानसंभवात् ।
सिद्धान्ती ब्रूते—नन्वितरेतराश्रयः स्यात् । शब्दतः सिद्धौ सत्यां संबन्धविज्ञानं
संबन्धविज्ञाने च सति शब्दतः सिद्धिरिति । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—अनादित्वा-
च्छब्दभावनायाः । यथा हि बीजादङ्कुरोऽङ्कुराद्वीजमिति बीजाङ्कुरजात्यो-
रन्योऽन्याश्रयत्वेऽपि व्यक्तिभेदाद् व्यवस्था । न हि यस्या बीजव्यक्तेर्याङ्कु-
रव्यक्तिरुपजायते तस्या एवाऽङ्कुरव्यक्तेः सैव बीजव्यक्तिरपि तु तज्जातीयाया
अन्यस्याः । इयमस्याश्चान्या जनिरिष्यते । तेन यत्राऽन्योन्याश्रयं न तत्र
जन्यजनकभावः । यत्र च तद्भावो न तत्राऽन्योन्याश्रयत्वमिति । तथेहापि
शब्दप्रवृत्तेः कर्त्तव्यतावगमेन भावना प्राग्भवती । तस्याश्चेह जन्मनि
कर्त्तव्यतावगमे तत्र विदितसंबन्धस्य शब्दस्य प्रवृत्तिः, ततः प्रत्युत्पन्नशब्दतः
कर्त्तव्यतावगमः, ततो भावनेति । तदिदं शब्दप्रवृत्तिकर्त्तव्यताऽवगतिर्भावना-
चक्रमनिशमावर्त्तते इति नेतरेतराश्रयत्वम् ।

ननु भावनायां किं प्रमाणम् ? अत आह—न खलु शब्दः साक्षादेव
कर्त्तव्यताप्रतिभासमाविर्भावयति, यतो विप्रकृष्टः, अपि तु भावनामुखेन,
एवं च सति शब्दैकसमधिगम्येऽपि कर्त्तव्यतात्मनि नासुकरा संविदित्याह—
तत्र विप्रकृष्टभावनाद्वारसिद्धेः कर्त्तव्यतात्मनि स्वज्ञानेन प्रवृत्तिहेतौ परत्र
प्रवृत्तिप्रसवोन्नीतप्रत्ययेनाऽसुकरा प्रत्युत्पन्नस्य वर्त्तमानस्य शब्दस्य संविद-
ज्ञानमिति । उक्तं च ।

साक्षाच्छब्देन जनिता भावनानुगमेन वा ।

इतिकर्त्तव्यता या तां न कश्चिदतिवर्त्तते ॥ इति ।

कर्त्तव्यतावगमादेव प्रवृत्तिः, नेप्सितोपायतायाः । नित्येष्वप्य-
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ईप्सितोपायत्वे वा नित्यत्वव्याघातः ।

उच्यते—

पूर्वशब्दैर्व्यवहृतिर्व्युत्पत्तेरनपेक्षणम् ।

भवेद्विशेषहेतुः को बीजमर्थेन तु श्रुतौ ।

का पुनरियं शब्दभावना ? शब्दविषया शब्दज्ञानबीजमुत शब्दा-
ऽभिहिताऽर्थज्ञानबीजम् । यदि शब्दविषया तैरेवाऽनष्टस्मृतिसंस्कारैः
प्राग्भवतीयैः शब्दैर्व्यभिचारः स्यात् । व्युत्पत्तिश्च तदा नापेक्ष्येत । शब्दा-
ऽभिहिता चेत्तथापि पूर्वस्यां सत्यां स एव प्रसङ्गः । अथेयमेव । विशेष-
हेतुर्वक्तव्यो, यत् तुल्येषु प्रत्ययपाटवाऽभ्यासाऽऽदरेषु शब्दार्थसंबन्धविषयेष्वर्थ

कृतव्याख्यानमेतत् । इदं च वेदवादिभिरवश्याभ्युपेतव्यं न पुनरभि-
मतसाधनत्वम्, अव्यापकत्वादित्याह—कर्त्तव्यतावगमादेव प्रवृत्तिर्नेप्सि-
तोपायतायाः । नित्येष्वप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अथ नित्यमपि समीहितोपायः
कस्मान्न भवति ? इत्याह—ईप्सितोपायत्वे वा नित्यस्याऽनित्यत्वप्रसङ्गः ।
काम्यतया पुरुषेच्छातन्त्रत्वेनाऽवश्यकर्त्तव्यताऽनुपपत्तेः । तदेतद् दूषयति—
उच्यते ।

पूर्वशब्दैर्व्यवहृतिर्व्युत्पत्तेरनपेक्षणम् ।

भवेद्विशेषहेतुः को बीजमर्थेन तु श्रुतौ ॥

भवनाऽनुगमेनेत्युक्तम्, तत्र भावनां विकल्पयति—का पुनरियं शब्द-
भावना ? शब्दविषया वाचकत्वविशिष्टविषया शब्दवाचकत्वज्ञानबीज-
मुत शब्दाभिहिताऽर्थज्ञानबीजम्, कर्त्तव्यतामात्रज्ञानस्य वा बीजं करणम् ।
भावनाविज्ञानयोः कार्यकारणभूतयोः समानविषयत्वात् । अत्र प्रथमं
कल्पमधिकृत्याह—यदि शब्दविषया तैरेवाऽनष्टस्मृतिसंस्कारैः प्राग्भवतीयैः
शब्दैर्व्यभिचारः स्यात् । स्मृतिजनकः संस्कारो न वेगादिरित्यर्थः । स च
वाचकतया शब्दः स्मर्यत इति व्युत्पत्तिश्च नापेक्ष्येत । तथा च प्रथम-
श्राविणोऽप्यर्थप्रत्ययप्रसङ्गः । तदिदमुक्तं पूर्वशब्दैर्व्यवहृतिर्व्युत्पत्तेरनपेक्षणं
भवेदिति । कल्पान्तरं शङ्कते—शब्दाऽभिहिताऽर्थविषया चेद्, भवतु, तथापि
वाचकशब्दविषयाप्यस्ति भावनेति तस्यां पूर्वस्यां सत्यां स एव प्रसङ्गः ।
अथैवमर्थविषयैवास्ति भावना न पूर्वशब्दविषयः । उत्तरं—विशेषहेतुर्वक्तव्यो
यत्तुल्येषु प्रत्ययपाटवाऽभ्यासाऽऽदरेषु शब्दार्थसंबन्धविषयेष्वर्थ एव भावना-
बीजं तत्प्रत्ययपाटवादयो न तु शब्दसंबन्धयोः । त्रीणि कारणानि भावनायाः
समस्तव्यस्तानि । तथा हि । सकृदनुभूतेषु प्रत्ययपाटवाद् भावना भवन्ति ।

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
वगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

पपत्या सामान्यरूपप्रसिद्धिनिबन्धनप्रमाणाऽपेक्षायां तदभावे प्रामाण्याऽभावः । यथा चेह जन्मनि तथा पूर्वस्मिन्पूर्वतरेऽपि साऽपेक्षितेति प्रमाणाऽभावः । तत्र किं विकल्पमात्रमेवेदमनादिशब्दवासनानिबन्धनं स्यात्तच्च पुरस्तात्प्रत्युक्तम् ।

शक्यसाधनः । न चाऽपूर्ववस्तुसत्तासाधने पक्षधर्मता । तथा हि । कदाचित्सत्तायां साध्यायां भावधर्मो वा हेतुरुच्येताऽभावधर्मो वा, प्रकारान्तराऽभावात् । तत्र बाह्या अप्याहुः ।

‘नाऽसिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धो भावस्य तत्सत्ता साध्यते कथम्’ ॥ इति ।

तस्मादनुमानं सामान्यरूपेण यो वह्निः प्रसिद्धं तेन विशिष्टं वस्तु पर्वतादिकमवगाहते । वह्निभावाऽभावसाधारणेन रूपेण वा यः प्रसिद्धः पर्वतादिः साधनाश्रयस्तमेव वह्निविशिष्टमवगाहते । तदनेन नियमात्पक्षधर्मतारूपसम्बन्धद्वयसंवित्तावनुमानप्रवृत्तिर्नान्यथेति सूचितम् । एवं वाक्यमपि सामान्यप्रसिद्धक्रियं पदार्थं सामान्यरूपप्रसिद्धेनैव पदार्थान्तरेण कारकरूपेण विशिष्टमवगाहते । तदनयोर्विशिष्टविषयता, न पुनरपरिदृष्टचरवस्तुसद्भावविषयतेत्युक्तं भवति । कुतो वाक्यमेवंविधम् ? इत्याह—अप्रसिद्धपदार्थवाक्यार्थप्रतीत्यनुपपत्त्या पदार्थस्येतरपदार्थविशिष्टस्यैव वाक्यार्थत्वात् । अगृहीतसम्बन्धस्य चाऽपदार्थत्वात् । अतः सामान्यरूपप्रसिद्धिनिबन्धनस्य च कर्तव्यतायां प्रमाणस्याऽभावाल्लिङ्गवाक्ययोर्विशिष्टायां तस्यां प्रामाण्याभावः ।

ननूक्तं कथं शब्दप्रवृत्तिकर्तव्यताऽनुभवभावनाचक्रमनिशमावर्तत इति, किमत्र मानान्तरेण ? इत्यत आह—यथा चेह जन्मनि तथा पूर्वस्मिन्पूर्वतरेऽपि साऽपेक्षितेति प्रमाणाऽभावः । अत्रेदमाकूतम् । प्राग्भववीयभावनाजनितकर्तव्यतावगमाद् बालस्य स्वयं प्रवृत्तौ सिद्धायामनादितापरिहारः स्यात्, सैव त्वसिद्धा । तथा हि । यद्विषयाऽनुभवभाविता या भावना सा तत्रैव स्मृतिमाधत्ते, न त्वर्थान्तरेऽपि, अतिप्रसङ्गात् । न च कर्तव्यतासामान्यमपि विशेषप्रवृत्तिहेतुः । न च यत्क्रियाभेदगोचरा प्रागपि भवे कर्तव्यताऽवगतात्तत्क्रियागोचरैव बालेन स्मृता क्रियान्तरे प्रवृत्तिमुत्पादयितुमर्हति । नापि क्रियान्तरे स्मर्यते । न खलु पाटलिपुत्रउपलब्धस्य प्रासादस्य शिलाह्वदे स्मरन्नभ्रान्तः । अतः स्तनपानादिगोचरकर्तव्यताऽवगतौ भावनाय अन्यत्कारणं वक्तव्यम्, न च तच्छब्दार्थमह जन्मनि सर्वेषु जन्मस्त्विति प्रमाणाऽभावः । अपेक्षितोपायतां स्तनपानादेः प्रत्यभिज्ञासिद्धया तज्जातीयतया बालोऽप्यनुमिमीते । तत्र विषयस्याप्यसिद्धौ सत्यां विकल्पमात्रमेवेदमनादिशब्दवासनानिबन्धनं स्यात् ।

अपि च—

कर्तुरिष्टाऽभ्युपाये हि कर्तव्यमिति लोकधीः ।

विपरीते त्वकर्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥

यः खलु प्रत्ययो यमर्थमन्वेति स तस्य विषयः शुक्ल इव शुक्लप्रत्ययस्य । अपेक्षितोपायतां तद्विपरीततां चाऽनुयातौ कर्तव्यमकर्तव्यमिति प्रमितिप्रत्ययौ लौकिकानाम् । तेन तयोर्गोचराविति गम्यते ।

तच्च पुरस्तात्प्रत्युक्तं न निरालम्बनं ज्ञानमिति । तत्पारिशेष्यात्कर्तुरीप्सितोपायतैव प्रवृत्तिहेतुः कर्तव्यताज्ञानस्याऽऽलम्बनम् ।

अपि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि सैवाऽऽलम्बनमित्याह—

कर्तुरिष्टाऽभ्युपाये हि कर्तव्यमिति लोकधीः ।

विपरीते न कर्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥

ननु कृतिव्याप्यतद्विपरीततागोचरौ कर्तव्यत्वाऽकर्तव्यत्वप्रत्ययौ कथं समीहिततद्विपरीतसाधनते गोचरयितुमर्हतः ? न च साधनताकर्तव्यतयोस्तादात्म्यम्, सिद्धसाध्यत्वेन दहनतुहिनवत्स्वभावविरोधादित्यत आह—यः खलु प्रत्ययो यमर्थमन्वेति स तस्य विषयः शुक्ल इव शुक्लप्रत्ययस्या अपेक्षितोपायता तद्विपरीततां चाऽनुयातौ कर्तव्यमिति प्रत्ययो प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु लौकिकानाम् । तेन ते अपेक्षितोपायतातद्विपरीतते तयोः^२ कर्तव्यमकर्तव्यमिति प्रत्यययोर्गोचराविति गम्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । इदमत्राकूतम् । सत्यं, कृतिसाध्यतामात्र कर्तव्यता । न तु तन्मात्रं हेतुः, समीहितस्यापि कर्तव्यतया तद्वेतुत्वप्रसङ्गात् । न खलु फलं कर्तव्यमिति प्रवृत्तिगोचरस्तत्साधनं तु स्यात् । न चाऽन्यस्य कर्तव्यताऽन्यत्र प्रवर्तयति । अतिप्रसङ्गात् । साधनतया नाऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन साधनत्वमेव प्रवृत्तिहेतुः, न तु तन्मात्रमपि तु कर्तुरिष्टाऽभ्युपाय इत्युपपादयिष्यति स्वयमेवाऽऽचार्यः । तस्मात्कर्तुरिति वचनादाचार्यस्य कर्तव्यतैकार्थसमवायिनी समीहितसाधनता प्रवृत्तिहेतुः कर्तव्यताज्ञानालम्बनमभिमतम् । न चाऽन्योर्भिन्नकालयोरैकाधिकरण्ये कश्चिद्विरोध इति उपपादयिष्यामः । न च कर्तव्यतामात्रोपयोगिनी समीहितसाधनता प्रमाणान्तःपातिनी न प्रवृत्तिहेतुः । कर्तव्यतैव तद्वेतुः । सा च क्वचित्साधनतयाऽवगम्यते, क्वचिच्छब्दतस्तेनाऽसत्यामपि समीहितसाधनतामन्त्येषु कर्तव्यताऽवगम्यमाना प्रवृत्तिहेतुरिति साम्प्रतम् ।

तस्मात्कर्तव्यतापि नाऽन्या कर्तुः समीहितोपायतायाः । यथोक्तं तेन कर्तव्यतामात्रं प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम् । अपि च भवतु प्रमाणान्तःपातिनी, तथाप्यस्ति हि किञ्चित्प्रमाणं यदभावात्प्रमेयं निवर्तते, यथा कृतकत्वं भावानामनित्यत्वे प्रमाणम् । अथ च तदभावादनित्यत्वं निवर्तते, नैव ह्यस्ति संभवः अकृतकश्चाऽनित्यश्च भाव इति । तथेहापि कृतिव्याप्यता कार्यता, कृतिश्च पुरुषप्रयत्नः, स चेच्छाद्वेषजीवनयोनिः स्वयोनिनिवृत्तौ न भवति, धूम इव धूमध्वजनिवृत्तौ । न च हिताहितप्राप्तिपरिहाराऽसाधनसाधनेषु नैमित्तिकनिषेधाऽपूर्वेष्विवाऽसंभवः । द्वेषजीवने त्वनाशङ्कनीये एवाऽनुपादेयत्वाद् विधेयविषयत्वाच्च । नन्वेतदनुमानं, तच्चाऽपूर्वकर्तव्यताविधायिनि परिपन्थिनि नित्यतयाऽनपेक्षप्रमाण्ये सति शब्दे बाधितविषयतया नोदेतुमर्हति । अबाधितविषयत्वमपि हि पक्षधर्मतावदनुमानसामग्रीनिविष्टमिति तद्विदः । तत्किं सहस्रसंवत्सरे सत्रे सहस्रहायनजीविन एव सन्त्वधिकारिणः ? सहस्रसंवत्सरनिर्वर्तनीयमेतदाम्नायते सत्रम् । सहस्रसंवत्सरजीविनां पुंसामसंभवात्संवत्सरशब्दो जघन्यप्रवृत्तिद्विवसेष्विति चेत् । न असंभवस्याऽसिद्धेः । आम्नायत एव हि मानान्तरनिरपेक्षात्सहस्रसंवत्सरसत्रविधायिनः संभविष्यन्ति सहस्रायुषः पुरुषाः । स्यादेतत् । विवादाध्यासिताः पुरुषाः न सहस्रायुषः पुरुषत्वादस्मदादिवदित्यनुमानादसंभव इति । नन्वागमबाधितमनुमानं नोदीयत इत्युक्तम् । सत्यम्, प्रवृत्त आगमोऽनुमानं बाधते, तत्प्रवृत्तिरेव तु स्मारितपदार्थाऽन्वययोग्यताऽवधारणपुरःसरा, तदवधारणसमये च बाधितविषयमनुमानं प्रवृत्तं सत्रकर्तव्यतासहस्रसंवत्सराणामन्वयमयोग्यत्वान्निरुध्य संवत्सरशब्दं जघन्यप्रवृत्तिमापादयतीति चेत् । न । इहापि समानत्वात् । न खलूपेक्षणीये नैमित्तिकनिषेधाऽपूर्वे प्रयत्नं प्रति प्राधान्येनाऽन्वयमर्हति । न चैकशब्दवाच्ययोरन्वयो न योग्यतामपेक्षत इति युक्तम् शब्दाऽवधारणसमये योग्यताहीनयोरन्वयाऽनवधारणेनैकशब्दवाच्याऽन्वयाऽनुपपत्तेः । कामाधिकारे कामाऽनुकूलतया कृत्यन्वयोपपत्तिरिति चेत् । किमायातं नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोः ? तत्र तच्छब्दप्रत्यभिज्ञानात्कामस्याऽश्रुतेरपूर्वमात्रकर्तव्यताऽवगतिरिति चेत् । तर्हि कर्तव्यताशरीरनिवेशिनाऽकामेनापि भवितव्यं नियोज्येनेव निमित्तवत्ता निषिध्यमानक्रियाकर्त्रा वा श्रुतेनापि । तथा च न नियोगमात्रकर्तव्यता । नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोस्तन्मात्रत्वे च कर्तव्यताहानिर्नियोज्याऽभाव इवेति कर्तुरपेक्षितोपायता कर्तव्यता, तद्विपरीतता चाऽकर्तव्यतेति सिद्धम् । तदेतदुपसंहरति—तस्मात्कर्तव्यतापि नाऽन्या

“कर्तव्यस्य सुखं फलमिति” । कथं तर्हि नित्येषु नित्यता कर्तव्यता वा । यथाशक्ति चाङ्गोपसंहारः । तथा हि । यदि तावत्पुत्रादीप्सितं तत्रोपेयनित्यता विहन्येत । तदिच्छाया अनित्यत्वात् । तत्र यावज्जीवमित्यनर्थकम् । नाप्यधिकारिविशेषणतयाऽर्थवत् । अर्थसिद्धेः ।

अथ, मतं सर्वेषां सर्वदा सर्वमोहितं फलं भविष्यत्युपात्तदुरितनिर्हरणम् । भवेदेवं नित्यता, फलवशेन न शब्दात् । तथा हि । फलस्य नित्यसमीहितत्वात्तद्वशेनाऽवश्यकर्तव्यता वास्तवी । शब्दस्तु नित्यसमीहितोपायप्रतीतिमात्रोपलक्षणः । तत्राऽसति शब्दव्यापारे ततो निर्हृत्यर्थकृच्छादिवत्सर्वाङ्गोपसंहाराप्रसङ्गोऽन्यथा फलाऽभावात् । शाब्दे हि नित्यत्वे समीहितोपायतायाः । अत्रैव भाष्यग्रन्थं पठति—तदुक्तं कर्तव्यस्य सुखं फलमिति ।

अत्र चोदयति—यदि कर्तुः समीहितसाधनतैव कर्तव्यता, कथं तर्हि नित्येषु नित्यता कर्तव्यता वा ? न ह्येतन्नित्यं समीहितसाधनं भवतीति भावः । क्वचित्पाठः कथं तर्हि नित्येऽप्यनित्यता कर्तव्यताया इति, स च सुगम एव । यदि च समीहितसाधनता ततो यथाशक्ति चाङ्गोपसंहारः कथमिति चेत्यनुकृष्यते । तदभावे न नित्यतेत्यर्थः । ननु समीहितसाधनत्वनित्यत्वयोः को विरोधः ? इत्यत आह—तथा हि । यदि तावत्पुत्रादीप्सितं तत्रोपेयनित्यता विहन्येत । कुतः ? तदिच्छाया अनित्यत्वात् । भवतु अनित्यत्वं को दोषः ? इत्यत आह—तत्राऽनित्यत्वे सति यावज्जीवमित्यनर्थकम् । नाप्यधिकारिविशेषणतयाऽर्थवत् । अर्थसिद्धेर्यावत्पदस्यानर्थक्यं स्थितमेव । यावज्जीवनमात्रस्याप्यधिकृतविशेषणत्वं न संभवति, व्यवच्छेद्याऽभावात् । न ह्यजीवतोऽधिकारप्रसक्तिस्तेनार्थसिद्धेरनर्थकत्वमित्यर्थः ।

अथ मतम्, सर्वेषां सर्वदा सर्वमोहितं फलं भविष्यति उपात्तदुरितनिर्हरणम्, ततश्च नित्यसमीहितसाधनत्वान्नित्यत्वमुपपत्स्यत इति । निराचष्टे—भवेदेवं नित्यता । किं तु फलवशेन, न तु शब्दात् । स्फुटयति—तथा हि । फलस्य नित्यसमीहितत्वात्तद्वशेनाऽवश्यकर्तव्यता वास्तवी । शब्दस्तु समीहितोपायप्रतीतिमात्रोपलक्षणः^१ । ननु नित्यतया नः प्रयोजनं, सा च फलतोऽपि लब्धेति कृतं शब्देनेत्यत आह—तत्राऽसति शब्दव्यापारे नित्यतायामेनोनिर्हृत्यर्थकृच्छादिवत्सर्वाङ्गोपसंहाराप्रसङ्गः । कुतः ? अन्यथाऽनुपसंहारे सर्वेषामङ्गानां प्रायश्चित्तवदेव फलाऽभावात् । न चैष शब्देऽपि

१. कर्तव्यफल इति २ पु० पा० ।

२. समीहितोपायो विश्वजिदिति भू० पु० पा० । ३. उपलक्षणः पु० पा० ।

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
वगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

कथं चेदं नित्यत्वं कर्मणो यदि नित्यसमीहितसाधनत्वं मि? ति नित्याऽनुष्ठानादेतदकरणे प्रत्यवायान्नित्यक्रिया शब्दादेव । नैतत् । शब्दादेव चेदस्य कर्त्तव्यता किमर्थमकरणे प्रत्यवायकल्पना ? शब्दादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । न च शब्दः कारकत्वेन प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम् ज्ञापकत्वे चाकरणे प्रत्यवायज्ञापनाभि-

प्रसङ्गात् किञ्चिदाह—तत एव यतो यावज्जीवश्रुतिविशिष्टया लिङा नित्येप्सितमिह फलं कल्पितं तत उभयोरपि काम्यनित्ययोः कर्मणोः कामनाकृतप्रवृत्तिवत्त्वेनाऽगृह्यमाणविशेषतया साधारणतया तन्त्रमनुष्ठानमस्मदभिमतं सिध्यति ।

मीमांसकैकदेशिनस्तु काम्ये क्रियमाणे प्रवृत्तौ नियोगात् कामनाया बलीयस्त्वान्नित्यस्यैकदेशकालकर्तृकतया प्रासङ्गिकीं सिद्धिं मन्यन्ते । तदिदमसाम्प्रतम् । यदि हि नैसर्गिकी कामनिबन्धना प्रवृत्तिनियोगनिबन्धनायाः प्रवृत्तेर्बलीयसी स्यात् ततो भवन्मतेन प्रत्यग्रक्लेशधनव्ययपराङ्मुखा नित्यनैमित्तिकेषु प्रवृत्तयस्त्यपि नियोगे न प्रवर्त्तेरन् । तथा निषिद्धेभ्यो हिसादिभ्यो न निवर्त्तेरन्निति नित्यनैमित्तिकनिषेधगोचराः खलु विधयो दत्तजलाञ्जलयः प्रसज्येरन् । स्यादेतत् । केवला कामना विधेर्दुर्बला, विध्यनुगृहीता तु बलीयसी नाऽनुग्रहार्थं भवेत् । न हि नित्यनैमित्तिकेषु विधिना प्रवृत्तौ कर्त्तव्यतायां कामनायाः कश्चिदुपयोगः । नापि दृष्टार्थेषु काम्येषु तदा विधेरुपयोगः । तस्मान्न काम्येऽनुष्ठायमाने प्रासङ्गिकत्वं नित्यस्य । तस्मादस्मन्मतावलम्बनेन तन्त्रतैव रमणीयेति ।

क्वचित् पाठः न तु तत एवेति । अस्यार्थः न तु नित्यसमीहितोपायत्वाद्यथाशक्तिप्रयोगाच्च नित्यत्वकल्पना, किं तु श्रुतादेव नित्यत्वादेतदुभयमिति । अन्यथेति यथार्था स्यादिति । तयोश्च नित्यसमीहितोपायत्वं यथाशक्त्यनुष्ठानयोर्मनान्तरं मृग्यम् । यदि पुनर्यावज्जीवश्रुतिप्रतिपन्ननित्यत्वोपपादनार्थं नित्यसमीहितफलकल्पनायामपि वास्तवी नित्यता न शाब्दीति मन्येत तत्राह—कथं चेदं वास्तवं नित्यत्वं कर्मणो यदि नित्यसमीहितसाधनत्वमिति । नित्याऽनुष्ठानात्परस्याप्येतत्तुल्यमित्याह—अकरणे प्रत्यवायादितरस्याप्यनुष्ठानमिति तुल्यम् । शब्दपूर्वकत्वेन तत्कल्पनायामङ्गीक्रियमाणायाम् नाऽशब्दनित्यत्वमुभयोः परस्याऽऽत्मनश्च । पर आह—नाऽकरणे प्रत्यवायादस्मन्मते नित्यक्रिया किं तु शब्दादेव । परिहरति—नैतत् । शब्दादेव चेदवश्यकर्त्तव्यता किमर्थमकरणे प्रत्यवायकल्पना ? शब्दादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । ननु शब्द एव स्वरूपेण प्रवर्त्तयिष्यति मां च भूदकरणे प्रत्यवाय-इत्याशङ्क्याह—न च शब्दः कारकत्वेन प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम् । ज्ञापकत्वे चाकरणे

त्यनुष्ठापयतीति वास्तवमेव स्यात् । तस्मादव्यवस्थितविधितत्त्वानामीदृशानानाविधाः समुल्लासाः । कृच्छ्रविश्वजितोस्तु सदा सर्वस्य समीहितसाधनयोरपि सर्वस्य सर्वदेति शब्दस्याऽभावात्सर्वाङ्गप्रयोगः । ननु फलवत्त्वे शक्त्यनुसार एव न संभवति, वेगुण्यात्फलाभावप्रसङ्गात् किमिदं वेगुण्यम् ? चोदनार्थत्वहानिः, न तर्हि वेगुण्यम्, यावज्जीविके यथाशक्त्यङ्गोपेतेऽपि चोदनार्थत्वात् अचोदनार्थत्वे वा शक्तेरफलत्वेऽपि सर्वाङ्गोपसंहारोऽन्यथा चोदनार्थनिवृत्त्यभावाच्चेति । तदा क्रियाव्यतिरिक्तसाध्याभावान्नाङ्गापेक्षा । अनङ्गत्वमेव प्राप्तम्, कर्मणो विज्ञातोपायत्वात् । क्रियाऽपि विधेरूपेण ज्ञातस्वभावा चोदनार्थनिवृत्तये अपेक्षतेऽङ्गानीति चेत्, सर्वाङ्गोपसंहारप्रसङ्गः । अथाऽऽख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति यावज्जीवश्रुतेः शक्तिश्चोदनार्थः । फलवादिनो न सा दण्डवारिता । किं चेदं रूपं चोदनायाः । यदि प्रत्यवायज्ञापनान्नित्यमनुष्ठापयतीति वास्तवमेव नित्यत्वं स्यात् । उपसंहरति—तस्मादव्यवस्थितविधितत्त्वानामीदृशानानाविधाः समुल्लासाः ।

यत्तु विश्वजिदादिवदित्युक्तम्, तत्र वैधर्म्यमाह—कृच्छ्रविश्वजितोस्तु सदा सर्वस्य समीहितसाधनयोरपि सर्वस्य सर्वदेति शब्दस्याऽभावत्सर्वाङ्गप्रयोगः । चोदयति—ननु फलवत्त्वे शक्त्यनुसार एव न संभवति, वेगुण्याद्वेतोः फलाऽभावप्रसङ्गात् । साधनाद्वि फलेनोत्पत्तव्यम्, । अङ्गसाकल्यवच्च साधनं नाङ्गवैकल्ये सति तत्त्वे व्यवस्थानुमर्हतीत्यर्थः । परिहरति—किमिदं वेगुण्यम् । ? यद्युच्येत चोदनार्थत्वस्य हानिस्तत्राह—न तर्हि वेगुण्यम् । कुतः ? यावज्जीविके यथाशक्त्यङ्गोपेतेऽपि चोदनार्थत्वात् । यावज्जीवशब्दस्यैष महिमा यत्कतिपयाऽङ्गविकलमपि साधनं फलाय कल्पते इत्यर्थः । न चेदेवं परमतेऽपि तुल्यः प्रसङ्ग इत्याह—अचोदनार्थत्वे वा शक्तेरफलत्वेऽपि सर्वाङ्गोपसंहारः । कुतः ? यावज्जीवशब्दाऽनादरे यो यदेत्युपबन्धात्साङ्गस्याऽफलस्यापि चोदनार्थत्वत्किञ्चिदङ्गवैकल्ये चोदनार्थनिवृत्त्यभावात् । यद्युच्येत तदा क्रियाव्यतिरिक्तसाध्याऽभावान्नाङ्गापेक्षा साध्याऽभावसूचनपरश्च यावज्जीवशब्द इति । दूषयति—अनङ्गत्वमेव तर्हि युक्तं कर्मणः । कुतः ? विज्ञातोपायत्वात् । शङ्कते—क्रियापि विधेरूपेणाऽज्ञातस्वभावा चोदनार्थनिवृत्तयेऽपेक्षतेऽङ्गानीति चेत् । यद्यपि क्रियास्वरूपं लौकिकं लौकिकोपायसाध्यं च, तथापि चोदनागम्येन रूपेणालौकिकत्वात् साङ्गस्य चोदनार्थत्वादङ्गानामप्यनुष्ठानं युक्तमित्यर्थः । निराचष्टे—सर्वाङ्गोपसंहारप्रसङ्गः । आशङ्क्य साम्यमाह—अथाऽऽख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति यावज्जीवश्रुतेः शक्तिश्चोदनायाः । फलवादिनोऽपि सा न

दर्शपूर्णमाससंज्ञकं तदुत्पत्तिवाक्याऽवगतमित्यनौत्पत्तिकानामभावः ।
अथान्यत्र तच्छ्रेयःसाधनत्वात् । यथोक्तम् 'श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं
वेदात्प्रतीयते' इति । तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश' इति च । नाऽप्य-
करणे प्रत्यवायहेतुता, असतो हेतुत्वाऽनुपपत्तेः ।

दण्डेन वारिता । अपि च किं चेदं रूपं चोदनार्थः, कर्मस्वरूपं हि देवतोद्देशेन
पुरोडाशत्यागात्मकम्, तच्च मानान्तरात्समधिगम्यमिति न चोदनार्थस्तत्र
प्रमाणमिति भावः ।

ननु भवतु कर्मस्वरूपं मानान्तरवेद्यं यत्पुनरेतस्याष्टसु कपालेषु
संस्कृतपुरोडाशद्रव्यत्वमग्निदेवतात्वं च त'दाग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्येतस्मा-
दुत्पत्तिवाक्यादन्यतोऽशक्यावगममिति । न चोत्पत्तिवाक्याऽवगतविध-
विशेषणे कर्मणि न्यूनाऽतिरेकरणाय प्रमाणान्तरं प्रभवति, तत्करणे तत्स्व-
रूपग्रहणप्रसङ्गादन्यतस्तदविज्ञानादित्याशयवानाशङ्कते—यदि दर्शपूर्णमास-
संज्ञकम् । निराकरोति—तदुत्पत्तिवाक्याऽवगतमित्यनौत्पत्तिकानामभावः
प्रसज्येत । यन्मात्रमेव हि द्रव्यदेवतादिकमङ्गमुत्पत्तिवाक्याऽवगतं तावतो-
ऽशक्यहानत्वात्तद्वाने कर्मस्वरूपहानप्रसङ्गात् । मा भूत्परित्यागः, अन्यानि
यानि पुनरङ्गान्युत्पत्तिकर्मसंबन्धीनि सन्निपत्योपकारकाण्यवघातादीन्यारा-
दुपकारकाणि च प्रयाजादीन्यनौत्पत्तिकान्याग्नेयाद्युत्पत्त्यसंबन्धीनि तेषाम-
भावप्रसङ्गः । न खलु तेषां ग्रहणे कर्मस्वरूपं निरपेक्षोत्पत्तिवाक्यावगतं
विद्यते । अथाऽन्यत्र तच्छ्रेयःसाधनत्वात् । यथोक्तं श्रेयःसाधनता ह्येषां
नित्यं वेदात्प्रतीयते 'तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश' इति च ।

यत्पुनरुक्तं यावज्जीवोपधानाल्लिङ्गोऽवश्यकर्तव्यता कर्मणोऽवगम्यते ।
लोकश्च तदवश्यकर्तव्यमवगच्छति यदकरणे प्रत्यवायो भवति, भयाद्धि
यादृशो प्रवृत्तिर्न तादृशी लोभात्, तदकरणनिमित्तप्रत्यवायमेव कल्पयिष्यामो
न पुनरुपात्तदुरितक्षयलक्षणं फलम् । तथा सत्यकुर्वन्विहितं कर्मत्यादिभूयांसि
वचांसि धर्मशास्त्रकाराणां वाक्यशेषश्च 'यो ह वे'त्युपपत्स्यते इत्यत आह—
नाप्यकरणे प्रत्यवायहेतुता । असतो हेतुत्वाऽनुपपत्तेः । अयमर्थः । सत्यं
करणेनाऽकरणं निवर्तते । किमिति पुनस्तन्निवर्तनीयम् । प्रत्यवायहेतु-
त्वादिति चेत् । तदसत् । कुतः ? असतो हेतुत्वाऽनुपपत्तेः । न च करणेन
भावरूपेण प्रत्यवायाऽभावः प्रागभावरूपः शक्योपजनः । ननु च नित्या-
ऽकरणे तत्कालेऽन्यान्वेव कर्माणि कानिचिदन्ततो निमेषादीन्यपि तानि
प्रत्यवायं जनयन्ति । नित्यक्रियायां तु सन्त्यपि तानि न जनयन्तीत्येवं

तुल्ये च साध्यत्वे नाऽनुपपत्तिः प्रयाजादीनाम् ।

न हि स्वरूपे कार्ये वाऽनुपयोग्यङ्गम् । प्रयुक्तेरेष्वेवंविधस्याऽ-
भावात् । न च दुःखत्वात्कर्मण आनुषङ्गिकात्पापक्षयात्प्रवृत्तिरशास्त्रीयत्वे

किमिति न कल्प्यते ? न शक्यं कल्पयितुम् । तथा हि । यावज्जीवं
जुहुयादिति होमाऽनुरक्तायां भावनायां पुरुषं प्रवर्तयतीति प्रवर्तना, सा
चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षितोपायतैव प्रवृत्तिविषयस्य निवर्तना वाऽनर्थ-
साधनता निवृत्तिविषयस्य । तद्यत्र प्रवर्तयति यतश्च निवर्तयति तस्यैव
हितोपायत्वमहितोपायत्वं च प्रतिपादयति । न पुनरन्यस्य नित्यसमये
क्रियमाणस्य कर्मणः प्रत्यवायहेतुतामवगमयितुमुत्सहते । श्रुतिसंभवे
लक्षणाश्रयणाऽयोगात् ।

यच्चोक्तं भयात् प्रवृत्तिर्ध्रुवभाविनी न तथा लोभादिति । सत्य-
मेतत् । वाङ्मनःशरीरचेष्टाभिर्दशविधाभिर्निषिद्धत्वेन विवेकिना परिह्रिय-
माणाभिरपि देवादिदवानिशमुपगताभिराधीयमानात्पाप्मनो विविधदुःसह-
दुःखबीजाद्विम्यतस्तत्प्रत्यक्षलक्षणसमीहितसाधनेऽपि ध्रुवप्रवृत्तयो भवन्त्येव ।
न च क्वचित्समीहितसाधनता, क्वचिदपरामृष्टेष्टसाधनत्वं लिङ्गं इति
युक्तम् । ऐकात्म्ये संभवत्यव्याप्यत्वादर्थवैचित्र्यस्याऽव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न
च स्मृतिविरोधः । समीहितसाधनत्वेऽपि नित्यानां यदा न तानि क्रियन्ते
तदा दुरितान्यक्षीणानि प्रायश्चित्तान्तरेण क्षेप्यन्त इति नाऽनुपपत्तिः ।
वाक्यशेषोऽपि सन्देहेऽपेक्षितो निर्णयहेतुतां प्रतिपद्यते । अपेक्षितोपायत्वे
विधावुपात्तदुरितक्षयप्रत्यवायाऽभावस्याऽसन्देहान्नित्यानां न वाक्यशेषापेक्षा-
स्तीति अर्थवादमात्रं वाक्यशेष इति कृतं विस्तरेण ।

किं चाऽस्मिन्मते तुल्ये च साध्यत्वे प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासयोश्च
तृतीयाया अपि द्वितीयार्थे व्याख्यानाद्भावनायां वा कथंचित्करणभावेनोप-
पादनात्प्रयाजादीनामङ्गत्वाऽनुपपत्तिः । विनियोजकप्रमाणाभावात् । कर्तव्यस्य
हीतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमाचक्षते । तदिह दर्शपूर्णमासयो-
नित्ययोर्निष्फलत्वेन प्रयाजादीनां च यावद्दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यतया
प्रयाजादीन् नापेक्षते तावत्प्रयाजादयोऽपि किमिति दर्शपूर्णमासौ अपेक्षन्ते ?
इति न प्रकरणं विनियोजकं भवितुमर्हति । न च प्रकरणव्यतिरिक्तमेषां प्रयो-
जकं प्रमाणान्तरं प्रतिज्ञायते प्रज्ञायते वा । न च द्वारकार्याभावेऽङ्गता युक्ता ।
तस्यास्तदव्याप्यत्वेन तन्निवृत्तौ निवृत्तेरित्याह—न हि स्वरूपे कार्ये वाऽनु-
पयोग्यङ्गम् ।

तत्र कुर्वित्यर्थो^१ धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनोपगमात्^२ । उत्पाद्यत्वात्-
स्याऽप्रत्यक्षत्वमिति चेत् । उत्पन्नस्याऽस्तु । न नूतनमपि स्वरूपेण धर्मः,
श्रेयः साधनत्वेन तु तच्चाऽस्तीन्द्रियम् । किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वम् ? यदि
तावच्छक्तिः सा चाऽस्तीन्द्रियेति । उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा^३
विषयनियमः सुनिरूपितः । अथ तदाऽसत्त्वात् । कालान्तरभावित्वात्
श्रेयसः । भवतु, अन्यथा धर्मत्वहानेः । श्रेयःसाधनं तु वर्तमानमिति

वर्तमानकालविषयमेव चक्षुरादीति । न च धर्मो वर्तमान इत्यत आह—
कालतस्तु नियमे यदा धर्मस्य वर्तमानत्वं तदाऽतिशयवच्चक्षुरादिविषय-
भावो न विरुद्धः । यद्युच्येत न कदाचिदप्ययं वर्तमान इति, तत्राह—
आत्यन्तिके चाऽवर्तमानत्वे अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् इत्युक्तम् ।

ननु कुर्विति नियोगो धर्मः, न चैष वर्तमानः । करोषीत्यविशेष-
प्रसङ्गात् । वर्तमानाऽवस्थस्तु न नियोग इति न धर्म इत्यत आह—तत्र
कुर्वित्यर्थो धर्मः । कस्मात् ? यागादेर्नियोगविषयस्य धर्मत्वोपगमात्तत्रैव
धर्मत्वप्रसिद्धेः । शङ्कते—उत्पाद्यत्वादवर्तमानत्वात्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वमिति
चेत् । निराकरोति—उत्पन्नस्यास्तु । पुनः शङ्कते—उत्पन्नमपि यागादि न
स्वरूपेण धर्मः, श्रेयःसाधनत्वेन तु तच्चातीन्द्रियम् । तदेतद् दूषयितुं
विकल्पयति—किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वं ? यदि तावच्छक्तिः सा चाऽस्तीन्द्रि-
येति । दूषयति—उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा विषयनियमस्तु
निरूपित इति । अथ साधनस्य श्रेयसा संबन्धः श्रेयःसाधनत्वं, कृत्तद्धित-
समासेषु संबन्धाभिधानं त्वतलभ्यामिति वार्तिककारवचनात् । संबन्धश्च
संबन्धिद्वयाऽधीननिरूपणो नाऽन्तरेण संबन्धिना शक्यो निरूपयितुमित्यसति
श्रेयसि कालान्तरभाविनि कथं तत्संबन्धो यागादीनामप्रत्यक्षमीक्ष्येतेति
शङ्कते—अथ तदा यागादिसमयेऽसत्त्वात् । कुतोऽसत्त्वमिति? त्यत आह—काला-
न्तरभावित्वादाऽमुष्मिकस्य स्वर्गादेः श्रेयसः । उत्तरम्—भवतु कालान्तरभावि
श्रेयः, तत्साधनत्वं त्वतिशयो यागादिसमवेतो यः स तत्कालो यो यागादि-
कालः । न खलु भिन्नकालयोराधाराऽऽश्रयभावः सम्भवति । तत्सम्भवे
तत्त्वमेव कुतः ? इत्यत आह—अन्यथाऽसमवायादतिशयस्य यागादीनाम-
श्रेयः साधनत्वाद्धर्मत्वहानेः । तस्माद्यदा तदा भवतु, श्रेयः साधनत्वं तु वर्त-
मानमिति नाऽक्षाणामविषयो धर्मः श्रेयःसाधनरूपः ।

१. कुर्वित्यर्थः मू० पु० पा० ।
२. तदुत्पाद्यत्वात् १ पु० पा० ।
३. परिमाणतो वा स्वरूपतो वा० मू० पु० पा० ।

नाऽक्षाणामविषयः । ननु प्रागनुष्ठानाद्धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिः । तथा
च भविष्यद्वा^१ऽक्षाणामविषयः । नैवाऽधिष्ठातृणां^२ प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, अपि
तूपदेष्टुरतिशयवतः । स चाऽतिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव व्योम्न
उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वेत्यदोषः ।

उच्यते—

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ।

चिरकालफलायाऽऽहुर्न तदध्यक्षमीक्षते ॥

प्रलीयमानकर्मलब्धोपजनः । पूर्वाऽपराङ्गोपपादिताऽवस्थान्तरो देश-

एतदुक्तं भवति । भवतु नाम श्रेयःसाधनत्वशब्दः संबन्धवचनो न
पुनर्द्वैर्मंशब्दोऽपि श्रेयःसाधन एव । तस्य लौकिकपरीक्षकैरविवादं प्रयो-
गात् । अतिशयवच्च यागाद्येव तत्साधनमिति त एव धर्मपदास्पदम् । ते च
तद्भाजो वर्तमाना इति तेषां तद्वतां प्रत्यक्षतेति ।

चोदयति—ननु प्रागनुष्ठानात् धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिस्तज्ज्ञा-
नस्याऽनुष्ठानाऽङ्गत्वात् । तथा च भविष्यद्वाऽक्षाणामविषयः । परिहरति—
नैवाऽनुष्ठातृणामस्मदादीनां प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, किं तूपदेष्टुरतिशयवतः । यः
खलु परेणाऽनुष्ठीयमानं यागादिप्रत्यक्षेण श्रेयःसाधनं पश्यति । कुतः पुनरस्या-
प्यमतिशयः ? इत्यत आह—स चाऽस्यातिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव
व्योम्न उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वा कस्यचिदाप्तोपदेशादष्टाङ्ग-
योगमवगम्य तदनुष्ठानात्तत्परिपाके सति तां तां योगभूमिमधिरूढस्य संप्रज्ञात-
समाधिप्रभावादेवाऽप्यमतिशयो जायते । तस्याऽचिन्तनीयसामर्थ्यत्वात् ।
यथाह—को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबतु, स इव दण्डका-
ऽरण्यं सृजतीति । सोऽयमुभयविधोऽतिशय उपायप्रत्यय उपेयप्रत्ययश्चेत्या-
ख्यायते योगाचार्यैरिति । तस्माददोषः ।

तदेवं प्रत्यवस्थितं परं निराकरोति—उच्यते ।

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ॥

चिरकालफलायाहुर्न तदध्यक्षमीक्षते^४ ।

तदेतद् व्याचष्टे—आशुतरविनाशित्वात् कर्मणः प्रलीयमानकर्म-
लब्धोपजनः । कर्माऽऽनन्तर्यमपि तस्य नास्ति, किमङ्ग पुनस्तत्कालतेत्याह^५—

१. भविष्यत्वात् मू० पु० ।
२. अधिकर्तृणां मू० पु० पा० ।
३. फलायातम् २ पु० पा० ।
४. इष्यते १ पु० पा० ।
५. तत्काल इत्याह २ पु० पा० ।

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

सम्बन्धे विशेषपरत्वं सर्वत्रगमिति न कदाचिदन्यायकल्पना । नित्येऽपि तद्द्वै-
मेवास्तु जीवन्यदा शक्नुयात् । यावदित्यनुपपन्नमिति चेत् । अनियतनिमित्तेषु
कथम् ? अपि च सातत्येन होमप्रसङ्गः । अथ कालविशेषोपादानाऽनुरोधान्न
तथा । हन्ताऽङ्गविध्यनुविधायिन्यपि यावज्जीवश्रुतिः सामर्थ्यं सम्बन्धमन्वेती-
त्यङ्गविध्यनुरोधाद्यदेति स्यात् ।

अथ मतं—जीवन्नपि साङ्ग एव कर्मण्यधिक्रियते नाङ्गशून्यं विधान-

केवलपदार्थव्यवहाराभावाद्विशेषश्रुतेरविरोधादिति यदुक्तं तत्स्पष्टयति
—पदस्य च पदान्तरसम्बन्धे विशेषपरत्वं सर्वत्रगमिति न कदाचिदन्याय-
कल्पनेति । ननु यदि पदस्य पदान्तरसम्बन्धे विशेषपरत्वमविरुद्धमिति स्वर्ग-
कामपदं समर्थं विषयमिति यो यदेति सम्बन्धः, हन्त तर्हि जीवनमपि
सामर्थ्येनाऽवच्छिन्नं नित्येऽपि यो यदेत्युपबन्धमावेदयिष्यतीत्याह—नित्येऽपि
तद्द्वैमेवास्तु जीवन्यदा शक्नुयादिति ।

शङ्कते—यावदित्यनुपपन्नमिति चेत् । अयमभिसन्धिः । एकैकत्र चेतने
कामनानिवेशादेकस्मिन्नपि समर्थं स्वर्गकामश्रुतेः समवेताऽर्थत्वान्न विरोधः,
इह तु यावच्छब्दस्य जीवनकालव्याप्यत्वात् यदा शब्दस्य कालैकदेशव्यवस्था-
पकत्वाद्व्याप्तिविरुद्धत्वादिस्ति नास्तीतिवदसङ्गतिरिति । परिहरति—
अनियतनिमित्तेषु कथमिति । नाऽयमेकान्तो, यावच्छब्दाऽननुबन्धेषु नैमित्तिकेषु
ग्रहोपरागादिस्तानेषु यदा शक्नुयादित्युपबन्धो नोपपन्न इत्यर्थः ।

इदानीं तावच्छब्दोपबन्धेऽपि यदा शक्नुयादिति सम्बन्धयितुं प्रसङ्गमा-
पादयति—अपि च सातत्येन होमप्रसङ्गः । यावज्जीवेत्पदं च जीवना-
वच्छिन्नकालव्यापनार्थमिति यावदयं प्राणिति तावदनेन होतव्यमित्यनपेक्षिते
प्रातःसायंनियमे निरन्तरमेव जगतः सर्वोऽपि पानाहारव्यवहारो विपद्येतेति ।
अथ कालविशेषोपादानाऽनुरोधान्न तथा, तत्राह—हन्त कालविशेषोपादान-
वत्सर्वाङ्गविध्यनुविधायिन्यपि यावज्जीवश्रुतिः सामर्थ्यं सम्बन्धमन्वेतीत्यङ्ग-
विध्यनुरोधाद्यदेति स्यात् । अयमर्थः । यथा सायंप्रातःसमयविधिसामर्थ्या-
त्सायंप्रातःसमयाऽवच्छिन्नमेव जीवनं यावदित्युपबध्यते तथा सर्वाङ्गविधि-
सामर्थ्यात्तदेकवाक्यतया सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यसमयावच्छिन्नमेव जीवनं
यावदित्युपभन्त्यन्ते । ततश्च नित्येऽपि काम्यवदेव यदा शक्नुयादित्युप-
बन्धसिद्धिरिति ।

अथ मतं जीवन्नपि साङ्ग एव कर्मण्यधिक्रियते, नाङ्गशून्यं विधानम्,
साङ्गस्यैव तस्य करणभावेनाऽवगमात् । ननु तथापि काम्यान्नित्यस्य को
विशेषः ? इत्याशङ्क्याह—अधिकृतस्य तु प्रयोगो यावदधिकारं नाङ्गानु-

मधिकृतस्य तु प्रयोगो यावदधिकारं नाङ्गानुरोधेन निवर्तते । यथासम्भवं
तु अधिकारायत्तत्वात्तस्य । न च काम्येऽपि प्रसङ्गः । कार्यनिष्ठत्वात्कामा-
धिकारस्य प्रयोगनिष्ठत्वाच्च नैमित्तिकस्य । साधनापेक्षत्वात् कार्यस्य,

रोधेन निवर्तते । अयमभिसन्धिः । यद्यप्यङ्गविध्येकवाक्यताबलान्नि-
खिलाङ्गोपसंहारसमर्थस्य जीवतोऽधिकारो विधेरवगतस्तथापि सामर्थ्य-
मालोच्य पुरुषः प्रवृत्तोऽनन्तरं तु यदि कश्चित्प्रमादतः कतिपयाङ्गकरणाऽ-
समर्थः समर्थश्चेतराणि सर्वाण्येव कर्तुं तत्र किमेषोऽसमर्थः कतिपयेष्वङ्गमिति
सर्वथैव ततः प्रयोगादुपरमताम् ? अथ यत्राप्यसमर्थस्तदङ्गसहितमप्यधिकार-
प्रतीतिसामर्थ्यादनुतिष्ठतु ? आहोस्विदशक्यकतिपयाङ्गवर्जितमितराङ्गग्राम-
सहितं प्रधानमप्रयुक्ताम् ? इति यथासम्भवं त्वधिकारायत्तत्वात्तस्येति ।
अयमर्थः सत्यप्यधिकारप्रत्यये शक्यकरणाऽनुपपत्तेः सर्वथोपरमे चाधिकाराऽङ्ग-
विरोधादधिकाराऽतिक्रमप्रसङ्गेनाऽन्तिमपक्षपरिग्रहः । अशक्याङ्गवर्जितेतराङ्ग-
सहितप्रधानानुष्ठानं खल्वधिकारानुरोधादयं प्रयोगविधिरवलम्बते इति ।

ननु काम्येऽप्येतत्सर्वं समानमित्याशङ्क्याह—न च काम्येऽपि प्रसङ्गः,
कार्यनिष्ठत्वात्कामाऽधिकारस्य प्रयोगनिष्ठत्वाच्च नैमित्तिकस्य । अयम-
भिप्रायः । काम्ये हि स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्यस्तदेव
कार्यं प्रतिपद्यते यत्स्वविशेषणाऽनुकूलम्, साध्यस्यैव सतो विशेषणत्वात्,
तदननुकूलत्वे तु कार्यस्य, न तत्र स्वर्गकामो नियोज्यः स्यात्कार्यं च कृत्य-
वच्छिन्ने नाप्रतीयमानायां कृतौ शक्यनिरूपणम् । न ह्यनवगतविशेषणो
विशिष्टमवगच्छति । कृतिव्याप्यं हि प्रधानं कार्यमुच्यते । प्राधान्यं च तदुद्देशेन
कृतेः प्रवृत्तिः । कृतिश्चैवंविधेषु वाक्येषु चेतनव्यापारः प्रयत्नशब्दवेदनीय
एवाऽऽस्थेयः । चेतनो हि नियोज्यस्तदेव कार्यं प्रतिपद्यते यत्र कार्यं तिरश्चीन-
मात्मानमवगच्छेत् । न चाऽन्यव्यापारव्याप्ये तथाऽवगन्तुमर्हति । प्रयत्नश्च
प्रत्ययवन्न विषयमन्तरेण शक्यो निरूपयितुम्, विषयश्च तस्य प्रायेण भावार्थः ।
तदालम्बनस्यैव प्रयत्नस्याऽपूर्वाभिधानकार्योद्देशेन प्रवृत्तेः । न खलु लोके-
ऽप्यलब्धपारूप्यभावाविषयः पक्तुः प्रयत्न ओदनोद्देशेन प्रवर्तितुमर्हतीति ।
ततश्च कृतिमन्तरेण कार्यस्याऽनिरूपणात् कृतेश्च भावार्थं विनाऽप्रतीतेः
कृतिप्रणाडिकया कार्यस्य भवति भावार्थो विषयः, तद्वन्धनत्वात् । पित्र
बन्धने इत्यस्माद्विषयपदव्युत्पत्तेः । तदेवं कामोपायस्य कार्यस्य विषयभावमुप-
गच्छन् भावार्थं नाऽनुपायः पारयति गन्तुमिति युपायतामेव पुरोधाया
विषयताऽवगम्यते भावार्थस्य काम्येषु । उपायता च निखिलाङ्गसंपादितो-

तत्र कुर्वित्यर्थो^१ धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनोपगमात्^२ । उत्पाद्यत्वात्-
स्याऽप्रत्यक्षत्वमिति चेत् । उत्पन्नस्याऽस्तु । न नूतनमपि स्वरूपेण धर्मः,
श्रेयः साधनत्वेन तु तच्चाऽस्तीन्द्रियम् । किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वम् ? यदि
तावच्छक्तिः सा चाऽस्तीन्द्रियेति । उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा^३
विषयनियमः सुनिरूपितः । अथ तदाऽसत्त्वात् । कालान्तरभावित्वात्
श्रेयसः । भवतु, अन्यथा धर्मत्वहानेः । श्रेयःसाधनं तु वर्तमानमिति

वर्तमानकालविषयमेव चक्षुरादीति । न च धर्मो वर्तमान इत्यत आह—
कालतस्तु नियमे यदा धर्मस्य वर्तमानत्वं तदाऽतिशयवच्चक्षुरादिविषय-
भावो न विरुद्धः । यद्युच्येत न कदाचिदप्ययं वर्तमान इति, तत्राह—
आत्यन्तिके चाऽवर्तमानत्वे अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् इत्युक्तम् ।

ननु कुर्विति नियोगो धर्मः, न चैष वर्तमानः । करोषीत्यविशेष-
प्रसङ्गात् । वर्तमानाऽवस्थस्तु न नियोग इति न धर्म इत्यत आह—तत्र
कुर्वित्यर्थो धर्मः । कस्मात् ? यागादेर्नियोगविषयस्य धर्मत्वोपगमात्तत्रैव
धर्मत्वप्रसिद्धेः । शङ्कते—उत्पाद्यत्वादवर्तमानत्वात्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वमिति
चेत् । निराकरोति—उत्पन्नस्यास्तु । पुनः शङ्कते—उत्पन्नमपि यागादि न
स्वरूपेण धर्मः, श्रेयःसाधनत्वेन तु तच्चातीन्द्रियम् । तदेतद् दूषयितुं
विकल्पयति—किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वं ? यदि तावच्छक्तिः सा चाऽस्तीन्द्रि-
येति । दूषयति—उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा विषयनियमस्तु
निरूपित इति । अथ साधनस्य श्रेयसा संबन्धः श्रेयःसाधनत्वं, कृत्तद्धित-
समासेषु संबन्धाभिधानं त्वतलभ्यामिति वार्तिककारवचनात् । संबन्धश्च
संबन्धिद्वयाऽधीननिरूपणो नाऽन्तरेण संबन्धिना शक्यो निरूपयितुमित्यसति
श्रेयसि कालान्तरभाविनि कथं तत्संबन्धो यागादीनामप्रत्यक्षमीक्ष्येतेति
शङ्कते—अथ तदा यागादिसमयेऽसत्त्वात् । कुतोऽसत्त्वमि?त्यत आह—काला-
न्तरभावित्वादाऽमुष्मिकस्य स्वर्गादेः श्रेयसः । उत्तरम्—भवतु कालान्तरभावि
श्रेयः, तत्साधनत्वं त्वतिशयो यागादिसमवेतो यः स तत्कालो यो यागादि-
कालः । न खलु भिन्नकालयोराधाराऽऽश्रयभावः सम्भवति । तत्सम्भवे
तत्त्वमेव कुतः ? इत्यत आह—अन्यथाऽसमवायादतिशयस्य यागादीनाम-
श्रेयः साधनत्वाद्धर्मत्वहानेः । तस्माद्यदा तदा भवतु, श्रेयः साधनत्वं तु वर्त-
मानमिति नाऽक्षाणामविषयो धर्मः श्रेयःसाधनरूपः ।

१. कुर्वित्यर्थः मू० पु० पा० ।
२. तदुत्पाद्यत्वात् १ पु० पा० ।
३. परिमाणतो वा स्वरूपतो वा० मू० पु० पा० ।

नाऽक्षाणामविषयः । ननु प्रागनुष्ठानाद्धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिः । तथा
च भविष्यद्वा^१ऽक्षाणामविषयः । नैवाऽधिष्ठातृणां^२ प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, अपि
तूपदेष्टुरतिशयवतः । स चाऽतिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव व्योम्न
उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वेत्यदोषः ।

उच्यते—

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ।

चिरकालफलायाऽऽहुर्न तदध्यक्षमीक्षते ॥

प्रलीयमानकर्मलब्धोपजनः । पूर्वाऽपराङ्गोपपादिताऽवस्थान्तरो देश-

एतदुक्तं भवति । भवतु नाम श्रेयःसाधनत्वशब्दः संबन्धवचनो न
पुनर्द्वैर्गणशब्दोऽपि श्रेयःसाधन एव । तस्य लौकिकपरीक्षकैरविवादं प्रयो-
गात् । अतिशयवच्च यागाद्येव तत्साधनमिति त एव धर्मपदास्पदम् । ते च
तद्भाजो वर्तमाना इति तेषां तद्वतां प्रत्यक्षतेति ।

चोदयति—ननु प्रागनुष्ठानात् धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिस्तज्ज्ञा-
नस्याऽनुष्ठानाऽङ्गत्वात् । तथा च भविष्यद्वाऽक्षाणामविषयः । परिहरति—
नैवाऽनुष्ठातृणामस्मदादीनां प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, किं तूपदेष्टुरतिशयवतः । यः
खलु परेणाऽनुष्ठीयमानं यागादिप्रत्यक्षेण श्रेयःसाधनं पश्यति । कुतः पुनरस्या-
प्यमतिशयः ? इत्यत आह—स चाऽस्यातिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव
व्योम्न उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वा कस्यचिदाप्तोपदेशादष्टाङ्ग-
योगमवगम्य तदनुष्ठानात्तत्परिपाके सति तां तां योगभूमिमधिरूढस्य संप्रज्ञात-
समाधिप्रभावादेवाऽप्यमतिशयो जायते । तस्याऽचिन्तनीयसामर्थ्यत्वात् ।
यथाह—को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबतु, स इव दण्डका-
ऽरण्यं सृजतीति । सोऽयमुभयविधोऽतिशय उपायप्रत्यय उपेयप्रत्ययश्चेत्या-
ख्यायते योगाचार्यैरिति । तस्माददोषः ।

तदेवं प्रत्यवस्थितं परं निराकरोति—उच्यते ।

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ॥

चिरकालफलायाहुर्न तदध्यक्षमीक्षते^४ ।

तदेतद् व्याचष्टे—आशुतरविनाशित्वात् कर्मणः प्रलीयमानकर्म-
लब्धोपजनः । कर्माऽऽनन्तर्यमपि तस्य नास्ति, किमङ्ग पुनस्तत्कालतेत्याह^५—

१. भविष्यत्वात् मू० पु० ।
२. अधिकर्तृणां मू० पु० पा० ।
३. फलायातम् २ पु० पा० ।
४. इष्यते १ पु० पा० ।
५. तत्काल इत्याह २ पु० पा० ।

दोष इति न^१ यथाकर्तृचित्प्रयोगः । एवं न सातत्येन प्रयोगो नाऽर्थाऽव-
रुद्धेषु यथाशक्ति चोपसंहारो नित्येषु न काम्येष्विति सर्वं चतुरस्रम् ।

नेदं चतुरस्रम् । इदमङ्ग^२ भवान्याचष्टां किं शक्त्यपेक्षोऽधिकारो

ननु यदि नैमित्तिकेष्वङ्गवैगुण्येष्वधिकाराऽनपगमो भावार्थमात्रविषय-
त्वाऽनपायात्^३ तथा सति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति सायंप्रातःकालयो-
रनङ्गत्वेन तदभावेऽप्यधिकारस्याऽनपेतत्वान्मध्यन्दिनादिकालेऽप्यजुह्वदधि-
कारमतिक्रामेदिति निरन्तरमेव होमप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—एवं सति न
सातत्येन होमप्रसङ्गः । इदमत्राकूतम् । यद्यपि नैमित्तिकेषु प्रथमं भावार्थ-
मात्रमेव विषयस्तथापि कार्यस्य कृत्युपहितत्वेन करणाऽपेक्षायां भावार्थः
पश्चात्करणं भवति । लब्धकरणत्वस्य चाऽङ्गापेक्षायामङ्गान्युपतिष्ठन्ते, तेन
साङ्गोपसंहारं^४ प्रति स्वाभाविकसामर्थ्यशालिन एव पश्चादधिकाराऽवग-
मादप्रतिसमाधेयाऽन्वत्वादिदोषाणामपेक्षमाणाद्यङ्गवति अत्र्याषेयाणां च
त्र्याषेयचरणवत्यनग्न्याहितानां चाऽऽहवनीयादिभाजि मध्यन्दिनसमयवर्तिनां
च पुंसां सायंप्रातःसमयाऽङ्गसङ्गिनि नाऽधिकारः कर्मणि, यथाविहित-
कर्मोपसंहारं प्रति निजसामर्थ्याऽभावात् । येषां पुनराजानिक^५मस्ति सामर्थ्यं
यथा दरिद्राणां प्रतिसमाधेयबाधिर्यादीनां च तेषां सत्यपि दरिद्राणत्वे
सत्यपि च बाधिर्यादावस्त्येव धनसाधने श्रवणादिसाधने च कर्मण्यधिकार
इति तदकरणे भवत्यधिकाराऽतिक्रमो नित्येषु न तु काम्येषु । स्वाभाविक-
सामर्थ्यं सत्यपि तदानीन्तनेन प्रतिसमाधेयेनाप्यसामर्थ्येनाङ्गवैकल्ये सति
साधनत्वाऽपायेन साधनोभूतभावार्थविषयस्याऽधिकारस्य निवृत्तेः । ननु
विशेषणेषु भवतु भावार्थमात्रमेव विषयः कार्यस्य, तथापि तस्यामपि
कार्यत्वेन करणाऽधीनोत्पत्तित्वात् प्रतिसमाधेयेनाप्यसामर्थ्येनाङ्गाऽननुष्ठाने
सति तद्विकल्पादनुत्पत्तेः कथमनपायोऽधिकारस्य नापायस्तस्य यावद्विषयं
प्रत्यभिज्ञानाद्विषयस्य भावार्थस्य कतिपयाङ्गवैगुण्येऽनपेतत्वान्निरास्य च
सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यस्य च तदनपायेऽनपेतोऽधिकारस्तदानीन्तनमागन्तुकं
कतिपयाङ्गाऽनुष्ठानसामर्थ्यमवलोक्य यावदुपसंहरणीयाङ्गसंपाद्यतामेवात्मनोऽ-
वगमयति । न ह्यस्ति सम्भवोऽधिकाराऽवगतिरननुष्ठानं चेति । तस्मादधि-
काराऽवगतिसामर्थ्यात्तस्यां दशायां यथाशक्त्युपसंहारमाणाङ्गाऽवगोपका-
रतामेवाऽन्यथानुपपत्तेः स्वकरणस्य कार्यमवलम्बते । सोऽयमङ्गवैकल्याद् गौणः
शास्त्रार्थ इत्युच्यते । औत्सर्गिको तु सकलाङ्गग्रामसंपादनीयकरणोपकारित्वेन

१. नेति नास्ति. सू० पु० ।

२. अत्र० सू० पु० पा० ।

३. विषयस्याऽनपायात् पु० पा० । ४. सर्वाङ्गोपसंहारम् पु० पा० ।

५. स्वाभाविकम् पु० पा० ।

यथाधिकारं च प्रयोगः, आहोस्विच्छ्रुत्यपेक्षोऽधिकारो, ऽधिकृतस्य तु
यथाशक्ति प्रयोगः ? पूर्वस्मिन्कल्पे यथैव कालविशेषयुक्ते कर्मणि
तत्कालजीविनोऽधिकृताऽन्यस्य तद्विशिष्टकर्मोपसंहाराऽसामर्थ्यात् । अन्यथा
ऽन्यदापि अकुर्वतोऽधिकाराऽतिक्रान्तिः । पश्चिमे तु नाङ्गशक्तिरधिकारं
नित्याऽधिकारस्येति सर्वाङ्गोपसंहारो मुख्यः शास्त्रार्थः । तस्मात्सूक्तं न
सातत्येन प्रयोगो नाऽर्थावरुद्धेषु कालेष्विति । नापि तस्यैव होमस्याऽऽहारा-
द्यवरुद्धेषु कालेषु यथा सततहोमो न सततं सायमादिकालमपेक्षते, किं तर्हि
अर्थाऽविरुद्धकालाऽवलम्बनम्, अन्यथा संततत्वाऽभावप्रज्ञात्, ज्ञायत एवैतत्सततं
होतव्यं न तत्सायमादिसमयाऽपेक्षमिति, तथेह होमे सायमादिसमयविधाना-
त्तस्य च मध्यन्दिनादिसमयेऽवश्यमनुपसंहार्यत्वात् । तस्मात् सातत्येन होमो
यथाशक्ति चोपसंहारो नित्येषु न काम्येष्विति सर्वं चतुरस्रम् ।

तदेकदेशिमत् दूषयितुं विकल्पयति—नेदं चतुरस्रम् । इदमङ्ग भवान्
व्याचष्टां किं शक्त्यपेक्षोऽधिकारो यथाधिकारं च प्रयोगः, आहोस्वित्यच्छ्रुत्य-
पेक्षोऽधिकारोऽधिकृतस्य तु यथाशक्तिप्रयोगः? इति । अयमर्थः । अङ्गोपदेश-
सामर्थ्यादश्रुतमपि सर्वाङ्गोपसंहारनिजसामर्थ्यमनुपादेयत्वादधिकारविशेषण-
तामापद्यत इति तदपेक्षोऽयमधिकारो भवति । यथाधिकारं च प्रयोग इत्येकः
कल्पः । अपरस्तु यावज्जीवश्रुतिमात्राऽपेक्षोऽधिकारो नाङ्गोपसंहारसामर्थ्य-
मपेक्षते, तस्याऽश्रुतत्वादिति । तत्र प्रथमं कल्पं शक्त्यपेक्षोऽधिकार इति
दृष्टान्तद्वयेनोपपाद्य दूषयति—यथैव कालविशेषयुक्ते कर्मणि 'यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासाम्यां यजेते'त्येवमादौ तत्कालजीवनाधिकृतादन्यस्याऽतत्काल-
जीवस्य तत्कालविशिष्टकर्मोपसंहारसामर्थ्याऽभावात् । अवश्यं च तदास्थेय-
मित्याह—अन्यथाऽन्यदापि पञ्चम्यादावपि अकुर्वतोऽधिकाराऽतिक्रान्तिः
स्यात् । यथा राजसूये राजत्वमन्यस्य संपादयितुमशक्तेरधिकारं विशिनष्टि ।
न जातु ब्राह्मणवैश्यौ राजत्वमात्मनः संपादयितुमर्हतः, येन राजसूये राज-
कर्तृकेऽधिक्रियेयाताम् । तथाऽङ्गोपदेशाऽपेक्षत्वादधिकारस्य तत्सामर्थ्य-
विशिष्टजीवनमधिकारकारणमिति । भवत्वेवं तथापि को दोषः ? इत्यत
आह—कुतः प्रथमे कल्पे तादृशस्याङ्गोपसंहाराऽसमर्थस्याऽधिकाराऽतिक्रान्तिः ।

द्वितीयं कल्पं श्रुत्यपेक्षोऽधिकार इति दूषयति—पश्चिमे तु नाङ्गशक्तिर-
धिकारं विशिनष्टीति सातत्यप्रसङ्गः । अस्यार्थः । यदा हि श्रुत्यपेक्षो-
ऽधिकारस्तदा जीवनमात्रस्य श्रुतत्वात्तन्मात्रमेवाऽधिकारविशेषणमिति
होमादिसातत्यप्रसङ्गः । किं च काम्ये चाङ्गहानादननुष्ठानेऽधिकाराऽति-
क्रमः स्यात् । किं च पङ्गवादेशाऽधिकारप्रसङ्गः, न ह्यसौ न स्वर्गकामो
न चाऽजीवनवान् ।

विशिनष्टीति सातत्यप्रसङ्गः । न ब्रूमोऽङ्गशक्तिरधिकारं विशिनष्टीति, किं त्वङ्गशक्त्यपेक्ष एवाऽधिकार इति । तादृशस्यैव तु कस्यचिदङ्गस्याऽसंभवे न प्रयोगो निवर्तत इति । वैगुण्याच्चापि फलेऽधिकारहेतुरेव नास्तीत्युक्तम् ।

कोऽयमसंभवः? तदुपसंहारासामर्थ्यम्, न तर्ह्यधिकृतस्तद्विशेषणत्वात्तस्य । अथाऽनुपसंहारोऽनङ्गत्वमेव । कादाचित्कमसामर्थ्यमसंभवो न तेनाऽधि-

अत्रैकदेशी गूढाऽभिप्रायः प्रथमं पक्षमाश्रित्याह—न ब्रूमोऽङ्गशक्तिरधिकारं विशिनष्टीति, किं त्वङ्गशक्त्यपेक्ष एवाऽधिकार इति । किमिति तर्ह्यङ्गवैकल्ये नैमित्तिकं प्रयुज्यते? इत्याशङ्क्याह । तादृशस्यैव ह्यधिकारिणः कस्यचिदङ्गस्याऽसंभवेऽपि न प्रयोगो निवर्तत इति सामर्थ्यस्याऽधिकारिविशेषणस्य भावार्थमात्रस्याऽधिकारिविषयस्य च तदानीमपि नैमित्तिकेषु भावादित्यर्थः ।

काम्ये तर्हि हीनाङ्गे प्रयुज्यमाने समर्थस्याधिकाराऽतिक्रान्तिः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह—वैगुण्याच्चापि फलेऽधिकारहेतुरेव नास्तीत्युक्तम् । अयमर्थः । वैगुण्ये सत्यविद्यमानफलत्वं काम्ये करणत्वमिति यावत् । कस्यचिद्भूतस्य भावार्थस्य विषयत्वं वैगुण्ये चाऽकरणत्वे विषयत्वाऽभावा-^१दधिकाराऽवगमविलय इति नाऽनुष्ठानेऽधिकाराऽतिक्रान्तिरित्युक्तं कार्य-निष्ठत्वात्काम्यस्येत्यनेन । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—कोयमसंभवो यदि तदुपसंहाराऽसामर्थ्यं न तर्ह्यधिकृतः, तद्विशेषणत्वात्तस्य । अयमर्थः । यद्यङ्गोपसंहाराऽसामर्थ्यमङ्गस्याऽसंभवस्तत्कारणत्वेनोपचारादुच्यते, तदा सामर्थ्यस्याधिकारिविशेषणस्याऽसंभवादनधिकृतः किमिति नैमित्तिकमङ्गविकलं प्रयुज्येत । अथाऽनुपसंहारोऽनङ्गमेव^२ । अथ समर्थोऽपि नोपसंहरति किञ्चिदङ्गमनुपसंहार एवाऽङ्गस्याऽभाव उच्यते तदा न नूनमेतदङ्गम्, न ह्यस्ति सम्भवो यद्विद्वान् समर्थः किञ्चिदङ्गमपहाय प्रधानं प्रयुङ्क्त इति सेयमुभयतस्पाशा रज्जुः ।

साम्प्रतमेकदेशी स्वाऽभिप्रायमाविष्करोति—कादाचित्कमसामर्थ्यमसंभवो न तेनाऽधिकारात्पर्युदासो द्रव्याप्रतिसमाधेयाऽङ्गवैकल्य इव । इदमत्रा-^३कृतम् । द्वेवं खल्विह पुमांसो व्यवस्थिताः । केचिदसमर्थाः केचिच्च तिरोहि-^४तसामर्थ्याः । तत्र ये तावदसमर्था अन्धपङ्गवादयः शूद्रादयश्च तेषामनधिकार एव, सामर्थ्यस्याऽधिकृतविशेषणस्याऽभावात् । येऽपि समर्थाः कुतश्चिन्न-

कारात्पर्युदासो द्रव्याप्रतिसमाधेयाऽङ्गवैकल्यवत् । सत्यम्, न शूद्रवदेकान्ततो न त्वधिकारहेतुविगमेऽधिकारो न निवर्तते वीतायामिव फलेच्छायां

मितादभिभूतसामर्थ्यास्तेषामधिकृतविशेषणस्य सामर्थ्यस्य सद्भावात्कोऽ-^५धिकारविलयहेतुः? न खल्वभिभूतसामर्थ्यो भवत्यसमर्थः । न च कार्य-^६व्यवसेयत्वात्सामर्थ्यस्य कार्याऽभावे तदप्रमाणमिति वाच्यम् । प्रतीतचर-^७सामर्थ्यस्य कार्यकारिणः पश्चादकरणे पुनश्च करणे किं सामर्थ्यविनाशो-^८त्पादो, आहोस्वित्तिरोभावाऽऽविर्भावो? इति विषये परैव कल्पना ज्यायसी, लाघवात्, न पूर्वा । तदा हि समर्थ्यरूपधर्मकल्पनायां गौरव-^९प्रसङ्गः । ततश्च सामर्थ्यस्याऽधिकृतविशेषणस्य विद्यमानत्वादुपक्रमे प्रयोगस्य साध्वेव चाऽधिकृत इति यथाशक्ति नैमित्तिकमारभेत समापयेच्चेति । अत्रैव निदर्शनमाह—द्रव्याऽप्रतिसन्धेयाऽङ्गवैकल्यवत् ।

तद्दूषयति—सत्यं न शूद्रवदेकान्ततो न त्वस्याऽधिकारहेतुविगमेऽ-^{१०}धिकारो न निवर्तते । अयमत्राऽभिसन्धिः । इदमत्र भवान् व्याचष्टां यदेतत्सामर्थ्यमधिकृतविशेषणमुच्यते तत् किं साक्षात्सामर्थ्यस्य श्रुतेराहो-^{११}स्विदङ्गोपदेशबलात्? तत्र तावत्प्रथमः कल्पोऽनुपलब्धिमिराकृत एव । द्वितीये तु कल्पेऽङ्गोपदेशसामर्थ्याद्यथाविनियोगमधिकारव्यवस्थितेरयम-^{१२}धिकारविधिः साङ्गस्य प्रधानस्याऽनुष्ठानमाक्षिपन् कर्तारमन्तरेण तदनुपपत्तेः कर्तारमाक्षिपति । न चाऽसामर्थ्यस्य कर्तृत्वं कारकविशेषस्य तद्भावाच्छक्ति-^{१३}मतश्च कारकत्वात् । क्रियानिमित्तं हि कारकं, निमित्तं च नाम तदुच्यते यस्मिन् सति नैमित्तिकं भवत्येवेत्युपरिष्ठाद्वक्ष्यते । न च द्रव्यस्वरूपमात्रे सति क्रिया भवत्येव । तस्माच्छक्तिमद्रूपकारकत्वाऽध्यवसानम् । यथा न द्रव्यमात्रं कारकं तथा न शक्तिमदपि । अभिभूतशक्तेरपि शक्तिमतः क्रियाया^{१४} अनुपजननात् । ततश्चोद्भूतशक्तेरेव सहकारिसमवधानशालिनः कर्तृत्वं कारकत्वं चेति रमणीयम् । न चाऽधिकारमन्तरेण कर्तृत्वं न च नियोज्य-^{१५}मन्तरेणाऽधिकार इति तदाविर्भूतसामर्थ्यं कर्तृताप्रणाडिकया नियोज्यताऽ-^{१६}वस्थामुपगतमनुपादेयं सन्नियोज्यविशेषणतामनुभवति । यथा चाऽसमर्थ-^{१७}वदभिभूतसामर्थ्योऽप्यनियोज्यो नाऽधिकृतश्च । तदुक्तं 'न त्वस्याऽधिकार-^{१८}हेतुत्वविगमेऽधिकारो न निवर्तत' इति । न सामर्थ्यमात्रमनुष्ठानाऽनुपयोगि सदप्यधिकारमनुवर्तयति, किं तर्हि यदनुष्ठानहेतुरङ्गवविशिष्टम्, तस्यै-^{१९}वाऽधिकारहेतुत्वात् । तच्चेद्विगतमधिकारोऽपि निवर्ततएवेति न कस्य-^{२०}चिदङ्गस्योपसंहारसामर्थ्यं तिरोभावेऽप्यनुष्ठानस्य नैमित्तिकाऽधिकाराऽ-^{२१}तिक्रान्तिरित्यर्थः । अपि च जातेष्टौ भवतां संवलिताऽधिकारपक्षे जन्मवतः

र्वकाः । ईश्वरपूर्वकत्वेन तथेति चेत् साध्यं तच्चेतनमात्रनान्तरीयकत्वात्स-
न्निवेशस्य केषांचित्तथा दर्शनात् अन्यत्रापि तथाभाव इति चेत् । दृष्टान्त-
साध्याभ्यामनेकान्तः । सर्वसाध्यत्वे दृष्टान्ताऽभावः । द्विकर्तृकत्वे च घटा-
देर्भुवनाद्यपि तथेति ईश्वरेश्वरप्रसङ्गादनवस्था । अत एव न द्वितीयाऽनु-
मानम् । एकाऽनुमानमपि तर्हि मा भूत्, तथाप्यनवस्थायास्तुल्यत्वात् । अथ
न द्व्यधिष्ठातृका घटादयः सर्वमेकाधिष्ठातृकमिति । न सर्वज्ञत्वसिद्धिः ।

शङ्कते—ईश्वरकर्तृकत्वेन सर्वस्य कार्यजातस्य तथैककर्तृकत्वमिति
चेत् साध्यमीश्वरपूर्वकत्वं सर्वस्य कार्यजातस्य तत्कथं तदेव साधनतयोपादी-
यत इत्यर्थः । पुनः शङ्कते—तच्चेतनपूर्वकत्वमात्रनान्तरीयकत्वात् संनिवेशस्य
केषांचिद् घटरथादीनां तथा दर्शनादन्यत्रापि क्षित्यादौ तथाभाव इति सिद्ध-
मीश्वरपूर्वकत्वम् । तथा चैककर्तृकत्वमिति चेत् । निराचष्टे—दृष्टान्त-
साध्याभ्यामनेकान्तः । दृष्टान्ते हि घटादावेकः कर्त्ता कुलालादिः, साध्ये च
क्षित्यादौ ईश्वर इति व्यभिचारान्नोत्पत्तिमत्त्वमचेतनोपादानत्वं वा चेतना-
त्मानं कर्त्तारं तनुभुवनादीनां साधयितुमर्हति । अनेककर्तृकस्य दृष्टान्त-
साध्ययोर्दर्शनादित्यर्थः ।

यदि तु सर्वमेवेश्वरपूर्वकत्वेन साध्येत ततो घटादीनामीश्वरपूर्वक-
त्वेन पक्षविनिक्षेपात् दृष्टान्ताऽभाव इत्याह—सर्वसाध्यत्वे दृष्टान्ताऽभावः ।
न च व्यतिरेकी हेतुः सम्भवति । कादाचित्काऽदृष्टपरिपाकादेव देशकाला-
दिप्रतिनियतकार्योत्पादोपपत्त्या व्यतिरेकाऽव्यभिचारस्याऽनिश्चयादिति
भावः । यथा चैतत्तथोपपादितमधस्तात् ।

अपि चाऽस्त्वीश्वरः कर्त्ता घटादीनां तथापि प्रत्यक्षपरिदृष्टकुलाला-
दिरपि कर्त्तेति द्विकर्तृकत्वे च घटादेर्भुवनाद्यपि तथा तेनैव निदर्शनेन
द्विकर्तृकत्वमितीश्वरस्येश्वरप्रसङ्गादनवस्था ।

एतदुक्तं भवति । यथा प्रत्यक्षपरिदृष्टकुलालादिकर्तृकेऽपि घटादौ
तावत्तैवोपपद्यमानोत्पादे चेतनान्तरमीश्वरस्तत्कर्त्तारं कुलालमधिष्ठातुं
कल्पते तथेश्वरमधिष्ठातुमीश्वरान्तरम्, एवं तमित्यनवस्थेति । अत एव
चोदयति—अनवस्थाप्रसङ्गादेव न द्वितीयेश्वरस्याऽनुमानम् । ततो न द्विकर्तृ-
कतेति चेत् । परिहरति—एकाऽनुमानमपि तर्हि मा भूत् । कस्मात् ? तथा
एकानुमानेऽप्यनवस्थायास्तुल्यत्वात् । लब्धपरिपाकाऽदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगादेव
क्षित्यादिलक्षणकार्योत्पत्तावेकस्यापीश्वरस्याऽनुमाने तुल्यैवाऽनवस्थेत्यर्थः ।

शङ्कते—अथ न द्व्यधिष्ठातृका घटादयः किं त्वेकैककुलालाद्यधिष्ठा-
तृकाः सर्वे । ततश्च नेश्वरान्तराऽनुमानं न चाऽनवस्थेति । निराकरोति—न

रथाङ्गाद्यवयवा नानातक्षनिर्मिता अपि दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्योप-
कारकाः, एवं च रथाङ्गाद्येकतक्षपूर्वकं दृष्टम् । तस्माज्जगदप्येककर्तृपूर्वक-
मिति । तदेतद् व्यभिचारि । नानातक्षपूर्वकस्यापि दर्शनात् ।

हेत्वभावप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते ।

हेतुर्न चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका ॥

न हि कर्म्मशयाऽभावे तस्य शरीरेन्द्रिययोगो बुद्धिरैश्वर्यं वा सम्भ-
वतीति प्रमाणविरुद्धस्तदुपगमः । हेत्वभावे कार्याऽनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा
न संनिवेशात्तदनुमानम् । कर्म्मशयपूर्वकत्वे वा तज्ज्ञानमन्यतः स्यात् ।

सर्वज्ञत्वसिद्धिः । यदि हि सर्वकार्याणामेकः कर्त्ता स्यात्ततोऽज्ञस्य तत्त्वा-
ऽनुपपत्तेः सर्वज्ञता स्यात् । अथ पुनरेकैककार्यमेकैकेन कर्त्ता जन्यत इति यो
यज्जनयति स तत्कारणमात्रज्ञ एवेति न सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

यदपि कश्चित् प्रमाणयेत् यत्परस्पररोपकार्योपकारकत्वेन व्यवस्थितं
तदेककर्तृकं दृष्टं, यथा रथाऽवयवा एकतक्षपूर्वका दृष्टाः, तथा च तनु-
भुवनानि ।

अत्रापि समस्ति कथंचित् परस्पररोपकार्योपकारकभाव इत्यत्राह
रथाद्यवयवा नानातक्षनिर्मापिता अपि दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्यो-
पकारकाः । सर्वं जगत् परस्पररोपकार्योपकारकं दृष्टं, ततः किमेवंविधं
रथाङ्गाद्येकतक्षपूर्वकं दृष्टम् ? तस्माज्जगदप्येककर्तृपूर्वकं तथा च जगत्कर्त्ता
सर्वज्ञ इति ।

दूषयति—तदेतद् व्यभिचारि । कुतः ? नानातक्षपूर्वकत्वस्यापि
दर्शनात् ।

हेत्वभावप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते ।

हेतुर्न चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका ॥

ईश्वरस्य क्लेशकर्मविपाकाशयाऽपरामर्शाऽभ्युपगमात् । न हि कर्मा-
ऽशयाऽभावे तस्य शरीरेन्द्रियादियोगो बुद्धिरैश्वर्यं वा सम्भवतीति प्रमाण-
विरुद्धस्तदुपगमः । प्रमाणविरोधमाह—हेत्वभावे कार्याऽनुपपत्तेः । न ह्यस्ति
सम्भवो वल्लिर्नास्ति समस्ति च धूम इति । कर्माशयहेतवश्च शरीरादयस्तद-
भावे न भवितुमीशते इत्यर्थः । उपपत्तौ वा हेत्वभावे कार्योत्पादस्य
भवत्पक्षेऽपि न संनिवेशात् तस्य बुद्धिमतोऽनुमानं, कारणमन्तरेणापि
कार्योत्पत्तेः । यस्तु कश्चिद्वैद्यात्यादीश्वरेऽपि कर्माऽऽशयपरामर्शमभ्युपगच्छेत्

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
वगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वृथा चेष्टा स्यात् । अथ यथाशक्त्यङ्गसाध्येति । न कार्यनिष्ठता विशेषायाम् । अपि चाऽधिकारात्फलनिवृत्तिः, तत्र यथाशक्त्यङ्गोपेतेऽधिकृतस्य तादृशादेवाऽधिकारनिवृत्तिमुखेन तन्निमित्तमिव । अथ न तादृशेऽधिकारनिवृत्तिरपि न स्यात् । परिपूर्णाङ्गेऽधिकृतस्य विकलाङ्गकार्यसिद्धेरिति भावः । सापेक्षा चेद्यथाग्नाताङ्गसाध्येवेति वैकल्ये वृथा चेष्टा स्यात् । शङ्कते—अथ यथाशक्त्यङ्गसाध्येति । निराकरोति—न कार्यनिष्ठता विशेषायाम् । एतदुक्तं भवति । कार्यनिष्ठतायां सत्यां काम्येऽप्युपकरणीभूतभावार्थस्य विषयत्वात्सकलाङ्गग्रामजनितोपकारस्य च भावार्थस्य करणभावादेकाङ्गवैकल्ये च तदनुपपत्तेर्विषयाऽभावादधिकारप्रविलयः । नैमित्तिकेषु तु भावार्थमात्रस्य विषयभावाद्वैकल्येऽपि च विषयभावोपपत्तेरप्रलोपोऽधिकार इति काम्यनैमित्तिकयोर्विशेषः स नोपपद्यते । यथाशक्त्यङ्गसाध्येऽधिकारेऽधिकारश्चेदङ्गविकलादपि प्रधानाद्भवति नूनमङ्गहीनमपि करणमकरणादनुपपत्तेः । करणं चेत्कथमविषयः, विषयश्चेत्कथमनधिकारः, अनधिकारश्चेत्कथं काम्यनित्ययोर्विशेषः ? इति । यद्युच्येत नैमित्तिके भावार्थमात्रस्य विषयभावादङ्गवैकल्येऽपि तदस्तीत्यनपेतोऽधिकारः स्वसिद्धयर्थं यथाशक्त्यङ्गजनितोपकारमेव स्वकारणमाक्षिपति अङ्गबाधायामिवाऽबाधिताङ्गमात्राहितोपकारमिति । तदसत् । अधिकारप्रविलयात् । न हि विषयमात्रमयमधिकारस्य व्यवस्थापनायाऽपेक्षते, अपि त्वधिकारिविशेषणमपि । आविर्भूतसर्वाङ्गकरणसामर्थ्यश्चाधिकारी नाङ्गसामर्थ्याऽभिभवेऽधिकारवानित्युक्तमित्युपरम्यते ।

एवं पुरुषप्रवृत्तिं पर्यनुयुज्याऽधिकारोत्पत्तिं प्रति पर्यनुयोगमाह—अपि चाऽधिकारात् फलनिवृत्तिः काम्येऽपि कर्मणीति भवन्मते सिद्धम् । अस्तु वा को दोषः ? इत्याशङ्क्याह—तत्र यथाशक्त्यङ्गोपेतेऽधिकृतस्य तादृशादेव यथाशक्त्यङ्गोपेतादेवाधिकारनिवृत्तिमुखेन तत्फलं संपद्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह—निमित्तमिव । यथा निमित्तं विकलाङ्गमपि नैमित्तिकं प्रयोजयेदधिकारनिवृत्तिमुखेन निमित्तभावेन संपद्यते तथा फलमपीत्यर्थः । अथ न तादृशेऽङ्गहीने काम्येऽधिकारः । एवं तर्हि काम्यवन्नैमित्तिके विकलाङ्गेऽधिकारनिवृत्तिरपि न स्यात् । यतः परिपूर्णाङ्गाऽधिकृतस्य विकलाङ्गप्रयोगे कर्मान्तरप्रयोग इव । यथैव खल्वग्निहोत्रेऽधिकृतश्चेत्यवन्दनां कुर्वन्नाऽधिकारं संपादयति एवं साङ्गे तस्मिन्नधिकृतोऽङ्गहीनं निर्वर्त्तयन्न कृताधिकार इत्यर्थः ।

स्यादेतत् । अग्निहोत्रेऽधिकृतश्चेत्यं वन्दमानो नाऽधिकारं संपादयति । अधिकारविषयकरणस्य होमस्याऽनुष्ठानात् । जुह्वत्युत्तराङ्गहीनमप्यधिकार-

प्रयोगे कर्मान्तरप्रयोग इव अङ्गप्रधानभेदोऽप्यत्राऽनुपकारकोऽधिकारविधिविषयत्वेनाऽभेदात् । भेदे चाऽनङ्गत्वप्रसङ्गः । अङ्गप्रधानभावस्य चासंप्रधार्यत्वात् ।

विषयसंपत्तेस्तथाभूतस्यैव होमस्याऽधिकारेण करणभावाऽऽक्षेपादधिकारं संपादयतीत्ययमङ्गप्रधानयोर्विशेषो यत्प्रधानाऽभावे नाऽधिकारो भवति अङ्गाभावे च सति प्रधानं भवतीत्याशङ्क्याह—अङ्गप्रधानभेदोऽप्यत्राऽनुपकारकः । कुतः ? इत्याह—अधिकारविधिविषयत्वेनाऽभेदात् । यद्यपि नियोगस्य भावार्थ एव प्रतिपत्त्यनुबन्धित्वाद्विषयस्तथापि साङ्गप्रधाने प्रयोजकत्वादङ्गानां प्रधानस्य च नियोगस्य विषयत्वेनाऽभेद युक्तः । यदि पुनरेतद्व्यादधिकारनियोगस्याऽङ्गेषु प्रयोजकत्वं नाऽऽस्थीयेत ततो भेदे चाऽप्रधानस्य प्रयोज्यत्वेनाऽङ्गानां चाऽप्रयोज्यत्वेन विषयत्वाऽविषयत्वलक्षणेऽङ्गीक्रियमाणेऽनङ्गत्वप्रसङ्गः । येन येन विनाऽयं कार्यस्वभावोऽधिकारो नोत्पद्यते तत्तदात्मोपपत्तिनान्तरीयकत्वादाक्षिपति, नाक्षिपति चेदङ्गानि तर्हि तैरपि नोत्पद्येत, ततश्चाऽनङ्गत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

किं चाऽस्यैकदेशिनो मतेऽङ्गप्रधानभावस्य चासंप्रधार्यत्वादनुपकारक इति सम्बन्धः । इदमत्राऽऽकृतम् । कार्यरूपमपूर्वं प्रत्ययार्थः । कार्यं च कृतिं पुरुषप्रयत्नं प्रति यदुद्देश्यं प्रधानम्, तच्च यथा 'दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्येतस्मिन्प्रतीयते तथा समिदादिवाक्येष्वपीति कार्यान्तरविषयकारणानां समिदादीनामधिकारं प्रत्येदमर्थ्याऽनुपपत्तेः कार्यस्य च समिदादिविषयस्य "कार्यमेव हि तन्न स्याद्यदन्यार्थमिति" न्यायादधिकारकार्यं प्रति तादर्थ्याऽभावादङ्गप्रधानभावाऽनुपपत्तिः ।

स्यान्मतम्, न हि कार्यमित्येव नाऽन्यार्थमपि तु यदनुष्ठेयम् । अनुष्ठेयं तदुच्यते यत्पुरुषेण ममेदं कार्यमिति निरपेक्षं कार्यमवगम्यते । परमाऽपूर्वं च तन्न जातु तस्याऽन्यार्थप्रवृत्तेः कृतिव्याप्यताप्रतीतिः । अन्यस्य^२ प्रधानस्याऽनवगमात् । ननु फलमोप्सितमवगम्यते न प्रथमतः प्रतीतेन कार्येण नियोज्यं विना पर्यवस्यता विशिष्टनियोज्याऽपेक्षिणा स्वर्गकाम इति नियोज्यविशेषणतया ग्रहणान्न फलप्रतिपादनपरं तत्पदं तदेव तु निरपेक्षं कार्यमवगतं साध्यस्वर्गविशिष्टेन नाऽनुत्पादयत्स्वर्गमुत्पद्यत इति स्वर्गोपायतामश्नुत इति निरपेक्षमपरकार्याऽपगमे सति फलाऽवगतित्वं पुनः फलाऽवगतौ सत्यां कार्याऽवगतिः । यतः साऽपेक्षत्वेन परमाऽपूर्वमनुष्ठेयं स्यात् । तदेव तु निरपेक्षं प्रयोजनं सत्परमाऽपूर्वमभिदधाति लिङ् स्वसन्निधिसमाप्नानैः स्वयं प्रयोजनीभूतैरवघातादिभिः समिदादिभिश्च प्रयोजनिभिरन्वितमभिधते इति

सत्यपि चोदनार्थाऽनिर्वृत्तेर्वृथा चेष्टाप्रसङ्ग इत्युक्तम् ।

कश्चायमधिकारो यस्य निर्वृत्तिः ? नियोगश्चेत् न निर्वृत्तिवि-

तदिदं ग्राहकग्रहणमभिधीयते । तदेवं साऽधिकारविधिसन्निधिसमाम्नातेषु समिदादिविधिषु तदुपगृहीतविषयेषु ततः परमाऽपूर्वलक्षणकार्यप्रत्यभिज्ञानान्न द्रागित्येव कार्यान्तरबुद्धिरुदयमासादयति । पश्चात्तु कथमपि समिदादयः क्रियारूपतया विशरारवः परस्परमसंभवन्तः प्रोक्षणादिवदपूर्वसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारादिद्वारेणाऽपूर्वविषयाऽननुप्रवेशिनः परमाऽपूर्वेण ग्रहीष्यन्ते इति प्रसिद्धतरेदमर्थ्यानामवान्तराऽपूर्वं कार्यं समिदादीनामवकल्प्यमानं समिदादिगताऽऽख्याताऽभिधेयमपि परमाऽपूर्वपारतन्त्र्येणाऽभिधीयमानत्वात्कार्यमप्यननुष्ठेयमित्युपपन्नोऽङ्गभावः कार्यविषयाणामपि समिदादीनाम् ।

अत्रोच्यते । अधिकारवाक्येषु तावदमी लिङादयो निरपेक्षकार्याऽभिधानविदितशक्तयो न समिदादिवाक्येष्वन्यनिष्ठं कार्यमभिधातुमीशते । यदि परमवहन्त्यादिवत्किमाधिकाराऽपूर्वस्यैतेऽनुवादा, उताऽपूर्वान्तराऽभिधेयानिनः ? इति पदान्तरमवशिष्यते न पुनर्लिङाद्यभिधेयस्य स्वप्रधानस्य कार्यस्य प्राधान्यपरित्यागो युक्तः । ननूक्तमधिकारसमाम्नाताः खल्वमी समिदादयस्तेनैवाऽधिकारविधिताऽभिधानत एवाऽऽपादितैदमर्थ्या न स्वनिष्ठकार्यविषयतां प्रतिपत्तुमर्हन्ति, प्रकृताऽपूर्वैदमर्थ्यविरोधात् । न चाऽवहन्त्यादिवत्प्रकृताऽपूर्वविषयाऽननुप्रवेशिनः, ततश्च नाऽनुवादाः । न च स्वनिष्ठकार्याऽभिधायीनि तत्पदान्तराभिधेयशून्यतया प्रमत्तगीतानि प्रसज्येरन्निति वरं प्राधान्यमात्रत्यागेन कार्याऽभिधायित्वमस्तीति ।

सत्यमुक्तम् । अयुक्तं तु तत् । न हि साऽधिकारो विधिः संनिधिसमाम्नातमात्रमेव गृह्णातिमात्रं ही (?) ज्योतिष्टोमविधिर्द्वादशोपसत्ताम् अपि तु यद्ग्रहणार्हम् । न च स्वनिष्ठकार्यविषयाः समिदादयो ग्रहणमर्हन्ति । ननु ग्राहकविरोधात्प्राधान्यं समिदादिविषयस्य नियोगस्य नास्ति । अथ प्राधान्यप्रतीतिविरोधाद् ग्राहक एव किमिति न परिह्रियते ? तत्र श्रुतिमात्रादेव नियोगप्राधान्यप्रतीतेरनिरपेक्षत्वाद्वाक्यान्तराऽऽलोचनया ग्राहकगृहीतेः साऽपेक्षतया प्राधान्यप्रतीतेर्बलीयस्त्वेन रात्रिसत्रादिवत्स्वतन्त्राऽधिकारकल्पनायां सत्यां नाऽङ्गभावः प्रयाजादीनां प्रधानभावश्च दर्शपूर्णमासादीनामुपपद्येत इति सुष्ठूक्तमङ्गप्रधानभावस्य चासंप्रधार्यत्वादिति ।

अभ्युपेत्याङ्गप्रधानभावं दूषणान्तरमाह—सत्यङ्गप्रधानभावे नैमित्तिकस्याऽनङ्गत्वस्य प्रयोगे चोदनार्थाऽनिर्वृत्तेर्वृथा चेष्टाप्रसङ्ग इत्युक्तम् । कि

१. उपगृहीतविधिविषयेषु ० पृ० पा० ।

चारिता । नियोज्यता चेत् सापि नियोगादेव निर्वृत्ता । स्वामिता चेत् न तत्कृतं किंचिदभुञ्जानः स्वामी, इत्युभावप्यधिकारौ कार्यनिष्ठौ स्याताम् । तस्मान्न कार्यनिष्ठत्वप्रयोगनिष्ठत्वाभ्यां काम्यनैमित्तिकाऽधिकारयोर्भेदः शक्यः समाधातुमित्यन्यथा समाधेयः ।

तदुच्यते—

जीवनादर्निमित्तस्य साम्यात्कालो विशेषकः ।

निमित्तार्थस्तत्र जाते कर्मणोऽवश्यकार्यता ॥

चाऽयमधिकारो विचारं न सहते यस्य निर्वृत्तिरङ्गविकलेऽपि नैमित्तिकस्य प्रयोगे त्वयोच्यत इत्याह—कश्चायमधिकारो यस्य निर्वृत्तिः ? त्वयोच्यत—इति शेषः । एकदेशी स्वपरिभाषयाऽऽह—नियोगश्चेत् । दूषयति—तन्निर्वृत्तिविचारिता । उक्तं हि “नियोगस्य न कार्यते”त्यत्र ‘विषयः कार्यो न नियोज्यस्य नियोक्तृत्वप्रसङ्गादि’ति । भाषान्तरेणाऽऽह—नियोज्यता चेत् परिहरति—सापि नियोगादेव निर्वृत्ता भावार्थविषयं नियोगमवबुद्ध्यमान एवायमधिगतनियोज्यभावो न तदधिगमायाऽनुष्ठानं यावद्गच्छेदिति । व्यर्थीकृतपरिभाषो लौकिकमधिकारपदस्यार्थमाह—स्वामिता चेत् । ईश्वरवचनो ह्ययमधिकृतशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भावः । एतद्दूषयति—न तत्कृतं किंचिदभुञ्जानः स्वामी, एवं हि नैमित्तिकं कर्म संभवति पुरुषस्य स्वामिनः, यदि तत्कर्म तस्योपकारे वर्तते । द्वयो चेयमुपकारजातिहितप्राप्तिरहितनिर्वृत्तिश्च । न च हिताऽहितप्राप्तिपरिहाराऽनुयायि त्वन्मते नैमित्तिकं कर्म कल्पते । यदुच्यते नैमित्तिकादन्यपूर्वपुरुषगुणो जायते, जायतां नाम न पुनरयमधिकारः^२ स्वयमसुखरूपत्वादतद्वेतुत्वाच्च । यदि त्वेतद्भयान्नैमित्तिकस्यापि पुरुषोपकारकत्वमङ्गीक्रियेत तत उभावप्यधिकारौ^३ कार्यनिष्ठौ स्याताम् । इतिशब्दस्तस्मादर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्न कार्यनिष्ठत्वप्रयोगनिष्ठत्वाभ्यां काम्यनैमित्तिकाधिकारयोर्भेदः शक्याऽध्यवसानः^४ ।

स्वमतपातनिकां करोति—तस्मादन्यथा समाधेयः । तदुच्यते ।

जीवनादर्निमित्तस्य साम्यात्कालो विशेषकः ।

निमित्तार्थस्तत्र जाते कर्मणोऽवश्यकार्यता ॥

यदि श्रुतिमात्राऽपेक्षोऽधिकारो भवेत् ततोऽन्वशूद्रादीनां काम्ये नैमित्तिके चाऽविशेषेण प्रसज्येत, त्रैवर्णिकानां चाऽग्निहोत्रं सततमकुर्वतामधिकाराऽतिशान्तिः स्यात् । न त्वस्माकं श्रुत्यपेक्षोऽधिकारः किं त्वङ्गो-

१. तत्र क्लृप्तम् सू० पु० ।

२. उपकारः—२ पु० पा० ।

३. उपकारौ—२ पु० पा० ।

४. अध्यवसानः २ पु० पा० ।

पदेशाऽनुरोधेन शक्यपेक्षः । तथा चाऽशक्तानामन्वशूद्रादीनां त्रैवर्णिणकानां च मध्यन्दिने सायमादिसमयमुपसंहर्तुमसमर्थानां नाऽधिकारः । नन्वेवं काम्यवन्नैमित्तिकेष्वप्यङ्गोपदेशाऽनुरोधेन यदेत्युपपद्येत ।

तत्रोच्यते । इदं तावदत्र भवान् पृष्ठो व्याचष्टाम्, यदेतत्काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थोऽधिकारीति, तर्हि स्वर्गकामवत्साक्षाच्छब्दाऽवगतम्, उताङ्गोपदेशाऽनुरोधात् ? तत्र न तावत्स्वर्गकामपदमिव सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थपदमधीयते^१ समाप्तातारः । अथाङ्गोपदेशाऽनुरोधादसमर्थं प्रति तदुपदेशाऽनुपपत्तेः । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति । यथा 'स्रुवेणाऽवद्यती'त्यत्राऽश्रुतमपि द्रव्यादि यच्छक्यत इत्युपबन्धात्सम्बध्यते एवमश्रुतमपि सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यमनुपादेयं सदधिकृतविशेषणतया सम्भन्तस्यते । युक्तं काम्ये तत्र सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यविषयाया अर्थापत्तेः परिपन्थ्यभावेनाऽप्रत्यहमुपपत्तेः अर्थपदस्य च समर्थोऽपि सम्भवादविरोधात् । न खलु समर्थः स्वर्गकाम इत्युक्तम् । इह तु निमित्तश्रुतिविरोधः । तथा हि । 'यावज्जीवं जुहुयादिति' यावदुपसंबद्धं जीवनं कर्तव्यतायां निमित्तम् । यस्मिन् सति नैमित्तिकं भवत्येव भाक्तमितरदित्युपरिष्ठादुपपादयिष्यते । तेन जीवने सति कर्तव्यमेव न न कर्तव्यमिति प्रतीतेनिमित्ते^२ सम्बन्धाऽवश्यकर्तव्यताऽऽपत्तिः, निमित्तवदङ्गोपदेशाऽनुरोधात् । तदुपसंहारसामर्थ्यविशेष उद्भवसमाधौ ख्यातः प्रतीयते । स चाऽनित्य इति तन्नान्तरीयकत्वादवश्यकर्तव्यताऽऽपत्तिः । न चास्ति कश्चिदपि पुरुषधौरेयस्तथापि^३ विधौ दैवसंपन्नो यो यावज्जीवं सायंप्रातरप्रत्यूहमविकलाङ्गमग्निहोत्रमपि प्रयोक्तुं समर्थः । अन्तरायाणां व्याधितोदप्रमादादीनामवश्यम्भावनियमात् । तत्सहभुवां च दुःखदौर्मनस्यादीनाम् । तदनयोनिमित्तोपदेशसर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्ययोर्विरोधान्निमित्तस्य च श्रौतत्वेन तदनुगुणं सामर्थ्यमुपवर्णनीयम् । नन्वङ्गान्यपि श्रुतान्येव किमतस्तान्यपि नित्यवच्छ्रुतानीति बहूनां श्रुतीनामनुरोधेन वरमेका निमित्तश्रुतिः 'त्यजेदेकं कुलस्याऽथ' इतिवत्परित्यज्यताम् । तत्किमियं निमित्तश्रुतिस्तपस्विनी प्रमत्तगीतमेव अपि तु मुख्यं परित्यज्य गौणं निमित्तभावं यस्मिन्सत्येव नाऽसतीत्येवं भूतमवलम्बते ?

अत्रोच्यते । न तावत्साक्षादङ्गश्रुतयो निमित्तश्रुतिविरोधिन्यः । न हि तस्य तस्याङ्गस्य क्रिया निमित्ते सति न सम्भवति । ननु नित्यवच्छ्रुतानि न चाङ्गानीति विरोधः । संत्यं नित्यवच्छ्रुतानि न त्वङ्गविधयः प्रधानविधिनिरपेक्षा अङ्गानुष्ठानं प्रयोक्तुमीशते । तथा ह्यङ्गभावना-

१. सामर्थ्यमधीयते २ पृ० पा० ।

२. अनैमित्तिकं २ पृ० पा० ।

३. मुद्यापि २ पृ० पा० ।

यस्तावद्यथोक्ताय प्रयोगार्थकान्ततोऽसमर्थः स दूरपर्युदस्त एवाऽधिकारात् । न त्वसौ^१ तादृशे नियोज्यतया प्रत्येतुं पाय्यते । तेन शक्यङ्गोभाव्याऽऽकाङ्क्षा स्ववाक्ये भाव्यमपश्यन्ती विध्यापादितत्वेन चाऽपुरुषार्थाद्वाच्यार्थात्प्रच्याविता पुरुषार्थात्मकं भाव्यमपेक्षते, प्रधानभावना च निमित्तवत्यवश्यकर्तव्यतागोचरो लब्धनित्यसमीहितसाध्यतत्साधना स्वसाधनोपकारहेतुमपेक्षते । तदियमङ्गभावना करणोपकारलक्षणं भाव्यमासाद्य प्रधानभावना च करणोपकारं प्राप्य निर्वृणुतः । ततश्च प्रधानविध्याकाङ्क्षितोपकारसाधनेष्वङ्गेषु प्रधानाऽधिकृताऽधिकारप्राप्तिलब्धानुष्ठानेऽप्यप्रधानानुरोधेन निवृत्तिर्व्यवस्थापनीया । तद्विरोधे तु तदधिकृताऽधिकारभावेनाऽनुष्ठानाऽनुपपत्तेरङ्गविधिनां तत्त्वं हीयेत । न च निमित्तसम्बन्धादवश्यङ्कर्तव्यं प्रधानं कादाचित्केनाङ्गसाकल्येन सम्बन्धाहंम्, नित्याऽनित्यसम्बन्धविरोधात् । ननु प्रधानमपि कथं निमित्तेन संभन्तस्यते ? न ह्यग्निहोत्रमङ्गहीनमपि यावज्जीवं शक्यसंपादम् । अन्तरायाणामपि संभवात् । यद्युच्येत विधिसामर्थ्यादनुष्ठाना निपुणेन भवितव्यम् । तदङ्गसाकल्येऽपि तुल्यम् । मैवम् । यस्य हि निमित्तसम्बन्धस्तदवश्यकर्तव्यम्, स च प्रधानस्येति तदेव तथा । तत्र च स्वरूपेणाऽन्याऽऽसत्त्वादनुष्ठानुत्पत्त्यपि सम्भवति न त्वङ्गेषु निमित्तश्रुतिः । यतस्तेषामप्यवश्यकर्तव्यता स्यात् । प्रधानसम्बन्धात्तेषामप्यवश्यम्भाव इति चेत्, नाऽवश्यकर्तव्यतोपहितमर्यादेन प्रधानविधिना वास्तवमङ्गसाकल्यस्यावश्यम्भावनमनुरुध्यमानेन यदा^२ यावन्त्यङ्गानीत्युपबन्धात् । तदेवं निमित्तश्रुतिः प्रधानवाक्यस्था प्रथममेव स्वविषयं प्रधानेन सहैकलोलीभावमुपनयन्ती भूयसीरप्यङ्गश्रुतीः स्वाऽनुगुणतया व्यवस्थापयन्ती नैताभिर्जघन्यवृत्तितामापाद्यते । न चैवमितराङ्गवैकल्यवत्कालापगमेऽपि प्रधानप्रयोगसम्भवान्न तस्य हि गुणत्वेऽपि निमित्ताऽनुप्रवेशोऽपि वक्ष्यते । न चान्वशूद्रादीनामधिकारः । यतो 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति भावनालब्धसाध्यतत्साधना^३ कथमिति स्वकरणोपकारजनकाकाङ्क्षा अङ्गोपदेशैर्निराकाङ्क्षीक्रियते । तत्र सर्वाङ्गोपदेशानुरोधादसमर्थस्यानुष्ठानाऽसम्भवात् समर्थस्यापि चाऽनुभूततद्भावस्य तदनुपपत्तेः सर्वाङ्गोपेतप्रधानाऽनुष्ठानगोचरसामर्थ्योद्भूतिरधिकारी काम्यवदिति सामर्थ्यं तदुद्भूतिश्चाऽधिकृतविशेषणतयाऽवगम्यते । तत्र निमित्तश्रुतिविरोध इति तदविरोधायाऽवश्याऽवहेयेऽन्यतरस्याऽनुद्भवमात्रं हीयतां नाङ्गसामर्थ्यम्, उभयहानिप्रसङ्गादिति नाऽन्वशूद्रादीनामधिकारो नापि शक्यप्रतिकारव्याधीनामनधिकारो नैमित्तिक इति सिद्धम् ।

१. न ह्यसौ मू० पृ० ।

२. अनुरुध्यमानत्वाच्च न यदा २ पृ० पा० ।

३. साध्यसाधना २ पृ० पा० ।

पदेशावपेक्ष्य समर्थस्य तावदधिकारप्रतीतिः । सा चेयमधिकारप्रतीति-
र्नति पर्यवसिता अनित्यत्वात्सामर्थ्यस्य अन्यथाऽधिकृतस्य सर्वाङ्गोपसंहारा-
भावे नाऽनुष्ठानं यथासंभवम् अन्यथाऽन्यादृशेऽधिकारात्तादृशप्रयोगस्याऽ-
शास्त्रीयत्वानुष्ठानमनधिकारात् । अतः पुनरपि शक्त्यपेक्षाऽधिकारप्रति-
पत्तिपर्यवसानाय । शक्तिर्हि प्रमाणकदेश इत्युक्तम् । न प्रयोगनिश्च-

तदिदमाह—यस्तावत् यथोक्ताय प्रयोगायैकान्ततोऽसमर्थः शूद्र-
पङ्गवादिः स दूरपर्युदस्त एवाधिकारात्^१ । कुतः ? इत्याह—त त्वसौ तादृशे^२
नियोज्यतया प्रत्येतुं पार्यते । तेन शक्त्यङ्गोपदेशावपेक्ष्य समर्थस्य तावदधिकार-
प्रतीतिस्तावदिति । स्फोटयति—साचेयमधिकारप्रतिपत्तिर्नैमित्तिके नेति
पर्यवसिता अनित्यत्वात्सामर्थ्यस्याऽनैमित्तिकस्य चाऽवश्यकार्यत्वात् अवश्यम-
नवश्यम्भावयोश्च विप्रतिषेधादिति भावः । ननु भवतु सर्वाङ्गोपसंहार-
सामर्थ्यमनित्यं तथापि तेनैवाऽधिकारप्रतिपत्तिः पर्यवस्यतु, समर्थस्त्वधिकृतः
कुतश्चित्प्रतिबन्धात्किञ्चिदङ्गमुपसंहृतुं तदानीमशक्तोऽपि यथाकथंचित्प्र-
योक्ष्यत इत्येतन्निराकर्तुमाह—अन्यथाऽधिकृतस्य सर्वाङ्गोपसंहाराभावे सति
नाऽनुष्ठानं यथासंभवमन्यथेति । यद्येतावत्प्रतिकारप्रत्ययः पर्यवस्ये-
दित्यर्थः । कस्मादित्याह—अन्यादृशेऽधिकारात्सर्वाङ्गोपपन्ने तत्समर्थस्या-
ऽधिकारात् तादृशप्रयोगस्य न्यूनाङ्गस्य प्रयोगस्याऽशास्त्रीयत्वानुष्ठानम्,
न्यूनाङ्गस्याऽनधिकारात् ।

एतदुक्तं भवति । अधिकारप्रतीत्या सह प्रवृत्तेः संप्रतिपत्तौ सत्यां
शास्त्रीयत्वम्, इह त्वङ्गसाकल्यवैकल्यलक्षणे विरुद्धधर्मसंसर्गाद्विषयभेदेऽपि
प्रतिपत्तौ सत्यां प्रातिभत्वं प्रयोगस्येत्युपसंहरति—अतः पुनरपि शक्त्यपेक्षा-
ऽधिकारप्रतीतिपर्यवसानाय । शक्त्यपेक्षेति याऽसावङ्गोपदेशासामर्थ्यलब्धा
ऽशक्तिश्रुतिस्तस्या यदेत्युपबन्धस्य नित्यश्रुतिविरोधादुपबन्धान्तरापेक्षोप-
बन्धावशक्तिरिति शक्त्यपेक्षेत्युक्तम् । शक्त्या च विषयेण विषयिणीं
शक्तिश्रुतिं लक्षयति । यथा घृमादग्निः प्रतीयते इति घूमेन घूमज्ञानलक्षणा ।
अथ कस्मादधिकारप्रतिपत्तिपर्यवसानाय शक्तिश्रुतिरपेक्ष्यते । यावतोपबन्ध-
विशेषशून्यायामधिकारप्रतिपत्तौ पर्यवसितायां पञ्चाद्यथाशक्तिप्रयोगं शक्ति-
रेव निश्चाययिष्यतीत्यत आह—शक्तिः शक्तिश्रुतिः प्रमाणकदेशश्चोदनैक-
देश इत्युक्तमाचार्यैः । तथा च तदन्तर्भावेनैवाऽधिकारप्रतीतिपर्यवसान-
मित्यर्थः । यदि तु न चोदनैकदेशः स्यात्प्रमेयमात्रं शक्तिर्न प्रयोगनिश्चयाय
कल्पेतेति शेषः । इदमत्राकूतम् । तत्त्वनिश्चयो हि प्रमाणस्य, कार्यप्रमेया

१. अधिकारी २ पु० पा० । २. न चासौ तादृशे २ पु० ।

याय, अनन्यप्रमाणकत्वात्तस्य । सा कालतोऽङ्गतो वाऽऽश्रीयेत । तत्राङ्गतः
संश्रये शब्दाऽवगतानामङ्गान्तराणां हानाच्छब्दविरोधः । कालतस्तु
कालान्तराणामशब्दार्थत्वान्न कश्चिद्विरोधः । स चाऽयमविरोधो निमित्त-
ऽधिकारे इदमनेनेदृशेनेत्येतावन्मात्रस्य शब्दार्थत्वात् । सन्निमित्ते तु निमित्त-
श्रुतिविरोधः । संप्राप्ते च तस्मिन्कार्यस्य तन्निमित्तत्वव्याघातात् ।
इतरत्रापि स्वर्गकामश्रुतिविरोध इति चेत् । उक्तम् । न च पुरुषविशेषनिर्देशो-

च शक्तिरिति कारणविरुधोपलब्ध्या प्रयोगनिश्चयो निवर्तत इति । अथ
शक्तिज्ञानमेव प्रमाणं सत्प्रयोगं निश्चाययेत् । किं चोदनैकदेशत्वेन
शक्तिश्रुतेः ? इत्याह—अनन्यप्रमाणकत्वात्तस्य प्रयोगस्य न शक्तिज्ञानं
प्रमाणमिति ।

संप्रति पूर्वपक्षी यस्मिन्सत्येव नाऽसतीति नित्यवदङ्गोपदेशाऽनुरोधा-
न्निमित्तभावं मन्यमानो विमृशति—सा च शक्तिः कालतो वाऽङ्गतो वाऽऽश्रीयते
कालाद्वेति । सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यमपेक्ष्य यदा शक्नुयादिति यावत् ।
एवं विमृश्याङ्गत इति प्रतिपक्षनिराकरणपूर्वकं कालादिति पक्षमवधारयति—
तत्राङ्गतः संश्रये शब्दाऽवगतानामङ्गान्तराणां हानाच्छब्दविरोधः । काल-
तस्तु कालान्तराणामशब्दार्थत्वान्न विरोधः । नित्यवदङ्गानामुपदेशादन्य-
तमत्यागे तद्विरोधः । यदेत्युपबन्धे तु कालान्तराणामनुपदिष्टत्वान्नोपदेश-
विरोध इति काम्ये नैमित्तिके च यदेत्येव युक्तम् ।

परिहरति—स चाऽयमविरोधो निमित्तोऽधिकारे^२ । कुतः ? इदं
भाव्यमनेन करणेनेदृशेनेतिकर्तव्यताविशेषवत्येतावन्मात्रस्य शब्दार्थत्वान्ना-
वश्यकर्तव्यता प्रतीयत इत्यर्थः । सन्निमित्ते तु निमित्तश्रुतिविरोधे कस्मा-
त्संप्राप्ते च तस्मिन् कार्यस्य तन्निमित्तत्वव्याघातात्संप्राप्त इति प्रकृति-
प्रत्ययाम्यामनुपादेयतां निमित्ततां च कथयति । चशब्दोऽपेक्षार्थं विरोध-
द्योतनः । सति भवत्येव न भवतीति निमित्तार्थो न भवदुक्त इति वक्ष्यते ।
न चाङ्गविधिविरोध इति प्रपञ्चितम् इति भावः^३ ।

पार्श्वस्थः सिद्धान्तिनं पर्यनुयुङ्क्ते—इतरत्रापि स्वर्गकामश्रुतिविरोध
इति चेत् । समर्थमसमर्थं चार्थमात्रं प्रत्यसंकुञ्चितवृत्तिरर्थश्रुतिः समर्थं
प्रति नियम्यमाना पीडयत इत्यर्थः । समाधत्ते—उक्तमिति । केवलपदार्थ-
व्यवहाराऽभावादित्यादिना प्राक् । अर्थपदस्य चाऽधिकारिवचनतामभ्यु-
पेत्येदमुक्तम् । परमार्थतस्तु नेदमधिकारिप्रतिपादनपरम्, अपि तु भावना-
काङ्क्षितभाव्यविशेषपरम् । अर्थात्त्वधिकारिप्रतिपत्तिरित्युपरिष्ठादिहैव वक्ष्यते ।

१. अनन्योपायकत्वात्तस्योपायस्य न० २ पु० पा० ।

२. अधिकारः २ पु० पा० । ३. विरोध इति भावः २ पु० पा० ।

ऽत्र विवक्षितः, साध्यत्वात् । न च सातत्येन प्रयोगः^१ । निमित्ते काल-
विशेषवतः कर्तव्यताऽवगमात् । कालविशेषेण तस्याऽर्थाद्विशेषणात् ।
तस्या निमित्ताऽनुप्रवेशित्वात् । तदुक्तं “न कालो गुणो निमित्तं ह्येत-
दि”ति । न गुण एवेत्यर्थः । न त्वङ्गान्तराण्येवम्, असाम्याद्वचनव्यक्तिभेदात् ।

उक्तं च भावनाविवेके, ततो “ऽधिकारिपदाऽभावात्कुतस्तद्विरोधिते”ति इति
दर्शयति—न च पुरुषनिर्देशोऽत्र विवक्षितः, साध्यपरत्वात् ।

एवमुक्तां कारिकां मुक्त्वा कारिकार्थपातनिकां करोति च किञ्चित्—न
च सातत्येन प्रयोगः । अत्रैव शङ्कते—यदि निमित्तश्रुतिवशादङ्गहीनमपि
यथाशक्ति प्रयुज्येत ततः कालस्यापि सायमादेरङ्गत्वेन विधानात्तदभावे
मध्यन्दिनादौ जीवनस्य निमित्तस्य विद्यमानत्वादग्निहोत्रप्रयोगप्रसङ्गः ।
सायमाद्यङ्गापगमेन वा^२ तदा तदप्रयोगे^३ ऽङ्गान्तराभावेऽप्यप्रयोग इति काम्य-
वद्यदेवेत्येवं प्राप्तमिति । तदनेन निराक्रियते—न च सातत्येन प्रयोग
इति । निमित्ते कालविशेषवतः कर्तव्यतावगमात् । एतदुक्तं भवति ।
प्रयोगाङ्गमप्ययं कालोऽनुपादेयत्वादङ्गोपसंहारसामर्थ्यमिव नियोज्यं
विशिष्टम् । तेन तदभावान्मध्यन्दिनादौ नाऽधिकारे विष्णुक्रमणादिसाम-
र्थ्याऽभावादिव पङ्गवादीनामिति । नन्वङ्गतया कालः श्रूयते नाधिकृतवि-
शेषणतया । तथा हि । अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मको विधिः प्रवर्त्यपुरुषविशेष-
समधिगतसाङ्गप्रधानतया, तत्कथं तद्वतोऽधिकारावगमः ? इत्यत आह—
कालविशेषेण तस्यार्थाद्विशेषणात् । यद्यप्यङ्गत्वेन श्रूयते कालस्तथाप्यधि-
कृतविशेषणम् । तथा ह्यप्रवर्तप्रवर्तनात्मको विधिः प्रवर्त्यपुरुषसमधिगत-
साङ्गप्रधानविषयोऽनुपादेयत्ववच्छिन्नं प्रवर्त्यपुरुषविशेषं कल्पयितुमुद्यतः
तस्य विषयं चाऽनुपादेयत्वविधेयत्वलक्षणयोः प्राप्त्याप्तिभ्यां विरोधाद्वि-
शेषणतया स्वीकर्तुमसमर्थो यथाविनियोगमधिकारावगमाच्च तन्नान्तरीयक-
साङ्गप्रधानोपसंहारसामर्थ्यमनुरूपमानोऽनुपादेयाङ्गसामर्थ्यं च निमित्तं
चाङ्गमपि प्रवर्त्यपुरुषविशेषणतया गृह्णाति । न च कालस्येतराङ्गग्राम-
वत्स्वक्रियोपसंहारसामर्थ्यमपि सम्भवति कार्याङ्गत्वात्सामर्थ्यस्य कार्यस्योप-
संहारलक्षणस्य तदनुपादेयाऽनुपपत्तेः । काले हि कर्म क्रियते न कर्मणि
कालः । तस्मात्कालविशेषेणाङ्गेनापि सता विधिः प्रवर्त्यपुरुषविशेषाऽपे-
क्षायामर्थात्तद्विशेषणात्तद्वतः कर्तव्यताऽवगमः । ततश्च न सातत्येन प्रयोग
इति । कुतः ? इत्यत आह—तस्यापि निमित्ताऽनुप्रवेशित्वान्निमित्त-
सम्बन्धश्चैकं नियोज्याऽवच्छेदलक्षणो यथा सामान्यगुणयौरेकव्यक्तिसमवायः

उपादेयानि ह्यङ्गान्तर्गण्यनुपादेयं निमित्तम् । एभिरेतानि वा कुर्या-
दित्यङ्गेषु वचनव्यक्तिः । अस्मिन् सतीति निमित्ते । ततोऽङ्गान्त-
राणि नालं निमित्तमनुप्रवेष्टुम् । कालस्त्वनुपादेयः समानवचनव्यक्ति-
रङ्गमपि सन्निमित्तमनुप्रविशतीति युक्तम् । अथ निमित्तोपसंहार एव
किं नेष्यते ? काम्येऽपि तत्कालेच्छया । ननु प्रयोजनमेतत् ? सत्यम् ।

सम्बन्धो गोः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यहेतुः । आचार्यस्यापि तत्रभवत
एतदभिमतमित्याह—तदुक्तं ‘न कालो गुणो निमित्तं ह्येतदि’ति । ननु
प्रयोगाङ्गं काल इति स्वतन्त्रसिद्धान्तभङ्गः प्रसक्त इत्याशङ्क्याव्याचष्टे—न
गुण एवेत्यर्थः । निमित्तत्वं च निमित्तसम्बन्धाद् भाक्तं न पुनस्तत्त्वमेव,
तत्कल्पनायां प्रमाणाऽभावात् । ननु यद्यङ्गमपि कालो निमित्ताऽनु-
प्रवेशी कस्मान्नाङ्गान्तराण्यप्येवम् ? अत आह—न त्वङ्गान्तराण्येवम् ।
कुतः ? असाम्यान्निमित्तेन । तदेव कुतः ? वचनव्यक्तिभेदात् । किं
पुनः कारणं वचनव्यक्तिभेदे ? इत्यत आह—उपादेयानि ह्यङ्गान्तराणि
कालात् अनुपादेयं निमित्तम्, ततो वचनव्यक्तिभेदः । तद्वर्णयति—एभिरे-
तानि वा कुर्यादिति अङ्गेषु वचनव्यक्तिः । अङ्गैः खलु करणोपकारे क्रिय-
माणेऽङ्गतानि न सन्तीति तान्यपि कियन्तएव । तदिदमुपादेयत्वमङ्गानाम् ।
तेन तत्रोभयो वचनव्यक्तिरूपपन्ना । एतैरेतानि पुरुषप्रयत्नाङ्गोचरे
त्वस्मिन्सतीति निमित्ते वचनव्यक्तिः । ततो वचनव्यक्तिभेदादङ्गान्तराणि
नाऽलं निमित्तमनुप्रवेष्टुम् । कालस्त्वनुपादेयो यतस्तस्मान्निमित्तसमान-
वचनव्यक्तिः कालोऽङ्गमपि सन्निमित्तमनुप्रविशतीति युक्तम् । यथा
अनुपादेये निमित्ते कर्म विधीयते तथा कालेऽपि न त्वङ्गान्तरेष्विति निमित्त-
वत्कालोऽधिकृतविशेषणं नाङ्गान्तराणीति सिद्धम् ।

अत्र पार्श्वस्थश्चोदयति—अथ निमित्तोपसंहार एव किं नेष्यते ?
प्रथमङ्गत्वेन सम्बध्यते कालः पश्चात्त्वर्थान्निमित्तमनुप्रविशतीति किमनया
परम्परया ? यत्सामान्येन यावज्जीवमिति श्रुतेः प्रसृतं जीवनं श्रुत्यैवाऽयं
कालविधिः कालविशेषे उपसंहरिष्यति । नेयं कालश्रुतिरङ्गश्रुतिरपि तु
निमित्तश्रुतिरेवास्त्वित्यर्थः ।

पार्श्वस्थान्तरं परिहरति—काम्येऽपि तत्कालेच्छया । अयमर्थः ।
यदीयं पौर्णमास्याममावास्याममावास्यायामिति निमित्तश्रुतिः स्यात्
तत्काम्येन न सम्बध्येत, न चैकमेव वाक्यं तस्यैव निमित्ततामङ्गतां च
बोधयितुं पारयति वैरूप्यात् । निमित्ततया चोभयसम्बन्धे काम्येऽपि
यथाशक्ति प्रयोगप्रसङ्गः । असम्बन्धे वा काम्यस्याऽनियतकालत्वाऽप-
त्तिरिति ।

१. प्रसङ्गः—सू० पु० पा० । २. सायमाद्यन्युपगमेन वा० २ पु० पा० ।

३. तदा प्रयोगे १ पु० पा० ।

हेतुस्तु यावज्जीवश्रुतेरनतिरिक्तार्थत्वम् । प्रकरणिनोऽप्यङ्गार्थत्वं च । तदेवमविरोधादनिमित्ते कालतः शक्त्याश्रयो यदेति, निमित्तवति तु निमित्त-
विरोधात्कालवत् एवाङ्गतो यथेति ।

तदेतद् दूषयति—ननु प्रयोजनमेतत् । अयमभिसन्धिः । यदि प्रमाणप्रत्यालोचनया काम्यस्याऽनियतकालत्वं भवति भवतु का नः पीडा प्रामाणिकानाम् ? न जातु प्रयोजनाऽनुवर्ति प्रमाणम्, प्रमाणवशवर्तित्वा-
त्तस्येति ।

परमसिद्धान्ती ब्रूते—सत्यम्, न प्रयोजनाधीनं प्रमाणमित्यर्थः । हेतुस्तु यावज्जीवश्रुतेरनतिरिक्तार्थत्वम् इदमत्राकूतम् । तत्र नाम सामान्यश्रुति-
विशेषे उपसंह्रियते यत्र सा विशेषशास्त्रादतिरिक्ताऽर्था भवति, तद्यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति सामान्यश्रुतिराग्नेये उपसंह्रियते 'आग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनेन, तत्र यद्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्येतावन्मात्रं न श्रूयते अनाग्ने-
यस्यापि प्रसज्येत तदुभयमर्थवत् । यदि तु पौर्णमास्याममावास्यायां वा निमित्ते कर्म क्रियमाणं तर्हि नाऽजीवतो नाप्ययावज्जीवं स्यात् । निमित्ते सत्यवश्यकर्तव्यत्वात् नैमित्तिकस्येति यावज्जीवश्रुतेरनतिरिक्तार्थत्वप्रसङ्गः ।
अथोच्येत यदि यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति न पठ्यते ततः समुदाय-
द्वयस्य प्रत्येकं निमित्तसम्बन्धात्प्रत्येकमधिकारविषयत्वं प्रपद्येत । तस्माज्ज प्रसाङ्क्षीदिति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति वाक्यार्थः । अनेन हि यागषट्कस्यैकाधिकारविषयत्वमापाद्यत इति । तथापि यावज्जीवमिति व्यर्थम्, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येतावन्मात्रमेव पठितव्यम् । न चात्र स स्वर्गः स्यादिति स्वर्गकामाऽधिकारः । स्वर्गकामो यजेतेत्यनेनैव तस्याऽ-
वगतेः । न च यावज्जीवमग्निहोत्रमित्यत्रायं परिहारः संभवति । अग्नि-
होत्रं जुहोतीत्युत्पन्नस्याऽग्निहोत्रस्य सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोतीति सायंप्रातर्ल-
क्षणनिमित्तविधाने सति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गादिति । हेत्वन्तरं समुच्चिनोति—प्रकरणिनोऽप्यङ्गार्थत्वं च । संसाध्यसाधना खल्वयं प्रधानभावना स्वसाधनाऽनुग्रहाऽपेक्षा यद्यदङ्गे
संनिध्यानुपतितं तत्स्वसाधनाऽनुग्राहकतया गृह्णातीति । तत्प्रकरणे च कालविधिवान्वयं श्रुतं स्वगोचरस्याङ्गतामवगमयति न निमित्तभावम्,
प्रकरणिनोऽङ्गाऽनपेक्षितत्वात् । तस्मात्कालविधिवान्वयं प्रकरणसहायं कालस्याङ्गतायां प्रमाणं न निमित्ततायामिति रमणीयम् ।

किं पुनरिदं यद्विरुणद्धि ? कालतः शक्त्याश्रयम् । कस्य चेति कुतो गम्यते निमित्तनैमित्तिकभावः ? कथं चाऽस्य नैमित्तिकसम्बन्धः ? यदि तावद्यस्मिन् सति । को विरोधः ? न हि कालतोऽपि शक्त्याश्रये तस्मिन्नसति तत्क्रिया सत्येव । अथ तस्मिन् सति क्रियते एव । स्याद् विरोधः । न त्वीदृशो निमित्तार्थः । हेतुर्हि निमित्तम् । न चाऽवश्यं हेतवः कार्यवन्तः । कार्यन्तु नाऽसति हेतौ । तस्मान्न विरोधः ।

सहेतुकं प्रकृतमुपसंहरति—तदेवमविरोधादनिमित्ते कालतः शक्त्याश्रयो यदेति, निमित्तवति तु निमित्तविरोधात् कालवत् एवाङ्गतो यथेति । सुगमम् ।

एवं पूर्वाद्धं कारिकाया व्याख्याय पश्चार्धं विवरीतुकामस्तदवतारयितुं निमित्तमाक्षिपति—किं पुनरित्यादिना । किमाक्षेपे । तत्र किं पुनरिदं तन्निमित्तं यद्विरुणद्धि कालतः शक्त्याश्रयमिति स्वरूपाक्षेपः, कस्य चेति संबन्ध्यन्तराक्षेपः कुतो गम्यते । निमित्तनैमित्तिकभाव इति प्रमाणाक्षेपः कथमिति । तत्र स्वरूपाक्षेपं विभजते—यदि तावद्यस्मिन् सति । को विरोधः कालतः । शक्त्याश्रयेणेति शेषः । अविरोधं दर्शयति—न हि कालतोऽपि शक्त्याश्रये तस्मिन्नसति तत्क्रिया, अपि तु सत्येव सा । अथोच्यते । तस्मिन् सत्येव क्रियते नाऽसतीति नाऽवधार्यते, अपि तु क्रियते एव न न क्रियते इति भवत्यक्रियायां निमित्तविरोध इत्याह—अथ तस्मिन् सति क्रियतेति । दूषयति—स्याद्विरोधो न त्वीदृशो निमित्त-
शब्दस्यार्थः । हेतुर्हि निमित्तम् । ततः किम् ? न चावश्यं हेतवः कार्य-
वन्तः, ततश्च पूर्वं एव निमित्तार्थः सत्येव नाऽसतीति । तथा च न विरोध इत्याह—कार्यं तु नाऽसति हेतौ, तस्मान्न विरोधः । इदमभि-
संहितम् । लोकप्रयोगाऽवधारणाधीनो हि शब्दार्थसंबन्धः । हेतुशब्दश्चाऽ-
विवादं यस्मिन् सत्येव नाऽसति कार्यं तस्मिन् प्रयुज्यते । न खलु कुसूलस्थं बीजमजनयदङ्कुरं हेतुतया न प्रतियन्ति लौकिकाः । तेन यथा व्याप्यव्या-
पकभाव उभयाश्रयोपि व्यापकसंबन्धितया व्याप्ये भाव एवऽनाभाव इति व्याप्तसंबन्धितया च नाऽन्यत्रेति निरूप्यते तथा कार्यकारणभावोऽपि कार्यस्य कारणे सत्येव नाऽसति भाव इति कारणस्यापि कार्यात्प्राग्भावो नाभाव इति निरूपणीयः । ततश्चायं निमित्तशब्दः । तस्मात्सोऽतदर्थ इति । कस्येत्याक्षिप्तं विभजते—यदि कर्मणो निमित्तं ततः कर्मप्रवृत्ते-
विधिवैयर्थ्यम्, सकलवचोवैयर्थ्यं च ।

उच्यते । यत्र जाते कर्मणोऽवश्यकर्तव्यता तन्निमित्तम् । कथम् ? यस्मिन् सति भवत्येव स हेतुर्मुख्यः, इतरस्तु भक्त्या । तदवस्थाभेद-सम्बन्धात् । गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्यय इत्यावश्यकसिद्धिः । तन्निमित्त-यिष्यतीत्यत आह—तस्य चांशत्रयाऽतिरेकात् । भावनासंबन्धे सिद्धे निमित्तस्य चोदनार्थत्वम् स एव तु साध्यसाधनेतिकर्तव्यताऽतिरेकादसिद्ध इत्यर्थः ।

कथं चास्येति विभजते—तत्र निमित्ते विधीयमानस्य कर्मणः फले नित्यसमीहिते विधानात्तत्र फले विधौ निमित्ते विधानादित्यनुषङ्गः । उभय-विधौ तूभयस्मिन् फले निमित्ते च कर्मविधौ वाक्यभेद इति । इतिश्चाऽऽक्षेप-परिसमाप्ती ।

एवमाक्षिप्योत्तरतयोत्तरार्धं कारिकाया अवतारयति—उच्यते । यत्र जाते कर्मणोऽवश्यकर्तव्यता तन्निमित्तम् । जाते इत्यनुपादेयतां निमित्त-भावोपयोगिनीं सूचयति । कर्तव्यतायां निमित्तमित्याह कर्मणां कर्तव्यतेति । यस्मिन् सति भवत्येव न न भवति तन्निमित्तमित्यवश्यग्रहणेन दर्शयति । एवं च वदता कर्तव्यतारूपविधिविशेषणतया निमित्तं संवध्यत इति वाक्यार्था-ऽन्वयप्रकारोऽपि निमित्तस्यार्थात्सूचित इति । पूर्वोक्तानि प्रायेण पृच्छति—कथम् ? उत्तरम्—यस्मिन् सति भवत्येव स हेतुर्मुख्यः । ननु कार्यम-कुर्वाणो सत्येव नाऽसतीति विवक्षित्वा हेतुशब्दं लौकिकाः प्रयुञ्जते, तत्र कथमसौ मुख्यो हेतुः ? इत्यत आह—इतरस्तु भक्त्या लक्षणया । सत्यम-कुर्वत्यपि कार्यं धूमादिलक्षणं वह्निद्यादौ हेतुशब्दः प्रयुज्यते । न त्वेतावताऽसौ मुख्याऽर्थः । न खल्वयं हेतुशब्दो यद्यत् कार्यं जनयति तत्र सर्वत्र विशेषेण प्रवर्तमानो जनयति प्रवर्तितुमर्हति । न जातु दण्डविशेषणाऽधीनप्रवृत्ति दण्डपदं दण्डविरहिणि चैत्रादौ वर्तते जनयतीति स एवोच्यते यस्मिन् सति कार्यं भवत्येव न तु यस्मिन्सत्येव तद्धि करोति न करोति च । करणं चोप्राधिः प्रवृत्तौ हेतुशब्दस्य कथम् ? यत् करिष्यत्यकार्षीद्वा न तत्र हेतुशब्दः प्रवर्तते, अवर्तमानस्योपाधेरसत्त्वात् । असतश्च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽति-प्रसङ्गात् । तस्माद्यस्मिन् सति भवत्येवेति तत्राऽयं निमित्तशब्दो मुख्यो भाक्त इतरत्रेति साम्प्रतम् । लक्षणायां बीजमाह—तदवस्थाभेदसंबन्धात् । बीजादय एव हि परस्परसमवधानसमासादिताऽवस्थाविशेषा नियमेन कार्य-शालिनः । यदाहुर्बाह्या अपि “न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामग्र्या” सर्वसम्भव” इति । तस्मादवस्थाविशेषा वा^१ऽवस्थाविशेषशालिनो वा निमित्तपदाऽ-

१. सामग्र्यात् २ पु० पा० । २. अवस्थाविशेषा वा इति नास्ति २ पु० ।

सामर्थ्यादिव । निमित्तमेव हि तन्न स्याद् यस्मिन् सति न क्रियेत ।

अवश्यकर्तव्यता च कर्मणः प्रतीता नोपसंहार्यनिखिलाङ्गस्य कल्पते, न कदाचिदहितोपायस्येत्यतो यथाशक्त्यङ्गसमवेतं सदा समभिलषि-तोपायं कर्मेति गम्यते । निमित्तता च कर्तव्यताया विधिरूपायाः । तस्मिन् सति तत्कुर्वतो यथाकथंचित्सदा समीहितमेनःक्षयं साधयत्येव ।

भिधेयाः । यत्र तु सोऽवस्थाविशेषो न वर्तमानस्तत्र सोऽभूद्भविष्यति वेति कथंचिदवस्थाभेदसंबन्धाल्लाक्षणिक इत्यर्थः । ननु भवतु भावतम्, तथापि स एव हेतुः किमिति न ? इत्यत आह—गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्यय इति । तस्मादावश्यकसिद्धिः कर्तव्यतायाः । कुतः ? निमित्तसामर्थ्यादेव । सामर्थ्य-मेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—निमित्तमेव हि तन्न स्याद् यस्मिन् सति न क्रियेत । ततश्च सिद्धः सर्वाङ्गोपसंहारविरोधान्नैमित्तिके यथाशक्तिप्रयोगः । सदा समीहितोपायता चेत्याह—अवश्यकर्तव्यता च कर्मणः प्रतीता नोप-संहार्याऽखिलाङ्गस्य कल्पते । न कदाचिदीहितोपायस्येत्यर्थाद्यथाशक्त्यङ्ग-समवेतं सदा समभिलषितोपायं कर्म नैमित्तिकमिति गम्यते । कस्य निमित्त-मिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—निमित्तता च कर्तव्यतायाः फलकर्तव्यताया व्यवच्छिन्नति विधिरूपाया इति ।

ननु तस्य नित्यत्वादित्युक्तम्, तत्राह—तस्मिन्सति कुर्वतो यथा कथं-चित्सदा समीहितमेनःक्षयं साधयत्येव । इदमाकृतम् । सत्यं कर्तुं समीहितो-पायता कर्मधर्मो विधिः । स च स्वकारणादुत्पत्त्यमानस्य स्वाभाविकस्तथापि निमित्ते सत्यवश्यकर्तव्यत्वाद्यथा कथंचित् क्रियमाणं कर्तुं समीहितमुपात्तदु-रितक्षयलक्षणं फलं साधयत्येव । एतदुक्तं भवति । निमित्ते सति स्व-कारणेभ्यः कर्मोपजायमानमविकलाङ्गमितरथा कर्तुं समीहितोपायतां कर्तव्यतामासादयति । नाऽसतीति भवति कर्तव्यतायाः कर्तुं समीहितसाधन-ताया विधेर्निमित्त^१ श्रवणादिति ।

यदुक्तं निमित्तभावे प्रमाणाभाव इति, तत्र शब्दव्यतिरिक्तानामभावं-मृष्यामहे, न तु शब्दस्य । ननु विधिप्रधानः शब्दो विधौ तद्गोचरभावनायां तदङ्गेषु वा तत्संबन्धात्प्रमाणम् । न च निमित्तमेषामन्यतमम्, कथं तत्र चोदनात्वेन शब्दः प्रमाणम् ? इत्यत आह—भावव्यतिरेकेऽपि च चोदनाभूत-शब्दप्रमेयत्वं निमित्तस्येति संबन्धः । भावशब्देनांशत्रयोपेतां भावनामाह ।

ननु निमित्तस्याऽनुपादेयत्वादविधेयस्य वाक्यभेद^२प्रसङ्गाच्चाऽनु-

१. निमित्ते २ पु० पा० । २. वाक्यभेद १ पु० पा० ।

भावव्यतिरेकेऽपि च शब्दप्रमेयत्वम् । अविधेयस्यापि विधिवद्विध्यनुप्रवेशा^१-
द्विधिविशेषणत्वात् । अत एव चास्य कर्मणा सह सम्बन्धे विकल्पोऽनवकाश
इति चतुरस्रम् ।

ननु नियोज्यविशेषणं जीवनादि स्वर्गादिवन्मन्यन्ते, नियोगेन
नियोज्यस्य प्रथममपेक्षितत्वात् । न ह्यनाश्रितनियोज्यविशेषो नियोगो लोके

द्देश्यस्य कथं चोदनाभूतशब्दविषयत्वम् ? इत्यत आह—अविधेयस्यापि
विधिवत् । अयमभिसंधिः । नास्त्ययं नियमो यद्विधेयमेव सोद्देश्यं चोदनार्थं
इति । विधेरविधेयस्य चाऽनुद्देश्यस्य चाऽचोदनार्थत्वप्रसङ्गात्, अपि तु
यच्चोदना बोधयति निमित्तमिति विधिवत्तदपि तदर्थः । ननु विधि विधेयं
वा बोधयन् शब्दश्चोदनात्वेन प्रमाणम्, न च निमित्तं विधिविधेयं वा, तत्कथं
तत्र चोदनात्वेन शब्दः प्रमाणम् ? इत्यत आह—विध्यनुप्रवेशात् । स
एवाऽविधेयस्य कुतः ? इत्यत आह—विधिविशेषणत्वात् । अयमभिसंधिः ।
वैश्वानरं द्वादशकपालकर्म, तत्कर्तव्यता पुत्रजन्मनि सत्यसति चाऽविशेषेण
प्रसक्ता न चाऽवश्यभाविनी स्यात् । अनेन त पुत्रजन्मना निमित्तेन जाते
एव नाऽजाते कर्तव्यतैव नाऽकर्तव्यतेति व्यवस्थाप्यमाना निमित्तमविधेय-
मप्यनुद्देश्यमपि स्वयमनुद्देश्या वाऽविधेया च विशेषणतया गृह्णातीति
विशेषणाऽभिधाने चोपपन्नं शब्दस्य चोदनात्वमिति ।

कथं चाऽस्य नैमित्तिकसंबन्ध इति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—अत एव
चास्य^२ कर्मणा सह संबन्धे विकल्पोऽनवकाशः । यत एवाऽविधेयस्य
विशेषणतया विध्यनुप्रवेशित्वेन शब्दप्रमेयतया विधिसंबन्धः^३ अत एव
विधेयेन कर्मणा सह निमित्तस्य संबन्धे यो विकल्पः किं निमित्तोद्देशेन कर्म
विधीयते, आहोस्वित्कर्माद्देशेन निमित्तमिति, तत्र यो दोषः प्रसज्जितः
स सर्वोऽनवकाशः । विधेयसंबन्धनिबन्धनो विकल्पप्रसङ्गो नाऽविधेय-
संबन्धे भवितुमर्हतीत्यर्थ इति । तस्माच्चतुरस्रम् ।

यदुक्तं प्रथमत एव जीवनादिनिमित्ततया संबध्यत इति, तत्प्रत्याचक्षाण
आह—ननु नियोज्यविशेषणं जीवनादि स्वर्गादिवन्मन्यन्ते । न मननमात्रा-
द्वस्तुसिद्धिरिति हेतुमुपन्यस्यति—नियोगेन नियोज्यस्य प्रथममपेक्षितत्वात् ।
अयमर्थः । कार्यं हि कृत्यधीनसत्त्वमननुष्ठीयमानं न तत्त्वे पर्यवस्यति,
अनुष्ठानं च न कर्तारमन्तरेण, कर्तृता च नाधिकारं विना, अधिकारश्च

१. विध्यनुप्रवेशात्—मू० पु० पा० ।

२. निमित्तस्य च—मू० पु० पा० । ३. संबन्धनिबन्धनः २ पु० पा० ।

दृश्यते । तदभावे प्रतिपत्तिरेव न स्यात् । तद्विशेषणमेव तु स तस्मिन्
सत्यधिकारान्निमित्तत्वेनाऽवतिष्ठते । स्वर्गादि तु साध्यतया काम्यत्वेन ।

नैतत्सारम् । विशेषणाऽनुपपत्तेः । न हि यावज्जीवनं तावता
विशिष्टः कश्चित्कदाचिद्वा यो नियुज्यते नानावसन्तकालविशिष्टो वा ।

ममेदं कार्यमिति बोद्धारं नियोज्यमपेक्ष्य भवतीति कार्यबोद्धा नियोज्यभेदो
न नियोगेन कार्येणाऽनन्यप्रयुक्ता^१ऽनुष्ठानेनान्तरङ्गतया निमित्तान्नियोज्य-
स्यैव प्रथमपेक्षितत्वाद्विशेषणमन्तरेण च नियोज्यभेदाऽसिद्धिनिमित्तस्याऽनु-
पादेयतया तदुपपत्तेर्नियोज्यविशेषणतयैव तावत्प्रथमं सङ्गतिर्न तु निमित्तत
येति । लोकेऽपि चैतत् सिद्धमिति तत्पूर्वकत्वाद्वेदे न कथं सा सेत्स्यति ?
इत्याशयवानाह—न ह्यनाश्रितनियोज्यविशेषो नियोगो लोके दृश्यते ।
निमित्तमन्तरेण पुनर्लोके वेदे च यथायथं नियोगो दृश्यते एवेत्यर्थः । ननु
नाऽदर्शनमात्रादव्यावृत्तिरित्यत आह—तदभावे नियोज्यविशेषस्य प्रतिपत्तुर-
भावे प्रतिपत्तिरेव न स्यात् । तदुक्तमाचार्येण 'न हि देवदत्तं यज्ञदत्तं वाऽनुद्दिश्य
लिङ्गादयः प्रवर्तन्त' इति । ननु यदि निमित्तमप्यधिकृतविशेषणं ततो निमित्त-
त्वेनाऽसंबन्धान्न नैमित्तिकत्वं कर्मण इति स्वसिद्धान्तव्याकोपः प्राप्त इत्यत
ग्राह—तद्विशेषणमेव तु स तस्मिन् सत्यधिकारान्निमित्तत्वेन अवतिष्ठते ।
जीवनादेरधिकृतविशेषणस्यापि सतस्तस्मिन् सत्यधिकारादर्थान्निमित्तत्वम-
स्तीति तद्योगान्नैमित्तिकं कर्मेति कुतः सिद्धान्तव्याकोप इत्यर्थः । नन्वीदृशं
स्वर्गादेरपि निमित्तत्वमिति काम्यस्यापि नैमित्तिकत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—
स्वर्गादि तु साध्यतया काम्यत्वेनाऽवतिष्ठत इत्यनुषङ्गः । अयमभिसंधिः ।
सत्यप्यधिकृतविशेषणत्वे स्वर्गादेन निमित्तभावः । कमियोगाऽऽपादितेन
साध्याभावेन विरोधान्निमित्तत्वस्य च सिद्धतया सहैकार्थसमवायनियमा-
दव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनिवृत्तेः । जीवनादेस्तु सिद्धत्वे निमित्तत्वम-
विहितमिति सिद्धः काम्यनैमित्तिकविवेक इति ।

तदेकदेशिमत्तं सिद्धान्ती दूषयति—नैतत्सारम् । कुतः ? विशेषणाऽ-
नुपपत्तेः । तामेवाह—न हि यावज्जीवनं तावता विशिष्टः कश्चित्कदा-
चिद्वा यो नियुज्यते^२ नानावसन्तकालविशिष्टो वा । अयमर्थः । जीवनं
नाम प्राणधारणमुच्यते । तत्पदं चेह यावच्छब्दसमभिव्याहृतं यावतां वा
प्राणिनां जीवनानि यावन्ति वा यावत्कालं वा पुंस एकस्य जीवनमभिधीत ।
तत्र प्रथममध्यमयोः कल्पयोर्दूषणं—न हि यावतां पुंसां यावन्ति वा जीवनानि

१. अन्याऽन्यायत्तप्रयुक्तः २ पु० पा० ।

२. नियुज्यते २ पु० पा० ।

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

तत्पर इतरोऽर्थादिति शब्दवृत्त्यनुसारोऽन्यायः^१ । यथा च निमित्तं सदधिकारिविशेषणमेवं फलं सदधिकारिविशेषणं नाऽधिकारिविशेषणं सत् फलमित्युक्तं भावनाविवेके ।

सप्तमी । दर्शपूर्णमासावारभमाण इति लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति हेतो लकारः । यावज्जीवमित्यत्रापि यावति विन्दजीवोरिति णमुलप्रत्ययो यद्यपि साक्षान्निमित्ते स्मृतस्तथापि समानकर्तृ कथात्वर्थान्तरसम्बन्धे स्मरणाज्जीवनस्य होमादिधात्वर्थान्तरसम्बन्धमाह । न चासौ निमित्तनैमित्तकभावादप्य इति णमुलो निमित्तभावः । तथापि किमिति नाऽधिकरणविशेषणपरता निमित्त-शब्दस्य ? न खल्वभिधीयमानपरतैव सर्वत्रेत्यत आह—तत्र शब्दार्थनिमित्त-भावं परित्यज्याऽन्यपरशब्दार्थभूताऽधिकारिविशेषणपरो निमित्तशब्दः, स च शब्दार्थभूतो निमित्तभावोऽर्थादनेनायुक्तपक्षस्वीकारो दर्शितः ।

युक्तपरित्यागं दर्शयति—न पुनस्तत्परः शब्दार्थभूतनिमित्तभावपरः । अधिकारिविशेषणपरस्त्वर्थादिति । अनेन प्रकारेण शब्दवृत्त्यनुसारोऽन्याय-तयाऽनर्ह इत्यर्थः । क्वचित्पाठः—तत्र शब्दार्थं परित्यज्याऽन्यपरः शब्द-सामर्थ्यात्तत्पर इतरोऽर्थादिति । तस्यार्थः । विमर्श एव विमृश्यते—किं शब्दार्थनिमित्तभावं परित्यज्याऽन्यपरोऽधिकारिविशेषणपरः सामर्थ्यात् तत्परो निमित्तपर उताऽधिकारविशेषोऽर्थान्निमित्तपरस्तु शब्दः ? इति विमृश्य निमित्तमवधारयति—शब्दवृत्त्यनुसारो न्यायः । नाभिधेयपरत्वे सम्भवत्य-न्यपरता न्याय्या । अभिधेयता च निमित्तस्य वर्णिता । तस्मान्निमित्तपर-तैव साध्वीत्यर्थः । नन्वेवं सति स्वर्गकामपदमधिकारिविशेषणप्रतिपादनपरं प्रसज्येत, न ह्येतद्भाव्यतया स्वर्गं बोधयति, अपि तु पुरुषविशेषणतयेत्यत आह—यथा च निमित्तं सदधिकारिविशेषणमेवं फलं सदधिकारिविशेषणं नाधिकारिविशेषणं सत् फलमित्युक्तं भावनाविवेके । भावना हि कस्य-चिदुत्पादना, तेनासावपि किंचिदुत्पाद्यं भावमन्तरेणाशक्या निरूपयितुम् । न च समानपदोपात्तं धात्वर्थं भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति । विध्यापादितत्वेन पुरुषार्थभाव्यापेक्षणात् । धात्वर्थस्य च दुःखतया तद्वैपरीत्यात्ततः प्रच्याविता प्रथमतरमपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य स्वर्गकामपदस्य 'दण्डी प्रेषानन्वाहे'तिवद्विशेषण-प्रधानतामापादयतीत्युपपादितं भावनाविवेके ।

१. क्वाचित्कोऽयं पाठ इति टीकाकारः । तन्मतेन सार्वत्रिकः पाठः—“तत्र शब्दार्थं परित्यज्याऽन्यपरः शब्दः स च शब्दार्थभूतो न पुनस्तत्परः । इतरेवाऽर्थात् इति शब्दवृत्त्यनुसारोऽन्यायः” इति प्रतिभाति ।

२. पक्षीकारो । मु० पु० पा० ।

यद्यपि स पूर्वमपेक्षितः, प्रतिपत्तित्वस्य पश्चादेव, अनुष्ठानापेक्षत्वात्, तथा च क्रमपर्यन्तात्परा निरूपणेति ।

नन्वेवं विधिमति सर्वत्रेष्टाऽनुबन्धादुत्पत्तिचोदनाऽभावः । तथा च

स्यादेतत् । यथा प्रथममपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य स्वर्गकामपदं तत्परमेवं नियोगेन नियोज्यस्य प्रथमपेक्षितत्वान्निमित्तश्रुतयोऽपि नियोज्यपराः प्रसज्येरन्, वक्तव्यो वा विशेष इत्यत आह—यद्यपि सोऽधिकारी नियोज्यः पूर्वमपेक्षितः प्रतिपत्तिस्त्वस्याऽधिकारिणः साङ्गप्रधानप्रतीतेः पश्चादेव । इदमत्राकूतम् । न हि प्रथममपेक्षित इत्येव प्रथमं प्रतीयते । अपि तु यच्छक्यप्रतिपत्तिः । शक्यप्रतिपत्तिः च भाव्यं, न च सा तादृशाऽधिकारि-विशेषणमिति । कुतः ? अनुष्ठेयज्ञानाऽपेक्षित्वादधिकारविशेषस्य । नो खल्वर्थिमात्रं निमित्तमात्रं वाऽधिकारिविशेषणतां प्रतिपद्यते । मा भूत् पङ्गुशूद्रादीनामधिकारः, किं तु यथाविनियोगमधिकारव्यवस्थिते निखिलाङ्गो-पेतप्रधानोपसंहारसमर्थोऽधिकारिविशेषः । तथा च पङ्गुशूद्रादीनामन-धिकारः । सामर्थ्यं च तद्गोचराऽधीननिरूपणक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामोपेतं च प्रधानं तद्गोचर इति तज्ज्ञानमपेक्षते । ततश्च प्रथममपेक्षितोऽपि नियोज्यो न द्रागित्येवाऽवगन्तुं शक्यत इति भावनाकर्तव्यता निमित्तफलं करणेति कर्तव्यतां परिज्ञाय पश्चान्निरूप्यत इति युक्तम् । महर्षेरपि क्रमलक्षणाऽनन्तर-मधिकारलक्षणं प्रणयत एतदेव संमतमित्याह—तथा चाऽस्याधिकारविशेषस्य क्रमपर्यन्तात्प्रधानाङ्गग्रामगोचरविचारात्परा विचारणापि । एतेन ज्ञाप्यज्ञाप-कभावसम्बन्धान्निरूप्यस्याऽवसरलक्षणं सम्बन्धं ये नाऽधिकारलक्षणस्याचक्षते ते निरस्ता वेदितव्याः । पूर्वेषामधिकारगोचरविचारद्वारेण ज्ञापकत्वादेतस्य ज्ञाप्यत्वात् । न चैकेनैव लक्षणार्थेन ज्ञापकेन भवितव्यमिति कश्चिन्नियम-हेतुरस्ति । तदाहुरत्रभवन्तो वार्त्तिककारमिश्राः ‘कार्ये ज्ञानेऽधिकारः हेतुरस्ति । तदाहुरत्रभवन्तो वार्त्तिककारमिश्राः ‘कार्ये ज्ञानेऽधिकारः स्यात्’ । क्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितं च प्रधानं कार्यमुक्तमिति सर्वं रमणीयं स्थितं तावत् । समीहितसाधनतायामपि विधौ यदा शक्नुयादित्युपबन्धः काम्ये यथा शक्नुयादिति तु नैमित्तिक इति समीहितसाधनतैव तत्र विधिरिति ।

तत्र चोदयति—नन्वेवं विधिमति सर्वत्रेष्टाऽनुबन्धादुत्पत्तिचोदना-भावः । अयमर्थः । समीहितसाधनता चेद्विधिः स च लिङाद्यर्थ इति ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपाल’ इत्यादिषूत्पत्तिचोदनास्वपि विधिप्रतिपत्तेस्तस्य च समीहितसाधनात्मकत्वात्तत एव फलाऽवगतेर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इतिवदधिकारचोदनात्वादुत्पत्तिचोदनाऽभावप्रसङ्ग इति ।

परस्पराऽनपेक्षत्वात्सन्निधावपि न फलार्थेन पुनः श्रुतिरिति सर्वत्र कर्मभेदः स्यात् । क्रत्वर्थश्च न स्यात् । दध्ना जुहोतीति च न गुणफलसंबन्धः स्यात् । न चाऽन्यत् सुखादिष्टम्, तच्च स्वर्ग इति स्वर्गाऽवरोधात्पश्चाद्यवकाशो दुर्लभः । उपादानाद्वा तेऽपि स्युः । नित्यस्तु स्वर्गः स्यात् ।

भवतृत्पत्तिचोदनाभावः, किमेतावता? इत्यत आह—तथा च परस्पराऽनपेक्षत्वात्सन्निधावपि न फलार्थेन पुनः श्रुतिरिति सर्वत्र कर्मभेदः स्यात् । अयमर्थः । उत्पत्तिवाक्यानां खलु कर्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां तद्रूपस्याऽन्योत्पादे स्वाभाव्यादुत्पाद्यमाकाङ्क्षितम्, कर्मफलसम्बन्धप्रतिपादनपराणां च वाक्यानां स्वरूपप्रज्ञापनमपेक्षमाणानां परस्परसम्बन्धसम्भवादुत्पत्तिवाक्यविहितकर्मसन्निधौ तस्यैव कर्मणः फलसम्बन्धार्थेन पुनः श्रुतिः फलवाक्य उपपद्यत इति न कर्मान्तरं कल्प्येत । यदा तु समीहितोपायतैव विधिस्तदा तत एवोत्पाद्यप्रतिलम्भात् तस्य फलवाक्याऽपेक्षाऽस्ति । फलवाक्यमपि च तद्वाक्योपात्तफलाऽवरुद्धं कर्मफलान्तरसम्बन्धाय नाऽपेक्षितं क्षमत् इति कर्मान्तरमेव फलसम्बन्धाय कल्पयतीति सर्वत्र कर्मभेदप्रसङ्ग इति । प्रसङ्गान्तरमाह—क्रत्वर्थश्च न स्यात्प्रयाजादि । न जातु श्रुत्युपात्तसमीहितफलप्रतिलम्भे प्रकरणलब्धकरणोपकारलक्षणफलसंबन्धसंभवः । श्रुतेः प्रकरणाद् बलीयस्त्वादिति भावः ।

प्रसङ्गान्तरं समुच्चिनोति—दध्ना जुहोतीति च गुणस्य दध्नः समीहितेन फलेन संबन्धः स्यात् । इह हि प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र नैतावता होमो निष्फलस्तस्यापि स्ववाक्यसमधिगतफलत्वेन तद्वत्त्वात् । न च प्रकृतात्कर्मान्तरं दधि फलविशिष्टं विधीयत इति साम्प्रतम् । न खलु तदानीमेव तस्यैव कर्मणः फलोद्देशेन विधेयता दधिविधौ चोद्देश्यता संभवति । तस्मात्प्रकरणलब्धहोमाश्रयस्य दध्नः फलसम्बन्धप्रसङ्ग इति युक्तम् । किं च समीहितसाधनता चेद्विधिः समीहितं च पुंसां सुखमेव न दुःखं नाप्यसुखं द्वेषणादुपेक्षणाच्च । तच्चाऽनवच्छिन्नं स्वर्ग एव । अवच्छेदे लौकिकं स्यात् । न च 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यत्र यजेतेति श्रुतेरेवाऽवच्छिन्नं पश्वादिभिः समीहितमवगम्यते । न च पशुकामपदसम्बन्धादवच्छेदस्तस्य पदान्तरपर्यालोचनया वाक्यसमधिगम्यत्वात्स्वर्गस्य च श्रुतिमात्रात्प्रतीतेर्बलीयस्त्वात् । स्वपदोपात्तसमीहितरूपभाव्यलाभेन च भावनयाऽनपेक्षितत्वात् । यथाश्रुतपुरुषविशेषणत्वेन व्यवस्थानं न भाव्यपरत्वमिति स्वर्गाविरोधात्पश्वादीनां चित्रादिष्वसंबन्धप्रसङ्ग इत्याह—न चाऽन्यत्सुखादिष्टम् । ततः किं ? तच्च स्वर्ग इति स्वर्गाऽवरोधात्पश्चाद्यवकाशो दुर्लभः । अथाऽन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति विरोधः । न तावत्पुरुषविशेषणपरतामात्रपरेण पशु-

तस्मात्किमित्यवशिष्टं भावनायाः ? पुरुषार्थतैव विशेषणम् । तथाऽपि च निमित्ते कर्मैव साध्यम् । अन्यथा निमित्तफलयोरुपादेये वाक्यभेदः । जीवनेन होमो होमेन फलमिति वैरूप्यात् । द्वयोरुद्देश्ययोरेकवाक्याऽस-

कामपदेनास्याऽन्वयः । तत्र यदि फलतया नाऽन्विष्यात् प्रमत्तगीतं प्रसज्येत । तस्मात्फलपरमेतदित्याह—उपादानाद्वा तेऽपि पश्वाद्यः स्युः । नित्यस्त्ववश्यंभावी तु स्वर्गः स्यात्तथापि समुच्चयोऽनिष्टस्ते प्रसज्यत इति भावः । स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मात्किमित्यवशिष्टं भावनायाः ? किमिति भावनाभाव्यमुपलक्षयति । तद्यदा समीहितसाधनता न विधिर्न पुरुषार्थतैव विशेषणं न पुरुषार्थेनैव विशेष्यते अपि त्वन्येनाऽपीत्यर्थः । क्वचित्पाठः—पुरुषार्थतैव विशेषणमिति । तत्र केभ्यश्चित्पदेभ्य उत्तरम् । ननु भवत्पक्षेऽपि भावनेव विधिवद्भाव्यमुपस्थापयति पश्वाद्यवकाशो दुर्लभ इति पदानि तेभ्य उत्तरं पुरुषार्थेनैव विशेषणम् । अयमर्थः । अस्मन्मते हि भावनास्वाभाव्याद्भाव्यमात्रमेवाऽवगतमिति तद्विशेषापेक्षायामणुगुणतया पुरुषार्थेनैव पश्वादिनैव किमंशो विशेष्यत इति युक्तम् । त्वन्मते तु भाव्यविशेषणाऽपेक्षैव नास्ति । स्वर्गस्यैव तद्विशेषस्य प्रतीतिरिति । तथा च यदुक्तं नित्यसममीहितोपायो नैमित्तिककर्म इति तदपि निरस्तमित्याह—तथापि च किमंशस्याऽविशिष्टत्वे निमित्ते कर्मैव साध्यं न पुरुषार्थः । नैमित्तिककर्मभावना हि भाव्याकाङ्क्षा पुरुषार्थं च भाव्यमादातुमशक्ता धात्वर्थमेव स्वपदोपात्तमादाय निर्वृणोतीत्यर्थः । यदि पुनः पुरुषार्थोऽस्या भाव्यो भवति ततः को दोषः ? इत्यत आह—अन्यथा नित्यत्वसमीहितसाधनत्वे निमित्तफलयोरुपादेये च कर्मणि वाक्यभेदौ । वचनव्यक्तिभेदात् । तमेव दर्शयति—निमित्ते सति कर्मैव विधेयं भावनाभाव्यतयाऽवसीयते इति । ईदृशं हि तत्र वचनं व्यज्यते, जीवत्वे हि सति निमित्ते होमः कर्तव्य इति । यदा तु फले कर्म विधीयते तदा फलस्य निमित्तवदसिद्धत्वात्साध्यत्वेन प्रतीतेः, तत्र कर्म चेत्साध्यं तदोभयोरसंबन्धादेकस्य त्वितरार्थत्वान्नेष्टं परनिष्पत्त्य इति कर्मणः फलं प्रति करणत्वेन संबन्धादीदृग्वचनं व्यज्यते होमेन फलमिति । तदिदं वैरूप्यम् । अतो वाक्यभेदः स्यात् । एतन्मा भूद्वैरूप्यम्, यता फलमुद्दिश्य कर्म विधास्यत इत्यत आह—द्वयोरुद्देश्ययोरेकवाक्यासमवायात् । लोकाऽधीनाऽवधारणा हि वाक्यगतिः । लोके च प्रत्युद्देश्यं विधिवाक्यपरिसमाप्तिः । न खलु येनैव प्रयत्नेनैकमर्थं विधातुमेकमुद्दिशामस्तेनैवाऽपरमप्युद्देष्टुमीशमह इति स्वाऽनुभवसिद्धमेतत् । तस्माद् द्वयोरुद्देश्ययोर्नैकवाक्यसमवायसंभव इत्यर्थः ।

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भविष्यतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

दर्शपूर्णमासवाक्ये । उत्पत्तियोगयोरन्यतः सिद्धेः । क्वचिदेकपरता यथाऽग्नि-
होत्रं जुहोति पौर्णमास्यां यजेतेति । न च फले विनियोगः । अनिर्दिष्टफल-
विशेषस्याऽऽशक्यप्रतीतिवात् । तदनिर्देशेऽधिकारिविशेषाऽप्रत्ययान्नाधिका-
रोऽपि । अत एव न प्रयोगः । न ह्यप्रतिष्ठितेष्टसाधनभावेऽनुष्ठानप्रत्ययः
प्रतिष्ठति नाऽनिरूपिताऽनुष्ठानतृकः । तस्मात्फलवाक्यादेव प्रयोगप्रत्ययः ।
तेनाऽग्निहोत्रं जुहोतीति कर्मस्वरूपपरता विधेः । इतरे त्वंशाः प्रतीता

चिदेकपरता यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र उत्पत्तिपरस्य पौर्णमास्यां पौर्ण-
मास्या यजेतेति प्रयोगपरता । ननु कथमग्निहोत्रवाक्यस्योत्पत्तिपरता ?
यावता कर्तृसमीहितोपायतां विधिमभिदधता आख्यातेन समीहितं प्रति
होमस्य विनियोगः कर्तुश्चाधिकारस्तन्निबन्धनश्च प्रयोग उक्त एवेत्यत
आह—न फले विनियोगः । कुतः ? अनिर्दिष्टफलविशेषस्याऽऽशक्यप्रतीतिवात् ।

इदमत्राकृतम् । सत्यं विधिस्वाभाव्यात्समीहितमात्रं फलम्, न त्वेतावता
विनियोगोऽनुष्ठानाङ्गं सेद्धुमर्हति । अनेनैतदिति हि स स्यात् । न चाऽसौ
समीहितभेदाऽभिधायिपदमन्तरेणेति । अत एव नाऽधिकारपरताऽपीत्याह—
तदनिर्देशे, फलविशेषाऽनिर्देशादधिकारिविशेषस्य तत्फलकामस्याऽप्रत्ययात्
नाऽधिकारः । प्रयोगपरतां निषेधति—यतो न विनियोगो भूत्वाऽधिकारः
अतएव न प्रयोगः । कस्मात् ? न ह्यप्रतिष्ठितेष्टसाधनभावे कर्मणि विनि-
योगाऽभावे सत्यनुष्ठानप्रत्ययः प्रतिष्ठति नाऽनिरूपिताऽनुष्ठानतृकः । अनि-
रूपिताऽधिकारिविशेषोऽनुष्ठानप्रत्ययः प्रतिष्ठतितीति पूर्वेण संबन्धः ।
तस्मात्फलवाक्यादेव प्रयोगप्रत्ययः । उपसंहरति—तेनाऽग्निहोत्रं जुहोतीति
कर्मस्वरूपपरता विधेः । ननु च विधिस्वाभाव्यादितरेऽपि सामान्यतः प्रतीय-
माना नाऽविवक्षामर्हन्ति किं तु तत्सामर्थ्यादेव पिण्डपितृयज्ञवद्विशिष्टतां
गमयिष्यन्तीत्यत आह—त्वंशाः प्रतीता अप्यविक्षिताः । युक्तं पिण्डपितृयज्ञे
विशेषाणामन्यतोऽसिद्धेस्तेषामभावे च विधेस्तत्त्वाऽनुपपत्तेः तद्विशेषाऽभिधा-
यिषब्दकल्पनेति, इह तु सामान्नातेभ्य एव वचनान्तरेभ्यो विनियोगाधि-
क्रियाप्रयोगाणां प्राप्तेर्विधिस्वाभाव्यात्प्रतीतानामविवक्षैव युक्तेति भावः ।
प्रयोगमात्रपरतामुदाहरति—पौर्णमास्यामिति त्वनन्यपरत्वात्प्रयोगभेदपरता ।
न खल्वेतत् उत्पत्तिपरम्, उत्पत्तेर्यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभ्योऽवगतेः ।
नापि विनियोगाऽधिकारिपरत्वम्, अनयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत
एव सिद्धेः । प्रयोगोऽपि यद्यपि तद्वाक्यादेव सिध्यति तथापि न तद्भेदः
सेद्धुमर्हति । तथा हि । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति वचनं षण्णामपि यागानामे-
कप्रयोगतां गमयेत्, अस्मिंश्च पौर्णमास्यामिति वचने कालविशेषे पौर्णमास्यां

अप्यविवक्षिताः । पौर्णमास्यामिति त्वनन्यपरत्वात्प्रयोगभेदपरता । संमार्ग-
प्रोक्षणादौ तूत्पत्तिविनियोगपरता । ब्रीह्यादिमुखेन प्रकृतयजिकरणांशप्राप्तौ
पौर्णमासीसंज्ञककर्मत्रयविधिपरे अमावास्यायामिति चाऽमावास्याकालेऽमावा-
स्याऽभिधानकर्मत्रयविधिपरे कालभेदतः प्रयोगभेदप्रतीतेः प्रयोगावच्छेदक-
त्वात् । कालस्य प्रयोगभेदपरतैवाऽनन्यत्वम्यत्वात् तद्भेदस्योत्पत्तिवाक्याच्चा-
ऽऽग्नेयादिस्वरूपमात्रत्रयाणां कालयोगोपकरणीभूतानां करणानां तु तद्योगे
तदङ्गानामपि तत्सहितानां करणत्वाद्विधिपरतां प्रकारान्तरेणाह—संमार्गप्रो-
क्षणादौ तु उत्पत्तिविनियोगपरता ।

अयमभिसंधिः । दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि ब्रीहीन् प्रोक्षतीति संमार्गः
प्रोक्षणं च विधीयते, न च तत्स्वरूपमन्यतः प्राप्तमिति तत्प्रज्ञापनादुत्पत्ति-
परता वाक्यस्य । न च प्रोक्षणादेरपेक्षितं प्रत्यन्यतो वाक्यादेदमर्थ्यमवगम्यते
इति विनियोगपरतापि । न च सहस्रैव विधेर्दर्शनात्स्वर्गादि साक्षादपेक्षितं^१
गम्यते । यच्छकनुयादित्युपबन्धाद्धि यदपेक्षितं प्रति यस्य सामर्थ्यमुपलभ्यते
तेन तत्साधनीयम् । इह ब्रीहीन् प्रोक्षतीति विध्युपहिता^२ प्रोक्षणभावना
द्वितीयाश्रुत्यापादितप्राधान्यान् ब्रीहीनापाततः साध्यतया स्वीकर्तुं प्रवृत्ता
सती साक्षादपेक्षितत्वं तेषामनासादयन्ती परम्परयाऽपि पुरुषार्थमर्थयते ।
तद्यदि परम्परयाऽपि तन्नाप्नोति ततो विपरिवृत्त्यसक्तून् जुहोतीति तद्विनि-
योगभङ्गेन प्रोक्षणाद्येव^३ साक्षादपेक्षितं कल्पयेत् । अस्ति तु पारम्पर्येणाऽपे-
क्षितप्रतिलम्भः । तथा हि । ब्रीहिभिर्यजेतेति प्रकृतयागाऽनुवादेन साधनतया
ब्रीह्यो विधीयन्ते । न च साक्षाद्यागसाधनत्वं तेषामुपपत्तिमत् । उत्पत्तिशिष्ट-
पुरोडाशाऽवरोधात् । आग्नेयादीनां च सोमेन यजेतेति तद्वद् ब्रीहिव्यविशिष्ट-
कर्मन्तरविधिगौरवात् । तस्मात्प्रकृताऽऽग्नेयादिसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया
तेषां विधानमिति साम्प्रतम् । ततश्च फलवद्यागसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्य-
प्रकृतितया ब्रीहीणामपेक्षितत्वाद्विधिसामर्थ्याद् ब्रीहिस्वरूपाऽतिलङ्घनेन
लक्षणया फलवद्यागसंबन्धिना रूपेण संबध्यमानाः प्रोक्षणादया संस्कारा
ब्रीहीन् प्रोक्षतीत्येवमादिभिरेव वाक्यैरपेक्षिते विनियुज्यन्ते । एवं च यवेष्वपि
प्रोक्षणादय औपदेशिका एव । फलवद्यागसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतित्वस्यो-
भयत्राविशेषादिति ।

अथ प्रयोगपरतापि कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—ब्रीह्यादिमुखेन

१. स्वर्गादि साध्यत्वादपेक्षितम् २ पु० पा० ।

२. ब्रीह्युपहिता २ पा० । ३. प्रोक्षणादेरेव १ पु० पा० ।

करणविधिर्नैवाऽनुष्ठानसिद्धेः । अधिकृतस्य चाऽधिकारप्रत्ययात् । समिदादिषूत्पत्तिपरतामेव केचिन्मन्यन्ते । प्रकरणोन्नीतश्रुतिनिबन्धनत्वाद्विनियोगस्य । श्रुतिरेव त्विह विनियोजिका प्रकरणोन्नेया । विधिस्त्वयमेव विनिप्रकृतयजिरूपकरणांशप्राप्तौ करणविधेरेवाऽनुष्ठानसिद्धेः । पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्यमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यनेन पौर्णमास्येति चामावास्ययेति च करणीभूतस्य प्रयोगभेदश्चोद्यते । न चाऽनितिकर्तव्यताकस्य तद्भाव इति करणमनुष्ठापयत्येतिकर्तव्यताकमेवाऽनुष्ठापयति ब्रीह्यादिमुखेनेति संपित्योपकारकाणां द्वारविशेषं कथयति । अथ कस्मादधिकारपता न भवति ? इत्यत आह—तदधिकृतस्य करणाऽधिकृतस्याऽधिकारप्रत्ययात् । फलवाक्यं हि फलं साधने विनियोजयत्फलार्थिनं कर्तारं तत्साधनेऽधिकरोति । साधनाऽनुपवेदिन्यश्चेतिकर्तव्यता इति फलविधिवाक्यसामर्थ्यादेव साधनाऽधिकृतस्याऽधिकारस्तदितिकर्तव्यतास्वपि तासामभावे तत्साधनताऽनवगतेरिति भावः ।

अत्रैकदेशिमतमुपन्यस्यति—समिदादिषूत्पत्तिपरतामेव केचिन्मन्यन्ते । कुतस्तर्हि तेषां विनियोगः ? इत्यत आह प्रकरणोन्नीतश्रुतिनिबन्धनत्वाद्विनियोगस्य । अयमर्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येतत्प्रधानभावनाया लब्धसमीहितसाध्यतत्साधनायाश्च साधनोपकारकाङ्क्षायां वचनमुपपद्यमानं यदेव तत्सन्निधातुमुपनिपतति समिदादि अनवाप्तसमाहितभेदं तस्यैव स्वविषयसाधनोपकारकत्वादेदमर्थ्यापादकं वचनमुपकल्प्यैकवाक्यतां भजते इति प्रकरणोन्नीतैव श्रुतिश्च विनियोजिका न पुनः समिधो यजतीत्यादिका । न ह्यस्याः श्रुतेः प्रधानेदमर्थ्यवगम्यते समिदादीनाम् । तस्मादग्निहोत्रं जुहोतीतिवदुत्पत्तिमात्रपरता समिदादिवाक्यानामिति केचिन्मन्यन्ते ।

अथ प्रकरणमेव कस्मान्न साक्षाद्विनियोजकम् ? इत्यत आह—श्रुतिरेव त्विह विनियोजिका साक्षान्न प्रकरणमित्यवधारणा । इदमत्राकूतम् । कर्तव्यस्य हीतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम्, तच्च तदैदमर्थ्यापादनात्मकम्, ऐदमर्थ्यं च विनियोगः, यत्वनुपपद्यमानमुपपादकं कल्पयेत्तदेकवाक्यतां च गच्छेत्तदुपपादकमिति लोकसिद्धम् । न च विनियोगनिरूपणार्थेन प्रमाणान्तरेण वा वचनमनुपपन्नार्थमेकवाक्यतामुपैत्यपि तु वचनान्तरेणैव । अत एव वचनस्य परिपूर्णार्थोचित्ये वचनमध्याहरन्तो दृश्यन्ते शाब्दा इति । यदि श्रुतिरेव विनियोजिका न प्रकरणं किमिति तर्हि श्रुतेर्भेदेन प्रकरणाख्यं

योगनिबन्धनः । ननु श्रुत्यादयश्च विनियोजकाः, किमत्र विधिना ? । नैतत् । तादर्थ्यं हि विनियोगस्तच्च विधेः । श्रुत्यादयस्तु संबन्धमात्रहेतवः । संबन्ध-

प्रमाणमुपन्यस्तं महर्षिणा ? इत्यत आह—प्रकरणोन्नेयायां । यद्यपि श्रुतिर्वेनाऽभेदः तथापि प्रत्यक्षश्रुतिः श्रुतिरित्युच्यते, प्रकरणोन्नेयायां श्रुतौ तन्मूलत्वात्प्रकरणं विनियोजकमुच्यते इति भेदः ।

तदिदमेकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति—विधिस्त्वयमेव विनियोगनिबन्धनः । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । न प्रकरणोन्नीतश्रुतिविनियोजिका समिदादीनाम्, अपि तु तद्विधिः समीहितं प्रत्येदमर्थ्यमापादयति तेषाम् । न चाऽग्निहोत्रं जुहोतीतिवत्समीहितभेदाऽनुपादानात् अविनियोजकत्वम्, तदनुपादानेऽपि विधिस्वाभाव्यादेव समीहितं प्रत्येदमर्थ्याऽवगमात् तस्य च प्रकरणेन विशेषणात् । असति विधौ समानपदोपादानत्वेन धात्वर्थस्यैव भावनाभाव्यत्वप्रसङ्गात्समीहितं प्रत्येदमर्थ्याऽनुपपत्तेः । अग्निहोत्रोत्पत्तिवाक्ये तु विधिस्वाभाव्यात्सत्यपि समीहितमात्रलाभेऽन्यत एव तद्विशेषप्रतीतेर्न विनियोगपरतेत्युक्तम् । अतः समिदादिवाक्यानामुत्पत्तिविनियोगपरत्वमित्यर्थः । अत्र चोदयति—ननु श्रुत्यादय एव विनियोजकाः, किमत्र विधिना ? अथातः शेषलक्षणमित्युपक्रम्य श्रुत्यादीनामेव तल्लक्षणत्वेन निर्देशादित्यर्थः । परिहरति—नैतत् । तादर्थ्यं हि विनियोगः । ततः किं ? तच्च विधेः । किञ्चित्करास्तर्हि श्रुत्यादय इत्याह—श्रुत्यादयस्तु संबन्धमात्रहेतवः । ननु चैदमर्थ्यमेव सम्बन्ध इत्यत आह—संबन्धश्चाश्रयाश्रयिभावादिरनेकविधः, शेषत्वलक्षणस्तु विधिगम्य एवेत्याह—पारार्थ्यं तु विधेः । यद्येवं कथं तर्हि श्रुत्यादयो विनियोजका ? न जातु संबन्धमात्रप्रतिपादकत्वं^१ विनियोजकत्वम्, अपि तु अत्यन्तपारार्थ्यं^२ प्रतिपादनमित्यर्थः ।

उत्तरं—विधिना प्रतिपाद्यमानपारार्थ्योऽवघातादिर्यस्य ब्रीह्यादेः श्रुत्यादिभिः संबन्धितयाऽवगम्यते सोऽवघातादिस्तदर्थो ब्रीह्याद्यर्थ इति प्रत्ययात् । इदमत्राकूतम् । श्रुत्यादयो न पारार्थ्यमवगमयन्ति । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यत्र मा भूत्प्रयाजशेषो गुणभूतो मा च भूवन् प्रधानहवींषि, विभक्तयोः करणकर्मत्वाऽभिधायित्वेन तदापादकत्वात् । यदा तु विध्यधीनं पारार्थ्यं तदाऽभिधारयतीति विधानादभिधारणस्य समीहितं प्रति तादर्थ्यप्रतिपादनात् प्रयाजशेषस्य च प्रयाजेदमर्थ्यापन्नस्याऽत्र हविष्णुशेषभावाऽभावात् प्रतिपत्तिविरोधात् । स्वरूपलक्षणायाश्चाऽप्रधानीभूत-

आश्रयाश्रयिभावादिरनेकविधः । पारार्थ्यं तु विधेः । कथं तर्हि श्रुत्यादयो विनियोजकाः ? विधिना प्रतिपाद्यमानपारार्थ्यो यस्य श्रुत्यादिभिः संबन्धितयाऽवगम्यते तदर्थं इति प्रत्ययात् । न चोभयलक्षणमपि शेषलक्षणमुक्तम् । विधेस्तद्विषयत्वात् । या च स्वरूपपरता सा भेदलक्षणे चिन्तिता । तदायत्तत्वाद्भेदस्य । स्वरूपपरो हि विधिर्भिनन्ति कर्मम् ।

विभक्त्यर्थानुरोधेन प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थान्यथाभावस्याऽन्याय्यस्य प्रसक्तेः । समापितप्रयाजस्य तु तत्रोपयुक्तस्य तच्छेषस्य होममात्राऽविरोधिनो रोचनीयत्वेन समीहितत्वाद्विषां च वाक्यान्तरेण स्नेहनार्थोपस्तरणाऽभिधारणविधानात् पुनरभिधारणस्याऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् असमीहितत्वात् प्रयाजशेषं हविष्यु क्षारयतीति वचनार्थः संपद्यते । ततश्च श्रुत्यादयः स्वसामर्थ्यात्संबन्धं प्रतिपादयन्तो विधिप्रतिपादितं^१ पारार्थ्यं विशेषे व्यवस्थापयन्तः पारार्थ्यं प्रति प्रमाणमुच्यन्ते इत्यर्थः । महर्षिणाप्यथाऽतः शेषलक्षणमित्युपक्रम्य 'कर्माप्यपि जैमिनिः फलार्थत्वा'दिति कर्मणः शेषभावं विधिविभक्तिहेतुकं वर्णयता श्रुत्यादीनि चोपारिष्ठात्पारार्थ्यप्रतिपादकानुपपादयतोभयविधिलक्षणं केवला^२दिविधिभक्तिः विधिसहितश्रुत्यादिभिरपि शेषलक्षणमुक्तम् । कथमवान्तरभेदेऽपि लक्षणैकत्वम् ? इत्याह—विधेस्तद्विषयत्वात् । यदापि श्रुत्यादिगम्यं शेषत्वं तत्रापि विहित एव तदित्युक्तमित्यर्थः । न च स्वरूपपरत्वादयोऽस्माभिरुत्प्रेक्षिताः, किं तु भगवतो महर्षेरपि संमताः, तद्विचारणादित्याह—या च स्वरूपपरता सा भेदलक्षणे चिन्तितेति । कुतः ? तदायत्तत्वात् स्वरूपपरत्वाद् भेदस्य । कुतस्तदायत्तत्वं ?—मित्यत आह—स्वरूपपरो हि विधिर्भिनन्ति कर्मभावनाम्^३ । अज्ञातस्वरूपज्ञापनं हि स्वरूपपरत्वं, न च तदन्येन ज्ञापिते संभवतीति ज्ञाप्यमानं ततो भिन्नं व्यवस्थाप्यते, अन्यथा भेदाऽभावादिति भावः ।

सम्प्रति स्वरूपपरताहेतुकां भावनाभेदचिन्तामादर्शयति—तत्परता चेत्यादिना, व्याप्रियत इत्यन्तेन । अस्ति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैवामानायते सोमेन यजेत, दक्षिणानि जुहोति, हिरण्यमात्रेयाय ददातीति । तत्रैवं चिन्त्यते, किं स्वर्गकामो यजेतेति भावनायामेकस्यां दानादयो धात्वर्था विधीयन्ते उत प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः ? इति । किं प्राप्तम् ? आख्यातवाच्यत्वाद्भावनायास्तस्य च सर्वत्रैकत्वाद्वाचकभेदादृते वाच्यनानत्वाऽयोगात् अतिप्रसङ्गात् धात्वर्थानां च नानाधातुवाच्यानामपि भावनातोऽन्यत्वात्

१. विध्यापादितम् २ पु० पा० । २. उभयविधं केवलादि २ पु० पा० ।
३. धर्मभावताम् २ पु० पा० ।

तत्परता चैकशब्दोपादानेऽपि भावनात्मनि प्रकृतिप्रत्यययोः पौर्वापर्यनियमात्प्रकृत्यर्थपेक्षेण प्रत्ययेनाऽर्थस्याऽभिधायाः कृताऽनुबन्धे प्रतीयमाने शब्दान्तरत्वाच्छुद्धेऽलभ्यमाने धात्वर्थविनियोगपरत्वानुपपत्तेरेकस्यां भावनायां

तद्भेदेऽपि भावनाभेदाऽनुपपत्तेः स्वर्गकामो यजेतेति भाव्यविशेषोपादानाद्यजिपरस्याऽऽख्यातस्य विशदतरभावनाऽभिधायित्वात् तद्विहितभावनाऽनुवादेन दानादयो धात्वर्था विनियुज्यन्ते । न चोत्पत्तिशिष्टयागाऽवरोधाद्दानानामविनियोग इति उक्तम्, दद्यात् जुहुयादित्यादिषु तदाख्यातप्रत्यभिज्ञानैर्भावनातद्भावस्याऽशक्याऽपह्नवत्वात् । तथा च तस्यां दानादीनां विनियोगाऽवगमात् सकलधात्वर्थविशिष्टा भावनैकैवेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—एकशब्दोपादानेऽपि भावनात्मनि प्रकृतिप्रत्यययोः पौर्वापर्यनियमाद्धेतोः प्रकृत्यर्थपेक्षेण प्रत्ययेनाऽर्थस्य भावनाया अभिधाया येयमभिधा तस्याः । एतदुक्तं भवति । यद्यप्ययमाख्यातप्रत्यय एक एव तथापि तत्तद्धातुपरः प्रयुज्यमानः तत्तद्धात्वर्थाऽनुरक्तं स्वार्थं^४मभिदधानो यजेत दद्यात् जुहुयादिति परस्परव्यावृत्ताः प्रकृत्यर्थभेदभिन्ना भावना दर्शयति । कथमन्यस्य धात्वर्थस्य भेदो भावनाभेदहेतुः ? इति चेत्, न । तस्यास्तद्विषयत्वेन तदधीननिरूपणत्वात् । औदासीन्यप्रच्युत्युपलक्ष्यमाणात्मव्यापारो हि भावना आशुतर^५विनाशितयाऽन्योन्यं च तद्भेदात् भिद्यमाना अपि^६ न स्वरूपतो निरूप्यन्ते^७ । अपि तु तद्विषयधात्वर्थोपधानेन । न च प्रकृत्यर्थनिरपेक्षः केवलः स्वाऽर्थमभिधत्ते केवलस्याऽसाधुतया प्रयोगाऽनर्हत्वात् । प्रकृतिपरस्तु स्वाऽर्थमभिधत्तदर्थोपरक्तं भिन्नमेवाऽभिदधाती^८ति भावनाभेदसिद्धिः । तस्मात् कृतानुबन्धे कृताऽवच्छेदे प्रत्ययार्थं प्रतीयमाने कृतशब्दान्तरत्वादनुबन्धा हि धात्वर्था भावनायाः । ते भिन्नधातुगोचरत्वाद्भिन्नाः सन्तो भावनामपि भिन्दन्तीत्यर्थः ।

एवं हि भावना प्रतिधात्वर्थं न भिद्येत, यदि भावनाभिधायी प्रत्ययः प्रकृतिपरस्तां शुद्धामभिदध्यात्, न चैतदस्तीत्याह—शुद्धे भावनात्मन्यलभ्यमाने सति धात्वर्थविनियोगपरत्वाऽनुपपत्तेर्हेतुरेकस्यां स्वर्गभावनायां नानाधात्वर्थविनियोगाऽनुपपत्तेः । न जातु यागावच्छिन्नो भावनाभेदो दानाऽवच्छिन्नो भवितुमर्हति । ततश्च यदुक्तम् एकदेशिमतेऽपि पूर्वपक्षिणा

१. स्वस्वार्थम् २ पु० पा० । २. स चाशुतर २ पु० पा० ।
३. भिद्यमानोऽपि २ पु० पा० । ४. निरूप्यते १ पु० पा० ।
५. अभिदधीत २ पु० पा० ।

नानाधात्वर्थविनियोगपरत्वानुपपत्तौ नैकस्यां भावनायां नानाधात्वर्थविनियोजकाऽभावात्कृत्स्नो वेद एकं वाक्यमेकं चाऽपूर्वमिति । समिदादिषु त्वनन्यपरत्वात् ।

तिस्रं आहुतीरिति तु^१ स्वरूपपरत्वेऽपि संख्यातो भेदः । अकारणं तदप्यस्मदुपन्यस्तपूर्वपक्षनिराकरणान्निरस्तं भवतीत्याह—नैकस्यां भावनायां नानाधात्वर्थविनियोगात् । कृत्स्नं चैकं वाक्यम् एवं चाऽपूर्वमिति कर्मभावनाभेदाऽनुविधायित्वादपूर्वभेदस्येति भावः ।

एवं शब्दान्तरेण कर्मभेदं प्रतिपाद्येदानीमभ्यासेनाह—तत्र समिधो यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः, तत्र किमेका कर्मभावना आहोस्वित् पञ्चवेति ? किं प्राप्तम् ? धात्वर्थाऽनुबन्धभेदेन भावनाभेदाऽभिधानात् धात्वर्थस्य च धातुभेदं विना भेदाऽनुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथमभावनावचनेन विहिता भावना विपरिवर्तमानोपरितनैरनूद्यते । न च प्रयोजनाऽभावादननुवादः । प्रमाणसिद्धस्याऽप्रयोजनत्वस्याऽपर्यनुयोज्यत्वात् अनेकाऽपूर्वकल्पनाप्रसङ्गादेकाऽपूर्वाऽवान्तरव्यापारमेकं कर्मेति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—समिदादिषु त्वनन्यपरत्वाद् भेदः । इदमत्राकूतम् । परस्परान्नपेक्षाणि समिदादिवाक्यानीति सर्वाण्येव प्राथम्यार्हाण्यपि युगपदध्ययनाऽनुपपत्तेः क्रमेणाऽघोटानि । न त्वयमेषां प्रयोजकः क्रमः । परस्परान्नपेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि स तथा स्यात् । अथ^२ प्राथम्याऽभावात्प्राप्तमित्येव नास्ति, कस्याऽनुवादः ? कथंचित्परिवृत्तिमात्रस्योत्सर्गिकाऽप्रवृत्तप्रवर्ततालक्षणविधित्वाऽपवादसामर्थ्याऽभावात् । गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधिगौरवभयात्कर्माऽनुवादाऽपेक्षायां विपरिवृत्तेरुपकारः । यथा दध्ना जुहोत्यग्निहोत्रं जुहोतीति विहितहोमाऽनुवादेन दधिविधिपरे वाक्ये । न च गुणाद्भेदः । समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाऽभावात् नामधेयानां च यजिसामानाधिकरण्येन तत्त्वात्तत्पारतन्त्र्येण व्यवस्थानात् नेह कर्मभेदसाधनत्वमिति न संज्ञातो विधिभेदः । तस्मादन्यपरत्वाभावादज्ञातकर्मप्रतिपादनपरत्वात्कर्माण्ययमभ्यासो भावनाऽनुबन्धभूतानि भिन्दानो भावनामपि भिनत्तीति सिद्धम् ।

सम्प्रति सङ्ख्यातो भेदः प्रतिपाद्यते । तत्र तिस्र आहुतीर्जुं होतीत्येतदुदाहरणम् । तत्राऽयं विचारः । किमाहुतिभावेनैकं विधीयते उत तिस्रः ? इति ।

१. य आहुतीः सप्त दशेति तु-मू० पु० पा० । २. अतः २ पु० पा० ।

तर्हि तत् । न । तस्मिन्नसति संख्यायामभ्यासेनापि संपत्तेः ।

किं प्राप्तम् ? जुहोतीत्यस्य विधायकत्वात्तस्य चैकधात्वर्थविषयभावनाऽभिधायित्वादभ्यासस्य चाऽभावत्तिष्ठ इति चाऽऽहुतीरिति च बहुत्वसङ्ख्याया जुहोतीत्येतद्विहितैकहोमाभ्यासेनाऽप्युपपत्तेरनुबन्धभेदाऽभावात् एकैव भावनेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—तिस्र आहुतीरिति स्वरूपपरत्वेऽपि सङ्ख्यातो भेदः । एतदाकूतम् । भवेदेतदेवं यदि जुहोतीत्येतावन्मात्रं विधायकं स्यात् । अपि तु वाक्यार्थस्य विधिविषयत्वात् पदार्थमात्रेण व्यवहारात् पदार्थाऽभिधानद्वारेण वाक्यमेव विधायकम् । तिस्र आहुतीर्जुं होतीत्येतच्च बहुत्वसङ्ख्यायुक्तमन्यतोऽप्रतीतं कर्मस्वरूपं विदधद् बहुत्वस्य नानात्वैकार्थसमवायनियमादेकस्मिंश्च तदनुपपत्तेरभ्यासाऽऽश्रयणे च जुहोतीति होमेनाऽभ्यासलक्षणापत्तेरनुबन्धभूतान् होमान् भिन्दत्तद्गोचरां भावनामपि भिनत्तीति सिद्धः सङ्ख्यातो भेदः ।

भाष्यकारेण तु दुरुपपादतया भीतिं मन्यमानेन सप्तदशप्राजापत्यान् पशूनित्युदाहृतमिति तदप्युपन्यस्तम् । तत्रेदं चिन्त्यते । किं प्रजापतिर्देवताऽमिति प्राजापत्या उत प्रजापतिर्देवताऽस्येति ? तत्र यदि कृतैकशेषस्य तद्वि-तोत्पत्तिर्यथा पूर्वं पक्षस्तथा सति सप्तदशपशूनामेको देवतासम्बन्ध इत्येकत्वाद्यागस्यैकैव भावना । अथ कृते तद्विते पश्चादेकशेषः, यथा परः पक्षः, तथा सति प्रजापतिपशुसम्बन्धानां बहुत्वात्तावन्तो यागा इति तावन्त एव भावनाभेदा भवन्ति । तत्र किं प्राप्तम् ? कृतैकशेषस्य तद्वितसम्बन्ध इति । तथा सत्येकपूर्वं कल्प्येतैकत्वात् कर्मणः । कर्मभेदे तु बहून्यपूर्वाणि कल्प्येरन्निति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—सप्तदशेति स्वरूपपरत्वेऽपि सङ्ख्यातो भेदः । इदमत्राकूतम् । औत्सर्गिकत्वादेकत्वसङ्ख्यायाः प्रजापतिर्देवताऽस्येत्यपि स्फुरति, अनेकाऽपूर्वकल्पनाभ्याच्चैषामित्यपि । तदस्मिन्संशये प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यर्थापत्तिपरिकल्पिताद्वाक्यशेषान्निर्णये सति अस्येत्येतदेव युक्तं नैषामिति । तथा हि । प्रकृतावग्नौषोमीये पशावेकादशाऽवदानानि विहितानि, तत्र चावत्तद्दद्याद्यवदानद्वारेण पशोः साधनत्वमिति स्थितम्, तदिह प्रकृतिवदिति वचनेन प्रापयितव्यम्, तत्र यदि सप्तदशपशुद्रव्यक एको यागः तदाऽयमेकादशकोऽवदानगण एकस्मिन्यदि क्रियेत स एवैको यागसाधनमिति षोडश पशवो व्यर्था भवेयुः । अथ व्यासज्य क्रियेत तथाप्येकादशकोऽवदानगण एकादशपशून् व्याप्नोतीति षट् परे व्यर्थाः स्युः । न च प्रत्येकं सर्वेषु

गुणोऽपि पूर्वसंयोगात् विनियोगमात्रपरतां निवारयंस्तत्परतामेवाऽऽवहति ।

पशुष्ववदानगण इति युक्तम् । यागसाधनीभूतस्याऽवदानविधानात् । इह च सप्तदशानां साधनत्वं न^१ प्रत्येकं तदभावात् । प्रतिपशु तु यागभेदे प्रत्येकमवदानगण उपपद्यत इति तद्विधान्तस्य पश्चादेकशेष इति सङ्ख्यातोऽनुबन्धभेदाद्भावनाभेद इति सिद्धम् । ननु यदि स्वरूपपरत्वेऽपि सङ्ख्यात एव भेदः, अकारणं तर्हि स्वरूप^२परत्वम् । उत्तरम्—न, तस्मिन् स्वरूपपरत्वे असति सङ्ख्यायाम् अभ्यासेनापि सम्पत्तेर्यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति स्वरूपपरत्वं चेन्न स्यात् न स्वरूपं शब्दार्थो भवेत् । ततश्चाऽभ्यासेनापि सङ्ख्या सम्पद्येत । होमावच्छिन्नभावनास्वरूपप्रतिपादनपरत्वे तु तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यस्य तस्यैवाऽभिधेयत्वात् तत्परत्वाच्छब्दस्य अभ्यासस्य च ततोऽन्यत्वात् तल्लक्षणायां स्वरूपपरत्वं सति सम्भवे शब्दो न जह्यात् । तस्मात्स्वरूपपरत्वस्याऽभ्यासलक्षणनिराकरणद्वारेणास्ति संख्याहेतुकेऽपि भेदे न रूपयोग इत्येवार्थः^३ ।

पूर्वकर्माऽसम्भविनो गुणादपि भेद इत्याह—गुणोऽपीत्यादिनाऽऽवहतीत्यन्तेन । इदमाम्नायते । तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति । अत्र वैश्वदेव्यामिक्षेति च द्रव्यदेवतासम्बन्धाऽनुमितो यागो विधीयते । तदनन्तरं चेदमाम्नायते वाजिन्यो वाजिनमिति । तत्र सन्दिह्यते । किं पूर्वस्मिन्कर्मणि वाजिनं गुणो विनियुज्यते, उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवताविशिष्टं विधीयते ? किं प्राप्तम् ? द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मन्तरविधौ विधौ गौरवप्रसङ्गात्कर्मन्तराऽपूर्वकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरम्, अपि तु पूर्वस्मिन्कर्मणि वाजिनद्रव्यनियोग इति । न चोत्पत्तिशिष्टाऽऽमिक्षागुणाऽवरोधात्तत्र वाजिनमलब्धाऽवकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति साम्प्रतम् । उभयोर्वाक्ययोः समसमयं प्रवृत्तेः आमिक्षावाजिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्यमाणत्वात् न उत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः सम्भवति । ततः कथमेतया विरुध्यते वाजिनम् ? न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिक्षासम्बन्धो विश्वेषां देवानां वाजिन्यो वाजिनमिति वाजिनसम्बन्धाद्वाक्यगम्याद् बलीयानिति वाच्यम् । उभयोरपि पदान्तरसापेक्षप्रतीतयोर्वाक्यगम्यत्वस्याऽविशेषात् । न खलु वैश्वदेवीत्युक्ते विनाऽऽमिक्षापदमामिक्षामध्यवस्यन्ति श्रोतारः । भवतु वा श्रौतत्वं तथापि वाजिनम् इति पदं वाजमन्नमामिक्षा तदेषामिति व्युत्पत्त्या तत्सम्बन्धिनो विश्वान्

१. साधनत्वेन १ पु० पा० । २. तत्स्वरूप २ पु० पा० ।

३. हेतुकोऽपि भेदोपयोग इत्यर्थः २ पु० पा० ।

संज्ञाऽपि पूर्वबुद्धिविच्छेदेन सहस्रदक्षिणत्वादगुणविनियोगमात्रविरोधेन अपूर्वबुद्धिप्रसूता^१ च तदेवानयति ।

देवानाह । ततश्चाऽऽमिक्षासम्बन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो देवेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नाऽऽमिक्षया बाध्यते अपि तु तथा सह समुच्चीयत इति न कर्मान्तरम्, किं तु पूर्वस्मिन्नेव वाजिनगुणविनियोग इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—गुणोऽपि पूर्वसंयोगात्^२ विनियोगमात्रपरतां निवारयंस्तत्परतामावहतीति । इदमत्राकृतम् । भवेदेतद् यदि वैश्वदेवोति तद्वितश्रुत्या नाऽऽमिक्षाऽभिधीयते, तद्वितस्य त्वस्येति सर्वनामार्थं स्मरणात्संनिहितस्य च विशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्वितस्यापि प्रवृत्तिर्न विश्वेषु देवेषु न तत्सम्बन्धे नापि तत्सम्बन्धमात्रे । नन्वेवं तर्हि कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रादेवाऽऽमिक्षां न प्रतीमः, किमिति वाऽऽमिक्षापदमपेक्षामहे ? तद्वितान्तस्य पदस्याऽभिधानाऽपर्यवसानान्न प्रतीमः, तत्पर्यवसानाय चापेक्षामहे । अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थधियमाधातुं संनिहितविशेषाऽभिधायि तत्संनिधिमपेक्षमाणं तत्संनिधापकमामिक्षापदमपेक्षत इति । कुत आमिक्षापदादेव वैश्वदेवीपदादामिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः, कुतो वा तदनपेक्षा ? अतश्च सत्यामपि पदान्तराऽपेक्षायां यत्पदमेव पदान्तराऽनपेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदावगतात्वाच्छ्रौतं बलीयश्च । यत्तु पर्यवसिताऽभिधानपदाऽभिहितपदार्थाऽवगमनं चरमप्रतीतवाक्याऽवगम्यं दुर्बलं चेति तद्वितश्रुत्याऽवगतामिक्षालक्षणगुणाऽवरोधात्पूर्वकर्माऽसंयोगि वाजिनं तत्र स्वविनियोगं विनिवारयत् स्वगोचरकर्मान्तरस्वरूपविधानपरतामेवावहति । न च नित्याऽवगतनिरपेक्षसाधनभावाऽऽमिक्षा वाजिनेन सह विकल्पसमुच्चयौ सहते । न चाऽऽवत्वे निरुद्धवृत्तिर्वाजिशब्दः कथंचिद्योगेन सापेक्षवृत्तिविश्वेषु देवेषु व्याख्यातुमुचितः । प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरवे अभ्युपेतव्य एव न त्वविषयत्वात्प्रमाणस्येति सिद्धो गुणाद्भेदः ।

उद्देशक्रमस्याऽविवक्षितत्वात् तदनुरोधेन सम्प्रति संज्ञाभेदमाह—संज्ञापीत्यादिना, नयतीत्यन्तेन । अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्र संदेहः । किं यजेतेति संनिहितज्योतिष्टोमाऽनुवादोऽयं सहस्रदक्षिणलक्षणगुणविधानायाऽथ वा गुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते ? इति । किं प्राप्तम् ? ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणाद् गुणमात्रविधौ लाघवात् ज्योतिःशब्दस्य च वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगदर्शनात् नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोके सिद्धत्वात् भीमसेनोपलक्षणभीमशब्द-

१. प्रसूत्या मू० पु० पा० ।

२. पूर्वसंयोगो २ पु० पा० ।

प्रकरणान्तरमपि अन्यबुद्धिविच्छेदात्तात्पर्यायैव व्याप्रियते ।

वत्, अथशब्दस्य चाऽऽनन्तर्यार्थत्वात् असम्बन्धे च तदनुपपत्तेर्द्वादशशतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्यशिष्टत्वात् तथा च समशिष्टतया तथा सहाऽस्य विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव यागस्य सहस्रदक्षिणलक्षणगुणविधानार्थमनुवादोऽयं न कर्मान्तरमिति प्राप्ते उच्यते—

संज्ञाऽपि पूर्वबुद्धिविच्छेदेन सहस्रदक्षिणत्वादिगुणविनियोगमात्रविरोधेनाऽपूर्वबुद्धिप्रसूता च तदेवाऽऽनयति । अयमर्थः । भवेत्पूर्वस्मिन् गुणविनियोगो यदि तदेव प्रकरणं स्यात्, विच्छिन्नं तु तत् । तथा हि । संनिधावपि पूर्वाऽसम्बद्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीयमानं पूर्वकर्मबुद्धिं व्यवच्छिन्नति, अपूर्वबुद्धिं च प्रसूत इति लोकसिद्धम् । न जातु देवदत्ताय देहि गाम् अथ देवाय स्वर्णमिति देवशब्दादपि देवदत्तं स्वर्णं भाजमवगच्छन्ति जनाः । तथा चोपरिष्ठाद्यजेतेति श्रूयमाणमप्यसम्बद्धार्थशब्दव्यवायात् तद्बुद्धिमनादधत्तत्र गुणविनियोगमात्रासमर्थं कर्मान्तरमेव गुणविशिष्टं विधत्ते । न चैकत्राऽनुपपत्त्या कथंचिल्लक्षणया ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्यत्रापि सति सम्भवे तत्रैव प्रवर्त्तनीयः । न जातु गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दो जघन्यवृत्तिरिति गङ्गायां मत्स्य इत्यत्रापि तथा । एवं चायशब्दोऽधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामेव द्योतयिष्यतीत्येषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शायोपपद्यत इति सिद्धः संज्ञान्तराद्भेदः ।

सम्प्रति प्रकरणाद्भेदमाह—प्रकरणान्तरमिति । कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहुतीति समाप्तायते । तत्रैवं विचारणा, किमयं नैयमिकमग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरमेव ? तत्राऽग्निहोत्रशब्दस्य नैयमिकाऽग्निहोत्रवचनत्वात्कर्मान्तरे चाऽप्रसिद्धेस्तद्वाचकत्वे चान्याय्याऽनेकार्थत्वापत्तेः लक्षणायां^१ च सति सम्भवे श्रुतिपरित्यागप्रसङ्गात् जुहुतीति च होमत्वसामान्यमात्राऽनुवादसम्भवेन विशेषाकाङ्क्षायामग्निहोत्रेण विशेषणेऽपि हविषेवार्त्तरवाक्यभेदात् जुहुतीति च कर्तृबहुत्वेऽपि कर्मणस्तादवस्थेन प्रत्यभिज्ञानाऽविनाशात्तत्रापि च नैयमिके यावज्जीवश्रुतिविरोधेन मासपदार्थेऽन्वयाऽनर्हताया^२ सायंप्रातर्निर्वर्त्तनीयकाम्याग्निहोत्राऽनुवादेन तदभ्यासस्य मासविधि^३रिति प्राप्ते उच्यते । प्रकरणान्तरमन्यबुद्धिव्यवच्छेदात्तात्पर्यायैव व्याप्रियते । इदमत्राकूतम् । स्यादेतदेवं यदि कर्मणि कालो

१. लक्षणया च २ पु० पा० । २. पदार्थाऽनन्वयादन्ययाहृतया २ पु० पा० ।

३. विधिविधानम् २ पु० पा० ।

सन्निधौ तु तदविच्छेदात् तात्पर्यमित्यविच्छेदः । एवं च कर्मणो

विधीयेत । न त्वसावनुपादेयतया विधानमर्हति, किं तु काले कर्म विधेयम्, विधेयं चेत् कथं नाऽन्यत् ? अप्राप्तगोचरत्वाद्विधेः । सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राप्ययं प्रसङ्ग इति चेत् न । तत्प्रकरणवर्त्तितया स्फुटतरेणाऽग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञानेनौत्सर्गिककर्मस्वरूपपरताऽपवादेन सायमादिविनियोगमात्रपरत्वात्तस्याः । अस्य तु प्रकरणान्तरसमाप्तायेन^१ तद्बुद्धिविच्छेदादपवादाऽभावेनौत्सर्गिकाऽप्राप्तेः कर्मस्वरूपविषयत्वस्याऽपनेतुमशक्यत्वात् नाम्नश्च विधिविषया^२ऽवच्छेदकतया विधीयमानबहुकर्तृकपूर्वाऽपरभूताऽख्याताऽर्थप्रत्यभिज्ञापनाऽसामर्थ्यात्तदनुरोधेन व्यवस्थितेर्मुख्यतया च परशब्दस्य परत्र वृत्तेरनुपपत्तेरनुरूपकर्मान्तराऽपेक्षितनैमित्तिकाऽग्निहोत्रधर्मसंपत्त्यै जघन्याऽपि वृत्तिरुपपत्स्यते । तस्मात्प्रकरणान्तरमपि विधीयमानात् कर्मणो यदन्यद्विहितं तद्बुद्धिविच्छेदाद्धेतोस्तात्पर्यायं तदेव कर्मस्वरूपं परं प्रधानं यस्य विधिवाक्यस्य तत्परं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मै व्याप्रियते इति सिद्धं कर्मान्तरत्वमिति ।

यत्र तु न प्रकरणान्तरत्वमेवंविधे विषये तत्र न कर्मस्वरूपे तात्पर्यम्, अपि तु विनियोगमात्रपरतैवेत्याह—सन्निधौ तदविच्छेदात् प्रत्यभिज्ञानाऽविच्छेदात् न तात्पर्यं न स्वरूपपरत्वमित्यविच्छेदो विनियोगमात्रपरत्वम् । तद्यथा श्रवेष्टिं प्रकृत्येदमाप्तायते एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदिति । तत्र सदेहः । किमवेष्टिः कर्मान्तरमेतत्फलं प्रति विधीयते उत फले विनियोगमात्रमेतत् ? इति । किं प्राप्तम् ? फलस्योद्देश्यतया तद्विधानाऽनुपपत्तेस्तत्र कर्म विधातव्यम् । द्वयोरुद्देश्ययोर्मिथः संबन्धाऽभावात् । विधीयते चेत् कर्मान्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते । सत्यमप्रत्यभिज्ञायामेवमिह त्ववेष्टिसंनिधौ तत्पाठात् स्फुटतरं तत्प्रत्यभिज्ञानमपवादकमौत्सर्गिककर्मस्वरूपपरत्वं विघटयद्विनियोगमात्रपरतामापादयतीति सिद्धमस्य प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणत्वमिति दर्शिता षट्प्रमाणी कर्मस्वरूपपरतायाम् ।

यद्येषा कर्मस्वरूपपरत्वप्रतिपादनी कथं तर्हि भेदो लक्षणार्थः ? इत्यत आह—एवं च कर्मणो विधेयत्वं तद्भेद उपोद्धातः । यद्यपि भेद एव लक्षणार्थः, तथाप्यस्यैव स्वरूपपरत्वप्रतिपादनमन्तरेणाऽशक्या प्रतिपत्तिरित्युक्तम् । अतः प्रकृतभेदसिद्धचर्थमुपोद्धातः षट्प्रमाण्याः स्वरूपपरत्वं बोधयन्नधिकरणसिद्धान्तन्यायेन भेदप्रतिपाद्यत इति भेदोऽविलक्षणार्थः ।

१. समाप्तायेन २ पु० पा० ।

२. विषयत्व २ पु० पा० ।

विधेयत्वं तद्भेदोपोद्धातः । विनियोगपरता तु तृतीये वक्ष्यते । न हि श्रुत्यादि मात्रात्तादर्थ्यमित्युक्तम् । न चाऽनाश्रिताऽनुष्ठानं तत् । अनुष्ठानं च विधेः । तदपि तर्हि विवक्षितम् । सत्यम् । प्रयोगविधेस्तत्सिद्धेर्विनियोगमात्रपरमेतत् ।

एवं तावदुत्पत्त्यर्थतां विधेद्वितीयाध्यायगोचरं दर्शयित्वा इदानीं विनियोगार्थतां तृतीयाध्यायविषयमादर्शयति—विनियोगपरता तु विधे-स्तृतीयलक्षणे चिन्त्यते । ननु चिन्त्येतैवं यदि विधिर्विनियोजकः स्यात् । न त्वयं तथा, श्रुत्यादीनामेव विनियोजकत्वात् । उक्तं हि श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीत्यत आह—न हि श्रुत्यादिमात्रात्तादर्थ्यमित्युक्तम् । न खल्वत्र संबन्धमात्रं चिन्त्यतेऽपि तु पारार्थ्यम्, यथाह 'अथातः शेषलक्षणं,' 'शेषः परार्थत्वा'दिति । न च तच्छ्रुत्यादिमात्रगोचरो ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यादिषु तेषां दृष्टव्यभिचार-तया परार्थत्वं प्रति प्रामाण्याऽभावात् । तथा च ब्रीहीनवहन्तीत्यादावपि भावना स्वभावेन भाव्यमपेक्षमाणापि समानपदोपादानाऽवघातत्यागेन ब्रीही-रूपं गृह्णीयात् । दवीयसी त्वस्याऽपूर्वसाधनभाववस्था तपस्विनीति कर्तृ-समीहितसाधनतात्मा विधिरवहन्त्यादौ प्रतीयमानः समीहितं भाव्यमुपस्था-पयत्संनिहितमप्यसमीहितत्वादवघातं हित्वा ब्रीहीनुपसर्पयति । तानपि चोपसृत्य तद्रूपस्याप्यसमीहितत्वात्तन्मात्रेऽपर्यवस्यत्समीहितोपायक्रतुसाधनी-भूतपुरोडाशप्रकृतित्वाऽवस्थामस्याऽवश्यमालम्बते, तत्साधनत्वं चाऽवघा-तस्याऽवगमयति । एवं च यवेष्वप्यौपदेशिक एवाऽवघातः सिद्धो भवति । साधनीभूतपुरोडाशप्रकृतित्वस्योभयत्राऽविशेषात् । तद्विधौ सति तादर्थ्यं न श्रुत्यादीनामित्युक्तमर्थस्तात् इत्यर्थः ।

ननु मा भूच्छ्रुत्यादिमात्रात्तादर्थ्यं प्रधानविधिरेवत्ववघातादिषु प्रत्य-भिज्ञायमानो विनियोगसिद्धचन्यप्रयोजनत्वाऽभावात्साक्षाद्विध्यविषयानप्यपूर्व-साधनीभूतक्रत्वपेक्षितानन्तरादुच्यमानतुषविमोचनलक्षणकार्यतया तद्विषया-ऽनुप्रवेशिनोऽवघातादीनैदमर्थं नयन् तत्सिद्ध्यर्थतयोपादीयमानतया विधास्य-तीति कृतमवघातादिष्ववान्तरविधिनेति शङ्कामपनेतुमाह—न चाऽनाश्रिता-ऽनुष्ठानं तत्तादर्थ्यम् । न खल्ववघातादय इत्येव प्रधानार्थाः किं तु तदर्थम-नुष्ठेयमानाः । कस्मात् ? तादर्थ्यमनुष्ठानमात्रं श्रिताः ।

अस्त्वेवं तथापि प्रकृते किमायातम् ? इत्याह—अनुष्ठानं च विधेः । साक्षादवहन्तिविषयाऽवान्तरविधेः । अत्रेदमाकृतम् । अपूर्वविधिपक्षे हि सर्वेषां प्रक्रिया घटितापि, न त्वपूर्वविधिरिति निवेदितमधस्तात् नियोग-

यथोक्तम् एवं सत्यङ्गविधिरनुवादः, न चाऽविहितमङ्गं भवतीत्यङ्गत्वाय विधातव्यमिति ।

परीक्षायाम् । कर्तुरपेक्षितोपयतया तु विधौ सर्वमिदमिन्द्रजालप्रतिमम् । न हि प्रधानविधिप्रत्यभिज्ञानमवहन्त्यादिषु समिदादिष्विव समस्ति । न खलु य एव दर्शपूर्णमासयोः समीहितं फलं प्रति साधनताविधिः स एवाऽव-हन्त्यादीनामपि समीहितं फलवत्करणोपकारं प्रति साधनता विधिः संभवति । परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधात् । तद्यदि प्रधानविधिरभ्युपेयेताऽव-हन्त्यादिषु ततोऽवहन्त्यादीनामाग्नेयादीनामिव प्रधानभावापत्तेर्न प्रधानार्थता-लक्षणं शेषत्वं स्यादिति तत्सिद्धचर्थमवान्तरविधिरवघातादिषु समिदादिष्वि-वाऽभ्युपगन्तव्यः । एवं चाऽवहन्त्यादीनामपि साक्षाद्विधिगोचरतया विधेयत्वं न पुनः कथंचिद्विधिसिद्धचर्थतयोपादीयमानतया कल्पितं भविष्यति । न च यस्य सिद्धिरेव प्रयोजनं स विषय इत्यपि युक्तम्, अस्मन्मते विषयैकदेशेऽप्य-प्रवृत्तेः विरुद्धतयाऽस्य तल्लक्षणत्वाऽयोगात् । तथा हि । प्रधानस्यापि न विधिसिद्धिमात्रमपि प्रयोजनम्, अपूर्वाऽवान्तरव्यापारस्य तस्य फलसिद्धि-प्रयोजनत्वात्प्रागेव पुनरेवकारार्थः । तस्मात् विधिविषयतया समिदादेरव-घातादीनामविशेषेऽप्यपूर्वान्तरव्यापारयोगलक्षणो विशेषोऽवगन्तव्यः । इद-मेव च विशेषमाह स्म महर्षिः 'तानि द्वैध'मिति । तेनाऽनुष्ठानाऽवगमाद्विधि-मन्तरेण च तदनुपपत्तेरवघातादिषु चाऽवान्तरविधिसिद्धिः ।

यद्येवं तदप्यनुष्ठानमपि तर्हि विवक्षितं, तथा च ब्रीहीनवहन्तीत्यादिषु व्यवस्थिताद्विपरीतता व्याहन्येत । उत्तरम्—सत्यम् । प्रयोगविधेः पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेत्यादेस्तत्सिद्धेः अनुष्ठानसिद्धेः विनियोगमात्रपरमेतत् ब्रीहीनवहन्त्यादिवाक्यम् । मात्रग्रहणं च शङ्कितत्वात् प्रयोगं व्यवच्छिन्नन्ति, न पुनरुत्पत्तिम् । व्यवस्थापिततद्विधिपरत्वव्याहृतितादवस्थ्यात् । एदुक्तं भवति । सर्वस्यैव विधेश्चातूरूप्याभोत्पत्तिर्विनियोगपरताऽपि तु विधिवाक्यनान्तरीय-कतया प्रयोगः प्रतीयमानोऽन्यतस्तत्सिद्धेरविवक्षितोऽस्ति । ननु नास्ति, अस्ति चेत्कथमवान्तरश्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीत्यत आह—न हि श्रुत्यादि-मात्रात्तादर्थ्यमित्यविधौ न प्रमाणमिति सिद्धाववघातादिष्ववान्तरविधिः । तत्राऽवहन्त्यादौ सत्यवान्तरविधावन्यतः प्रयोगसिद्धेः तदविवक्षेत्यत्राऽऽचार्य-वचनमुपनस्यति—यथोक्तम् एवं हि सत्यङ्गविधिरनुवादः प्रयोगस्येति तस्याऽन्यतः सिद्धेरवघाताद्यङ्गविनियोगाय त्ववान्तरविधिरास्थातव्य इति ।

तत्र श्रुत्यादिनिबन्धनत्वाद्विनियोगस्य प्रवर्तनमात्रत्वाद्विधेर्द्रव्यादिष्वेव शेषत्वमिति विधिरविनियोजक इति पूर्वपक्षयित्वा प्रवर्तनारूपमप्यविनियोजकत्वे दुर्लभमिति । असाधकं तु तादर्थ्यादिति वक्ष्यमाणरीत्या विनियोगशक्तिरुक्ता ।

आचार्यवचनमेव पठति—न चाऽविहितमङ्गं भवतीति अङ्गत्वाय विधातव्यमिति । तत्र भगवतो महर्षेरथातः शेषलक्षणमित्युपक्रम्य प्रथममेव बादर्यधिकरणं प्रणयतो विध्यधीनमेव पारार्थ्यं लक्षणार्थं संमतमित्याह—तत्रेत्यादिनोक्तेत्यन्तेन । अत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमाद्यमुदाहरणम् । इह हि स्वर्गस्तत्कांश्च यागश्चाऽवगम्यते । तेषामन्योन्यस्य शेषशेषिभावोऽस्ति न वेति विचार्यते । तत्र श्रुत्यादिनिबन्धनत्वाद्विनियोगस्य । तथा हि ब्रीहीनिति द्वितीयाश्रुतिरीप्सिततमत्वं ब्रीहीणामभिदधती तादर्थ्यं प्रोक्षणलक्षणस्य संस्कारस्याऽवगमयति । एवमेकहायन्येति चारुण्येति च द्रव्यगुणयोः क्रियां प्रति तादर्थ्यं करणविभक्तिरिति युज्यते द्रव्यगुणसंस्काराणां शेषत्वं प्रमाणसद्भावात् । यागस्वर्गतत्कामानां तु शेषत्वेन श्रुत्यादीनामन्यतमत्प्रमाणमस्ति ।

ननु मा भूवन्नन्यानि प्रमाणं विधिस्तु भविष्यतीत्यत आह—प्रवर्तनामात्रत्वाद्विधेः । विधिश्रवणसमनन्तरं पुरुषप्रवृत्तिदर्शनात् । प्रवर्तनामात्रं विधिरित्यस्ति प्रमाणम्, न पुनरयं विनियोजक इति । तस्माद् द्रव्यादिष्वेव शेषभावो न स्वर्गयागपुरुषेष्विति विधिरविनियोजक इति पूर्वपक्षयित्वा प्रवर्तनारूपमपि अविनियोजकत्वे दुर्लभमित्यसाधकं तु तादर्थ्यादिति वक्ष्यमाणनीत्या विनियोगशक्तिरुक्ता विधेः । एददुक्तं भवति । सत्यं प्रवर्तनारूपो विधिः । तद्रूपतैव तस्य विनियोजकत्वमन्तरेण दुर्लभा । न खलु कर्त्रपेक्षितोपायत्वमन्तरेण प्रयोजकत्वमिति निवेदितमधस्तात्, वक्ष्यामश्चात्रैव व्याचक्षाणाः स्वर्गकामाधिकरणमसाधकं तु तादर्थ्यादिति । एवं चेत्स्वर्गकामो यजेतेति लिङो विध्युपकर्त्ता भावना गम्यमाना तदुपरागवशादेव समानपदोपादानमपि दुःखाकरं कर्मकर्तृसमीहाजनास्पदत्वादपहाय भिन्नपदोपादानमपि पुरुषविशेषणमपि समीहिततत्त्वाद्भाव्यस्वर्गं गृह्णीयात् । लब्धसमीहितभाव्या चोपायमपेक्षमाणा विधिवशादेव समीहितोपायतायां कर्म निवेशयतीति कमणः फलार्थत्वं विनियोगं कोऽन्यो विधेर्विधातुमर्हति । तदिदमुक्तं कर्माण्यपि जेमिनिः फलार्थत्वादिति । स एव च कर्तृसमीहितोपायतारूपः फलगोचरां कर्तृसमीहामुद्बहन् फलस्य चाऽकर्तृतायां समीहाजनुपपत्तेस्तादर्थ्यमवबोधयति । न जातु कश्चिच्चेतनः कामयते स्वर्गं आत्मानं लभतामिति, अपि तु मदनु-

विधिश्चेद्विनियोजकोऽकारणं श्रुत्यादीनीत्याशङ्क्योत्तरत्र श्रुत्यादि-सापेक्षत्वमभिहितम् ।

चतुर्थे त्वनुष्ठानाङ्गताऽङ्गपरिमाणचिन्ता ।

कथम् ? 'क्रतुविध्यनुष्ठानाऽधीनः क्रत्वर्थः, पुरुषेच्छानिबन्धनप्रवृत्तिः

कूलो भवेदिति । अनुकूलवेदनीयतैव हि काम्यानां काम्यता, प्रतिकूलस्वरूपवेदनीययोर्द्विषोपेक्षाऽऽस्पदत्वात् । अतः फलस्यास्ति पुरुषं प्रति ऐदमर्थ्यम् । तदुक्तं फलं च पुरुषार्थत्वादिति । एवं स एव विधिः कर्त्रंशमुद्बहन् यस्यैव फलं प्रति प्राधान्यम् अधिकारिता पुरुषस्य तस्यैव तदुपाये कर्मणि कर्तृतया कारकतया कर्मं प्रति पारार्थ्यं प्रतिपादयति । तदेतदुक्तं पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । तस्मान्महर्षेरपि संमतमेतदिति सिद्धम् ।

नन्वेवमेतेनैवाधिकरणेनाऽऽरब्धेन विनियोगस्य विचारितत्वात् लक्षणार्थपरिसमाप्तेर्व्यर्थं उत्तरः प्रपञ्च इत्याशङ्कामपनयति—विधिरित्यादिनाऽभिहितमित्यन्तेन । अयमर्थः । सत्यमनेन विधिनिबन्धनो विनियोगो विचारितो न त्वेतावता लक्षणार्थपर्यवसानम् । उपरितनस्याशङ्कोत्तरत्वात् । तथा हि । विधिश्चेत् विनियोजकः तत एव विनियोगसिद्धेः श्रुत्यादीनां च सम्बन्धमात्रहेतुत्वात्तादर्थ्यं प्रति व्यभिचारादकारणं तानीति शङ्कितम् । तत्रोत्तरम् । सत्यं, विनियोजको विधिस्तथापि नाऽसहायो विनियोक्तुमुत्सहते । न जातु विनियुञ्जानोऽपि विधिः प्रोक्षतीति च ब्रीहीनिति सिद्धाऽनुगुणत्वं श्रुतिमन्तरेण ब्रीहिषु प्रोक्षणं यजेतेति च पशुकाम इति विधिः पूर्वसिद्धाऽनुगुणत्वमन्तरेण पशुफलयागम् अभिचारयति च प्रयाजशेषेणेति विपरोतमपि श्रुतिमन्तरेण प्रयाजशेषेऽभिधारणं विनियोक्तुमर्हति । तस्माद्विनियोजकोऽपि श्रुत्यादीन्सहायतयाऽपेक्षत इति तदपेक्षोत्तरेण प्रपञ्चेन प्रतिपादितेति सिद्धमर्थवत्त्वम् ।

एवं तृतीये श्रुत्यादिसहायविनियोगं व्युत्पाद्य तदङ्गभावे सिद्धे चतुर्थेऽनुष्ठानगताङ्गपरिमाणचिन्ता । अयमर्थः । प्रवर्तनात्मकत्वाद्विधेरनुष्ठापकत्वं प्रसिद्धं लोकवेदयोरिति तत्स्वरूपमविचारणीयम् । अतोऽनुष्ठानगताऽङ्गपरिमाणचिन्ताऽधिक्रियते किं यन्त्यङ्गानि विधिनाऽनुष्ठाप्यन्ते कियन्ति निमित्तान्तरादित्येतावतापि विध्यधीनमनुष्ठानं चिन्तितं भवत्येव ।

नन्वथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासेति प्रतिजानानः सूत्रकारः क्रत्वर्थपुरुषार्थचिन्तामध्यायार्थमाह नाऽनुष्ठानगताङ्गपरिमाणचिन्तामित्याशय-

तत्र कुर्वित्यर्थो^१ धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनोपगमात्^२ । उत्पाद्यत्वात्-
स्याऽप्रत्यक्षत्वमिति चेत् । उत्पन्नस्याऽस्तु । न नूतनमपि स्वरूपेण धर्मः,
श्रेयः साधनत्वेन तु तच्चाऽस्तीन्द्रियम् । किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वम् ? यदि
तावच्छक्तिः सा चाऽस्तीन्द्रियेति । उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा^३
विषयनियमः सुनिरूपितः । अथ तदाऽसत्त्वात् । कालान्तरभावित्वात्
श्रेयसः । भवतु, अन्यथा धर्मत्वहानेः । श्रेयःसाधनं तु वर्तमानमिति

वर्तमानकालविषयमेव चक्षुरादीति । न च धर्मो वर्तमान इत्यत आह—
कालतस्तु नियमे यदा धर्मस्य वर्तमानत्वं तदाऽतिशयवच्चक्षुरादिविषय-
भावो न विरुद्धः । यद्युच्येत न कदाचिदप्ययं वर्तमान इति, तत्राह—
आत्यन्तिके चाऽवर्तमानत्वे अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् इत्युक्तम् ।

ननु कुर्विति नियोगो धर्मः, न चैष वर्तमानः । करोषीत्यविशेष-
प्रसङ्गात् । वर्तमानाऽवस्थस्तु न नियोग इति न धर्म इत्यत आह—तत्र
कुर्वित्यर्थो धर्मः । कस्मात् ? यागादेर्नियोगविषयस्य धर्मत्वोपगमात्तत्रैव
धर्मत्वप्रसिद्धेः । शङ्कते—उत्पाद्यत्वादवर्तमानत्वात्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वमिति
चेत् । निराकरोति—उत्पन्नस्यास्तु । पुनः शङ्कते—उत्पन्नमपि यागादि न
स्वरूपेण धर्मः, श्रेयःसाधनत्वेन तु तच्चातीन्द्रियम् । तदेतद् दूषयितुं
विकल्पयति—किं पुनरिदं श्रेयः साधनत्वं ? यदि तावच्छक्तिः सा चाऽस्तीन्द्रि-
येति । दूषयति—उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा विषयनियमस्तु
निरूपित इति । अथ साधनस्य श्रेयसा संबन्धः श्रेयःसाधनत्वं, कृतद्वित-
समासेषु संबन्धाभिधानं त्वतलभ्यामिति वार्तिककारवचनात् । संबन्धश्च
संबन्धिद्वयाऽधीननिरूपणो नाऽन्तरेण संबन्धिना शक्यो निरूपयितुमित्यसति
श्रेयसि कालान्तरभाविनि कथं तत्संबन्धो यागादीनामप्रत्यक्षमीक्ष्येतेति
शङ्कते—अथ तदा यागादिसमयेऽसत्त्वात् । कुतोऽसत्त्वमिति? त्यत आह—काला-
न्तरभावित्वादाऽमुष्मिकस्य स्वर्गादेः श्रेयसः । उत्तरम्—भवतु कालान्तरभावि
श्रेयः, तत्साधनत्वं त्वतिशयो यागादिसमवेतो यः स तत्कालो यो यागादि-
कालः । न खलु भिन्नकालयोराधाराऽऽश्रयभावः सम्भवति । तत्सम्भवे
तत्त्वमेव कुतः ? इत्यत आह—अन्यथाऽसमवायादतिशयस्य यागादीनाम-
श्रेयः साधनत्वाद्धर्मत्वहानेः । तस्माद्यदा तदा भवतु, श्रेयः साधनत्वं तु वर्त-
मानमिति नाऽक्षाणामविषयो धर्मः श्रेयःसाधनरूपः ।

१. कुर्वित्यर्थः मू० पु० पा० ।
२. तदुत्पाद्यत्वात् १ पु० पा० ।
३. परिमाणतो वा स्वरूपतो वा० मू० पु० पा० ।

नाऽक्षाणामविषयः । ननु प्रागनुष्ठानाद्धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिः । तथा
च भविष्यद्वा^१ऽक्षाणामविषयः । नैवाऽधिष्ठातृणां^२ प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, अपि
तूपदेष्टुरतिशयवतः । स चाऽतिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव व्योम्न
उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वेत्यदोषः ।

उच्यते—

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ।

चिरकालफलायाऽऽहुर्न तदध्यक्षमीक्षते ॥

प्रलीयमानकर्मलब्धोपजनः । पूर्वाऽपराङ्गोपपादिताऽवस्थान्तरो देश-

एतदुक्तं भवति । भवतु नाम श्रेयःसाधनत्वशब्दः संबन्धवचनो न
पुनर्द्वैर्मंशब्दोऽपि श्रेयःसाधन एव । तस्य लौकिकपरीक्षकैरविवादं प्रयो-
गात् । अतिशयवच्च यागाद्येव तत्साधनमिति त एव धर्मपदास्पदम् । ते च
तद्भाजो वर्तमाना इति तेषां तद्वतां प्रत्यक्षतेति ।

चोदयति—ननु प्रागनुष्ठानात् धर्मज्ञानमिष्यतेऽनुष्ठातृभिस्तज्ज्ञा-
नस्याऽनुष्ठानाऽङ्गत्वात् । तथा च भविष्यद्वाऽक्षाणामविषयः । परिहरति—
नैवाऽनुष्ठातृणामस्मदादीनां प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, किं तूपदेष्टुरतिशयवतः । यः
खलु परेणाऽनुष्ठीयमानं यागादिप्रत्यक्षेण श्रेयःसाधनं पश्यति । कुतः पुनरस्या-
प्यमतिशयः ? इत्यत आह—स चाऽस्यातिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव
व्योम्न उपदेशान्तरजः क्रियानिबन्धनो वा कस्यचिदाप्तोपदेशादष्टाङ्ग-
योगमवगम्य तदनुष्ठानात्तत्परिपाके सति तां तां योगभूमिमधिरूढस्य संप्रज्ञात-
समाधिप्रभावादेवाऽप्यमतिशयो जायते । तस्याऽचिन्तनीयसामर्थ्यत्वात् ।
यथाह—को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबतु, स इव दण्डका-
ऽरण्यं सृजतीति । सोऽयमुभयविधोऽतिशय उपायप्रत्यय उपेयप्रत्ययश्चेत्या-
ख्यायते योगाचार्यैरिति । तस्माददोषः ।

तदेवं प्रत्यवस्थितं परं निराकरोति—उच्यते ।

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ॥

चिरकालफलायाहुर्न तदध्यक्षमीक्षते^४ ।

तदेतद् व्याचष्टे—आशुतरविनाशित्वात् कर्मणः प्रलीयमानकर्म-
लब्धोपजनः । कर्माऽऽनन्तर्यमपि तस्य नास्ति, किमङ्ग पुनस्तत्कालतेत्याह^५—

१. भविष्यत्वात् मू० पु० ।
२. अधिकर्तृणां मू० पु० पा० ।
३. फलायातम् २ पु० पा० ।
४. इष्यते १ पु० पा० ।
५. तत्काल इत्याह २ पु० पा० ।

शेषस्यैव कपालस्य तुषोपवापमुखेन तत्संस्पर्शति उत्तरार्द्धस्य चैकदेशत्वादु-
पात्तौकदेश्युपादेयस्यैव तत्सम्बन्धान्न पृथगनुष्ठानमिति ।

किमयं प्रयोगविधिः पुरोडाशार्थं च तुषोपवापार्थं चाऽविशेषेण कपालस्य
प्रयोजकः, उत पुरोडाशार्थस्यैव? इति । तत्र विनियोगाऽनुसारित्वात्प्रयोजक-
त्वस्य विनियोगस्य च कपाले श्रपयतीत्यनेन पुरोडाशे च पुरोडाशकपालेन
तुषानुपवपतीत्यनेन तुषोपवापे चाऽविशेषादुभयसाधारणस्य चैकेनापि
पुरोडाशेन व्यपदेशसम्भवादुभयार्थमपि कपालं प्रयुज्यत इति प्राप्तेऽभि-
धीयते । पुरोडाशशेषस्यैव कपालस्य तुषोपवापमुखेन तत्संस्पर्शान्नोपवापार्थं
पृथगनुष्ठानमिति परेण सम्बन्धः । इदमत्राकूतम् । उपपद्येतैतत् यद्युपवाप-
वाक्ये श्रपणवाक्यवत् केवलकपालवचनमश्रोष्यत, पुरोडाशसम्बन्धस्तु श्रूयते
पुरोडाशकपालेनेति । न चास्य भविष्यता पुरोडाशेन सम्बन्धोऽन्यस्ता-
दर्थ्यात् । एवं चेत् पुरोडाशशेषस्यैव कपालस्य तुषोपवापे विनियोगः ।
न च विनियुक्तविनियोगलक्षणः प्रतिपत्तिविरोधः । पुरोडाशकपालशब्देन
कपालस्वरूपस्य लक्षणात् । न च कपालान्तरे प्रसङ्गः । तादर्थ्येन स्वाऽधि-
ष्ठानस्यैव सम्बन्धिनो लक्ष्यमाणत्वात् । न खलु गङ्गायां घोष इत्यत्र
गङ्गाशब्दः तटाकतीरं लक्षयति । अत एवाह कपालस्येति । कपालान्तरे
मा प्रसाङ्क्षीदिति शङ्क्या पुरोडाशशेषस्यैवेत्यवधारयति । तथा च भविष्यत्पु-
रोडाशार्थमेव प्रयोगविधिना कपालस्योपपादितस्य तस्यैव तुषोपवाप-
मुखेनापि प्रधानसंस्पर्शो न पुनरपुरोडाशार्थस्यापि कपालमात्रस्य । तस्मान्न
पृथगनुष्ठानमित्यत्रापि प्रयोगेयत्ता सिद्धा ।

उदाहरणान्तरमाह—उत्तरार्द्धस्य चेति । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते
उत्तरार्द्धास्त्विष्टकृते समवद्यतीति । तत्रेदं चिन्त्यते । किं प्रयोगविधिना
स्विष्टकृदिज्यार्थमुत्तरार्थमपि प्रयुज्यते किं वाऽऽग्नेययागार्थं प्रयुक्तादेव
पुरोडाशादपि सिध्यति? इति । किं प्राप्तम् ? आग्नेयस्य पुरोडाशस्य देवता-
न्तरसम्बन्धाऽनुपपत्तेः शिष्टाचारविरोधात् । न खल्वन्यार्थं कल्पितमन्यस्मा-
दुपकल्पयन्ति शिष्टाः । अर्थस्य चाऽर्थद्वयनान्तरीयकतया तदाक्षेपसामर्थ्यात्
स्विष्टकृदिज्यार्थं द्रव्यान्तरं प्रयोजयन्तीति प्राप्तेऽभिधीयते—उत्तरार्द्धस्य
चैकदेशत्वादुपात्तौकदेश्युपादेयस्यैव तत्सम्बन्धान्न पृथगनुष्ठानम् । अयमर्थः ।
उत्तरार्द्धादिति श्रुतेरवयवभागिनीयमिज्या प्रतीयते । न चाऽवयवभाजः
कृतेऽवयविनमुपाददते लौकिकाः । न खलु मोदकशकलादाने प्रेषितो वटु-
र्मोदकाय घटते, न चाघटमानायास्मै प्रेषयिता कुप्यति । प्रधानयागार्थं पुनः पुनस्तस्य
ह्यवदानमात्रनिर्वर्तितप्रधानस्योत्तरार्द्धेऽवदानीयतयाऽपेक्षिते स्विष्टकृदिज्या

अर्थवादत्वे हि जुह्वाद्यङ्गक्रतुप्रयोगविधिनिबन्धानुष्ठानत्वं पर्णमयी-
त्वादीनां फलविधौ तदभावः । अतोऽर्थवादः क्रत्वर्थः फलविधिः पुरुषार्थः ।
सत्यपि च विध्यधीनाऽनुष्ठानत्वे पर्णमयीत्वस्य क्रतुप्रयोगविध्यविषय-
विधोयमाना तदर्था, न त्विज्यार्थमुत्तरार्धम् । अत एव तद्भाविनीज्या
नाऽऽचारविरोधमावहति । सत्यपि वा तद्विरोधे श्रुतिराचाराद् वलीयसीति
स्थितम् । तस्मात्प्रधानार्थप्रयोगविधिनोपातेनैकदेशिना पुरोडाशेनोपादेय-
स्योत्तरार्धस्येज्यासम्बन्धान्न पृथगनुष्ठानमिति सिद्धं प्रयोगपरिमाणम् । इतिः
समाप्तौ ।

यदि प्रयोगविधिव्यापारपरिमाणज्वधारणं लक्षणार्थो हन्ताऽसङ्गतं
तर्हि फलविध्यर्थवादस्वरूपमत्रेत्यत आह—अर्थवादत्वे हि जुह्वाद्यङ्गक्रतु-
प्रयोगविधिनिबन्धानुष्ठानत्वं पर्णमयीत्वादीनां फलविधौ तदभावः ।
यदि पुनर्जुह्वाद्याश्रयं पर्णमयीत्वं फलाय चोद्येत तस्मिन्सति तदभावः
क्रतुप्रयोगविधिनिबन्धनोऽनुष्ठानत्वाऽभावः । इह खल्वप्रकरणाधीनमस्ति
वचनं यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाकं श्लोकं शृणोतीति । तत्र संदेहः ।
किं फलविधिः, उताऽर्थवादः ? इति । यथा यस्य जीर्णो भोजनं भवति न
तस्य रोगा जायन्ते इत्यतो जीर्णो भोजनस्य रुजाऽभाववाजत्वमवगम्यते
तथैतस्मादप्यपापश्लोकश्रवणं प्रति कारणात्वमवगम्यते पर्णमयीत्वस्य ।
तच्च सर्वे रोचयन्ते । तस्माद्विना ऽपि कर्मिसंबन्धम् अपापश्लोकश्रवणस्य
फलत्वं प्रतीयते इति फलविधिरिति प्राप्तेऽभिधीयते । नैवजातीयकस्य
फलविधित्वम्, न ह्यन्वयमात्राकार्यकारणभावाऽवगतिः, व्यभिचारात् । किं
तु यद्यस्मिन्सति सम्भवति सत्यपि तदन्ये तदभावे न भवति तत्तस्य
कार्यमिति प्रामाणिकाः । जीर्णभोजनादिवाक्यं तु प्रमाणान्तराऽनुसारात्
तथा । न चेह तदप्यस्ति, विपरीतस्यापि संभवात् न चाऽव्यभिचारिक्रतु-
पाराध्याय लब्धसमीहिताया जुह्वाः पर्णमयीत्वसंबन्धविधिं प्रत्यस्ति
सविशेषरूपा । सामान्यरूपा तु पुरुषेच्छयेत्येतावता पुरुषार्थः । इदमत्रार्थतत्त्वम-
भिसंहितमाचार्येण । उभयी हि पुंसां कामना अज्ञातोपायविशेषा तद्विपरीता
च । तत्राज्ञातोपायविशेषा समुद्दिष्टकाम्यमात्रमेव प्रयत्नं प्रसूयते । स
च प्रयत्नः फलमात्रकामनाया निष्फलकर्तव्यतामात्रं तदुपायविशेषानव-
च्छेदात् सामान्यरूपा प्रवृत्तिरुच्यते । उद्देश्यमात्रविषयत्वात् । न चासौ
निविषयः । एतावत्येव फले प्रवृत्तिः । न खल्व्वात्मकायवचनचेष्टाविशेषाः
फलरूपमवगाहन्ते । यथोक्तमाचार्येण 'फलेन साक्षात्करणे कर्तुं चेष्टा
फलार्थिन, इति । तादृशश्च फलप्रमा फलानुबन्धात् तदुपायमात्रे प्रमाण-

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
वगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

दध्यानयनम् । तत्र यस्मिन्प्रीतिरिति फलांशेऽनुष्ठानं न विधित इति दर्शितम् । प्रयोजनश्येनादिलस्याऽऽनर्थत्वम् । पुनः कृत्वङ्गत्वेन तदङ्ग-

संख्यायाम् । तदेवं यस्योपादानिकमेवैदमर्थं स पुरुषार्थः, सति तु विनियोगे कृत्वर्थ इति । तयोश्च श्रुत्यर्थाभ्यां लक्षणाऽभिधित्सयेदं सूत्रं प्रवृत्तं यस्मिन्प्रीतिरिति । तान् प्रत्याह—यस्मिन् प्रीतिरिति फलांशेऽनुष्ठानं न विधित इति दर्शितम् । न खलु न्यायलक्षणपरे शास्त्रे सति सम्भवे पदार्थमात्र-लक्षणमुचितम् । न चोपपद्यते । न च स्वर्गयागयोरधिकारिस्वर्गयोश्च शेषशेषत्वमोपादानिकं सम्भवति । नियोगाक्षेपः किलोपादानमुच्यते, अनुप-पद्यमानश्चाक्षिपति यथा स्वर्गयागाधिकारिणां सङ्गतिमन्तरेणापि नियोगस्य नाऽनुपपत्तिस्तथोपपादितं नियोगपरोक्षायाम् । विधिश्रुतिरेव तु स्वर्गका-मादिश्रुतिसहिता स्वर्गयागपुरुषाणां यथायथं विनियोजिकेति विनियोग-व्यापारं विधेर्व्युत्पादयता दर्शितम् । तस्माच्चोक्तस्माभिः क्रतुपुरुषार्थत्वं तदेव ज्यायः ।

सूत्रार्थ उच्यते । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र भाव्यः स्वर्ग उपनीतः, तत्र संदेहः किं फलांशेऽपि भावनाया विधिरनुष्ठापयति पुरुषम्, किं वा न ? इति । तत्र भावनाविषयत्वाद्विधेर्भावनायाश्चांशत्रय-विहीनाया अननुष्ठेयत्वाद्विधातुमशक्तेरंशत्रयसहितायां च भावनार्या साध-नेतिकर्तव्यतांशवत्साध्यांशोऽपि विधीयत इति साधनतदङ्गवत् फलेऽप्यनुष्ठाप-यति विधिः पुरुषमिति विध्यधीनाऽनुष्ठानत्वात् फलस्य न पुरुषार्थत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । सत्यमंशत्रयोपेता भावना विधीयते । तथाप्यप्रवृत्त-प्रवृत्तनात्मको विधिः प्रवृत्तमुपनीतमपि परित्यक्ष्यति । उक्तं हि तद्गणास्तु विधीयेरन्न चेदन्त्येन शिष्टा इति । प्रवृत्तश्च पुरुषः फले । न खल्विच्छा हेतोः सामान्यप्रवृत्तेरन्या फले प्रवृत्तिरित्युक्तमधस्तात् । तदुपाये तु यद्य-पीच्छा हेतुः सामान्यप्रवृत्तिः प्राग्विधेरस्ति तथापि विशेषरूपात्मिका काय-वचनचेष्टाविशेषविधेः प्रागप्राप्तेति विधीयते । फले तु प्रवृत्तत्वान्न प्रवर्त्यते विधिनेति सिद्धमस्य पुरुषार्थत्वम् ।

विचारप्रयोजनमाह—प्रयोजनश्येनादिलस्याऽऽनर्थत्वम् । यदि हि फलांशस्याऽनुष्ठानं चोद्येत यथा पूर्वं पक्षः ततः कर्तव्यतया कर्तुरपेक्षितो-पायतया च गम्यमानोऽभिचारो नानार्थः । अथ पुनः फलस्य न विधीय-मानत्वं यथोत्तरः पक्षः तथा सति न कर्तव्यताऽवगम इति न हि स्यादिति अकर्तव्यता निरपवाधा प्रवर्तते । अकर्तव्यं च दुःखफलमित्यनर्थत्वं श्येनादिलस्य सिद्धं भवति ।

त्वेन च क्रतुप्रयोगविधिविषयत्वाऽविषयत्वे शेषलक्षणो न । कृत्वर्थपुरुषार्थौ विभक्तौ क्रतुशेषत्वाऽशेषत्वविचारेण । परस्तु सिद्धैकशेषत्वे क्रतुविधि-प्रयोगविधिव्यापारपरिमाणमात्रविचारात् । अत एवोक्तमतिक्रान्तस्तृतीय-विषय इति ।

पञ्चमे तु किं चिन्त्यते ? ननु क्रमः केन प्रमाणेन ? श्रुत्यादिभिः ।

ननु यदि क्रतुपुरुषार्थत्वमुखेन विधिव्यापारपरिमाणमिह चिन्त्यते असङ्गता तर्हि गोदोहनादिषु विनियोगप्रधानविचारोत्पत्तौ आह—पुनः कृत्वनङ्गत्वेन गोदोहनद्रव्यार्जनादेस्तदङ्गत्वेन च संख्यादेः क्रतुप्रयोगविधि-विषयत्वाविषयत्वे दर्शिते भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते ।

केचिदाहुः, श्रुत्यादिप्रमाणाऽतिरिक्तमुपादानमेवैकत्वादीनां विनि-योजकमिति, तान्प्रत्याह—तदपि शेषलक्षणेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः । तथा हि । गोदोहनद्रव्यार्जनादौ विधिविभक्तिरेव पुरुषार्थत्वश्रुतिः, एकत्वादीनां च करणाभूतपशुबन्धतृतीयाश्रुतिः । नन्विद्यं प्रातिपदिकादुच्चरन्ती तदर्थ-मात्रगतमेकत्वमभिधातुमुत्सहते न करणगतम्, तत्किमस्या न करणत्वमर्थः ? भवतु तथापि तदापि प्रातिपदिकार्थमात्रगतमेवाभिधत्ताम् । ननु किमेते असंबद्धे एव मिथः करणैकत्वे प्राक् सत्यमिति वदतो युगपत् द्वयाभिधान-परत्वम् न खलु समर्थोप्यक्षशब्दः सकृदेव परस्परासंबन्धाऽनेकार्थपरः प्रयुज्यते लोके । न कदाचिदक्षमानयेत्युक्ते सहसैवाऽक्षत्रयं प्रतियन्ति लौकाः । किं तु प्रकरणादिवशादेकमेव, तदभावे वा संदिहते । अक्षाविति वा अक्षानिति वा द्वौ त्रीनक्षान्प्रतिपद्यन्त इति चेन्न । एकशेषेण संबन्धा-ज्वगतेः । इहाप्येकप्रातिपदिकार्थसमवायलक्षणः करणैकत्वयोरस्ति संबन्ध इति चेत्किमयमभिधानवृत्तौ निमित्तं न वा ? नो चेत्किं तदभिधानेन ? असत्कल्पत्वान्निमित्तत्वे तु करणस्यैव तदेकत्वम् । एकस्य वा करणत्वमिति तृतीयाश्रुतिलभ्यत्वान्नोपादानिकं शेषत्वमिति सिद्धम् । तदिह साम्यवैषम्य-विचारात्पूर्वं कृत्वर्थपुरुषार्थौ विभक्तौ क्रतुशेषत्वाऽशेषत्वविचारेण । परतस्तु सिद्धैकशेषत्वे क्रतुप्रयोगविधिव्यापारपरिमाणमात्रविचाराद्दध्यानयनादौ तु कृत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वमुखेन प्रयोगेयत्तेति । यत एव च नोपादानिकमपि तु श्रुत्यादिलक्षणमेकत्वादेः शेषत्वम् अत एव साम्यवैषम्यविचारोपक्रमे भाष्यकार आह 'अतिक्रान्तस्तृतीयविषय' इति । तार्तीयप्रमाणविषयत्वेनेति तृतीयविषयता भवति नान्यथा । यथा च तद्विषयत्वं तथोक्तमित्यर्थः ।

सम्प्रति पञ्चमाध्यायचिन्तामारिप्सुस्तद्विषयं तावदाक्षिपति—पञ्चमे

नैतत्सारम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः, स च चतुरवस्थ एवेत्युक्तम् । क्रमश्च तदतिरिक्तः, न ह्येष प्रयोगविधेर्विषयोऽनुष्ठेयत्वात्^१ । अशब्दार्थ-

तु किं चिन्त्यते ? चतस्रः खल्विमा विधेरवस्थास्तासां द्वितीयतृतीयचतुर्थी-
ध्यायैस्तिष्ठ उत्पत्तिविनियोगरूपाः निरूपिताः, षष्ठेन चाऽधिकारो निरूप-
यिष्यते । तत्किमपरमवशिष्यते यत्पञ्चमाध्यायगोचरः स्यादित्याशयः ।
समाधाता तु वक्ष्यमाणोऽभिसन्धिराह—ननु क्रमः । हन्त भोः स्थवीय
एतत् क्रम इति । न पुनरयं प्रमाणगोचरः । चतसृणामपि विध्यवस्थाना-
ऽनास्पदत्वादशब्दत्वात्प्रत्यक्षादीनां च दवीयस्त्वात् । न च प्रमाणरहितं
मीमांसायामाद्रियन्ते वृद्धा इत्याह—केन प्रमाणेन ? समाधातुर्निगूढाभि-
सन्धिराह—श्रुत्यादिभिः । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति प्रथमपदमैन्द्रवायवाग्रा-
नित्यग्रहणं गृहपतिं दीक्षयित्वेति क्त्वाश्रुतिरर्थादयश्च वक्ष्यमाणलक्षणकाः
प्रमाणं क्रम इत्यर्थः । आक्षेप्ता स्वाभिप्रायमाह—नैतत्सारम् । चोदना-
लक्षणोऽर्थो धर्मः, सा च विध्यभिधायिनीत्वाद्विधेश्च चातुरूप्याच्चतुर-
वस्थैवेत्युक्तमथस्तात् । सत्यमुक्तम्, किमेतावता ? इत्यत आह—क्रमश्च
तदतिवृत्तात्मा । कुतः ? न ह्येष प्रयोगविधेर्विषयः । तत्र विवरणकृतो
हेतुमाह—अनुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठानं हि प्रयोगः, तद्विधिरनुष्ठानं व्यापारं
तदावेशाद्वा कारकं गोचरयेत् । न च क्रमो व्यापारस्तत्कारकं वा व्यापार-
कारकाऽनुष्ठानप्रचयलभ्यत्वादस्य । ननु न तर्हि विधिरैकादशप्रयाजा-
नित्यैकादशसंख्यायाः । इयमपि क्रमवत्पदार्थाऽनुष्ठानप्रचयलभ्यैवेति न
व्यापारो न च कारकम् । नात्रैकादशसंख्या विधीयते प्रयाजादीनामपि तु
तल्लक्षणस्तदभ्यासः । स च पौनःपुन्येन व्यापार एव । न च पौर्णमास्या-
मिति प्रयोगविधिः प्रयोगमनुष्ठेयं विधत्ते, किं तु तदा कर्मेति नाऽनुष्ठेयगोचरो
विधिरननुष्ठेयश्चायं तार्तीयः पाञ्चमिकश्च क्रमः । तस्मान्न प्रयोगविषयः ।

निबन्धनकृतो हेतुमाह—अशब्दार्थत्वात् । इदमत्राकूतम् । यद्यपि
भावार्थविषयो विधिः, तथापि न साक्षाद् गवार्थं प्रेरयति नियोज्यम्, अपि तु
स्वात्मनि । इदमेव चास्य स्वात्मनि प्रेरकत्वं यत्तिरश्चीनतया तदवबोधः ।
पुरुषस्य तदवबोधवत्तैव चास्य नियोज्यता । स तु विधिः कार्यस्वभावो
भावार्थविषयो ऽवगम्यमानो भावद्रव्यगुणसंख्याक्रमादिना सर्वेण प्रयोजनेना-
ऽन्वितः स्वशब्देन प्रयोजनं सदभिधीयते । भावाद्यभिधायिनश्च शब्दाः
स्वार्थास्तदैवमर्थ्यापन्नानेवाचक्षते । तदिदं ग्राहकग्रहणमुच्यते । ततश्चा-

त्वात् क्रमवद्व्यतिरेकेणेदन्त्याऽनिरूपणात् । पदार्था हि क्रमेणाऽनुष्ठीयन्ते
न तु क्रमः । नापि विनियोगविधेरुत्पत्तिविधेर्वा । अत एव नाधिकारविधेः ।

प्रेरयन्नप्ययं विधिर्भावार्थादिषु तैर्विना स्वसिद्धिमनासादयस्तया च विना
ऽऽत्मसिद्धत्वाऽभावेन साध्यत्वाऽनुपपत्तेः सर्वानेव तानाक्षिपति । तदिदमेषां
विधिविषयत्वम् । यथाह यत्तु तत्सिद्धचर्चमुपादीयते तद्विधेयमिति तत्रैव व्यव-
हार इति । तदेव च तेन स्वसिद्धचर्चमाक्षेप्तव्यं यत्तत्सिद्धचर्चं तत्र तत्सिद्धचर्चं
यद्विधिनाऽऽत्मैवमर्थ्यामापादितम्, तच्चाऽऽपादितं यत्तत्संनिधिसमाप्तात् ।
तत्र वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्येवमादेरधिकारविधिसन्निधौ स्वशब्देन समर्पितस्य
पदार्थभूतस्य क्रमस्य भवतु विधेयता तार्तीयस्य, पाञ्चमिकस्य त्वशब्दार्थस्य
गृहपतिं दीक्षयित्वेत्येवमादेस्तदैवमर्थ्याभावात्कथं तत्सिद्धचर्चतयोपादानम् ?
न च दीक्षयित्वेति क्त्वाश्रुतिः पूर्वकालतामभिदधाति, मुखं व्यादाय स्वपि-
तीत्यत्र व्यभिचारात् । स्वापोत्तरकालमेव हि मुखव्यादानम् न च ये मुखव्या-
दानान्निद्राणस्य पराञ्चः क्षणास्तान्विवक्षित्वा व्याख्येया लोकाधीनावधार-
णत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य, व्यादानस्य तु पुरस्तात्तनेष्वपि निद्राणां क्षणेषु मुखं
व्यादाय स्वपितीति सोरस्ताडं क्रन्दन्तो ऽपि प्रयोगस्या^१ ऽनिवृत्तेः । समानकर्तृ-
कतैवाऽव्यभिचारिणी क्तवार्थः । समानकर्तृके ऽर्थे वर्तमानाच्च घातोर्विधीय-
मानं य एव पूर्वं प्रयुज्यते तत्रैव क्त्वाप्रत्ययं प्रयुज्यते लौकिकाः । यथा-
प्रयोगं चाऽर्थप्रत्ययो यथाप्रतीतिं चाऽनुष्ठानमिति कुतः पूर्वकालार्थताभिमानः
प्रयोगोपाधिरित्यशब्दार्थोऽयं क्रमः, तथा चाऽविधेय इत्यननुष्ठेयत्वादिति
युक्तम् ।

मा नाम भूतक्रमस्य व्यापारवत्स्वतोऽनुष्ठेयत्वम्, अनुष्ठेयावच्छेदक-
तया तु भविष्यति । तथा हि । व्यापाराः क्रमेणावच्छिद्यन्ते तेन
तदवच्छेदकतयैकत्वादिवत्क्रमोऽनुष्ठास्यत इत्यत आह—क्रमवद्व्यतिरेकेणेदन्त्या
अनिरूपणात् । अनुष्ठेयावच्छेदकमनुष्ठेयम्, तच्चाऽनुष्ठेयम् यच्चोदितम्,
समुदायिनश्च पदार्थाश्चोदिता नैषां समुदायस्तवच्छेदश्च क्रमस्तदाश्रयणा-
त्समुदायिनः पदार्थाननुष्ठेय इत्यर्थः । नापि तस्य स्वतोऽनुष्ठेयतेत्याह—
पदार्था हि क्रमेणाऽनुष्ठीयन्ते न क्रमः । पदार्था इति बहुवचनं बहुत्वैकार्थ-
समवेतसमुदायाश्रयत्वं क्रमस्य सूचयति । तेन न स्वतो नापि परतः क्रमस्या-
ऽनुष्ठेयत्वमिति न प्रयोगविधिगोचरः क्रम इति सिद्धम् ।

ननु मा विदध्यात्प्रयोगविधिः, उत्पत्तिविधिर्नियोगविधिर्वा विधा-

अनियोज्यत्वात्^१ । स्याच्च तावच्छ्रौत्रो क्रमनियमे तत्परो विधिरर्थादिषु तत्परविध्यसंभवः । उच्यते । प्रयोगो विध्यर्थ इत्युक्तम् । क्रमभेदश्च प्रयोगविशेषः । तथा हि । क्रमेण पदार्था अनुष्ठेयन्ते इत्युच्यते ।

स्यति । न खल्वेतावनुष्ठानगोचरौ स्वरूपसंबन्धपरत्वादित्यत आह—नापि विनियोगविधेरुत्पत्तिविधेर्वा विषय इत्यनुषज्यते । कुतः ? अत एव अननुष्ठेत्वादेव । अयमभिप्रायः । सर्व एवायं विधिश्चतुरूपः, तदभिधानमेव त्विदम्परतया भिद्यत इत्युक्तम् । अतश्चोत्पत्तिविनियोगयोरपि प्रयोगव्याप्तत्वात्क्रमे च प्रयोगस्याऽभावादिति व्यापकनिवृत्त्या व्याप्तयोस्तत्पत्तिनिवृत्तिरिति । अथाधिकारस्य विषयः कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—नाऽधिकारविधेः । अत्रापि विषय इत्यनुपज्यते । कुतः ? अनियोज्यत्वात्, मा नाम भूदनुष्ठेयगोचरो ऽधिकारविधिः नियोज्यं गोचरयति, चेतनश्च नियोज्यः । क्रमस्य चैतन्यमिति च स्थवीयः । न च निमित्तत्वं प्रागसिद्धेः । तस्मात् अनुष्ठेयत्वादपदार्थत्वत्वादनियोज्यत्वाच्च न विधिविषयः क्रम इति । नन्वपदार्थात्वादित्यसिद्धो हेतुः, दीक्षयित्वेति क्तवार्थात्वात्क्रमस्य । तथा च तत्परो विधिरित्यत आह—स्याच्च तावच्छ्रौतक्रमनियमे तत्परो विधिः अर्थादिषु तत्परविध्यसंभवः । अयमर्थः । व्यभिचारात् पूर्वकालता न क्तवार्थ इत्युक्तम् । तथा चाऽपदार्थत्वादिति नाऽसिद्धो हेतुः । अभ्युपगम्याप्युच्यते । श्रौतव्यतिरिक्तः पाञ्चमिकः क्रम इति धर्मविशेषणान्न भागासिद्धो ऽपदार्थात्वादिति हेतुः । अर्थादिषु क्रमव्यापकत्वादिति ।

एवमाक्षिप्य समाधत्ते—उच्यते । प्रयोगो विध्यर्थ इत्युक्तम् । ततः किमित्यत आह—क्रमभेदश्च प्रयोगविशेषः । अयमर्थः । क्रमेण हि प्रयोगो विशेष्यते, प्रयोगान्तराद्व्यावर्त्यते । तथा हि । त एव पदार्थाः क्रमभेदेन प्रयुज्यमानाः प्रयोगक्रमभेदधियमादधति वर्णा इव तत्त्वेऽपि गवेवेगनदीदीनजराराजेतिपदभेदबुद्धिम् । अन्यथा ऽर्थधीभेदो न स्यात् । असति तु हेतुभेदे कार्यभेदस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात् इति ।

ननूक्तं पदार्था विधीयन्ते न तत्समुदायः । पदार्थानुष्ठानान्निष्पन्नो हि सः । तं च श्रितः क्रमो न पदार्थान्प्रत्येकं तेष्वनिरूपणादतः पदार्थविषयो विधिर्न क्रमं गोचरयति । न चायं शब्दार्थो येन कार्यैदमर्थ्यापत्त्या तत्सिद्धचर्थतयोपादीयमानतया विधेयः स्यादित्यत आह—तथा हि । क्रमेण

पदार्था अनुष्ठेयन्ते इत्युच्यते । इदमत्राकृतम् । यत्तावदुच्यते न क्रमो नाम पदार्थवृत्तिः प्रत्येकं तेष्वनिरूपणात् इति, तदयुक्तम् । संयोगविभागावयविद्वित्वादिसंख्यादीनां प्रत्येकमनिरूप्यमाणानामपि पदार्थवृत्तिदर्शनात् । अथाऽनुपलम्भात् । तदयुक्तम् । संयोगादिवदेव पदार्थाश्रितस्य तस्योपलब्धेः । तथा हि । संयोगादयः सद्वितीयं पदार्थमाश्रयन्तो नैकत्र निरूप्यन्ते न च समुदायाश्रयाः । न च भवतः समूहः संयुक्त इति प्रत्ययव्यपदेशो, अपि त्वनेनेतत्संयुक्तमिति वा संयुक्ते एते इति वा । समुदायैकार्थसमवायस्तु संयोगादीनाम् । तेभ्योऽपि च क्रमस्य पूर्वाऽपरत्वाऽपरनाम्नः प्रत्येकपदार्थाऽऽधारताविशेषः । तथापि तु द्वितीयपदार्थज्ञानाधीनानिरूपणमात्रेण संयोगादितुल्यता क्रमस्य । तेन भवत्यपि तद्रूपतया स द्वितीयवृत्तिः पूर्वत्वाऽपरत्वरूपेण केवलपदार्थवृत्तिर्वा । उभयथाऽपि पदार्थवृत्तिरेव न समुदायवृत्तिस्तथोपलम्भात् । न हि भवति कर्मणां समूहः पूर्व इति वा पर इति वा । कर्मैकं कर्मान्तराऽपेक्षया पूर्वं तदपेक्षया च कर्मान्तरमपरम् । पूर्वाऽपरत्वे एव वाऽप्यवधिमत्पदार्थनिरूपणीये तद्विततिर्वा क्रमः । तयोश्च शब्दकर्मादावुपलब्धेस्तदाश्रितत्वमिष्यते । तेन यद्यपि प्रत्येकं पदार्थेषु प्रातिस्विको विधिः, यद्यपि च प्रयोगविधिरवलम्बते । स च यौगपद्यानुष्ठानानुपपत्तेस्तद्वत्प्रयोगविधाने ज्वरहरतक्षकचूडारत्नाऽलङ्कारोपदोशवदप्रामाण्यप्रसङ्गात् यथा शक्नुयादित्युपादित्युपस्थापितक्रमभेदं समुच्चितपदार्थानुष्ठानभेदं विदधत्क्रममपि विधत्ते । न खल्वस्मिन्नविधीयमाने एतद्विशिष्टपदार्थानुष्ठानविधिसंभवः ।

यदपि मतम्—यत एव सोऽपेक्षिष्यते विधिना, अत एव न विधायिष्यते । न हि यद्यद्विधिनाऽपेक्ष्यते तत्तद्विधीयत इति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अधिकारस्याप्याधेयत्वात्कर्तव्यं तु तत्सिद्धचर्थं विधीयते । क्रमभेदस्य त्वपेक्षितत्वाद्विधानां प्रमातुरस्य च प्रतीतेरन्यस्य चाऽप्रतीतेः प्रतीतिपूर्वकत्वाच्चानुष्ठानस्य प्रेक्षावतामाद्रियते विधिरिति ।

अत्रोच्यते । किं पुनर्विधेयं मन्यते भवान् यदत्र नास्ति ? ननूक्तं नियोगसिद्धचर्थतयोपादीयमानं तदिति । किमिदं तत्सिद्धचर्थमिति ? तत्साधनं चेत्कथमेकत्वादिनो विधेयत्वम् । न हि तत्कारकम् । कारकावच्छेदं तदिति चेत् । क्रमोऽप्यनुष्ठेयवस्त्ववच्छेदकतयाऽनुष्ठेयस्य च कारकतया तादृश एव । न चैष समुदायायत्^१ इत्युक्तम् । अथ न तत्सिद्धचर्थमिति तत्कारकं विधेयम्, अपि तु तदैदमर्थ्यापन्नं द्वैधं च तद्वि-

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
वगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्त्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

तदुक्तम् । 'असाधकं तु तादर्थ्यमिति । भवेदसाधकं कर्म साधयितारं नाधिगच्छेदनधिकारी स्यादित्यर्थः । तादर्थ्यप्रवर्तनामात्रार्थत्वात् । शब्दस्य प्रीतिसाधनत्वाऽनवगमात् । प्रीत्यर्थत्वाच्च पुरुषप्रयत्नानाम् । अविशेषे तु प्रीतिसाधनत्वे सिद्धोऽधिकारः । सर्वविशेषप्रत्यस्तसमये चासाधकं वाक्यं स्यात् अबोधकम् । अविशेषार्थत्वात्सामान्यचोदनायाः ।

ननूक्तं 'प्रज्ञायते लिङादोनां व्यञ्जनीया प्रवर्तना प्रयोक्तृधर्म' इति । सत्यम् । आज्ञादिको नोपदेशः । ननूपदेशोऽप्यनुग्रहाऽभिप्रायात्मक इति न प्रयोक्तृधर्मतामतिवर्तते ।

नैतत्सारम् । उपदेशे प्रेषादिष्विव प्रवृत्तिहेतुत्वाभावादभिप्रायस्य । तथा हि—

आज्ञादौ कर्मशक्तेहि नऽभिप्रायानुरोधिता ।

उपदेशे कर्मशक्तिमवबुध्य प्रवर्तते ॥

आज्ञाऽभ्यर्थनयोहि कर्मणः सामर्थ्यमनपेक्षमाणस्तद्विशेषमनाद्रिय-

भाह—प्रीत्यर्थत्वाच्च पुरुषप्रयत्नानाम् । प्रीत्यभावादच्छाभावः सुखाऽनुशायित्वादिच्छायास्तदभावे प्रयत्नाऽभावः, बल्लचभावइव धमाभाव इति सामान्यवचनम् । अविशेषे तु प्रीतिसाधनत्वे सिद्धोऽधिकारः, सर्वविशेषप्रत्यस्तमये साधकं वाक्यं स्यादबोधकम्, अनवबोधकम् । कुतः ? अविशेषार्थत्वात् सामान्यचोदनाया निर्विशेषस्य च सामान्यस्याऽयोगान्निविषयत्वाऽपत्तेः । अत्रान्तरे पूर्वोक्तमाक्षेपं स्मारयति—ननूक्तमिति । प्रज्ञायते लिङादोनां व्यञ्जनीया प्रवर्तना । प्रयोक्तृधर्मो न णिचो यथानियतकर्तृकेति । प्रयोक्तृश्चोदनायामसंभवान्नास्ति प्रवर्तनेत्यर्थः । तत्रांशे सिद्धसाधनतामाह—सत्यम्, आज्ञादिकः प्रयोक्तृधर्मो वेदे नास्त्येव, न तूपदेशः । चोदयति—ननूपदेशोऽप्यनुग्रहाऽभिप्रायात्मक इति न प्रयोक्तृधर्मतामतिवर्तते । तथा हि । महर्षयः स्वार्थमनपेक्षमाणाः परेषां हिताऽहितमाप्तिपरिहारलक्षणाऽनुग्रहाभिप्राया उपदेशं प्रणयन्तीत्युपदेशोऽपि प्रयोक्तृधर्म एवेत्यर्थः । परिहरति—नैतत्सारम् । कुतः ? उपदेशे प्रेषादिष्विव प्रवृत्तिहेतुत्वाभावात् अभिप्रायस्य । तथा हि ।

आज्ञादौ कर्मशक्तेहि नाऽभिप्रायाऽनुरोधिता ।

उपदेशे कर्मशक्तिमवबुध्य प्रवर्तते ॥

आज्ञाभ्यर्थनयोहि कर्म स्वसमीहितसिद्धिं प्रति सामर्थ्यमनपेक्षमाणो

त्वम् । सर्वशब्दानां ज्ञातार्थत्वप्रसङ्गात् ।

नन्वेवं प्रमेयैव स्याच्चोदना, प्रमाणं चेष्ट्यते, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यभिधानात् । तस्माच्छब्देन प्रमाणात्मनाऽभिधेयः प्रवृत्तिप्रतिपत्तिकार्योन्नेयः क्रियाविषयः प्रतिपत्तृस्थः स्वयंसंवेद्यः प्रवृत्तिहेतुरर्थश्चोदना ।

अत एव तद्विशेषं तस्य कर्मणः प्रयोजनविषयं विशेषमनाद्रियमाणः तदभिप्रायाऽनुरोधादेव किञ्चित्समीहमानस्तुष्टोऽयमाज्ञापयिता किञ्चिदभिमतं मे करिष्यतीति समीहमानोऽभिप्रायानुरोधी प्रवर्तते । अनुज्ञानेऽपि यद्यपि क्रियाफलात् प्रवृत्तिः तथाप्यभिप्रायाऽऽनुकूल्यमपेक्षते । उपदेशस्याज्ञादिभ्योऽभिप्रायाननुरोधं विशेषमाह—उपदेशे तु सत्यप्यनुग्रहाऽभिप्राये कर्मणः समीहितशक्त्याद्यभावे न प्रवर्तते । कर्मशक्तिं त्वबुध्योपदेष्टुरप्रतारकत्वमात्रेण विप्रलम्भनिमित्ताऽभावमात्रेण हेतुना सत्यार्थाद्वचनादसत्यप्यनुग्रहाऽभिप्राये वक्तुः प्रवर्तते । तस्मादुपदेशप्रवृत्तेः प्रवृत्तिविषयसमीहितसाधनत्वभावानुविधानादभिप्रायाऽननुविधानाच्च नाऽनुग्रहाऽभिप्रायः शब्दार्थोऽभिमतसाधनतया तु कर्मणः शब्दार्थ इति साम्प्रतम् ।

शङ्कते—तत्प्रतिपादनमभिमतसाधनताप्रतिपादनं नाऽनुग्रहाऽभिप्रायमन्तरेण, तस्मादभिप्रायः शब्दार्थ इति चेत् । निराकरोति—न, मध्यस्थस्यापि प्रश्नादिदर्शनात् । प्रायेण खलु वरिवसितोपसन्नो जिज्ञासुः पृच्छन्ननुग्रहाऽभिप्रायेणाऽऽचार्येणोपदिश्यते । मध्यस्थेन तु जिज्ञासुना पृष्टस्य मध्यस्थस्योपदेष्टुरुपदेशदर्शनाद् व्यभिचार इत्युपदेशो नाऽनुग्रहाऽभिप्रायः इति । मा भूद् व्यभिचारः, तथापि नाऽभिप्रायार्थता । न हि यं यं विनोपदेशो न भवति स सर्वं उपदेशार्थोऽपि त्वनन्यलभ्यः । अन्यथा सर्वेषामेव शब्दानामर्थज्ञानाऽधीननिष्पत्तित्वात् ज्ञानार्थता स्यादित्याह—न चैव तावता शब्दार्थत्वप्रसङ्गः ।

अथ चोदयति—नन्वेवं सति समीहितसाधनतायाः प्रवर्तनात्वे प्रवर्तनेव चोदनेति तस्याः शब्दार्थत्वात्प्रमेयैव स्याच्चोदना, प्रमाणं चेष्ट्यते, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यभिधानात् । उपसंहारव्याजेन पूर्वपक्षी स्वपक्षमाह—तस्माच्छब्देन प्रमाणात्मनाऽभिधेयः प्रवृत्तिप्रतिपत्तिकार्योन्नेयः क्रियाविषयः प्रतिपत्तृस्थः स्वसंवेद्यः प्रवृत्तिहेतुरर्थश्चोदना प्रमाणात्मनेति न मम पक्षे प्रतिज्ञाव्याघातः । प्रमाणात्मनेव शब्देनाऽभिधानाच्चोदनायाः प्रवृत्तौ या प्रतिपत्तिः सैव कार्यं तदुन्नेय इति सम्बन्धग्रहणसम्भवः क्रियाविषय इति क्रियायामस्य प्रवर्तकत्वमुपपन्नम् । प्रतिपत्तृस्थ इति । प्रतिपत्तुस्तन्निमित्तगोचरप्रवृत्तिप्रत्ययाधारत्वात् । स्वसंवेद्य इति । शब्दप्रभवायास्तदालम्ब-

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्भिन्नानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमि'ति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । कथमन्यथा प्रतीतो-
ज्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् । प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्येते
पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः ।
समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तत्तदवभासो न दूरतः

नन्वत्रापि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह—न च तत्र शब्दभेदः कुतः ?
रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गती वा वाक्यस्वरूपस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे ।
शङ्कते—अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत्तरम्—कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो-
ज्यथा नाना ? पुनः शङ्कते—अर्थभेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता
स्थिराऽवगम्यमानाऽपि प्रत्यक्षेणाऽनुमानेनाऽऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं
प्रत्यक्षाऽवगतैक्यमपि वाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति—
प्राक्तर्ह्यर्थभेदाऽभेदावगम्येते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्या-
सत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताऽभेदाध्यव-
सायादभिन्नो भासते । न हि जातु शुक्तित्वप्रतिपत्तौ रजतसमारोपो भवति ।
अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नाऽर्थस्य शब्दवर्त्यभेदः शक्य-
समारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह—समूहैकशब्दयोश्चाविशेषः । यदि
शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्न-
स्यैकत्वमनौपाधिकमवगम्यते तथा समूह इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत ।
उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्यपि न शुद्धमवगम्येतेत्यविशेषः प्रसज्यते ।
क्वचित्पाठः समूहैकशब्दयोश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा वृक्षा-
न्वादीनां समूह इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्ये-
कत्वमवभासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासक्तमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह—अविदित-
समूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चाऽभावेऽशब्द इति च
भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे खल्वभाव इति शब्द
एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विवक्षितार्थहानमेवमशब्द इति च
शब्द इत्यर्थः । विवर्त्तपरिणामयोरप्येते दोषाः प्रसञ्जनीयाः ।

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणाम-
योस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां
शब्दानामध्यासमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चोपपद्येतैव ।
ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र

स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीतेर्विवक्षितार्थहानिः । विवर्त्त-
परिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तु-
विभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः ।
न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा ।
पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयूथ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्यो-
पायता कर्तुं प्रवृत्तिहेतुः ।

ननु कर्त्तव्यतावगमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । का पुनरियम् ?
कर्त्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । तत्पुरः-

शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः ।
किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यास्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न
यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्र-
मेयेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्या-
वासनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः ।
अयमभिसंधिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो
वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तच्च शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य
तद्रूपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्तारमार्थिकं एवेति युक्तम् । यथाह
न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्त्वमिति । नन्वस्तु
तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वलक्षणभेदानां
कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकार-
निरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्यभावानां न
स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदा-
त्तदुपाधिरभावानामपि परस्परविभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्ना-
भावं प्रति कारणमाह—पराक्रान्तमेव चाऽत्र बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवार्ति-
ककारप्रभृतिभिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्त्तुः प्रवृत्तिहेतुः । एवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त्तव्यताऽव-
गमात्प्रवर्त्तते, सैव तथाऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्त्तव्यता ? न निरा-
लम्बनं ज्ञानम्, न च श्रेयःसाधनता त्वयेध्यत इति भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—
कर्त्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदालम्बनम्, कर्त्तव्यताऽवगमश्च कर्त्तव्यताऽ-
भास इति कर्त्तव्यतैवाऽस्यालम्बनमित्यर्थः । सिद्धान्तो पृच्छति—केन प्रमाणेना-
ऽवगम्यते ? कर्त्तव्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न
भवितुमर्हतीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्षमीक्ष्यते । ननु मा

यदि खलु यागानुरक्ते व्यापारे यागः साध्यात्मना भावानुरञ्जकत्वेन गृह्यते तदा सन्निकृष्टस्तत्परोः शब्देनोक्त इति इष्टहेतुतात्मा न तत्र विध्यर्थः समवेयात् । तस्याऽनिष्टत्वात् । तत्राऽविवक्षिते विधौ सफलस्य निष्फलस्य वा लोके कथंचित्प्रवृत्तिः स्यात् । तदुक्तम्—‘असाधकं तु तादर्थ्याद्’ इति । प्रीत्यर्थत्वात्पुरुषप्रयत्नानाम् । प्रीतिहेतुता तु ‘विध्यर्थ्यासमवाये साधकं नाऽधिगच्छेदिति । अथैवं विधिसामर्थ्यादिष्टानिष्टस्तथा सति धात्वर्थः करणम्, तन्नान्तरीयकतापत्तिः । यदि तु विध्यविवक्षाहेत्वभावान्नार्थव्यापार-

यदि हि व्यापारयोगपरतया प्रतिपाद्येत शब्देन कार्यादिरिति यथा प्रथमः पक्षः, तदेष्टसाधनताव्यापारस्य विधिप्रत्ययगम्यस्य व्याहन्येत । तदेतत्प्रपञ्चयति—यदि खलु यागानुरक्ते व्यापारे यागः साध्यात्मना भावानुरञ्जकत्वेन यागं कुर्यादित्यनेन रूपेण गृह्येत ततः स व्यापारस्तन्निष्ठः तत्परो व्याख्येयाऽनुभाषणं शब्देन लिङोक्त इति हेतोरिष्टहेतुतात्मा न^२ तत्र व्यापारो विध्यर्थः समवेयात् । अथ यागेऽपि साध्यात्मके को व्यापारस्येष्टहेतुताविरोधः ? अत आह—तस्य यागादेरनिष्टत्वात् दुःखं कर्म^३ त्वनुभवो लोकस्य । नन्वसत्यामप्युपदेशविवक्षायामाज्ञादौ यथा पुरुषप्रवृत्तिर्लोके तथा वेदेऽपि विनाऽप्युपदेशविवक्षया भविष्यतीत्यत आह—तत्राऽविवक्षिते विधौ सफलस्य निष्फलस्य वा लोके कथंचिदनुविधेयपुरुषाऽऽशयवशात्प्रवृत्तिः स्यात् । अपौरुषये तु वेदे पुरुषाऽऽशयाऽभावात् । तस्याप्रवृत्तकत्वेऽपि विध्यविवक्षायां न प्रवृत्तिः स्यादिति मन्तव्यम् । विशेषविधिविशेषान्तरनिषेधहेतुत्वात् । यथा वामेनाऽक्षणा पश्यतीति दक्षिणाऽक्षिदर्शनप्रतिषेधो गम्यते । तत्रापि पारमर्षं सूत्रं योजयति । तदुक्तम् ‘असाधकं तु तादर्थ्याद्’ इति । तद्विवृणोति—प्रीत्यर्थत्वात्पुरुषप्रयत्नानां प्रीतिहेतुता तु विध्यर्थ्यासमवाये साधयितारं नाऽधिगच्छेदिति । सुगमम् । यजेतेति समीहितसाधनतामात्रे विधिरवगम्यते । तथा यागस्य साध्यत्वम् । तद्यदि विधिविवक्ष्येत साध्यत्वं यागस्य हीयेत । न च साध्यत्वपरित्यागेन न विधिविवक्षितव्य इति विनिगमनायां हेतुरस्ति । द्वयोः क्षुत्तत्वेनाऽविशेषादित्यत आह—अथैवं विधिसामर्थ्यादिष्टानिष्टस्तथा सति धात्वर्थः करणं तत्र नान्तरीयकतापत्तिः । विधिविवक्षायामपि यागस्य साध्यत्वप्रतिपत्तिरुपपद्यते । तस्य प्रागसिद्धेः साधितस्यैव साधनत्वेन साध्यत्वाक्षेपात्तद्भावस्य तन्नान्तरीयकत्वात् ।

१. नेति नास्ति २ पु० ।

२. अनिष्टत्वविमुखं कर्म २ पु० पा० ।

३. प्रवृत्तिहेतुता । मू० पु० पा० ।

स्तदा यागस्यानिष्टत्वात् तदन्यपरे प्रधानात्मनोजवकाशो यागः । प्रकारान्तरेणापि सावकाशतया विधेश्वानवकाशतया सामर्थ्यान्नान्तरीयकतया प्रतिपाद्यमानो विषयत्वं करणात्मना ऽन्वेति ।

न हीष्टपरो व्यापारस्तत्परो यागपरो वा इष्टपरोः । एवं तावद्यजेतेति विधिवशात् फलाऽभिसम्बन्धः । यतश्च—

भावनाकर्मता पूर्वमिच्छारूपाऽवगम्यते ।

स्वर्गः सिद्धोऽपि तद्योगादतोऽन्वेति फलात्मना ॥

यो हि यदिच्छति स तत् करोतीति भावनायाः प्रारम्भ इच्छा ।

कारिकां व्याचष्टे—यदि तु विध्यविवक्षाहेत्वभावात् साधकाऽभावेनाऽव्यापारः इष्टाऽनिष्टः तदा यागस्याऽनिष्टत्वात् यागादन्यदिष्टं तत्परे व्यापारे प्रधानात्मना यागो ऽवकाशो न भवति । नन्वनवकारत्वादेव समीहितपरता^१मपोद्य यागः प्रधानतयैव^२ संभत्स्यतेऽन्यथा साध्यत्वाऽनुपत्तिरित्यत आह—प्रकारान्तरेणापि यागस्य साध्यतायाः सावकाशतया विधेश्वानवकाशतयेष्टपरतैव व्यापारस्य युक्त्यर्थः । ननु भयथा ऽप्यनवकाशे विनिगमनायां को हेतुः ? इत्यत आह—सामर्थ्यात् । अनवकाशविधिप्रतीतिसामर्थ्यात् नान्तरीयकता वृत्त्या प्रतिपाद्यमानो विषयत्वं यागः करणात्मनाऽन्वेति । यद्यपि पुरुषप्रयत्नः समीहितोद्देशेन प्रवृत्तः तथापि यागादिकमगोचरयन् समीहिताय कल्पत इति नान्तरीयकतया समीहितार्थप्रवृत्तप्रयत्नव्याप्यतालक्षणं साध्यत्वमतत्परे व्यापारे यागादेः सिद्धमित्यर्थः । ननु समीहितपरेऽपि व्यापारे यागपरत्वं कस्मान्न^३ भवति ? इत्याह—न हीष्टपरो व्यापारः तत्परो यागपरोः । यागपरो वा इष्टपरोः । सकृच्छ्रुतस्योभयपरत्वाऽदर्शनाल्लोके तन्मूलत्वाच्छ्रुतार्थसम्बन्धप्रतीतेरिति उपसंहरति—एवं तावद्यजेतेति विधिवशात्फलाऽभिसम्बन्धः । न केवलं विधिवशात्कर्मिसम्बन्धादपि स्वर्गादेर्भाव्यतेत्याह—यतश्च ।

भावनाकर्मता पूर्वमिच्छारूपाऽवगम्यते ।

स्वर्गः सिद्धोऽपि तद्योगादतोऽन्वेति फलात्मना ॥

भावनाकर्मतायाः पूर्वरूपत्वमिच्छायां दर्शयति—यो यदिच्छति स तत्करोतीति भावनायाः प्रारम्भ इच्छा, तथा भावनाप्रयत्न प्रारम्भ्यते,

१. समीहितसाधनताम् २ पु० पा० ।

२. प्रधानपरतयैव २ पु० पा० ।

३. नेति नास्ति २ पु० ।

तथा च तद्भावनासाध्यमिति सिद्धोऽपि स्वर्गादिस्तत्कर्मतया कर्म-
सम्बन्धादिवौदनादिस्तत्साध्यात्मनैव भावनायामन्वेति नान्यथा । तदुक्तम् ।
प्रत्यर्थं चाभिसम्बन्धादिति । अर्थ्यमानं प्रति पुरुषव्यापार आभिमुख्येन
सम्बध्यते । अतोऽर्थनायोगात्स्वर्गादिस्तत्कर्मतया ऽभिसम्बन्धः । अन्यथा-
ज्जन्यत्वात् । अतः केवलं यजेतेति फलापेक्षत्वात्स्वर्गादेरन्यथासमवायात् ।
तथा च सम्बन्धात्कर्म स्वर्गं प्रति साधनत्वेन गम्यते । कथं पुनः
स्वर्गस्यान्यविशेषणस्य भावनाऽभिसम्बन्धः, तत्सम्बन्धे वा ऽन्यविशेषणत्वं
कथं समासो वा ? न हि तदभिसम्बन्धरहितस्याऽन्यसम्बन्धसव्यपेक्षस्य
वा भावनासम्बन्धः । गुणभूतस्य न हि समासो युज्यते ।

नैष दोषः ।

अर्थाद्विशेषणपरं सम्बन्धं याति दण्डवत् ।

तद्योगाच्चाऽन्यसम्बन्धे न समासः प्रदुष्यति ॥

इच्छापूर्वकत्वात्प्रयत्नस्य तत्कर्म इच्छाकर्म भावनाऽध्यमिति सिद्धोऽपि
स्वर्गादिस्तत्कर्मतया इच्छाकर्मतया कर्मसम्बन्धाद्वितीयासम्बन्धादिव ओदना-
दिस्तत्साध्यात्मनैव भावनायामन्वेति नाऽन्यथा ऽधिकृतविशेषणतया । अत्रैव
पारमर्षं सूत्रं योजयति—तदुक्तं 'प्रत्यर्थं चाऽभिसम्बन्धादिति' । तद्विवृणोति—
अर्थ्यमानं प्रति पुरुषव्यापार आभिमुख्येन संबध्यते, अतोऽर्थनायोगात्स्वर्गा-
दिस्तत्कर्मतयैवाऽभिसम्बन्धः । अन्यथासिद्धत्वेज्जन्यत्वात् । उपसंहरति—
अतो न केवलं यजेतेति फलापेक्षत्वाद्विध्युपहिताया भावनाया अपि तु
स्वर्गादिः कर्मयोगापादितसाध्यभावस्याऽन्यथासमवायात् । उपसंहरति—
तथा च साध्यत्वेन सम्बन्धात्कर्मव्यापारः । स्वर्गकाम इति हि विशेषण-
शब्दात्स्वर्गाऽवगम्यते, स कथं भावनायां प्राधान्येन सम्बध्यते ? तत्सम्बन्धे
वा भावनायाऽन्यविशेषणत्वं कथं समासो वा ? सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात् ।
असामर्थ्यमेवाह—न हि तत्सम्बन्धरहितस्य पुरुषसम्बन्धरहितस्याऽन्यसम्बन्ध-
सव्यपेक्षस्य वा भावनासम्बन्धः । प्रधानस्य त्वन्यसम्बन्धसापेक्षस्यापि
समासो दृष्ट एव, यथा राजपुरुषः शोभन इत्यत आह—गुणभूतस्य न हि
समासो युज्यते । परिहरति—नैष दोषः ।

अर्थाद्विशेषणपरः सम्बन्धं याति दण्डवत् ।

तद्योगाच्चाऽन्यसम्बन्धे न समासः प्रदुष्यति ॥

न खलु स्वर्गकामाऽन्यनिरपेक्षः स्वर्गो भावनाऽभिसम्बन्धी, किन्तु
स एव विशेषणप्रधानः सम्बन्धमुपाश्रुते । यथा दण्डो प्रेषानन्वाहेति दण्ड-
प्रधानो दण्डो । तदभिसम्बन्धी तु तत्परस्वात्मना अविवक्षित एव । एवं
च समासोऽप्युपपन्नः । स्वतन्त्रस्य ह्यन्यसम्बन्धे तदसंभवात् सापेक्षत्वात्
समासो न स्यात् । तदभिसम्बन्धेन तु तद्द्वारा अन्यसम्बन्धे नैकार्थ्यभावो-

यदि हि पुरुषसम्बन्धनिरपेक्ष एव स्वर्गो भावनया सम्बध्येत ततः शाब्दी
पुरुषान्वयप्रतीतिर्विरोध्येत । यदि वा पुरुषपरमेव स्वर्गकामपदं स्यात्
ततो भावनया न स्वर्गः सम्बध्येत । न च तदुभयमस्तीत्याह—न खलु
स्वर्गकामाऽन्यनिरपेक्षः स्वर्गो भावनासंबन्धी, येन शाब्दी पुरुषविशेषण-
प्रतीतिर्व्याह्रियेत । किन्तु स एव विशेषणप्रधानः सम्बन्धमुपाश्रुते भावना-
याम् । विशेष्यप्रधाने हि स्वर्गकामपदे स्वर्गः पुरुषवशेन भावनायां
सम्बध्यते, विशेषणपरत्वे त्वस्मिन्नाऽयं दोषः । क्व विशेषणपरत्वं दृष्टम् ?
इत्यत आह—यथा दण्डो प्रेषानन्वाहेति दण्डप्रधानो दण्डो । यथा
मैत्रारुणः प्रेषानन्वाहेति प्रेषाऽनुवचने मैत्रारुणस्य प्राप्ते दण्डो प्रेषानन्वा-
हेति मैत्रारुणलक्षणविशेष्यविधानाऽनुपपत्तेर्विशेषणस्य दण्डस्य चाऽप्राप्ते-
विधेयत्वात् तत्परो दण्डिशब्दः, तथेह यजेतेति भावनाक्षेपादेव भावयितुः
प्राप्तेरविधेयत्वात् भाव्यविशेषापेक्षत्वाच्च भावनायाः स्वर्गस्य च पुरुष-
विशेषणस्याऽप्राप्तरूपतया कमिकर्मतया च भाव्यत्वाहंत्वादप्यतश्चाऽप्राप्ते-
स्तत्परा स्वर्गकामश्रुतिरिति रमणीयम् ।

ननु यदि विशेषणपरा स्वर्गकामश्रुतिः ततो विशेष्यसम्बन्धः स्वर्गस्य
शब्दतो न प्रथेत चेत् नाऽन्य भावनासम्बन्धः, तत्परत्वादित्यत आह—
तदभिसम्बन्धी तु तत्परो भावनासम्बन्धपरः, स्वात्मना विवक्षित एव,
स्वपरतया विवक्षित एव । सम्बन्धो ह्यसम्बन्धविरोधी न पुनरन्यपरता-
विरोधीत्यर्थः । असमासप्रसङ्गं परिहरति—एवं च समासोऽप्युपपन्नः ।
एवं चेति । तदेव व्यतिरेकाऽन्यस्याभ्यां विवृणोति—स्वतन्त्रस्य हि पुरुष-
सम्बन्धनिरपेक्षस्याऽन्यसम्बन्धे तदसंभवात् पुरुषसम्बन्धाऽसम्भवात् समासो
न स्यात् । समाससमये वाऽन्यसम्बन्धरहितोऽपि भावनासम्बन्धसापेक्षः
स्वर्गः तथापि सापेक्षत्वात्समासो न स्यात् । न त्वेतदुभयमस्तीति ।
अन्वयमाह—तदभिसम्बन्धेन तु पुरुषसम्बन्धेन तद्द्वाराऽन्यसम्बन्धे सति
नैकार्थ्यभावोपरोधो न विग्रहवाक्यार्थाभिधानसामर्थ्योपरोध इति । तस्मा-
द्युक्तः समासः । यदि तु विशेष्याऽभिसम्बन्धद्वारेणापि क्रियामनुप्रविश-
द्विशेषणं सापेक्षमसमर्थमिति न समस्येत तत्सर्वमेव विशेषणं नाऽस्मिन्समासे

परोक्ष इति युक्तः समासः । अन्यथा सर्वमेव विशेषणसमासं स्यात् । तस्य कार्यमसंस्पृशतो वैयर्थ्यात् । संस्पृशं वा सापेक्षत्वात्समासो भवेत् ।

यत्त्वाख्यातार्थे साध्ये साध्यान्तराऽसमवाय इति । भावनायां तावद्रूपादेव तत्समवायः । तस्य भाव्यप्रधानरूपत्वात् । धात्वर्थेऽपि यदि तात्पर्येण भावनायाः साध्यत्वं तद्विधिनाऽपास्तम् । अथ भावनाविषयत्वमात्रं तत्कारणान्तरेष्वपि समानम् । उक्तं हि 'करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचरमिति । द्रव्यगुणशब्दार्थस्वरूपतोऽपि निष्पाद्यस्य साधनत्वात् । सिद्धस्योपादानाऽभावात् । श्रुत्यैव भावनानुरञ्जयतो यागादेस्तद्विशेष-

सम्भवेदित्याह—अन्यथा सर्वमेव विशेषणसमासं स्यात् । ननु किमित्यसमासम् ? भविष्यति हि किञ्चिद्विशेषणं यद्विशेष्यमात्रपरम्, तद्यथा नीलोत्पलमानयेत्यत आह—तस्य विशेषणस्य नीलादेः कार्यमानयनादिकमसंस्पृशतो वैयर्थ्यात् । एवं हि यावदुक्तं भवति उत्पलमानयेति तथा चाऽविशेषकरत्वात् कार्यवैयर्थ्यं विशेषणरूपस्येति उत्पलस्य प्रसज्येतेत्यर्थः । कार्यसंस्पृशं वा विशेषणस्य सापेक्षत्वात्समासो भवन्मते भवेदिति ।

यच्च परिचोदितम्, आख्यातार्थे साध्ये साध्यान्तरस्य स्वर्गादेरसमवाय इति । तत्रेदं विकल्पनीयं—किं भावनायां साध्यायां साध्यान्तरस्याऽसमवाय उच्यते, आहोस्वित् धात्वर्थे साध्ये यागादौ ? तत्र भावनायां तावद्रूपादेव तत्समवायः साध्यसंबन्धः । कुतः ? तस्या भाव्यप्रधानरूपत्वात् । भावना हि साध्यरूपापि भवितारं भाव्यमन्तरेणानुपपत्तेः स्वभावादेव भाव्याऽपेक्षा । न ह्यस्ति संभवो यदुत्पादना च न चाज्यदुत्पाद्यमस्तीति । तस्मात्साध्याऽपेक्षायां न साध्यसम्बन्धो घटते । अथ धात्वर्थे साध्ये न साध्यान्तरसमवायः तस्यापि साध्यत्वं भावनायां तत्परत्वाद्वा फलार्थप्रवृत्तभावनाविषयत्वाद्वा । न तावद्भावना तात्पर्यरूपेण विधिबोधविरोधादित्याह—धात्वर्थे यदि तात्पर्येण भावनाया धात्वर्थस्य साध्यत्वं तद्विधिनाऽपास्तम् । अथाज्यार्थप्रवृत्तभावनाविषयत्वमात्रं तत्कारणान्तरेष्वपि परश्चादिषु समानम् । भवन्ति हि तेऽपि द्वैधीभावोद्देशप्रवृत्तोद्यमननिपातनलक्षणव्यापारविषयाः । ते च कारणम् । एवं यागादयो ज्यार्थप्रवृत्तभावनाविषयतया साध्या अपि कारणतया साध्यान्तरैः सम्भन्त्यन्ते ब्रश्चनादय इव द्विधाभवाद्भिः काष्ठादिभिः । एतच्च न साधितमिहाज्यत्र सिद्धत्वादित्याह—करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचर इति भावनाविवेके ।

णस्य प्रतीतेः । द्विविधत्वं त्वपूर्वभावाऽभावकृतम् । पुरुषप्रयत्नस्य यागाविषयत्वं स्वर्गेऽपि अविच्छेदम्, वृक्ष इव च्छेद्ये परशुविषयत्वम् । न च यागादेरव्यापारत्वम् । शब्दादेव तत्प्रतीते । ज्ञानप्रदीपानां चोत्पत्तेरपि

यच्च परिचोदयार्थभूतः, आख्यातस्य करणार्थत्वे द्रव्यगुणशब्दाभ्यामविशेषः, सिद्धार्थत्वादिति, तत्राह—द्रव्यगुणशब्दार्थविशेषस्तु धात्वर्थस्य रूपतोऽपि निष्पाद्यस्य साधनत्वात्प्रागसिद्धेः सिद्धस्योपादानाऽभावात् गोदोहनादीनां त्वन्यतः सिद्धार्थानां सतामुपादानादिति । न केवलं वस्तुतः शब्दतोऽप्यस्य साध्यत्वेनावगतिः प्रकृत्यर्थतया नियतपूर्वप्रतीतकत्वेन स्वरूपविनिवेशेन साध्यरूपभावानुरञ्जकतया तद्विशेषणत्वात्, शाबलेयादय इव गोत्वविशेषणत्वेन गाव इत्याह—श्रुत्यैव भावनां साध्यरूपामनुरञ्जयतो यागादेस्तद्विशेषणस्य भावनाया विशेषणस्य प्रतीतेः साध्यत्वावगमः । न त्वेवं द्रव्यादौ भिन्नपदोपादाने तद्विशेषणत्वं तद्विनिवेशेन तदवच्छेदकतया न पुनर्भावनत्वं सामान्याश्रयेणेति मन्तव्यम् । एवं च व्यापारावेशात् साध्यरूपप्रतीतेः साक्षात्पच्यर्थे करणभावः काष्ठादेरुपपन्नः काष्ठैः पचतीत्यादाविति सूचितं भवति ।

यद्यपि चोदितम्, सर्वाभिमतसाधनत्वेन कर्मणो गुणभावाद् गुणप्रधानभावेन द्वैविध्यं होयेतेति, तत्परिहरति—द्विविधत्वं त्वपूर्वभावाऽभावकृतम् । सत्यप्यपेक्षितपरत्वे यत्रापूर्वभावस्तस्य प्राधान्यमाग्नेयादेः समिदादेश्च । यत्र तदभावस्तस्य गुणकर्मताऽवधातादेः प्रोक्षणादेश्च । नियमापूर्वं तु नियमादेव न कर्मण इत्युक्तं वार्तिककृता ।

यच्चोक्तं वस्तुतो न भाव्यता स्वर्गादिः पुरुषप्रयत्नस्य यागादिधात्वर्थविषयत्वादिति, तत्परिहरति—पुरुषप्रयत्नस्य यागादिविषयत्वं स्वर्गेऽपि साध्येऽविरुद्धम्, वृक्षे इव च्छेद्ये परशुविषयत्वम् । यदि हि साक्षात्पुरुषव्यापारगोचरतया भाव्यं नेदानीं लोकप्रसिद्धभाव्यत्वानां द्वैधीभावादीनामपि भाव्यत्वं भवेत् । न हि तेऽपि साक्षात्पुरुषव्यापारविषयाः । अपि तूद्यम्यमाननिपात्यमानाः परश्चादय एव । न च ते भाव्याः, अपि तु तत्साधनम् । परशुविषयस्यापि पुरुषव्यापारस्य फलांशद्वैधीभावोद्देशेन प्रवृत्तेस्तस्य भाव्यत्वं स्वर्गादीनामपि समानम् । तत्रापि स्वर्गाद्युद्देशेन पुरुषव्यापारस्य यागादिविषयस्यापि प्रवृत्तेः ।

यच्चोक्तमव्यापारा यागादयो न करणम्, न च भूतिरेषां व्यापार इति, तत्राह—न च यागादेरव्यापारत्वम् । कुतः ? शब्दादेः साधनतया प्रतीतेः । अन्यथा अन्यथानुपपत्त्या तन्निर्वाहायाऽर्थापत्त्या ज्ञुर्वाभिधानावान्तरव्यापार-

परोक्ष इति युक्तः समासः । अन्यथा सर्वमेव विशेषणसमासं स्यात् । तस्य कार्यमसंस्पृशतो वैयर्थ्यात् । संस्पृशं वा सापेक्षत्वात्समासो भवेत् ।

यत्त्वाख्यातार्थे साध्ये साध्यान्तराऽसमवाय इति । भावनायां तावद्रूपादेव तत्समवायः । तस्य भाव्यप्रधानरूपत्वात् । धात्वर्थेऽपि यदि तात्पर्येण भावनायाः साध्यत्वं तद्विधिनाऽपास्तम् । अथ भावनाविषयत्वमात्रं तत्कारणान्तरेष्वपि समानम् । उक्तं हि 'करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचरमिति । द्रव्यगुणशब्दार्थस्वरूपतोऽपि निष्पाद्यस्य साधनत्वात् । सिद्धस्योपादानाऽभावात् । श्रुत्यैव भावनानुरञ्जयतो यागादेस्तद्विशेष-

सम्भवेदित्याह—अन्यथा सर्वमेव विशेषणसमासं स्यात् । ननु किमित्यसमासम् ? भविष्यति हि किञ्चिद्विशेषणं यद्विशेष्यमात्रपरम्, तद्यथा नीलोत्पलमानयेत्यत आह—तस्य विशेषणस्य नीलादेः कार्यमानयनादिकमसंस्पृशतो वैयर्थ्यात् । एवं हि यावदुक्तं भवति उत्पलमानयेति तथा चाऽविशेषकरत्वात् कार्यवैयर्थ्यं विशेषणरूपस्येति उत्पलस्य प्रसज्येतेत्यर्थः । कार्यसंस्पृशं वा विशेषणस्य सापेक्षत्वात्समासो भवन्मते भवेदिति ।

यच्च परिचोदितम्, आख्यातार्थे साध्ये साध्यान्तरस्य स्वर्गादेरसमवाय इति । तत्रेदं विकल्पनीयं—किं भावनायां साध्यायां साध्यान्तरस्याऽसमवाय उच्यते, आहोस्वित् धात्वर्थे साध्ये यागादौ ? तत्र भावनायां तावद्रूपादेव तत्समवायः साध्यसंबन्धः । कुतः ? तस्या भाव्यप्रधानरूपत्वात् । भावना हि साध्यरूपापि भवितारं भाव्यमन्तरेणानुपपत्तेः स्वभावादेव भाव्याऽपेक्षा । न ह्यस्ति संभवो यदुत्पादना च न चाज्यदुत्पाद्यमस्तीति । तस्मात्साध्याऽपेक्षायां न साध्यसम्बन्धो घटते । अथ धात्वर्थे साध्ये न साध्यान्तरसमवायः तस्यापि साध्यत्वं भावनायां तत्परत्वाद्वा फलार्थप्रवृत्तभावनाविषयत्वाद्वा । न तावद्भावना तात्पर्यरूपेण विधिबोधविरोधादित्याह—धात्वर्थे यदि तात्पर्येण भावनाया धात्वर्थस्य साध्यत्वं तद्विधिनाऽपास्तम् । अथाज्यार्थप्रवृत्तभावनाविषयत्वमात्रं तत्कारणान्तरेष्वपि परश्चादिषु समानम् । भवन्ति हि तेऽपि द्वैधीभावोद्देशप्रवृत्तोद्यमननिपातनलक्षणव्यापारविषयाः । ते च कारणम् । एवं यागादयो ज्यार्थप्रवृत्तभावनाविषयतया साध्या अपि कारणतया साध्यान्तरैः सम्भन्त्यन्ते ब्रश्चनादय इव द्विधाभवाद्भिः काष्ठादिभिः । एतच्च न साधितमिहाज्यत्र सिद्धत्वादित्याह—करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचर इति भावनाविवेके ।

णस्य प्रतीतेः । द्विविधत्वं त्वपूर्वभावाऽभावकृतम् । पुरुषप्रयत्नस्य यागाविषयत्वं स्वर्गेऽपि अविच्छेदम्, वृक्ष इव च्छेद्ये परशुविषयत्वम् । न च यागादेरव्यापारत्वम् । शब्दादेव तत्प्रतीते । ज्ञानप्रदीपानां चोत्पत्तेरपि

यच्च परिचोदयार्थभूतः, आख्यातस्य करणार्थत्वे द्रव्यगुणशब्दाभ्यामविशेषः, सिद्धार्थत्वादिति, तत्राह—द्रव्यगुणशब्दार्थविशेषस्तु धात्वर्थस्य रूपतोऽपि निष्पाद्यस्य साधनत्वात्प्रागसिद्धेः सिद्धस्योपादानाऽभावात् गोदोहनादीनां त्वन्यतः सिद्धार्थानां सतामुपादानादिति । न केवलं वस्तुतः शब्दतोऽप्यस्य साध्यत्वेनाऽवगतिः प्रकृत्यर्थतया नियतपूर्वप्रतीतकत्वेन स्वरूपविनिवेशेन साध्यरूपभावनानुरञ्जकतया तद्विशेषणत्वात्, शाबलेयादय इव गोत्वविशेषणत्वेन गाव इत्याह—श्रुत्यैव भावनां साध्यरूपमनुरञ्जयतो यागादेस्तद्विशेषणस्य भावनाया विशेषणस्य प्रतीतेः साध्यत्वाऽवगमः । न त्वेवं द्रव्यादौ भिन्नपदोपादाने तद्विशेषणत्वं तद्विनिवेशेन तदवच्छेदकतया न पुनर्भावनत्वं सामान्याश्रयेणेति मन्तव्यम् । एवं च व्यापारावेशात् साध्यरूपप्रतीतेः साक्षात्पच्यर्थे करणभावः काष्ठादेरुपपन्नः काष्ठैः पचतीत्यादाविति सूचितं भवति ।

यद्यपि चोदितम्, सर्वाभिमतसाधनत्वेन कर्मणो गुणभावाद् गुणप्रधानभावेन द्वैविध्यं होयेतेति, तत्परिहरति—द्विविधत्वं त्वपूर्वभावाऽभावकृतम् । सत्यप्यपेक्षितपरत्वे यत्रापूर्वभावस्तस्य प्राधान्यमाग्नेयादेः समिदादेशच । यत्र तदभावस्तस्य गुणकर्मताऽवघातादेः प्रोक्षणादेशच । नियमापूर्वं तु नियमादेव न कर्मण इत्युक्तं वार्तिककृता ।

यच्चोक्तं वस्तुतो न भाव्यता स्वर्गादिः पुरुषप्रयत्नस्य यागादिधात्वर्थविषयत्वादिति, तत्परिहरति—पुरुषप्रयत्नस्य यागादिविषयत्वं स्वर्गेऽपि साध्येऽविरुद्धम्, वृक्षे इव च्छेद्ये परशुविषयत्वम् । यदि हि साक्षात्पुरुषव्यापारगोचरतया भाव्यं नेदानीं लोकप्रसिद्धभाव्यत्वानां द्वैधीभावादीनामपि भाव्यत्वं भवेत् । न हि तेऽपि साक्षात्पुरुषव्यापारविषयाः । अपि तूद्यम्यमाननिपात्यमानाः परश्चादय एव । न च ते भाव्याः, अपि तु तत्साधनम् । परशुविषयस्यापि पुरुषव्यापारस्य फलांशद्वैधीभावोद्देशेन प्रवृत्तेस्तस्य भाव्यत्वं स्वर्गादीनामपि समानम् । तत्रापि स्वर्गाद्युद्देशेन पुरुषव्यापारस्य यागादिविषयस्यापि प्रवृत्तेः ।

यच्चोक्तमव्यापारा यागादयो न करणम्, न च भूतिरेषां व्यापार इति, तत्राह—न च यागादेरव्यापारत्वम् । कुतः ? शब्दादेः साधनतया प्रतीतेः । अन्यथा अन्यथानुपपत्त्या तन्निर्वाहायाऽर्थापत्त्याऽपूर्वाभिधानावान्तरव्यापार-

निर्वहणेन दान्तेन कामैरनार्गद्वितमनसाऽऽत्मतत्त्वस्य सुप्रत्ययत्वात् । यदि खलु कामनिर्वहणानि कर्माणि तैश्च कृती न प्रयोजनान्तरमपेक्षते कामी । तथा च तत्पर एव कर्मविधिरिति नान्यपरत्वे प्रमाणम् । न चाऽशास्त्रत्वम् । श्रेयोऽभिधायकत्वात् । श्रेयसः प्रीतिरूपत्वात्, प्रीतेश्च कामेषु प्रत्यात्मसंबेद्यत्वात् । न च भोगो निर्वहणम् । न हि कामानां तृप्तिरस्ति । अथ प्रवृत्त्यन्तरनिवृत्त्या, तत्रापि यदि कामी यागेन कुर्यान्नाऽन्येनोपायेन कामं को विशेषः कामपक्षे चेतसः कामनिवृत्ताया प्रवृत्तौ कथं च पक्षेऽप्यप्राप्तविधावन्यनिवृत्तिः^१ ? । अथ कामी यागं कुर्यान्न कामम् ? दुर्लभमर्थद्वयम-

पहारेण तदुपभोजकतया, आहोस्वित्प्रवृत्त्यन्तरोपदेशेन स्वाभाविकीभ्यः प्रवृत्तिभ्यो निवर्तनेन ? न तावदाद्यः कल्प इत्याह—यदि खलु कामनिर्वहणानि तदुपभोजकतया तैरेव कर्मभिः कृतकामैः कृती पुरुष इति न प्रयोजनान्तरमपेक्षते । अनाकाङ्क्षितं च न विधिना स्वीक्रियत इति । तथा च तत्पर एव स्ववाक्योपात्तकर्मपर एव कर्मविधिरिति अन्यपरत्वे प्रमाणं कामनाऽनपेक्षितत्वात् । अस्य च तद्वैपरीत्यात् ।

तदुक्तं कामनापरत्वे शास्त्रव्यापत्तिरिति, तत्राह—न चाऽशास्त्रत्वम् । कुतः ? श्रेयोऽभिधायकः पदसमूहः शास्त्रमिति वृद्धाः । कामविधयश्च तथेत्याह—श्रेयोऽभिधायकेत्वात् नन्वापातत एव कमनीयानामनर्थपरिणामानां केन श्रेयः स्वभावतेत्यत आह—श्रेयसः प्रीतिरूपत्वात् । श्रेयो हि पुरुषप्रतीतिरिति लौकिकी प्रतीतिस्तदुपदेशः शास्त्रमिति लौकिकमेव । न चैते पर्यनुयोगिनः, येन न कामलोभमाद्वियेयन् । कामास्तु पशुस्वर्गादयो न प्रीत्यात्मान इत्याह—प्रीतेश्च कामेषु प्रत्यात्मसंबेद्यत्वात् । न च भोगो निर्वहणं संभवति । न हि कामानां स्वर्गादीनां तृप्तिरस्ति पुरुषस्य । कामानामिति सुहितार्थयोगे षष्ठी । तदुक्तं 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति । 'भोगाऽभ्यासमनुविधर्षन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणां'मिति च । द्वितीयं कल्पमनुभाषते—अथ प्रवृत्त्यन्तरनिवृत्त्या । दूषयति—तत्रापि यदि कामी यागेन कुर्यान्नाऽन्येनोपायेन कामं को विशेषः कामाक्षेपे चेतसः कामनिवृत्तायां प्रवृत्तौ ? कथं च पक्षेण प्राप्तविधावन्यनिवृत्तिः^१ ? न तावत्कामिनो विधेः पूर्व कामोपायान्यागादिभेदानङ्गभेदप्रचयसाधनोपरागानधिगन्तुमीशते लौकिकानि त्र तुषविमोकादिहेतुनवघातादीन्, येन तेषां लौकिकैः कामोपायै-

विशेषतः श्रौतलाक्षणिकादिकम्^१ । यागाविधिपरत्वे न कामनिषेधः । कामनिषेधपरत्वे न यागविधिः । अर्थात्कामनिवृत्तिरुभयस्यापि असमवायात्^२ । सर्वदृष्टार्थप्रवृत्तिविरोधे च कर्मविधिकृते ऽप्यपार्थकाः स्युः । दृष्टोपायसाध्यत्वात्तदर्थस्य । स्वाभाविकत्वाच्च फलोपभोगस्य स्वभाववाद एवाऽऽम्नायार्थश्छद्मना^३ ऽऽश्रितः स्यात् । तस्मान्महदण्डपदमिदं दृष्टेनैव कर्मविधय आत्मज्ञानाधिकारमारोहन्तीति । नियोज्याऽनुशासनं शास्त्रस्येति ज्ञाननियोगोऽपि नियोज्याऽनुशासनमात्रमिति न तत आत्मप्रतिपत्तिः ।

विकल्पे सत्यवघातादिवत्पक्षे प्राप्तिः स्यात् । अभ्युपेत्य पक्षे प्राप्तिमेतदुक्तमिति मन्तव्यम् । अथ तु न कामसाधनतया यागो विधीयतेऽपि तु कामेभ्यो निवर्तयितुं कामिनं यागं कुर्यादित्येतावन्मात्रमित्याह—अथ कामी यागं कुर्यान्न कामम् । उत्तरम्—दुर्लभमर्थद्वयं विशेषतः श्रौतलाक्षणिकादिकम् । यागं कुर्यादिति श्रौते संभवति, न कामनिवृत्तिर्लाक्षणिकी युक्ता ऽश्रयितुमित्यर्थः । अथ शक्यतामेव दर्शयति—यागविधिपरत्वे न कामनिषेधः, कामनिषेधपरत्वे न यागविधिः । पीनो दिवा न भुङ्क्ते इति भोजननिषेधपरे वाक्ये ऽर्थादस्य भोजनं दोषा विहितं भवति तथेहाप्यर्थात्कामनिवृत्तिः । कुतः ? इह द्वयस्याप्यसमवायात् । पीनस्य दिवा भोजननिषेधो रात्रावभोजने दिवा भोजननिषेधो रात्रावभोजनेन सह न सम्भवतीत्यर्थाद्दोषा भुङ्क्ते इत्यवगम्यते । न पुनर्यागादयः कामनिवृत्तायां प्रवृत्तौ न संभवन्तीत्यर्थः । भवतु बोभयपरत्वं तथापि यागादिविधिभिः सर्वा एव दृष्टार्थाः प्रवृत्तय उपरुद्धा इति तत्साध्यानां ब्रीह्यादीनामसंभवाद्यागादयोऽपि न निवर्तन्साधनाभावादित्याह—सर्वदृष्टार्थप्रवृत्तिनिरोधे च कर्मविधिकृते ऽप्यपार्थकाः सुदृष्टोपायसाध्यत्वात्तदर्थस्य यागादेः । अपि च यागादीनामफलसाधनत्वे सेवादेश्च व्यभिचारादहेतुः^४ सुखदुःखादिरेव स्वाभाविकलौकायतिकाऽभ्युपगताम्नायार्थ इति वचनव्यक्त्यन्तरेणाऽभ्युपगतं भवतीत्याह—स्वाभाविकत्वाच्च फलभोगस्य स्वभाववाद एवाऽर्थादाम्नायार्थश्छद्मनाऽऽश्रितः स्यात् । उपसंहरति—तस्मान्महदण्डपदमिदं दृष्टेनैव कर्मविधय आत्मज्ञानाधिकारमधिरोहन्तीति । अपि चार्थकाराऽनुशासनं नियोज्याऽनुशासनं शास्त्रत्वं शास्त्रस्य यागादिविधेरिति तेनैव न्यायेन ज्ञाननियोगोऽपि नियोज्याऽनुशासनमात्रमिति न तत आत्मप्रतिपत्तिः । तस्मात्फलं नाऽऽत्मप्रतिपत्तिरभिव्याप्तिः स्यात् ।

१. निवृत्तिप्रतीतिः—मू० पु० ।

१. लाक्षणिकात्मकम्—मू० पु० पा० । २. उभयस्यापि असंभवात्—मू० पु० पा० ।

३. अर्थः शब्देन मू० पु० ।

४. चारहे० पु० पा० ।

परोक्ष इति युक्तः समासः । अन्यथा सर्वमेव विशेषणसमासं स्यात् । तस्य कार्यमसंस्पृशतो वैयर्थ्यात् । संस्पृशं वा सापेक्षत्वात्समासो भवेत् ।

यत्त्वाख्यातार्थे साध्ये साध्यान्तराऽसमवाय इति । भावनायां तावद्रूपादेव तत्समवायः । तस्य भाव्यप्रधानरूपत्वात् । धात्वर्थेऽपि यदि तात्पर्येण भावनायाः साध्यत्वं तद्विधिनाऽपास्तम् । अथ भावनाविषयत्वमात्रं तत्कारणान्तरेष्वपि समानम् । उक्तं हि 'करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचरमिति । द्रव्यगुणशब्दार्थस्वरूपतोऽपि निष्पाद्यस्य साधनत्वात् । सिद्धस्योपादानाऽभावात् । श्रुत्यैव भावनानुरञ्जयतो यागादेस्तद्विशेष-

सम्भवेदित्याह—अन्यथा सर्वमेव विशेषणसमासं स्यात् । ननु किमित्यसमासम् ? भविष्यति हि किञ्चिद्विशेषणं यद्विशेष्यमात्रपरम्, तद्यथा नीलोत्पलमानयेत्यत आह—तस्य विशेषणस्य नीलादेः कार्यमानयनादिकमसंस्पृशतो वैयर्थ्यात् । एवं हि यावदुक्तं भवति उत्पलमानयेति तथा चाऽविशेषकरत्वात् कार्यवैयर्थ्यं विशेषणरूपस्येति उत्पलस्य प्रसज्येतेत्यर्थः । कार्यसंस्पृशं वा विशेषणस्य सापेक्षत्वात्समासो भवन्मते भवेदिति ।

यच्च परिचोदितम्, आख्यातार्थे साध्ये साध्यान्तरस्य स्वर्गादेरसमवाय इति । तत्रेदं विकल्पनीयं—किं भावनायां साध्यायां साध्यान्तरस्याऽसमवाय उच्यते, आहोस्वित् धात्वर्थे साध्ये यागादौ ? तत्र भावनायां तावद्रूपादेव तत्समवायः साध्यसंबन्धः । कुतः ? तस्या भाव्यप्रधानरूपत्वात् । भावना हि साध्यरूपापि भवितारं भाव्यमन्तरेणानुपपत्तेः स्वभावादेव भाव्याऽपेक्षा । न ह्यस्ति संभवो यदुत्पादना च न चाज्यदुत्पाद्यमस्तीति । तस्मात्साध्याऽपेक्षायां न साध्यसम्बन्धो घटते । अथ धात्वर्थे साध्ये न साध्यान्तरसमवायः तस्यापि साध्यत्वं भावनायां तत्परत्वाद्वा फलार्थप्रवृत्तभावनाविषयत्वाद्वा । न तावद्भावना तात्पर्यरूपेण विधिबोधविरोधादित्याह—धात्वर्थे यदि तात्पर्येण भावनाया धात्वर्थस्य साध्यत्वं तद्विधिनाऽपास्तम् । अथाज्यार्थप्रवृत्तभावनाविषयत्वमात्रं तत्कारणान्तरेष्वपि परश्चादिषु समानम् । भवन्ति हि तेऽपि द्वैधीभावोद्देशप्रवृत्तोद्यमननिपातनलक्षणव्यापारविषयाः । ते च कारणम् । एवं यागादयो ज्यार्थप्रवृत्तभावनाविषयतया साध्या अपि कारणतया साध्यान्तरैः सम्भन्त्यन्ते ब्रश्चनादय इव द्विधाभवाद्भिः काष्ठादिभिः । एतच्च न साधितमिहाज्यत्र सिद्धत्वादित्याह—करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचर इति भावनाविवेके ।

णस्य प्रतीतेः । द्विविधत्वं त्वपूर्वभावाऽभावकृतम् । पुरुषप्रयत्नस्य यागाविषयत्वं स्वर्गेऽपि अविच्छेदम्, वृक्ष इव च्छेद्ये परशुविषयत्वम् । न च यागादेरव्यापारत्वम् । शब्दादेव तत्प्रतीते । ज्ञानप्रदीपानां चोत्पत्तेरपि

यच्च परिचोदयार्थं भूवुः, आख्यातस्य करणार्थत्वे द्रव्यगुणशब्दाभ्यामविशेषः, सिद्धार्थत्वादिति, तत्राह—द्रव्यगुणशब्दार्थविशेषस्तु धात्वर्थस्य रूपतोऽपि निष्पाद्यस्य साधनत्वात्प्रागसिद्धेः सिद्धस्योपादानाऽभावात् गोदोहनादीनां त्वन्यतः सिद्धार्थानां सतामुपादानादिति । न केवलं वस्तुतः शब्दतोऽप्यस्य साध्यत्वेनाऽवगतिः प्रकृत्यर्थतया नियतपूर्वप्रतीतकत्वेन स्वरूपविनिवेशेन साध्यरूपभावानुरञ्जकतया तद्विशेषणत्वात्, शाबलेयादय इव गोत्वविशेषणत्वेन गाव इत्याह—श्रुत्यैव भावनां साध्यरूपामनुरञ्जयतो यागादेस्तद्विशेषणस्य भावनाया विशेषणस्य प्रतीतेः साध्यत्वाऽवगमः । न त्वेवं द्रव्यादौ भिन्नपदोपादाने तद्विशेषणत्वं तद्विनिवेशेन तदवच्छेदकतया न पुनर्भावनत्वं सामान्याश्रयेणेति मन्तव्यम् । एवं च व्यापारावेशात् साध्यरूपप्रतीतेः साक्षात्पच्यर्थे करणभावः काष्ठादेरुपपन्नः काष्ठैः पचतीत्यादाविति सूचितं भवति ।

यद्यपि चोदितम्, सर्वाभिमतसाधनत्वेन कर्मणो गुणभावाद् गुणप्रधानभावेन द्वैविध्यं होयेतेति, तत्परिहरति—द्विविधत्वं त्वपूर्वभावाऽभावकृतम् । सत्यप्यपेक्षितपरत्वे यत्रापूर्वभावस्तस्य प्राधान्यमाग्नेयादेः समिदादेशच । यत्र तदभावस्तस्य गुणकर्मताऽवधातादेः प्रोक्षणादेशच । नियमापूर्वं तु नियमादेव न कर्मण इत्युक्तं वार्तिककृता ।

यच्चोक्तं वस्तुतो न भाव्यता स्वर्गादिः पुरुषप्रयत्नस्य यागादिधात्वर्थविषयत्वादिति, तत्परिहरति—पुरुषप्रयत्नस्य यागादिविषयत्वं स्वर्गेऽपि साध्येऽविरुद्धम्, वृक्षे इव च्छेद्ये परशुविषयत्वम् । यदि हि साक्षात्पुरुषव्यापारगोचरतया भाव्यं नेदानीं लोकप्रसिद्धभाव्यत्वानां द्वैधीभावादीनामपि भाव्यत्वं भवेत् । न हि तेऽपि साक्षात्पुरुषव्यापारविषयाः । अपि तूद्यम्यमाननिपात्यमानाः परश्चादय एव । न च ते भाव्याः, अपि तु तत्साधनम् । परशुविषयस्यापि पुरुषव्यापारस्य फलांशद्वैधीभावोद्देशेन प्रवृत्तेस्तस्य भाव्यत्वं स्वर्गादीनामपि समानम् । तत्रापि स्वर्गाद्युद्देशेन पुरुषव्यापारस्य यागादिविषयस्यापि प्रवृत्तेः ।

यच्चोक्तमव्यापारा यागादयो न करणम्, न च भूतिरेषां व्यापार इति, तत्राह—न च यागादेरव्यापारत्वम् । कुतः ? शब्दादेः साधनतया प्रतीतेः । अन्यथा ज्यार्थानुपपत्त्या तन्निर्वाहायाऽर्थापत्त्या ज्यार्थाभिधानावान्तरव्यापार-